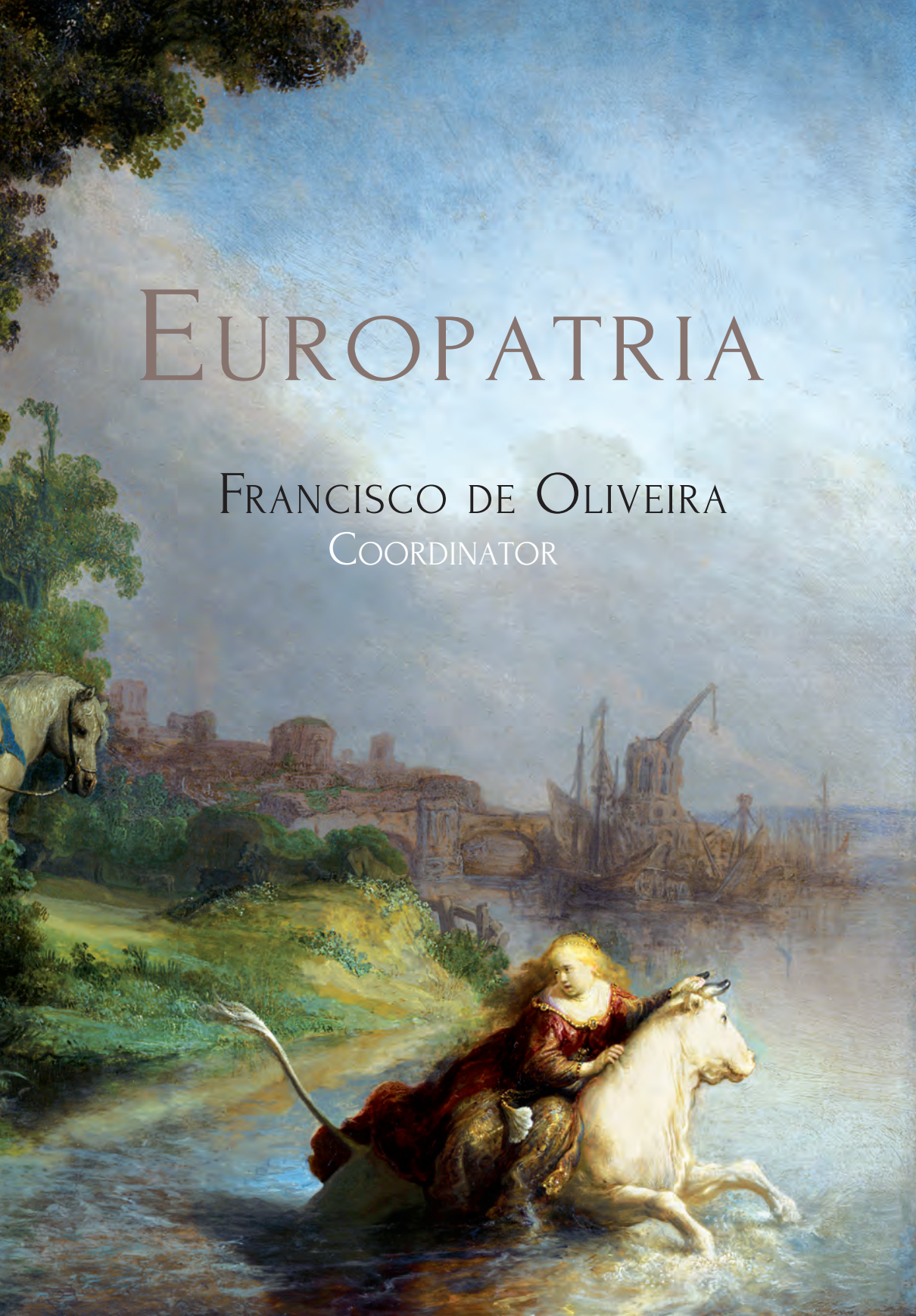

EUROPATRIA

FRANCISCO DE OLIVEIRA
COORDINATOR

ALL THE VOLUMES OF THIS SERIES ARE SUBJECT TO INDEPENDENT SCIENTIFIC REFEREES.

TITLE • EUROPATRIA

COORDINATOR • FRANCISCO DE OLIVEIRA

SCIENTIFIC COORDINATOR OF THE EDITORIAL PLAN: MARIA DO CÉU FIALHO

EDITORIAL COUNCIL

José Ribeiro Ferreira

Maria de Fátima Silva

Francisco de Oliveira

Nair Castro Soares

TECHNICAL DIRECTOR: Delfim Leão

VOLUME ORGANIZED ACCORDING TO THE PROGRAM OF UI&D
CENTRO DE ESTUDOS CLÁSSICOS E HUMANÍSTICOS

EDITION

Imprensa da Universidade de Coimbra

URL: http://www.uc.pt/imprensa_uc

E-mail: imprensauc@ci.uc.pt

Online selling:

<http://livrariadaimprensa.uc.pt>

EDITORIAL COORDINATION

Imprensa da Universidade de Coimbra

GRAPHIC CONCEPTION & TYPESETTING

Mickael Silva

COVER'S IMAGE

Rembrandt [Public domain], via Wikimedia
Commons

PRE-PRINT

IMPRENSA DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA

PRINTING

Simões e Linhares

ISBN

978-989-26-0669-9

DIGITAL ISBN

978-989-26-0670-5

LEGAL DEPOSIT

363384/13

1st EDITION : IUC • 2013

2nd EDITION : IUC • 2013

DOI

<http://dx.doi.org/10.14195/978-989-26-0670-5>

© AUGUST 2013.

IMPRENSA DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA

CLASSICA DIGITALIA VNIVERSITATIS CONIMBRIGENSIS ([HTTP://CLASSICADIGITALIA.UC.PT](http://classica.digitalia.uc.pt))

CENTRO DE ESTUDOS CLÁSSICOS E HUMANÍSTICOS DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA

EUROCLASSICA

APEC / ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA DE ESTUDOS CLÁSSICOS

All rights reserved. No part of this document may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the copyright holder. This rule does not apply in closed academic circles to support academic teaching or cultural extension via e-learning..

EUROPATRIA

FRANCISCO DE OLIVEIRA
COORDINATOR

CONTENTS

INTRODUCTION	7
AUSTRIA	15
BELGIQUE	
Les territoires "belges"	
à l'époque romaine et au Moyen Âge	61
CROATIA	95
CZECHIA	
Latin texts from the Czech history.....	125
FRANCE	
Portraits de Gaulois. Tours et	
détours de l'écriture du Roman national	151
GERMANY	171
GREECE	
Perceptions of Greece in the works of Roman authors.....	199
ITALY	
Vagantes per Italica litora.	
Itinerarium poeticum intra Latinam Italicamque traditionem.....	223
LITHUANIA	243
MACEDONIA (FYROM)	
Collectanea ex operis auctorum	
Romanorum ad Macedoniam pertinentia	275
THE NETHERLANDS	
Testimonia Belgica.....	331
PORTUGAL.....	375
ROMANIA	
Patriae historia Latinis documentis restituta	397

SPAIN	433
SUISSE	481
SWEDEN	
Latin in Sweden	507
UNITED KINGDOM.....	521

INTRODUCTION

The present volume is the partial result of the Europatria project, developed within the framework of Euroclassica / *Fédération Européenne des Associations de Professeurs de Langues et Civilisations Classiques / European Federation of Associations of Teachers of Classical Languages and Civilisation*, whose objectives have been defined in the following summary:

Objectives

- to consolidate European heritage through collective, national and transnational reflection on its past;
- to present an image of Europe in its unity and diversity, as envisioned by a group of classical language teachers from each of the member countries and from those who are candidates for inclusion;
- to reflect upon what the European Union has been, what it is and what it will be, using as a basis our cultural inheritance as it is written in the Latin language;
- to produce an anthology of texts in Latin, drawn from classical antiquity to the present, with one chapter dedicated to each of the countries of the European Union and the candidate countries;
- to provide a tool for eventual pedagogic use in the selection of texts for the teaching of Latin;
- to publish the results of this work for the wider public, with eventual publication in the languages of the European Union.

Universe of participants

- at the minimum twelve countries, between actual members of the European Union and candidate countries.

Format of the anthology of texts

- each country's selection of documents and texts will be preceded by an introduction of one or two pages, in French and English, on the national classical inheritance (first contacts, expansion, duration into the present) in such a way that selected authors (classical, medieval, renaissance and modern authors, epigraphs and graffiti) are automatically introduced;
- the selected texts must be original, with a minimum of editing (and all of them well-known) and presented with a minimum of footnotes (short and purely explanatory); each text will be preceded by a brief presentation in French and / or English contextualizing the passage in the work they are taken from.

Although some time has elapsed since the launching of the project, its main objective — to consolidate the Greek-Roman cultural roots of European identity — is still today as important as ever, or perhaps even more important in this period of crisis that we are going through.

I am therefore proud to present to you, as anticipated, this miscellaneous collection of Latin texts, as the pre-established minimum of twelve contributions has already been received.

As readers will see, no absolute uniformity was imposed in terms of the presentation. Such uniformity, indeed, would also be difficult to achieve, given the multiplicity of texts and options available, which itself shows us that Europe is also made of diversity. The recommended abbreviations of the Greek and Roman authors, however, are those used in the *Oxford Latin Dictionary*.

For my part, having to generally coordinate this compendium has given me a much clearer vision of that same diversity and richness. It has

helped me to see how my colleagues perceive their own nationality (as shown for instance in the chapters about Belgium and the Netherlands) and how they were handling this project, giving their personal insights in the context of its inherent sociological goal.

We shall leave until later the enlargement of this compendium, and there will eventually be a bilingual edition with the translation of Latin texts into either English or French, the two official languages of Euroclassica, and into the mother tongue of the country concerned.

I would like to conclude by expressing my warmest thanks to all the delegates that have participated in this task, either directly or by selecting the authors to be published, and I must pay my respects to these authors, since without them the volume would not have been produced.

INTRODUCTION

Le présent volume est le résultat partiel du projet Europatria, développé dans le cadre de la Euroclassica / *Fédération Européenne des Associations de Professeurs de Langues et Civilisations Classiques* / *European Federation of Associations of Teachers of Classical Languages and Civilisation*, dont les objectifs ont été définis comme suit:

Objectifs

- cimenter la patrie européenne par une réflexion collective, nationale et transnationale sur son passé;
- présenter une image de l'Europe, dans son unité et sa diversité, à travers la vision d'un groupe d'enseignants de langues classiques provenant de chacun des pays-membres et des pays candidats à l'adhésion;
- réfléchir sur ce que fut, ce qu'est, ce que sera l'Union Européenne fondée sur l'héritage culturel écrit en langue latine;
- produire un recueil de textes en latin, de l'antiquité classique à nos jours, chaque chapitre étant consacré à l'un des pays membres de l'Union Européenne ou à l'un des pays candidats à l'intégration;
- fournir un instrument offrant, en vue d'une éventuelle utilisation pédagogique, une sélection de textes pour l'enseignement du latin;
- faire connaître cette perspective au grand public en publiant nos résultats et ce, à l'avenir, dans les diverses langues de la communauté.

Participants

- au minimum douze pays parmi les membres actuels de l'Union Européenne et les candidats à l'adhésion.

Format du recueil de textes

- chaque contribution nationale ne dépassera pas quinze pages, les textes devant être numérotés par ordre de priorité (au cas où il serait impossible de les insérer tous);
- la sélection des textes et des documents de chaque pays sera précédée d'une introduction d'une ou deux pages, en français et en anglais, sur l'héritage classique national (premiers contacts, élargissement, prolongements dans la culture contemporaine), de manière à permettre une immédiate insertion des textes retenus (auteurs classiques, médiévaux, humanistes, modernes, épigraphes, graffiti);
- les textes sélectionnés devront être originaux, avec un minimum de coupures (toutes dûment signalées) et accompagnés d'un minimum de notes (brèves et uniquement de caractère explicatif); chaque texte sera précédé d'une très courte présentation, en français et / ou en anglais, remplaçant l'extrait dans son contexte.

Bien que peu de temps se soit écoulé depuis le lancement du projet, son objectif principal — consolider la base culturelle gréco-romaine de l'identité européenne — est, à l'heure actuelle et en ces temps de crise, tout aussi important ou peut-être même plus important que jamais.

Pour cette raison, je suis fier de vous présenter, comme prévu, ce recueil de textes latins, et ce après avoir recueilli le nombre minimal de douze contributions qui avait été prédéfini.

Comme vous aurez l'occasion de le constater, aucune uniformité absolue n'a été imposée concernant la présentation, une uniformité qui serait, d'ailleurs, difficile étant donné la multiplicité des textes et des options, ce qui nous montre par là même que l'Europe est également faite de diversité.

À titre personnel, assurer la coordination générale m'a permis d'avoir une vision beaucoup plus nette de cette diversité et richesse, ayant compris la façon selon laquelle mes collègues considéraient leur propre nationalité (visible, par exemple, dans les chapitres sur la Belgique et les Pays-Bas), et la manière dont ils donnaient forme au projet, selon leur vision personnelle correspondant à l'objectif sociologique inhérent au projet.

On laissera pour une étape postérieure l'élargissement de ce recueil, de même que l'éventuelle publication d'une édition bilingue, avec traduction des textes latins vers l'anglais ou le français, les deux langues officielles d'Euroclassica, ainsi que vers la langue maternelle du pays en question.

Il ne me reste plus qu'à remercier chaleureusement tous les délégués qui ont bien voulu participer, directement à travers la sélection des auteurs, et rendre hommage à ces mêmes auteurs, sans lesquels ce recueil n'aurait pas pu être publié.

Francisco de Oliveira

Elisabeth Klecker - University of Vienna
Email: elisabeth.klecker@univie.ac.at
(Texts: 10-23; 25-28)

Kurt Smolak - University of Vienna
Email: kurt.smolak@univie.ac.at
(Texts: 1-9; 24)

AUSTRIA

1. Introduction

Due to the complex past of the Central European region any attempt to specify “Austrian” achievements in the field of literature or to select “Austrian” highlights of the Latin tradition instantly faces questions of definition. It is essentially for practical reasons that Latin literature of the post-Roman era has come to be classified according to modern political reality, though there is a scientific consensus on the limits of national concepts of literature.

If we speak about literature of today's Austrian territory it could be argued that the Austrian soil hosted one of the great works of ancient (Greek) philosophy: the Roman emperor Marcus Aurelius († 180) is supposed to have written most of his *Meditations* in the military camp of Carnuntum. Subdued by Augustus in 15 BC and under provincial administration since the reign of Claudius, Noricum is occasionally mentioned in later Roman historiography, but usually Eugippius' *Vita Sancti Severini* († 482 in Favianis, probably Mautern near Krems, Lower Austria) figures among the earliest items included in schoolbooks of Austrian literature. The hagiographic text owes its privileged position to the vivid description it gives of a border region in times of declining central power – though it was written in Italy by an author who perhaps never met the saint during his life-time nor visited the places where he had lived.

In the early Middle Ages no sovereign state existed on the territory of modern Austria, geographic conditions being unfavourable to the formation of larger political, administrative or cultural entities. The

margraves of Babenberg who ruled the *marcha orientalis* since 976 controlled very little of modern Austria (the name Ostarrichi appears for the first time in 996, in a document concerning Neuhofen/Ybbs, a small market place in today's Lower Austria). The country was split into various spheres of influence, subject to rivalling claims of the bishops of Passau, Salzburg, or Aquileia in the south, with Christian missionary activity and profane political aims closely connected (*text 1*). Intellectual life centred at ecclesiastical institutions, e.g. the Benedictine abbeys of St. Peter's at Salzburg (*text 3*), Mondsee, Melk, St. Paul's in Carinthia. Hagiographic *vitae* and *passiones* as well as liturgical hymns were composed to promote the cult of local saints (*text 4*) and to enhance the prestige of monasteries where relics were kept. In the case of Koloman (*text 9*) whose corpse was transferred to the Babenberg residence at Melk in 1014 the introduction of a patron saint was certainly meant to back efforts to consolidate the Babenberg rule.

In the late Middle Ages and the Early Modern period Austrian literature is best conceived as literature written in the hereditary territories of (the Austrian branch of) the House of Habsburg (*casa d'Austria*). There is an immense corpus of neo-Latin literature dedicated to family members or serving the aims of the dynasty (e.g. legitimizing Habsburg rule by historiographic fictions of a Trojan ancestry). At various occasions (up to the silver wedding anniversary of Francis Joseph and "Sisi" in 1879, *cf. text 28*) encomiastic poetry was composed in a variety of genres from epigram to large-scale epic. Obviously the language of the Roman Cesars suited the Habsburg self-fashioning as successors to the Roman Empire (with their residential city Vienna as new Rome on the Danube, *text 22*) according to the idea of *translatio imperii*. Furthermore the language of the Roman Catholic Church was viewed as particularly appropriate to the proverbial *pietas Austriaca* (*text 21*) and eulogies duely focussed on the Habsburgs' role of defenders of Christianity against the Ottoman threat and of Catholic faith against Protestant heresy.

The year 1365 was of major importance for Latinity in the Eastern part of today's Austria and Eastern central Europe in general: Arch-duke Rudolph IV (1339-1365), ambitious son-in-law to Emperor Charles

IV (*cf. text 10ab*) who had established a university at Prague in 1348, founded Vienna university which was to win special reknown for its professors of mathematics and astronomy (i.a. Georg of Peuerbach 1423-1461, Johannes Regiomontanus 1436-1476). Humanist ideas entered the Habsburg dominion with Enea Silvio Piccolomini (1405-1464; Pope Pius II 1458), who served as secretary to Emperor Frederick III (1415-1493), but it was Frederick's son Maximilian (1459-1519) who fully appreciated the usefulness of modern humanist eloquence for administration and diplomacy and welcomed classizising poetry for purposes of his self-representation. At Vienna he established a college entirely devoted to the new learning (*Collegium poetarum*); it was to be directed by the German arch-humanist Conradus Celtis (1459-1508), whom Maximilian granted the privilege to crown poets laureate.

The 16th century saw the spread of Protestantism in Upper and Lower Austria: Members of the nobility frequently enrolled at Wittenberg and the estates sponsored highschools in Linz and Graz, inviting Protestant teachers from Germany, whereas the Habsburg rulers relied on the Society of Jesus in their endeavours to recatholize their countries. In 1550 Emperor Ferdinand called the Jesuits to Vienna, where they opened a college offering free courses in the artistic disciplines and gradually assumed control of the University and the entire educational system. Classes were held in Latin, and the three Habsburg universities of the order (Vienna; Graz /Styria; Trnava / Slovak Republic) produced an enormous amount of Latin texts in verse and prose (comprising theological treatises, manuals, but also charming emblems). Among the poetic production dramas staged at imperial festivities (*ludi Caesarei*) stand out for literary quality (subtle imitation of Senecan tragedies) as well as opera-like scenography.

Besides the university the court library (even before the new building was opened under Charles VI, *cf. text 19*) became a (more tolerant) meeting place for the scientific community, a favourite destination of scholars from abroad. The Latin correspondence of its directors Hugo Blotius (1533-1608) and Peter Lambeck (1628-1680) still extant in the Austrian National Library testifies to their international networks.

The survey would be incomplete without mentioning the presence of Latin in the public space. The use of Latin was common for inscriptions on buildings and monuments, but also for textual elements on visual media of imperial propaganda (ephemeral festival and funeral decorations, shooting targets!). Contemporary testimonies leave no doubt that the Emperor and his surroundings, including representatives of foreign courts were expected to have a sufficient command of Latin to appreciate the allusiveness of emblematic inscriptions and decipher coded propagandistic messages.

In the 18th century, during the reign of Maria Theresia intellectual life gradually shifted towards German, though Latin remained the official language in the kingdom of Hungary until the revolution of 1848 (*cf. text 20*). The role of Latin in the non-German-speaking countries of the 19th century multiethnic “Donaumonarchie” is still to be explored. Recent research seems to suggest that Latin served as a means of neutralizing nationalist tendencies and expressing loyalty towards the ruling dynasty. Throughout the centuries, besides being the language of the Catholic Church and the learned world, Latin was a language of power and politics, and a kind of symbolic code for the Habsburg Holy Roman Emperors.

Modern editions

Christani Campililiensis *Opera poetica*, ed. Walter Zechmeister, Turnhout 1992 (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis 19)

Friederike Harl, – Ortolof Harl, *Ubi erat lupa. Römische Steindenkmäler* <http://www.ubi-erat-lupa.org> Picture database of antique stone monuments containing inscriptions to around the time of Justinian (500 AD)

A. Lhotsky, *Privilegium maius. Die Geschichte einer Urkunde*, Wien 1957.

Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, Hannover 1997 (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte 15)

Francesco Petrarca. *Letters of Old Age. Rerum senilium libri I-XVIII*, transl. by A.S. Bernardo, S. Levin & R.A. Bernardo, 2 vols., Baltimore 1992.

Early modern prints of Neo-Latin texts can be accessed easily on the website of the Austrian National Library: ABO Austrian books online http://www.onb.ac.at/bibliothek/digitaler_lesesaal.htm.

Further reading

- Kurt Adel, *Das Jesuitendrama in Österreich*, Wien 1957 (Österreich-Reihe 39/40).
- Christian Gastgeber – Elisabeth Klecker (Hgg.), *Neulatein an der Universität Wien*, Wien 2008 (Singularia Vindobonensia 1).
- Fritz Peter Knapp, *Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters in den Bistümern Passau, Salzburg, Brixen und Trient von den Anfängen bis zum Jahre 1273*, Graz 1994.
- Fritz Peter Knapp, *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol von 1273 bis 1439. Die Literatur zur Zeit der habsburgischen Herzöge von Rudolf IV. bis Albrecht V. (1358-1439)*, Graz 2004.
- Martin Korenjak, Florian Schaffenrath, Lav Subaric, Karlheinz Töchterle (Hgg.), *Tyrolis Latina. Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol*, 2 Bde., Wien 2012.
- Kurt Smolak, *Christentum und römische Welt. Auswahl aus der christlichen lateinischen Literatur*, Wien 1990/91 (Orbis

2. Texts

Text 1: Early Christian Inscription from Ovilava (modern Wels, Upper Austria)

*Fl(avius) Ianuarius mil(es) vivus fecit.
Condita sepulcro hic pausat Ursa,
crestiana fidelis, annorum XXXVIII. Per partum
subito ducente impio fato est tradita tartaris
5 imis et me subito linquit, sibi coniugem pro tempore
iunctum. Quem ambulo et quero miser, quem ipse
aeterna condidi terra. O quit tribuat genesis,
qui separat convirginios dulcis, ut non licuit
nobis iugiter supernam frunisci caritatem!
10 Hoc dico legentibus et lacrimis prosequor verba:
coniuncti amantis semper se benedicere debent,
quia nihil erit dulcius quam prima iuventus.*

Text 2: The so called *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (around 870)

The conversion of the Bavarians and the Carantani in modern Carinthia to Christianity, organized by the bishops of Salzburg:

1. Incipiunt quaedam exceptiones de vita apostolici viri, beati scilicet Rovdberti, qualiter ad regionem pervenit Bavvariam. *Tempore igitur Hildiberti regis Francorum, anno scilicet regni eius secundo, honorabilis confessor Christi Hrodbertus in Wormatia civitate episcopus habebatur. Qui ex regali progenie Francorum ortus catholicae fidei et euangelicae doctrinae totiusque bonitatis nobilissimus refloruit doctor. Erat enim vir simplex, pius et prudens, in sermone verax, iustus in iudicio, providus in consilio, strenuus in actu, conspicuus in caritate, in universa morum honestate praeclarus. Ita innumerabiles ad eius sacramentissimam convenerunt doctrinam et ab eo aeternae salutis documenta susceperunt. Cumque fama sanctae conversationis illius longe lateque crebesceret, pervenit ad noticiam cuiusdam ducis Bagoariae regionis nomine Theoto, qui supradictum virum dei enixis precibus, prout potuit, libentissime rogare studuit per missos suos, ut hanc provinciam visitando sacra inluminaret doctrina. Unde praedicator veritatis divino compunctus amore assensum praebuit. Primo suos dirigens legatos, postea vero ad Christi gregem lucrandum per semetipsum venire dignatus est. Hoc audiens praefatus dux magno perfusus est gaudio obviamque illi cum suis pergens sanctum virum euangelicumque doctorem cum omni honore et dignitate suscepit in Ratispona civitate. Quem vir domini coepit de christiana conversatione admonere et de fide catholica inbuere; ipsum non multo post et multos alios istius gentis nobiles atque ignobiles viros ad veram Christi fidem convertit sacroque baptismo regeneravit et in sancta corroboravit religione. Praefatus itaque dux sancto viro concessit licentiam locum aptum eligendi sibi et suis, ubicunque ei placeret in hac provincia ecclesias dei construere et cetera ad opus ecclesiasticum habitacula perficere. Tunc supradictus vir domini accepta licentia per alveum Danubii usque ad fines Pannoniae inferioris spargendo semina vitae navigando iter arripuit; sicque tandem revertens ad Lauriacensem pervenit civitatem multosque ibi infirmos variis languoribus oppressos orando per virtutem domini sanavit. Deinde arrepto itinere pervenit ad quendam locum, qui vocatur Walarium, ubi ecclesiam in honore sancti Petri principis apostolorum construxit et dedicavit. Praefatus itaque dux ibidem primitus ei in circuitu aliquas*

proprietatis possessiones tribuit. Postea vero ad noticiam venit sancto pontifici Hrodberto aliquem esse locum iuxta fluvium Ivarum antiquo vocabulo Iuvavensem vocatum, ubi antiquis scilicet temporibus multa fuerunt mirabiliter constructa aedificia et tunc paene dilapsa silvisque cooperta. Hoc audiens vir domini propriis cupiens prospicere oculis, quid inde ipsius rei veritas haberet, propter fidelium animarum lucrum divina disponente gratia coepit Theodonem rogare ducem, ut istius loci ei potestatem tribueret ad extirpanda et purificanda loca et ecclesiasticum, prout ei libitum foret, ordinare officium. Quod ipse dux consensit tribuens in longitudine et latitudine de territorio super duas leuvas possessiones, ut inde faceret, quod ei placeret ad utilitatem istius sanctae ecclesiae. Tunc vir domini ista coepit renovare loca. Primo deo formosam aedificans ecclesiam, quam in honore sancti Petri principis apostolorum dedicavit, ac demum claustra cum ceteris habitaculis clericorum per omnia ordinabiliter construxit. Postea vero delegato sacerdotali officio omnem ibidem cottidie cursum congruo ordine fecit celebrari. Tunc praedictus doctor Hrodbertus cupiens aliquos adipisci socios ad doctrinam euangelicae veritatis propriam repetivit patriam. Iterumque cum duodecim revertens discipulis secumque virginem Christi nomine Erindrudam adducens, quam in superiori castro Iuvavensium statuens, ibidemque colligens congregationem sanctimonialium et earum conversationem rationabiliter, sicut canonicus deposcit ordo, per omnia disposuit. Ipse quoque assidue totum spatium istius circumiens patriae, confirmans animas christianorum admonensque in fide fortiter permanere, quod verbis docuit, operibus adimplevit mirificis. Ubi constructis consecratisque ecclesiis ordinatisque inferioribus et superioribus gradibus proprium sibi ordinavit successorem. Ipse vero praesciens longe ante diem vocationis suae confirmatis discipulis ad propriam remeavit sedem; ibique adstantibus admonitione divina peracta fratribus inter verba orationis spiritum reddidit in pace, die videlicet resurrectionis domini nostri Iesu Christi. Ad cuius sepulchrum exuberant innumera beneficia curationum cunctis fideliter petentibus usque in hodiernum diem per eum, qui vivit et regnat deus per omnia saecula saeculorum. Amen.

6. Item anazephaleos de Avaris. *Antiquis enim temporibus ex meridiana parte Danubii in plagis Pannoniae inferioris et circa confines regiones Romani possederunt ipsique ibi civitates et munitiones ad defensionem sui fecerunt aliaque aedificia multa, sicut adhuc apparet. Qui etiam Gothos et Gepidos suae ditioni subdiderunt. Sed post annos nativitatis domini CCCLXXVII et amplius Huni ex sedibus suis in aquilonari parte Danubii indesertis locis habitantes, transfretantes Danubium, expulerunt Romanos et Gothos atque Gepidos. De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident. Tunc vero Sclavi post Hunos inde expulsos venientes coeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare. Sed nunc qualiter Huni inde expulsi sunt et Sclavi inhabitare coeperunt et illa pars Pannoniae ad diocesim Iuvavensem conversa est, edicendum putamus. Igitur Carolus imperator anno nativitatis domini DCCXCVI Aericum comitem destinavit et cum eo inmensam multitudinem Hunos exterminare. Qui minime resistentes reddiderunt se per praefatum comitem Carolo imperatori. Eodem igitur anno misit Carolus Pippinum filium suum in Hunia cum exercitu multo. Qui perveniens usque ad celebrem eorum locum, qui dicitur Rinch, ubi iterum omnes eorum principes se reddiderunt Pippino. Qui inde reverrens partem Pannoniae circa lacum Pelissa inferioris ultra fluvium, qui dicitur Hrapa, et sic usque ad Dravum fluvium et eo, usque ubi Dravus fluit in Danubium, prout potestatem habuit, praenominavit cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum, qui remansit de Hunis et Sclavis in illis partibus, Arnoni Iuvavensium episcopo usque ad praesentiam genitoris sui Karoli imperatoris. Postmodum ergo anno DCCCIII Karolus imperator Bagoariam intravit et in mense Octobrio Salzburc venit et praefatam concessionem filii sui iterans potestative multis adstantibus suis fidelibus adfirmavit et in aevum inconvulsam fieri concessit.*

7. *Simili modo etiam Arn episcopus successor Virgilii sedis Iuvavensis deinceps curam gessit pastoraalem undique ordinans presbyteros et mittens in Sclaviniam, in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae, illis ducibus atque comitibus, sicut pridem Virgilius fecit. Quorum unus Ingo vocabatur multum carus populis et amabilis propter*

suam prudentiam. Cui tam oboediens fuit omnis populus, ut, si cuique vel carta sine litteris ab illo directa fuit, nullus ausus est suum neglegere praeceptum. Qui etiam mirabiliter fecit. Vere servos credentes secum vocavit ad mensam et, qui eorum dominabantur infideles, foris quasi canes sedere fecit ponendo ante illos panem et carnem et fusca vasa cum vino, ut sic sumerent victus. Servis autem stauipis deauratis propinare iussit. Tunc interrogantes primi deforis dixerunt: cur facis nobis sic? At ille: Non estis digni, non ablutis corporibus, cum sacro fonte renatis communicare, sed foris domum ut canes sumere victus. Hoc facto fide sancta instructi certatim cucurrerunt baptizari. Et sic deinceps religio christiana succrescit.

Text 3: Carmina Salisburgensia

Poems from Salzburg, written in the Carolingian period by anonymous monks in the Benedictine monastery of St. Peter's in the city of Salzburg. The collection contains funeral epigrams for the bishops of Salzburg, among them Virgilius († 784), a learned missionary from Ireland, who built Salzburg's first cathedral and inaugurated a period of prosperity:

II.

*Hic pater et pastor humilis doctusque sacerdos
Corpore Virgilius pausat, quem Hibernica tellus
Disponente deo partes direxit in istas;
Quique regebat ovans praesentis culmina sedis
5 Ferme quaterdenos caris cum fratribus annos,
A quibus ille et amatus erat, pie quos et amavit.
Interim et erexit pulchro molimine multa
Insuper et miseris largus, simul omnibus aptus:
10 Pro quo, quisque legis versus, orare memento.*

Text 4: Altmann of St. Florian (d. 1223), *Passio Sancti Floriani*

Selected passages from Altmann's poetic version of the martyrdom of St. Florian, a Roman official who was martyred at the beginning of the fourth century near the Roman garrison of Lauriacum (now Lorch, Upper Austria). The metrical text of the *passio* was completed with a short rhythmical one (*ritmus*) by the same author.

P r o l o g u s

- Adgrediar metricis floriani martiris almi
*Laude pia dignam modulis perstringere palmam,
Te monstrante uiam, qui prestas christe sophyam.
Martir ades calamumque iuues insufficientem:*
- 5 *Annue conanti tua sacra referre trophea,
Nam deuota tibi mens estuat, inclite palmes.*
- 340 *Cum iuuenis quidam, reliquis truculentior istis,
Vocibus adcurrentes astantes arguit: >O quid
Cessatis tepidi, quare precepta potentum
Regum negligitis, cur iussa moram paciuntur
Presidis inuicti, cur o sic statis inertes?<*
- 345 *Hiis dictis ruit ipse ferox furaliter actus,
Sicut possessor suus illum daemon agebat,
Athletamque dei iam uerba precantia puro
Corde refundentem uinctum saxoque grauatum
Propulit in preceps, mox iusto uindice penam*
- 350 *Excipiens meritam tanti pro criminis ausu:
Namque fatiscantis oculi crepuere reuulsi,
Insanumque caput premitur caligine ceca,
Cuius erant cordis oculi prius obtenebrati.
Martir ad ima cadit, sed suscipit unda cadentis*
- 355 *Corpus, et in petra quadam, que prominet undis,*

*Euebit eiectum petre pro nomine passum:
 Petra quidem christus, custodia firma suorum.
 Hic quoque, dignatus monstrare suę pietatis
 Munera, mox aquilam custodem destinat illi*
 360 *Quatinus argueret auis illa carens ratione
 Irrationales uesani presidis actus:
 Ecce creatoris auis inperio famulatur,
 Vt presumptoris hominis ratio doceatur,
 Quam sit pestiferum, quod imago dei specialis*
 365 *Esse deum uerum negat hunc, cui paruuit ales.
 Quos homo crudelis auibus tradit laniandos,
 Fida tuetur auis sine clade sui tumulandos.
 En rationalis factura fidem crucifixi
 Euacuare parat et ministerium crucis borret,*
 370 *Sed uolucris crucis expressit uenerabile signum,
 Cum super incumbens expansis protegit alis
 Martiris exanime corpus fidissima custos.
 Tunc quedam uidua ualeria nomine dicta,
 In rerum censu paupercula, sed pietate*
 375 *Prestans et largo uirtutum munere diues,
 Per uisum monita rapuit clam corpus humandum;
 O martir christi, qui celica regna petisti,
 Qui dum uicisti mortem, uitam meruisti,*
 445 *Sic tu nos presta celebrare pia prece festa,
 Purget ut incesta molimina uita modesta,
 Nosque iuuare uelis, ut clerus plebsque fidelis
 Gaudeat in celis per opem sancti michahelis.*

Ritmus de eodem

*In hoc festo martiris fratres iocund[e]mur
 Ne fermenti ueteris fece pregrau[e]mur
 Sinceres in azimis simul epul[e]mur
 Et preclari militis palmam ueneremur*

1 Cor. 5,6sqq.

- 5 *Iste sicut lilum palmes germinauit* cf. Os. 14,6
Et in aquis syloe uestem candidauit cf. Iob. 9,7sqq.
Vt uernans in iericho rosa rutilauit cf. Sir. 24,18
Nam in agni sanguine stolam lauit cf. Apoc. 7,14; 22,14
- Tractus ante iudicem litem contestatur*
- 10 *Se trinum deum colere non inficiatur*
Et mortis sententiam pati gloriatur
- Vt perenni gaudio liber perfruatur*
- Ex egypti tenebris postquam est translatus* cf. Ps. 106,14
Mox accinctus renibus pedes calciatus cf. Ex. 12,11
- 15 *Speciali baculo fortiter armatus*
Phase uerum peragens transit immolatus
- Exiens de iericho hierusalem tetendit* cf. Luc. 10,30
Vnde quondam saucius buc homo descendit
Et palmę ducissimos fructus adprehendit Cant. 7,8
- 25 *Cautus et ad lapidem pedem non off[e]ndit* cf. Ps. 90,12; cf. Matth. 4,6/ Luc. 4,11
- Iam uictor stelliferam colit regionem*
Et conpensat premio duram passionem
Nam de messe percipit benedictionem
Christum sibi conputans summam portionem
- 30 *Nostram non ambigimus cateruam decere*
Ut hoc festum studeat colere sincere
Sed hoc non sufficimus decenter inplere
Tu autem o domine nostri miser[ere]ere

Text 5: The original donator's inscription of the so called Verdun altarpiece, created by Nicholas of Verdun in 1181 as a pulpit in the church of the Augustinian monastery of Klosterneuburg near Vienna:

QVALITER ETATVM SACRA CONSONA SINT PERARATVM
 CERNIS IN HOC OPERE MVNDI PRIMORDIA QVERE
 LIMITE SVB PRIMO SVNT VMBRE LEGIS IN IMO
 INTER VTRVMQVE SITVM DAT TEMPVS GRACIA TRITVM
 5 QVE PRIVS OBSCVRA VATES CECINERE FIGVRA
 ESSE DEDIT PVRA NOVA FACTORIS GENITVRA
 VIM PER DIVINAM VENIENS REPARARE RVINAM
 QVE PER SERPENTEM DEIECIT VTRVMQVE PARENTEM
 SI PENSAS IVSTE LEGIS MANDATA VETVSTE
 10 OSTENTATA FORIS RETINENT NIL PENE DECORIS
 VNDE PATET VERE QVIA LEGIS FORMA FVERE
 QVAM TRIBUIT MVNDO PIETAS DIVINA SECVNDO:
 ANNO MILLENO CENTENO SEPTVAGENO
 NEC NON VNDENO GWERNHERVS CORDE SERENO
 15 SEXTVS PREPOSITVS TIBI VIRGO MARIA DICAVIT
 QVOD NICOLAVS OPVS VIRDVNENSIS FABRICAUIT

Text 6: Inscription on the tympanon above the main entrance of the Romanesque church of St. Peter's monastery in Salzburg (12th century):

*Ianua sum vite, salvandi quique venite !
 Per me transite, via non est altera vite !*

Text 7: Inscription on the tympanon above the main entrance of the former Benedictine monastery of Klein-Mariazell in Lower Austria (12th century):

*Porta, Maria, poli, Messye pervia soli,
 nobis clave precum resera bona celica secum !
 Stella, parens solis, rege cellam numine prolis !*

Text 8: A parodistic charta of wandering scholars from the region of St. Pölten, capital of Lower Austria, probably written in the 13th century:

[1] *In nomine summe et individue vanitatis.*

[2] *Surianus, diutina fatuorum favente demencia per Austriam, Stiriam, Bawariam et Moraviam presul et archiprimas vagorum scolarium, omnibus eiusdem secte professoribus, sociis et successoribus universis fame, siti, frigore, nuditate perpetuo laborare.*

[3] *Quia cruda simplicitate et inerti stulticia impellente nos nostri prepositi nondum piget, inmo eadem mens est, ut bona summa putemus aliena vivere quadra mobiles et instabiles more hyrundinum victum per aera queritantium ac et illac, quocumque inconstantis, mutabilis et mirabilis animi nostri levitas nos inpegerit, tamquam folium, quod a vento rapitur, et quasi scintille in arundineto infatigabiliter fatigati discurremus et interdum iuxta rigorem inordinati nostri ordinis ludibria et verbera experti, qualia nec Sarmentis iniquas Cesaris ad mensas vel vilis Galba tulisset, egentes, angustiati, afflicti, fame prodigi, fame siti que tabidi, frigore tremuli, gelu rigidi, rictu tumidi, habitu miseri, vestiti lintheolo super nudo, uno semper pede nudo, a domibus laycorum expulsi, ab hostiis clericorum sepe repulsi utpote vespertiones, quibus nec inter quadrupedia nec inter volatilia locus datur, stipem tamen, tamquam in diebus rogationum nati, semper rogare cogimur alienam:*

[4] *dignum est, ut et nos quandoque iustis petencium desideriis favorabiliter annuamus.*

[5] *Ea propter vestre indiscretationi notum esse volumus per presentes, quod nos inclinati precibus venerabilis in Christo fratris Sighardi, ecclesie Sancti Hippolyti per Austriam archidiaconi, recognoscentes beneficia, que nobis in eadem ecclesia pene a cunis usque ad caetera sunt impensa, ipsam ecclesiam cum suis officialibus eximimus ab exactione, inmo potius vexatione, qua eos tam in festo patroni quam dedicationis, quin inmo per circulum anni indebite vexabamus, de nostra liberalitate, voluntate quoque et conniventia cathedralium sociorum, contradictores ab ingressu taberne perpetuo suspendentes.*

[6] *Nulli ergo claustrali secularive persone nostrum inordinatum ordinem professe liceat hanc nostre donacionis exemptionisve paginam temerare vel eciam ei ausu temerario contraire, si nostram irrationabilem, fatuam et indiscretam effugere voluerit ulcionem.*

*effuso sanguine pro Christi nomine
bravium vite accipit.*

...

Ad Terciam:

*Gaude, o felix Austria,
cedant adversa penitus,
veni augere gaudia
nunc sancte nobis spiritus.*

*Laudes conemur cantibus
Cholomanno depromere
novo in nostris partibus
iam lucis orto sidere.*

*Gracie carismatibus
Cholomannum egregium
ornasti et virtutibus,
rex Christe, factor omnium.*

*Per aquam et incendium
necis hunc amarissime
ducis in refrigerium,
eterne rex altissime.*

*Odorem dat, cum frangitur,
dulcem vas pigmentarium,
dat martir hic, cum moritur,
magnum salutis gaudium.*

*Precamur, multiphariam
post hanc nos duc miliciam,
o lux, beata trinitas. Amen.*

Sequencia:

Letabundus
fidelis in celis
cetus iocundetur,

Totus mundus
volenter decenter
letus moduletur

Cholomanni variam
pugnam et victoriam
gaudiosam,

Qui relinquens Scociam
casu venit Austriam
fructuosam.

Explorator creditur,
flagris diris ceditur
Christi miles,

Serram addunt cruribus
cum tormentis pluribus
hostes viles.

Suffocatus resteo
Cholomannus laqueo,
viret restis.

Nulla nocens vicio
finitur suspendio
Dei testis.

*Mulctandus obticuit,
innocens occubuit,
suum non aperuit
os ut agnus.*

*Coherens constancie
non cedit iniurie,
domum subit glorie
martir magnus.*

*Princeps pacis, Ihesu,
libera ab esu
infernalis
nos tyranni*

*Et ad sabbatorum
sabbatum polorum
prece perduc
Cholomanni.*

Text 10: Francis Petrarch (1304-1374) comments on the forged *Privilegium maius*

The Privilegium maius is a document forged at the behest of Duke Rudolf IV of Austria (1339-1365), ambitious son-in-law of Emperor Charles IV. In the Privilegium Maius, Austria is endowed with rights similar to those of the electors of the Holy Roman Empire, Austrian rulers are bestowed the title of archduke and granted royal insignia. The Privilegium consists of several documents, two of them purport to have been issued by Caesar and Nero. Emperor Charles IV refused to confirm the Privilegium Maius, instead he asked the famous humanist to give his opinion as an expert in classical literature and Roman history. In his answer (*Seniles* 16,5) Petrarch points to the historical incorrectness of the forged Roman edicts, he lists evident anachronisms and generally insists on the stupidity of the forgerer. His

letter is a masterpiece of invective ridiculing Rudolf and his court whom Petrarch labels as ignorants not coming up to the standards of modern learning (represented by himself and his sponsor Charles IV). With all its brilliance the letter should be considered an example of how historical knowledge and philological method can be exploited for political purposes and humanists were prepared to serve the interests of mighty rulers.

Text 10a: *Privilegium maius*

Nos Iulius imperator, nos cesar et cultor deorum, nos supremus terre imperialis augustus, nos sustentator orbis universi plage Orientalis terre suisque incolis Romanam veniam et nostram pacem. Vobis mandamus per nostrum triumphum, quod vos illi precelso senatori nostro avunculo pareatis, quoniam nos eidem et suis heredibus sueque domus descendentibus donavimus vos in feodatariam possessionem perpetuo tenendum sibi et suis posteris inperpetuum relinquentes, quod nullam potestatem super eos statuere debemus. Nos ei et dictis suis successoribus largimur omnes utilitates Terre orientalis memorate. Insuper nos eundem avunculum nostrum et omnes eius successores assumpsimus consiliarium in secretissimum consilium Romanum taliter, quod deinceps nullum perpetuum negotium sive causa fieri debeat suo sine scitu. Datum Rome capitali mundi die Veneris regni nostri anno primo et exactionis auri anno primo.

Text 10b: Petrarch, *Seniles* 16,5

Claudum usquequaque mendacium est, facile deprehenditur, acris ac velocis ingenii iudicium egre fugit.

Producitur enim inane cyrographum, ampullosum, veri vacuum, per nescio quem, sed procul dubio non magistrum literatumve hominem, sed scholasticum rudemque literatorem, utique mentiendi avidum, sed fingendi mendacii artificium non habentem. Quod si habuisset, nunquam certe tam insulsas ineptias effudisset. Solent enim huiusmodi artifices verisimilitudine aliqua falsum condire, ut quod nunquam fuerit, quia tamen his que fuerunt simile est, et ipsum fuisse credi possit. Hic si forte ius Romanum et Imperii maiestatem armis et legibus et virtute fundatam atque vallatam nugis suis everti posse crediderat, quod extreme erat

insanie, debuit saltem artificiosas nugas et coloratum proferre mendacium, quod non statim oculis etiam lippientibus appareret. De quo quidem figmento, Cesar, dubius non sum quin tibi illico tuisque proceribus, sapientissimis viris atque doctissimis, et in primis cancellario tuo oculo prorsus ac lynceo, tota funditus illius nebulonis scena patuerit.

Text 11: Epitaph for the entrails of Emperor Frederick III

When Emperor Frederick III died at Linz / Upper Austria in August 1493 his body was exenterated to be transported to Vienna and buried at St. Stephen's; his entrails remained at Linz, and the famous humanist Conrad Celtis was commissioned to write an epigram for a separate tombstone:

*INTESTINA CVBANT FRIDERICI HAC CAESARIS VRNA
ET COR QUOD SACRO PREFVIT IMPERIO.
QVINQVAGINTA ANNIS RHOMANVM REXERAT ORBEM
ATQUE VNO PACIS TEMPORA SEMPER AMANS*

Text 12: Riccardo Bartolini (Richardus Bartholinus Perusinus, d. 1529),
Odeporicon sive itinerarium

In 1515 the Perugian humanist Riccardi Bartolini who owns special reknown for his classizising epic poem in praise of Emperor Maximilian (*Austrias*) had to accompany his master cardinal Matthaueus Lang von Wellenburg, when the cardinal negotiated the marriage between Maximilian's grandchildren and the offspring of Wladislaw Jagiello, king of Hungary and Bohemia. On his journey to Pressburg (modern Bratislava) the cardinal stopped at Vienna, where he was magnificently received and entertained by the representatives of the city. The program included a visit to St. Stephen's where the sumptuous marble tomb of Maximilian's father had been finished only two years earlier:

Postero die sole iam exorto divi Stephani templum petivimus, ubi peracto sacro altare tum argenti aurique facti infectique varietate tum

multarum reliquarum ut nunc aiunt genere refertum admirationi omnibus fuit. Verum cum tot ex Austriaca domo duces imperatoresque animo complector inde et civitatem de qua alii multa retulere et templorum ornatum tantopere auctum esse crediderim, quod si a priscis factitatum aetate autem nostra sub duobus Caesaribus patre et filio cognitum est. Nam Fridericus cum sibi Mausoleum ante obitum condere iam incepisset, morte praeventus opus inchoatum perficere nequivit, Divus Maximilianus cum viginti annos prope labor intermissus nunquam fuerit non sine omnium mortalium admiratione perfecit. De quo pauca, ut quanta de se post mortem cura sit mortalibus cognoscas recitabo. Sepulchri opus quadrangulare est longitudine ulnarum quinque latitudine fere dimidia; in ambitum | septem bicubitale aequis fenestrarum intervallis opus amplectitur. Quod ubi primum ab imo surgere incipit latius est, arctatur tenditque introrsum quatenus ad cippum pervenit, ubi corpus conditum est surgitque laevissimo marmore quoad coronam lapideam offendit quae altrinsecus porrecta sepulcrum ambit. In inferiore basi quaque versus multigenae animalium figurae in concavo lapidum quod per ambitum ducitur instar ludentium videntur. Supra mirabiles innumerabilium sanctorum effigies, in angulis autem exporrectisque in latere lapidibus electorum principum Germaniae imagines sunt. A summo imoque scalae lapideae quibus cum ad fastigium mausolaei pervenitur Friderici Augusti Rom. Imperatoris corpus lapideum iacens imperiali paludamento corona ornatumque visitur tanto artificio, ut saxo venerationem quandam habere quoddammodo impellamur. Lapidis genus alibi porphiriacum venis tamen albicantibus, alibi emathitem esse affirmares, ita sanguinem repraesentare videtur. Supra pallentius est, sed versicolor; eruitur in Norico in agro Iuvaviano.

Text 13: Epitaph of the historiographer and diplomat Johannes Cuspinianus (1473-1529), Vienna, St. Stephen's

*EXCOLUI PRIMUM MUSAS ET APOLLINIS ARTES,
NEMPE FUI MEDICUS TUNQUE POETA SIMUL.
POSTEA ME REBUS NATUM MAIORIBUS AUXIT*

CAESAR ET ORNAVIT PRAESIDIS OFFICIO.
ILLA IGITUR NOSTRO SINT VERBA INSCRIPTA SEPULCHRO
UNICA: VIXI OLIM, CUSPINIANUS ERAM.
HISTORIAE IMMENSAE MONIMENTA AETERNA RELIQUI.
VIVUS IN IIS SEMPER CUSPINIANUS ERIT [...].

Text 14: Vienna besieged by the Ottoman army under Sultan Suleiman, so called first Turkish sieg (1529)

In the Middle Ages as well as in early modern times students at Vienna University were organized in *nationes* (*Austriaca, Hungarica, Rhenana, Saxonica*) according to their homecountry. The fees of membership were collected by procuratores who kept the *liber nationis*, a register of students. In 1530 the procurator Stephan Sprugel complains that for fear of an Ottoman invasion no new students enrolled at the university; his lament abounds in then widespread stereotypes of the Turks' barbarian cruelty:

Liber nationis Rhenanae fol. 277^r, lin. 6-36

Nam annus superior 29 tribulationis angustiarum, ac extremae calamitatis et omnis miseriae plenus fuit. Nempe eo anno Deus Optimus Max. ob nostra delicta nos his malis punivit quae olim minatus est peccanti populo Iudaico Levitici ca. 26. et Deute. 28. Nonne dominus adduxit super nos gentem de longinquis, et de extremis terrae finibus in similitudinem aquilae volantis cum impetu: cuius linguam intelligere non potuimus, gentem procacissimam quae non deferebat seni nec misertus est parvuli? Nam in Septembri Caesar Turcarum cum ingenti ac potentissimo exercitu (nam fertur habuisse milites ultra 300000) per Ungariam quasi volando venit in Austriam: eam pro maiori parte devastavit, agros prata ac vineas depastus est, templa, arces, oppida, pagos, villas incendit homines (proh dolor ac dedecus totius nedum Germaniae sed Christianitatis) sine sexus ac aetatis discretionem crudelissime occidit. Matronas ac virgines videntibus maritis ac parentibus stupravit, illisque spurcissime ac plus quam bestialiter est abusus. Eodem anno et mense Viennam undique in

aqua et terra obsedit. Cuius obsidionis principium fuit die 25 Septembris. Discessus seu finis die 16. Octobris. De qua obsidione ac inaudita sanguinolentissimi tyranni crudelitate malo silere quam pauca scribere. Nam mihi si linguae centum essentque ora centum et ferrea vox, omnia tantae crudelitatis genera percurrere minime possem. Praetera non minori crudelitate Turcica gens vere canina usus est posteriori anno 1530 iterum eodem mense Septembri in sanguinem Christianum. Nam quidam Turcarum praefectus cum 40000 aliquot milia partim ex Hungaris partim ex Germanis occidit abduxitque ac omnia igne ferroque devastavit.

O Deus Opt. Max. secundum immensam misericordiam tuam his malis finem imponere velis oramus. Ac nos quos precioso tuo Sanguine redemisti sub alis tuis protege defende custodi. Fiat, fiat, fiat.

Text 15: Hieronymus Arconatus (1553–1599), *Iocus de origine thermarum Badensium*

In his elegy the Silesian poet Hieronymus Arconatus invents a mythological aition explaining the origin of the hot thermal springs of Baden near Vienna (a spa already frequented in Roman times). The idea may have been inspired by Christoph von Schallenberg, a nobleman at the court of archduke Matthias and a poet himself, who is telling a quite similar story in a German ballad:

*Danubii ripas et moenia celsa Viennaee
post vigiles curas liquerat alma Venus.
Captatura igitur requiem florentia tempe
et resonas valles non procul urbe petit,
scilicet umbrifero qua surgunt vertice colles
ac modo de calidis fontibus unda scatet.
Pone sequebatur gestans puer aliger arcum
accensas et adhuc fert Cytherea faces.
Huc ubi deventum est, subsistunt frigida in umbra
gramineoque locant languida membra thoro.
Abiicit illa faces et pectora nudat anhele,
ille arcum et pharetram ponit inermis humi.*

*Mutua dumque sibi defigunt oscula, lentus
 serpit in amborum lumina victa sopor.
 Forte per halantes egressae fontibus herbas
 errabant nymphae liberiore pede:
 Pars caput aureolis pingebat floribus, ista
 certabat choreis, voce erat ista prior.
 Iamque referre pedem ad limina nota parabant
 et vitreis sese mergere rursus aquis:
 Ecce duo aspiciunt molli data corpora somno,
 ast illis nullum numen inesse putant.
 Suspendunt timidae gressum perque omnia ocellos
 volventes trepidant hac novitate rei.
 Quid faciant dubitant: procedere non sinit anceps
 formido, prohibet vertere terga pudor.
 Arcum mirantur pueri hamatasque sagittas,
 mirantur circum quae nova flamma volet.
 Accedunt tamen atque faces multo igne coruscas
 abripiunt lymphis subripiuntque suis.
 Exardet gelidus subito liquor, aestuat unda
 et ruit aeternus – quis putet? – inde calor.
 Tunc una ex nymphis „Sunt ista Cupidinis,“ inquit,
 „spicula, sunt flammae matris Acidaliae.
 Quid porro mirum lymphas hinc fervere nostras:
 Ferbuit hac pelagus saepe polusque face.“*

Text 16: Georg Calaminus (1547-1595), *Rudolphottocarus*

In his *tragoedia nova Rudolphottocarus* Georg Calaminus stages the war between Rudolph I of Habsburg and Przemysl Ottocar of Bohemia (battle of Dürnkrut-Jedenspeigen “Marchfeldschlacht” 1278); the drama is based on a careful study of historical sources, including medieval manuscripts kept in the imperial library. Though no evidence can be found in his published papers, Franz Grillparzer who dramatized the same subject in his *König Ottokars Glück und Ende* (1825) seems to have been familiar with

Calaminus' drama, and the chorus concluding act 3 may well have been among the models for his famous eulogy of Austria *Es ist ein gutes Land*.

<i>O situ tellus, & amoena fundis</i>	450
<i>Austria: o magni decus orbis olim:</i>	
<i>Quae sinu gestas bona tot beato.</i>	
<i>Vitis en laetos Cererisque colles:</i>	
<i>Aequora & flauis spatiosa campis:</i>	
<i>Flumen argento locuples natante:</i>	455
<i>Aureos montes, nemora & vireta:</i>	
<i>Pinguium saltus pecudum: ferarum</i>	
<i>Lustra saltantum: riguos & hortos.</i>	
<i>En lacus septem quibus ora gestit</i>	
<i>Austriae gaudens Anaso vocari.</i>	460
<i>En lacus infra fluuium hunc quaternos</i>	
<i>Inferae laetis regionis agris.</i>	
<i>En plaga longe bifida sed amnes</i>	
<i>Piscium plures generosiorum.</i>	
<i>En croci flores & odora fila:</i>	465
<i>Et salis fontes: veterisque ferrum</i>	
<i>Norici certans Chalybum metallo.</i>	
<i>Marte ceu Rhenum veteres tegebant</i>	
<i>Ausones: nostris ita miles oris</i>	
<i>Ense Romanus vigil excubat:</i>	470
<i>Vandalos, Quados, Herulosque ab Istro</i>	
<i>Quando alaudarum legio fugaret.</i>	
<i>Hinc auis regni proceres Quirini</i>	
<i>Signa dant nostris sacra ferre alaudas.</i>	
<i>Et soli quondam dititione donant.</i>	475
<i>Caesares donec dominos Fridrici</i>	
<i>Euehunt nostros meritis probatos:</i>	
<i>Et duces supra titulis priores.</i>	
<i>Ac leuant armis generi gerendis:</i>	
<i>Quae sacrum vestit diadema regum.</i>	480

*Tot Saracenos sub Muris meis sepeliens
Ipse murus noster
Sub exiguo hoc lapide
Dum bonos nomenque meum in universum
protulit hic occultari consensit*

...

Text 18: *Aculeus sine vulnere seu epigrammata de magnifica Caesarum urbe Vienna* (1701)

In 1701 a small booklet of epigrams was issued as the annual congratulation for the newly graduated students of Vienna University; it is entirely devoted to the city of Vienna, its most famous buildings and places. Amazingly the collection includes a series of distichs punning on the then famous pubs and inns. Though moralizing and condemning on the surface, we may wonder whether these epigrams were on the contrary meant to arouse interest as a kind of advertising:

Nr. 165

Ad Anatem

*Incessu si quis titubanti ex aede recedat,
non ego miror: anas taliter ire docet.*

Nr. 184

Ad viridem Arborem

*Quod bruma in media semper bene floreat arbor:
Hoc habet a Baccho rite rigata suo.*

Text 19: Carl Gustav Heraeus (1671-1725), *Lex bibliothecae*

When a new splendid library for the imperial book collection had been built by the court architect Joseph Emanuel Fischer von Erlach, Emperor Charles VI ordered it to be open to public studies. The Swedish scholar Carl Gustav Heraeus who was in charge of the imperial collection of antiquities and coins is said to be the author of short instructions of how to behave in the library; the text is clearly modelled on the famous Roman *leges XII tabularum*:

Imperator Caesar Carolus Divi Leopoldi Augusti filius, Augustus, bibliothecae suae usum communem facit. Nemo limen clanculum transcurrito neve loculis manum admoveto. Quem optas librum petito, utitor, purum servato. Ne igitur caesim punctimve ferito neve notis compungito. Philyram interserere et quaevis excerpere fas esto. In eo ne incumbito exscripturus ne papyrum imposito atramentum et arenam longe dextrorsum arceto. Idiota, famulus, iners, fabulator, obambulator exesto. Silentium teneto neve altius legendo alios abtundito. Abiturus librum claudito, parvum in manus reddito, magnum ministro admonito super tabula relinquito. Nihil solvito, ditior abito, frequentius redito.

Text 20: Maria Theresia (1717-1780), Latin speech at the diet of Pressburg (1741)

After the unexpected death of Emperor Charles VI in October 1740 the Pragmatic Sanction of 1713 which was to guarantee his daughter's succession to the Habsburg dominions was violated by Frederick II of Prussia who immediately invaded Silesia; in 1741 the allied forces of the French and Bavarians captured Linz and advanced towards Vienna. Maria Theresia who had been crowned *Rex Hungariae* in June 1741 turned to the Hungarian estates for military support. Her Latin speech (which seems to have been prepared by her minister Johann Christoph von Bartenstein) was enthusiastically answered by the acclamation "*Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Theresia*":

Afflictus rerum status in quo Divinae Providentiae Nos collocare placuit, plane singulare, ut ipsi nostis, exposcit auxilium. Agitur de conservando Hungariae Regno, de Persona Nostra, de Prolibus nostris. Derelictae ab omnibus, non est, quo confugiamus, quam ad fidelitatem, ad arma, et priscam virtutem Hungarorum, in quibus fiduciam omnem reponimus. Speramus itaque ab inclytis Regni statibus capiendum promptum consilium quemadmodum praesenti rerum discrimini opportune occurri possit.

Text 21: *Austria periculis superior* (1742). Emperor Maximilian on the Martinswand near Innsbruck

Emperor Maximilian's well-known passion for hunting as well as his selfrepresentation as fearless knight (e.g. in the German verse-epic *Theuerdanck*) gave rise to the popular story of his adventure and miraculous rescue in the Martinswand near Innsbruck: While pursuing a chamois, Maximilian found himself in a steep rocky place, unable to move at the risk of his life. Having passed two days in this desperate situation he made signs to his hunting party watching the scene from the bottom of the valley and asked for a priest to give him the blessing with the Eucharist. Shortly afterwards an angel is said to have appeared in the guise of a young countryman and led him safely down the rocks. The story is frequently hinted at as an example of rewarded (Catholic) veneration of the most holy sacrament. The version given below forms part of a series of poems depicting similar seemingly desperate moments in history, when the dynasty was preserved by Divine Providence in reward for their proverbial piety. In 1742 the collection was meant to encourage Maria Theresia who had to defend her heritage in the Austrian war of succession:

*Montibus excelsis omnem natura Tyrolim
Provida munivit, facilis ne forte pateret
Hostibus accessus, seu ut quas divite gazas
Ostentat foecunda sinu, his secura teneret
Moenibus inclusas; sed quamvis aspera saxis,
Aerisque horrenda jugis, tamen aemula planis
Terris delicias offert quoque Principe dignas:
Namque etiam calvis ubi surgit montibus, ipsum
Quos pulsare putes sublimi vertice coelum,
Cernes rupicapras volucris nunc rupis hiatus,
Intervalla modo montium transmittere saltu,
Hisque viatorum pascentes lumina, coeptum
Saepe morantur iter, venatorumque citatos
Per juga summa pedes vano conamine lassant.
Impiger bis, solito venandi ductus ab aestu*

*Prae reliquis instare feris quoque noster amabat
Princeps: non labor, humanae non in via calci
Saxa, viaeque sibi multo discrimine tritae
Hinc poterant revocare Ducem. Fors acrius una
Celsa in rupe haerens juvenes accenderat ignes;
Nec mora: sternere glande parat; sed saltibus illa
Culmina nota petit, decretosque effugit ictus;
Dux instat, celerique premit per saxa fugacem
Cursu, saepe tubum lethali glande minacem
In praedam intendens; verum illa per avia, perque
Devia praecipitat saltus: nec segnior ille
Insequitur, manibus virgulta, & saxa prehendens
Obvia. Lubrica, nec raro vestigia lapsu
Falsa, redire licet moneant, semper tamen urget,
Atque audax instaurat iter; spes crescit, amorque.
Sed tandem, innumeris oculos dum saltibus illa
Fugit, spes praedae juvenem, viresque relinquunt:
Desistit, reditumque parat: sed ut omnia circum
Lustrat, nec reducem quo possit figere gressum,
Invenit, aut inconsultum quae duxerit isthuc
Semita; supremi positum se in margine montis
Cernit in horrificas ullo sine tramite valles
Praecipitis: stupet hic primum, pallensque fatetur
Errorem, damnatque suos jam cautior aestus
Intempestivos. Tandem ut vana omnia sensit,
Inclamare suos, quos vix contingere visu
Sollicitos poterat, jamque ima in valle tenebat
Hos Domini tum cura sui, licet irrita; namque
Consilium, studiumque, artemque eluserat omnem
Praecelsi natura loci. Jam fulserat Eos
Tertia; nec cibus, infirmos quo recreet artus,
Humanive erat auxilii spes ulla relicta.
Supremo ergo parat Princeps se accingere fato,
Quod non Relligionis honor, non patria, avitae aut*

*Stirpis gloria, sed caprae non cauta cupido
Saxa inter cogit, rupesque subire inhonorum.
Prodidit hic primum sese Divinior illa, &
Austriacis innata viris, lanituentia pressg
Corda fames, qua velatum sub farre supremum
Delibare ardet Numen; verum invia rupes
Hoc quoque solamen morituro dulce negavit.
Ut tamen (Austriacae pietatis suspice pulchrum
Ingenium) saltem haec caperet solatia visu,
Ut poterat, mandat signis, & voce, latentem
Afferri sub pane Deum. Mora nulla: Sacerdos
Advolat, & tenui Cereris sub fragmine Numen
Delatum e templo sublimi ostendit in auro.
Illico Dux pronus lunato poplite adorat,
Quodque nequit propius contingere, mille salutat
Votis, ex imo ducens suspiria corde.*

...

*Jamque animo spes omnis abest, & corpore vires,
Inque petra Princeps lanquens, moriensque recumbit,
Dum subito juvenem securo accedere gressu
Cernit, terga rudi centone caputque galero
Tectum, firmantemque levi vestigia quercu;
Vultum si demas, ruri natum omnia produunt.
Principem hic attonitum primum de more salutat,
Mox, nec quo missus, nec quae via duxerit illuc,
Quaerentem sperare jubet: vivit Deus, inquit,
Te servare potens: agresti & more prehensum
Dextra, pone sequi hortatur; nec plura locutus
Ignoto ducit supremo e culmine montis
Calle Ducem, redditque suis. Quis gaudia, plausus,
Jubilaque, arva quibus sonuere atque oppida, & urbes,
Quis satis enarret? rursus dum chara tueri
Principis ora datum tanto e discrimine salvi.
Jamque videre, & promeritis super aethera ferre*

*Laudibus ardebant omnes, qui tramite certo
Ductor inaccessa docuit descendere rupe;
Ipse parat pretium servatae reddere vitae
Ruricolae Princeps; verum quaesitus in omni
Incassum turba est. Hinc non suspicio vana:
E coelo aligerum quendam de gente fuisse,
Quem vigil, Austriadum quod curat commoda, coelum
Maximiliano inter tam multa pericula adesse
Et comitem voluit, servatoremque salutis.*

...

Text 22: Ludwig Bertrand Neumann (1726-1777), *Supplementum ad Lib. VI. Aeneidos*

Pursuing a humanist tradition of completing the Eneid and supplying a 13th book, Neumann, a member of the Piarist Order, wrote a supplement to book 6, giving a continuation of Virgil's famous vision of future Roman heroes up to the 18th century. Eneas is allowed to catch a glimpse of Habsburg's splendor, he even meets Maria Theresia whom at first sight he mistakes for his mother Venus. The idea of exploiting a literary genre signalling continuity was almost certainly suggested by the traumatizing experience of discontinuity after the death of Charles VI, when Habsburg lost the imperial crown to Karl VII. of Wittelsbach-Bavaria.

*Iamque simul lassus dictis, et fata deinde
Imperii maiora premens, abrumpere caute
Sermonem aggreditur: tantum suspiria lenta
Terque quaterque imo graviter de pectore ducit (sc. Anchises).*

...

*Sic fatus, in altum
Una montem abeunt, ex quo se maxima vallis
Fundebat late, tumulis intersita crebris.
Subsistunt simul: et qua oculos per inane ferebant,
Admirandae urbis fumantia rudera cernunt*

20

*Attoniti: Eversos arcus, et tecta revulsa,
Marmoraque et lapides, foedeque iacentia templa;
Omnia demembrata, et in atris sparsa ruinis.
Miratur visum Aeneas: an Pergama rursum* 25
*Cernimus, et moestos Troiae pereuntis agones ?
O satis est vidisse semel ! meminisse dolori est !
Heu nimis haec haerent animo spectacula nostro !
Cui contra Anchises: equidem haud tu Pergama cernis:
Quodque vides flumen rapidis devolvier undis,* 30
*Ne Simoenta putes, aut noti littora Xanthis:
Et licet assurgant plures super aethera colles,
Nusquam Ida est.
Urbs Roma est. Quocumque vides, illa inclita Roma est,
Quam fore dicebam generi domicilia nostro,* 35
*Dardaniaeque vicem ingentem. Quae fulmina belli
Scipiades ambos, belloque potentis Iuli,
Augustique patris, fortisque in proelia Drusi
Ingentes animas magno dabit ardua mundo,
Cuius ego imperium (neque tum non vera loquebar)* 40
*Ultra Sauromatas, confiniaque ultima Thulis
Fatidicus posui, totumque amplectier orbem.
Quam modo mutata est ! quam non sibi constat ab illo:
Cum dominos terrarum orbis, Regumque magistros
Fronde coronatos sacra, spoliisque nitentes* 45
*Curribus auratis duci in Capitolia vident,
Captorumque ducum, populique ambiente caterva !
Sed nosti: nulla humanis constantia rebus.
...
Ut res, nate, fluunt ! ut sese tempora volvunt !
Immutantque vices ! Tibris sua iura Danubio
Tum cedit lassus: et qua modo inutilis herba est,
Incultique vepres, spelaeaque coeca ferarum,
Primum humilis surget, Vindobona nomine, vicus,* 155
Castrorum nostris statio: crescetque per annos:

*Postremo nova Roma caput super aethera tollet,
 Dives opumque, belloque potens, et clara triumphis,
 Caesaribusque superba suis, sedesque beata
 Aeterni Imperii, nulloque abolebilis aevo. 160
 Incipiet rursus, incipiet novus ordo meorum
 Aeneadam, rursus incipiet dare iura Quirinus:
 Rursus Numa aderit, fortisque in proelia Tullus:
 Rursus Augusti, et Iuli animae, nova Numina terris
 Ostendent sese, mutato nomine tantum 165
 Gente sub AUSTRIACA; sic tum Domus alta vocanda est.
 O divum soboles ! sanguis meus ! o cito currant
 Tempora lenta ! O vos videam decora ultima nostri !
 Sic fatus, lacrimarum imbres in pectora fudit
 Laetitia exultans, et verba novissima pressit. 170
 Aeneas inde erectus, et dicta volutans
 Concipit ingentes animo generosior ignes.
 Et, pater, exclamat: vidi per amoena vireta
 Vidi heroum animas, quas fati proximus ordo
 Emitteret terris. Quin nunc et Numina gentis 175
 Cognatae ostendis ? nil maius dicere possis.
 ...
 Magnus avus (sc. Maximilianus)! sed maior avo, quem laurea sarta
 Circumfere vides, CAROLUS cognomine Quintus,
 Indomitus bellis heros, et maximus armis. 270
 Proh Superi ! quantis clarescet ubique triumphis
 Inclitus ingenio puer, atque ingentibus ausis !
 Ille senem Augustum, Iuli quoque Caesaris ignes,
 Pompeiumque animo claudens, volvetur in arma
 Intrepidus; ferrumque agitans, galeaque coruscus, 275
 Iam quatiet muros, iam funditus oppida vertet:
 Iam ruet in medias aerato pectore turmas.
 Hic Vir, hic est, Romana suis qui regna coronis
 Aequabit, super Oceanum venturus ad Indos.
 Nunquam visa prius, et vasto gurgite septra 280*

Illius ingenti resonabit America fama.
 ...
Ibit enim tacitas CAROLUS divinus ad umbras: 375
Nullus erit regnorum heres, sobolesque virilis;
Sola Domum, et tantas servabit Filia sedes.
Vix ea fatus erat; cum lux clarissima late
Explicuit sese: veluti si Aurora grabato
Purpureo exsurgens foribus properaret apertis, 380
Auratas sensim accumulans toto aethere flammās.
Aspiciunt defixi ambo. Cum maxima Diva
In medium ingressa est. Omnesque aequaliter umbrae
Constiterant simul attonitae, pictisque repente
Surrexere toris, atque obvia gressibus ibant, 385
Almae frontis honos, et amoeni gloria vultus,
Et gravitas simul incessus, simul ardua cervix
Nil mortale dabant. Aeneas ipse Cythera
Advenisse ratus matrem, iam incedere contra
Instituit gaudens, et amicas iungere dextras. 390
Retrahit Anchises: quae tanta audacia, nate ?
Siste gradum: non illa Venus, non haec tua mater;
Pandorae quamvis, almaeque simillima Divae.
Miranti haec fatur. Quam dixi, haec FILIA MAGNA est
Illius ingentis CAROLI, THERESIA MAGNA, 395
Aeneadum felix Mater, quam sera loquentur
Secula, quam Tagus, quam Ganges, Indus, Araxes,
Quique bibunt Nilum, Lybiaeque calentis arator,
Quique habitant longe glacialia littora, noscent.
Nil Roma huic aequale habuit, nec habebitur orbi. 400
 ...

Text 23: Christoph Regelsperger SJ (1734-1797), *Prater insula*

In 1768 Emperor Joseph II opened the imperial hunting grounds on the banks of the river Danube to the public; since then the so-called Prater

– described by Christoph Regelsperger in the terms of a locus amoenus – has become a favourite recreation area for the urban population as well as an attraction for thousands of tourists every year.

*Insula cunctarum salve pulcerrima, flavo
Quas fert cunque ingens tergore Danubius!
O quam te cupidi, quam laeti invisimus, Eos
Quum primum nitidam reddidit alma diem?
Purior hic animos & corda oblita dolorum
Mulcet & innumeris detinet aura jocis.
Hic, procul aprica quae sol fugat igneus urbe,
Captamus gelida frigora sub tilia.
Interea Zephyris trepidat motantibus arbos,
Et circumfusae dulce queruntur aves.
Hic securus aper notae vetus incola sylvae
Errat, & humanas non pavet insidias.
Illic cervorum nullo prohibente per agros
Pascuntur teneri gramina laeta greges.
Carpite felices, nunc gramina carpite cervi,
Dum licet, hoc urbis jam nemus instar erit.
Cernitis, ut rapidis effusa Vienna quadrigis
Posthabita silvam gaudeat urbe sequi.
Jam video totis tentoria surgere campis,
Qua prius impavidae subsiliere ferae.
Et sibi quisque dapes, mensasque in cespite ponit,
Gramineoque juvat membra levare toro.
Pallentes curae, luctusque & longa diei
Taedia tam laetis sedibus este procul.
Hic rugas posuisse decet, frontemque severam,
Haec sacra est puris insula tota jocis.
Hic Charites, Charitumque soror secura Voluptas
Ducunt festivos per vaga prata choros.
His comites jungunt sese Cantusque sonori,
Grataque sollicitis Gaudia pectoribus:*

*Et faciles Risus, & acerbi nescia luctus
Spes & quae metuit fallere cana Fides.
Tum delapsa recens coelo Concordia ab alto,
Et flavas olea Pax redimita comas.
Ecce autem media, silvam quae findit, arena
Invehitur niveis conspiciendus equis
Aut Deus, aut certe Divum genus. Illius ore
Majestas roseo, blanditiaeque sedent.
Fallimur, an Josephus hic est, qui civibus istas
Praebuit augusto munere delicias?
Cedite, qui dixit cervis, hac cedite silva,
Sint populo hic posthac otia longa meo.
...*

Text 24: Johannes Baptista Premlecher OSB (1731-1789), *Lucubrationes poeticae*

De Caesaris adventu Romam 1769

*Non sic Scipiades prostratis venit ab Afris,
Quum ferret Latio Punica signa Jovi:
Non Magnus victi spoliis orientis onustus
In se sic oculos vertit et ora virum:
Et quamvis quarto veberet sua bella triumpho,
Laurigeros non sic Julius egit equos;
Vt se Josepho jactavit Caesare Roma,
Motura invidiam, si licuisset, avis.
Illius adventus centum superare triumphos
Visus, et innumeros unicus Ille duces.
Vidisses migrare suis e sedibus urbem,
Vt primum Eoum sol patefecit iter.
Omnibus unus amor magnae spectare Thesaeae
Progeniem, et tanti Principis ore frui.
Sperne triumphales, veterum miracula, pompas*

Roma ! data est fatis non tibi pompa minor.
 Tunc nitidos victoris equos niveasque quadrigas,
 Tunc fera laudarunt militis ora trucis.
 Tunc hominum multo placuit respersa cruore
 Laurus, et edocti vincula ferre duces,
 Oppidaque et fractis vectae cum moenibus urbes,
 Et stantis curru grande supercilium.
 At nunc innocuam melius, nunc sanguine siccam
 Caesaris exornat mitis oliva manum;
 Qui, quanto ingreditur semet minor, et genus altum
 Dissimulat, tanto scit latuisse minus.
 Quippe Illum Pietas, quum Divum advolvitur aris,
 Et castus prodit Relligionis honos,
 Et recti studium, durisque exercita Virtus
 Casibus, et nullo pectora fracta metu,
 Quaeque latus stipat jucundo affabilis ore,
 Et pleno effundens Gratia dona sinu;
 Quae facit, ut, quamvis nullo de Caesare stirpem
 Duceret, huic regnum maxima Roma ! dares.
 At non Ille tui jactat diademata regni:
 Qua se effert, amor est magna corona tuus.
 Sic regnasse juvat: non digna est rege voluptas,
 Exanguis populos posse tenere metu.
 Talis Trajanus, quum majestate remota
 Muros, Roma ! tuos ingrederetur, erat:
 Talem illum memorant Capitoli templa petentem
 In tenui medium plebe tulisse gradus.
 Non ille armatas per compita densa phalanges,
 Quo foret in turba tutior, ibat agens:
 Sed solo ante alios insignis frontis honore
 In populi ardebat se grege ferre parem.
 Viderat hoc urbis Genius, celsaque Tonantis
 Rupe sedens tales edidit ore sonos:
 O ! nimium felix Trajano praeside Roma !

Quae bona tam laetum fata dedere diem!
Sic orbi imperites: sic libertatis avitae
Nil tibi sit posthac quaerere dulce decus.
Dum flectet magni imperii Trajanus habenas,
Libera erunt illo principe colla magis.
Ergo age, Trajanum victuris insere chartis,
Illius ut nomen tempora sera legant.
Atque aliquis magna quondam de stirpe nepotum,
Hujus qui revebat gaudia lucis, erit.
Ecce ! tibi rapido veniet novus hospes ab Istro,
Traiano quem tu dixeris esse parem.
Verum aliae stabunt tunc arae, aliique colentur
Divi (Tarpeja Jupiter arce fuge !)
His, quamquam imperio tum maximus, Ille minorem
Se geret: hos multa religione colet;
Et circum plaudet populus, junctusque litanti
Inter sacra bonis gestiet ominibus.
Tum vero accinctus gladio latus Ille corusco
Stabit sacrilegis bella movere viris.
Atque utinam tunc, quum extremis de finibus orbis
Fundet in Ausoniam barbara castra Furor,
Hunc utinam tibi Roma ducem tunc fata parent:
Nec tractaret iners Martia sceptrum manus;
Non haec tecta gravi gemerent disjecta ruina,
Non ederet tantas barbarus ignis opes.
Ille acri gaudens artus firmare labore
Sterneret adversos obvius ense globos.
Verum aliter visum superis. Ventura nepotum
Ista Viri virtus secula sera manet.
O ! quantus per regna ibit, quantosque ciebit
Hosti (infesta licet non ferat arma) metus!
At tibi quam facilis veniet, vultuque serenus!
Talis Pieridum scandit Apollo juga.
O ! fluite, o ! celeri decurrite secula motu:

*Non hac candidior fulserit ulla dies:
O ! fluite, ut, cupidis quum civibus offeret ora,
Omnis in officium sedula Roma ruat!
Ecce ! patent sancti penetralia casta senatus,
Obvia Pontificum sacra corona venit:
Fulgent alta Viro summi fastigia templi,
Sideribus lucet ceu domus alta Jovis:
Et prisca heroum certant monumenta videri,
Dignaque, quae veteri stet nova Roma loco.
Dixit; et ornatus florenti tempora sero
Omnem laetitiis imbuit Hesperiam.*

Text 25: Georg Bucszky, Lament on the execution of Marie Antoinette

(Oct. 16th 1793)

*Extremam rabiem sanguineus furor
Gallorum exeruit ! Lassa doloribus
MAGNAE NATA THERESIAE,*

*Princeps Hungara, Diuae Austriadum Domus
Germen Caesareum, concidit, heu nefas !
Turpi carnificis manu.*

*Iam serum officium est, flere nec expedit,
Gauderet lacrimis, urbe Lutetiae,
Nostris bellua centiceps
Reginae innocuo pasta cruore: non
Lamentis populus barbariem arrogans
Mitescit. Pede Martio*

*Calcandum genus. Astra Enceladi agmine
Oppugnare ferox. Graecia Conjugae
Ultrix Tyndaridis, rate*

*Millena Phrygii littora Dardani
Claudens, Argolicis ignibus Ilion
Exussit, neque perfido*

*Expauit Paridi propitiam Cypri
Diuam, aut fulmineos Hectoris impetus
Declinauit iners. Pudor !*

*Si quis Teutonico sanguine Caesarum,
Et Rege Hungariae progenitam abnuat
Insontem Sobolem acrius*

*Ulcisci. Reuolet Pannonidum cohors
Olim Pragmatici foederis horridus
Vindex: aere nouo, et Viris*

*Praepollens reuolet. Martis adoream
Majorem ut cumulet. Corruat, occidat
Monstrum ingens gladio, et fame.*

*Cum fratris Ludovicus nece saucius
Ventosum Hungaricis navibus Adriam
Sulcaret et stupuit Viros*

*Martis Parthenope sanguine Nobili
Ortos. Vos, quibus est par Genus et vigor
Mentis, Vos patiemini*

*ARPAD NEPTIS ut impune cadat manu
Galli Carnificis? contremuit sacra
Ictu hoc Urna Theresiae*

Matris. Dispereat pestis inhospita,

*Naturam rabie, juraque Gentium
Infando opprobrio ruens.*

*Humano, heu! Sequanam, heu! cerno rubescere
Mistam sanguine, stratosque Parisios
Denso funere civium;*

*Cerno, altum ut volitans Caesarea excitet
Victores Volucris; compita ut Anglicis
Conculcata sonent equis.*

*Hic supplex veniam, poplitibus minor,
Celta a Pannonio milite flagitat,
Non haec facta suis domi,*

*Non haec pollicitus, dum rabie impia
Rideret superos. Prussus ibi ferit
Iusta caede superstites.*

*En! ut cusa diu fulmina Iberiae
Palantes quatiant. Castra Sabaudicis
Enodata jugis, procul*

*Hinc ferrata petant planitiem seges.
Haec sunt sacrilegae dona propaginis:
Haec sunt, discite posteri!
Hausti praemia Regum juguli, et fera
Libertate animi, non sine plausibus,
Temnentis populi Deum.*

*At Vos! Austriacis fletibus Hungari
Heroas lacrimas jungite, sartaque
Lauri funere Gallico*

*Parta Urnam decorent; morteque Martio
Supremam Cineri dicite Naeniam
Celtarum horribilem urbibus.*

Text 26: *Salutatio Caesaris* 1816

During the Napoleonic wars the propagandistic success of the Marseillaise inspired the creation of a hymn praising Emperor Francis II / I, the so-called Kaiserlied. The text composed by Lorenz Leopold Haschka (but modified by an unknown author for the official version) was set to music by Joseph Haydn. On February 12th 1797, the Emperor's birthday, the anthem was sung in the theatres of Vienna and Francis I was so pleased by it that he presented Haydn with a tabatiere decorated with his portrait. At the occasion of the Emperor's visit to the city of Salzburg a Latin version appeared in print:

*Deus servet Te, FRANCISCE!
Bonum nostrum Caesarem,
Indulgensque votis hisce
Tuam et progeniem!
Diu splendeat corona
Gloria justitiae!
Omnia quaecunque bona
Deus conferat in Te!*

*Io, Caesar, Tu, FRANCISCE,
Honos, decus principum!
Hic amorem nostrum disce!
Juvat hoc Juvavium:
Laudes Tuas celebrare
Omnes certant fervidi.
Te vereri, Te amare
Est cujusque optimi.*

*Vivas, regnes in splendore
Pacis, O Pacifice!
Laetus orbis Tui flore
Omnis et Germaniae!
Deus servet Te, FRANCISCE!
Bonum nostrum Caesarem,
Indulgensque votis hisce
Tuam et progeniem!*

Text 27: Emperor Francis Joseph I (1830-1916): Latin diary 1842

Hapsburg children (boys as well as girls) in general received a solid education including at least basic knowledge of Latin. Lessons continued during the holidays and at the age of 12, the future emperor Francis Joseph had to exercise his Latin by writing a Latin diary (Austrian National Library, cod. Series nova 12508). In a rather clumsy style he tries to give an account of his journey from Vienna to Bad Ischl where the imperial family used to spend the summer months:

29 Augusti

Haec est dies felix qua pervenimus in Ischl apud nostros parentes. Mane abivimus ex Lambach et ivimus usque Gemunden unde per Traunsee super Dampfschiff navigavimus usque Ebensee, unde curru fuimus brevi tempore in Ischl, ubi apud nostros parentes prandimus; et post illud fecimus deambulationem ad lacum Wolfgang.

30 Augusti

Hac die pluit.

Text 28: Johannes Neuschel, *Epithalamium* for the wedding of Francis Joseph I. and Elisabeth of Bavaria (1854)

Johannes Neuschel's calligraphic manuscript (Austrian National Library, cod. Series nova 3261) for the imperial wedding of 1854 is a fine example illustrating the baroque fashion of artificial poetry still alive in the 19th

century: in his congratulation an intext marked by letters in blue and red ink forms the well-known Habsburg motto *Bella gerant alii* ...

<i>Pompa super</i>	b a a gitur, <i>Populo exultante per Urbem,</i>
<i>Exornataqu</i>	e l u minibus <i>Monumenta refulgent.</i>
<i>Ast ego, quippe humi</i>	l i s vates, <i>de more, sacrati</i>
<i>Connubii baud so</i>	l i t us <i>Solennia pangere Fastu;</i>
<i>Festi Sign</i>	a t r iumphalis, <i>per Carmina pando.</i>
<i>Duae, etsi lan</i>	g u i da, <i>Laetitiam sat, votaue produnt.</i>
<i>Sponso T</i>	e f a cto, <i>decurrant aurea Lustra;</i>
<i>Sisque pe</i>	r e n ne <i>Throni Columen, sis Gloria Regni.</i>
<i>Nil prorsum v</i>	a l u isse <i>meum cognosco Poema</i>
<i>Hisce in Carmi</i>	n i b us; <i>tamen, Augustissime Caesar !</i>
<i>Isthoc, si</i>	t x e nium, <i>quo majus ferre nequirem.</i>

In columna tres Lineae descendentes sequentem memorialem comprehendunt versum: Bella gerant alii, Tu, felix Austria nube

H. Maraite - PDS (Pater Damian Sekundarschule) Eupen
Email: hubert.maraite@gmx.net

J.-M. Yante - Université Catholique de Louvain, à Louvain-la-Neuve
Email: jean-marie.yante@uclouvain.be

BELGIQUE

LES TERRITOIRES "BELGES" À L'ÉPOQUE ROMAINE ET AU MOYEN ÂGE

1. Introduction: Survol historique

En 58 ACN, Jules César, proconsul de la Gaule Cisalpine et de la *Provincia*, entama la conquête de la Gaule habitée par des tribus celtes. La *Gallia Belgica*, partie Nord de ce vaste territoire, était plus étendue que la Belgique actuelle.

Le général romain finit par s'imposer non sans rencontrer de résistance et devoir mater des révoltes. En 51, les Romains étaient maîtres du pays et, pendant quatre siècles, menèrent une habile politique d'intégration, créèrent une ébauche de vie urbaine, surtout à Arlon, Tongres et Tournai, imposèrent la langue latine et, apparemment au 4e s., importèrent le christianisme.

Dès l'époque romaine, des tribus germaniques pénétrèrent sur le territoire, soit qu'elles aient été appelées à combler des vides ouverts par la conquête, soit qu'elles aient franchi le *limes* rhénan de leur propre initiative. Au début du 5e s., suite à la poussée des Huns et à la faveur de l'effondrement de la puissance romaine, ces nouveaux venus constituèrent, selon les régions, une composante majoritaire ou influente de la population et conférèrent à la langue et à la culture des traits spécifiques. Une frontière linguistique se mit peu à peu en place entre les terres de langue romane et celles de langue germanique.

Du 6e au 9e s., deux dynasties franques propulsèrent les futurs territoires belges au cœur de l'Occident. Clovis, roi des Francs installés dans

la région de Tournai, puis ses successeurs imposèrent leur autorité sur toute la Gaule. À cette dynastie des Mérovingiens succéda au milieu du 8e s. celle des Carolingiens qui élargirent les horizons jusqu'à l'Elbe et à la marche d'Espagne, établirent leur capitale à Aix-la-Chapelle et, avec Charlemagne, accédèrent en 800 à la dignité impériale. À l'époque franque, le christianisme s'implanta profondément grâce à l'action des missionnaires d'abord, notamment Amand dans la vallée de l'Escaut, Lambert et Hubert en Toxandrie (actuelle Campine) et en Ardenne, puis à celle des monastères (Lobbes, Soignies, Stavelot, Malmedy, Saint-Trond) et des paroisses. Dans les vallées de la Meuse et de l'Escaut ainsi que sur le littoral, quelques marchés et entrepôts commerciaux constituèrent le noyau des futures villes.

La faiblesse des successeurs de Charlemagne et le manque d'unité de l'empire fragilisèrent la construction politique et conduisirent à son éclatement dès 843 (traité de Verdun). Les futurs territoires belges furent partagés entre la Francie occidentale de Charles le Chauve (avec la future Flandre à l'ouest de l'Escaut) et la Francie médiane de Lothaire, qui ne tarda pas elle-même à se disloquer. Les régions à l'est de l'Escaut passèrent alors à la Lotharingie, puis pour l'essentiel à la Basse Lotharingie ou Lothier, relevant de l'Empire (ancienne Francie orientale de 843). Tandis que le pouvoir central s'étiolait et que les invasions normandes révélaient son incapacité à assurer la protection des populations, des principautés territoriales virent le jour: Flandre, Brabant, Hainaut, Namur, Limbourg, Luxembourg. Via le système de l'"Église impériale", les possessions de l'évêque de Liège connurent un destin parallèle. Vers 1200, les frontières principautaires étaient à peu près tracées.

Dès le 11e s., des villes de la vallée mosane (Huy, Dinant, Liège) développèrent un artisanat métallurgique et en écouèrent les productions jusqu'en Europe centrale. Les 12e et 13e s. virent l'essor des villes flamandes et de leur draperie (Ypres, Gand, Bruges). Le Brabant (Bruxelles, Louvain, Anvers, Malines) ne rejoignit le mouvement qu'au siècle suivant. Fortes de leur prospérité économique, les villes revendiquèrent et obtinrent des libertés, d'aucunes consignées par écrit, telle la charte de Huy de 1066.

L'Église éveilla l'activité intellectuelle et artistique à l'époque franque et en demeura l'unique foyer jusqu'au 12e s. Si la participation à la

Renaissance carolingienne se révéla tardive, on notera toutefois la présence à Liège de Sedulius Scottus, poète d'origine irlandaise. Le renom des écoles liégeoises y attira des clercs de tout l'Occident. Dans le domaine des lettres, plusieurs abbayes lotharingiennes brillèrent pareillement d'un vif éclat: Lobbes (avec Rathier, Folcuin et Hériger), Gembloux (avec Sigebert), Saint-Trond (avec Raoul). À la charnière des 11e et 12e s., Odon de Tournai assura le rayonnement des écoles locales. La réputation de ces centres d'enseignement ne se maintint toutefois pas au-delà de 1150 ou de 1200. Dans le domaine artistique, à côté de réalisations architecturales majeures (école mosane et école scaldienne à l'époque romane, pénétration du gothique à Tournai dès la fin du 12e s.), il convient de mentionner le travail du bronze et du laiton dans la région mosane aux 11e et 12e s. (fonds baptismaux de Saint-Barthélemy de Liège) et les chefs-d'œuvre d'orfèvrerie des 12e et 13e s., à l'actif notamment de Nicolas de Verdun et Hugo d'Oignies.

En 1384, Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, succéda à son beau-père à la tête du comté de Flandre. Son petit-fils, Philippe le Bon, réunit sous son autorité les différentes principautés des Pays-Bas et plaça un parent sur le trône épiscopal de Liège. L'œuvre fut menacée au décès de Charles le Téméraire en 1477, mais sauvée par le mariage de son héritière, Marie de Bourgogne, avec Maximilien de Habsbourg, union qui prépara le passage, cinq ans plus tard, de l'essentiel du patrimoine bourguignon aux mains d'une nouvelle dynastie. Charles Quint érigea ces "XVII Provinces" en une entité politique indivisible, le Cercle de Bourgogne. Lors de son abdication (1555), les possessions des Pays-Bas et celles d'Espagne passèrent à son fils Philippe II. Ce souverain ne parvint pas à maintenir l'unité des "XVII Provinces", qui se fractionnèrent en Provinces-Unies, à majorité calviniste et en marche vers l'indépendance, et Pays-Bas catholiques, demeurés fidèles à leur prince et à ses successeurs, les Habsbourg d'Espagne. En 1714, les Pays-Bas furent détachés de l'Espagne, passèrent dans le giron des Habsbourg d'Autriche et, exceptions faites du court épisode des "États-Belgiques-Unis" (1790) et d'une première occupation française (1792-1793), demeurèrent sous leur autorité jusqu'à la fin du 18e s. Un moment placée sous la tutelle bourguignonne, la principauté

ecclésiastique de Liège s'en libéra en 1477 et mena une vie politique, économique et culturelle distincte jusqu'à la fin de l'Ancien Régime.

Après leur victoire sur les Autrichiens à Fleurus en 1794, les Français décrétèrent, l'année suivante, "l'incorporation à la République des ex-Pays-Bas autrichiens et de la ci-devant principauté de Liège". Ces territoires partagèrent pendant vingt ans le destin de la France républicaine, consulaire puis impériale, avant d'être intégrés par le Congrès de Vienne (1815) dans le nouveau royaume des Pays-Bas. En 1830, une révolution inopinée fit éclater cette construction politique. La Belgique proclama son indépendance et, au prix de lourdes pertes territoriales, la vit définitivement reconnue neuf ans plus tard.

* H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, t.I, 5e éd. Bruxelles 1929; t.II, 3e éd., 1922; t.III, 3e éd., 1923; t.IV, 3e éd., 1927; t.V, 2e éd., 1926; t.VI, 1926; t.VII, 1932; D. P. Blok, W. Prevenier, D. J. Roorda et alii (Coord), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 vol. Haarlem 1977-1983.

2. L'Antiquité

César est le seul écrivain romain à parler longuement des Belges dans son *De bello Gallico*. Les auteurs postérieurs dont Pline l'Ancien, Orose, Ammien Marcellin ne mentionnent que brièvement la Gaule Belgique et ses habitants. Nous nous limiterons donc à deux extraits des *Commentarii* de César. Au début de son œuvre, il décrit les frontières du pays de nos ancêtres, leurs différences par rapport aux autres Gaulois et insiste sur leur bravoure:

Gallia est omnis diuisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garunna flumen, a Belgis Matrona et Sequana diuidit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate prouinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent inportant proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum

continenter bellum gerunt.... Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentrionem et orientem solem.

(Caesar, *De bello Gallico*, 1. 1; texte établi et traduit par L. A. Constans, I, Collection des Univ. de France. Paris 1996, pp. 2-3)

En l'an 54, éclata la révolte des Eburons: *Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuuolci erant* (B.G. 5, 24). Des pourparlers eurent lieu entre eux et les Romains, au cours desquels Ambiorix tint devant les envoyés de César un discours plein de ruse. Le chef des Eburons feignit de vouloir aider les Romains face à une menace imminente des Germains, mais son but réel était de les attirer dans un piège. Voici ce discours rapporté en style indirect:

Apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Atuaticis, finitimis suis, pendere consuisset, quodque ei et filius et fratris filius a Caesare remissi essent, quos Atuatici obsidum numero missos apud se in seruitute et catenis tenuissent ; neque id quod fecerit de oppugnatione castrorum aut iudicio aut uoluntate sua fecisse, sed coactu ciuitatis, suaque esse eius modi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo quam ipse in multitudinem. Ciuitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit. Id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum ut suis copiis populum Romanum superari posse confidat. Sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio uenire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum uideretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio ut suae ac militum saluti consulat. Magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse ; hanc adfore biduo. Ipsorum esse consilium,

uelintne prius quam finitimi sentiant eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter quinquaginta, alter paulo amplius ab iis absit. Illud se polliceri et iure iurando confirmare, tutum se iter per fines daturum. Quod cum faciat, et ciuitati sese consulere, quod hibernis leuetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre.

(Caesar, *De bello Gallico*, 5. 27; texte établi et traduit par L. A. Constans, II, Collection des Univ. de France. Paris 1996, pp. 150-151)

Effectivement, Ambiorix partagea son armée en deux corps, les embusqua dans les bois à l'entrée et à la sortie d'une vallée, par laquelle les Romains devaient passer. Ceux-ci furent massacrés et perdirent 15 cohortes. Plus tard César extermina les Eburons.

La postérité célébra l'héroïsme de leur chef, qui avait cherché à franchir les Belges du joug de la domination romaine, comme l'atteste la statue de bronze élevée en son honneur dans la ville de Tongres.

3. Le Moyen Âge

3.1. Événements historiques

3.1.1. Les croisades

Dans une allocution prononcée au Concile de Clermont, le 27 novembre 1095, le pape Urbain II dénonçait la menace que constituait l'avancée des Turcs pour la Chrétienté d'Orient et invitait les évêques et abbés français, présents à cette assemblée, à exhorter leurs fidèles, "à quelque classe de la société qu'ils appartiennent, chevaliers ou piétons, riches ou pauvres", à se porter au secours de leurs frères d'Orient. Fin décembre de la même année, le souverain pontife adressait une lettre aux princes

et à leurs sujets, résidant en Flandre, les invitant à se joindre à cette première croisade:

Urbanus episcopus, seruus seruorum Dei, uniuersis fidelibus, tam principibus quam subditis, in Flandria commorantibus, salutem et gratiam et apostolicam benedictionem.

Fraternitatem uestram iam pridem multorum relatione didicisse barbaricam rabiem ecclesias Dei in Orientis partibus miserabili infestatione deuastasse, insuper etiam sanctam ciuitatem Christi, passione et resurrectione inlustratam, suae intolerabili seruituti cum suis ecclesiis, quod dici nefas est, mancipasse. Cui calamitati pio contuitu condolentes Gallicanas partes uisitauimus eiusque terrae principes et subditos ad liberationem Orientalium ecclesiarum ex magna parte sollicitauimus et huiusmodi procinctum pro remissione omnium peccatorum suorum in Aruernensi concilio celebriter eis iniunximus et carissimum filium Ademarum, Podiensem episcopum, huius itineris ac laboris ducem, uice nostra constituimus, ut quibus hanc uiam forte suscipere placuerit, eius iussionibus tamquam nostris pareant atque eius solutionibus seu ligationibus, quantum ad hoc negotium pertinere uidebitur, omnino subiaceant. Si quibus autem uestrum Deus hoc uotum inspirauerit, sciant eum in beatae Mariae Adsumptione cum Dei adiutorio profecturum eiusque comitatu tunc se adhaerere posse.

(H. Hagenmeyer (éd.) *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Innsbruck 1901, pp.136-137 (rééd. Hildesheim /New York, 1973. Trad. fr. par J. Richard *L'esprit de la croisade. Textes médiévaux*. Paris 2000, pp. 64-65).

Godefroid de Bouillon (vers 1060-1100), né peut-être dans le Brabant wallon, hérita de son oncle les duchés de Basse-Lotharingie et de Bouillon. Répondant à l'appel d'Urbain II, il prit la tête d'une des branches de la première croisade (1096-1099). Pour disposer de moyens financiers, il vendit, avant de partir, son château de Bouillon à l'évêque de Liège. Il se signala par son courage au siège de Jérusalem et, une fois la ville prise, refusa le

titre de roi pour se contenter de celui d'avoué, c'est-à-dire de défenseur du Saint-Sépulcre. Il mourut après un an de gouvernement. On appréciait en lui sa modestie, sa bravoure, sa force physique, sa diplomatie, son respect de l'autorité ecclésiastique. Très vite la légende s'empara du personnage.

Guillaume de Tyr (vers 1130-1186), né à Jérusalem peut-être d'une famille de Francs, fit ses études en Occident, fut chargé de nombreuses missions diplomatiques et devint archevêque de Tyr en 1175. Comme historien, il est surtout l'auteur de *l'Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, source des plus importantes pour l'histoire des croisades et des Etats latins d'Orient au 12e s.

Ci-dessous un passage de sa chronique où, après avoir évoqué l'origine et la famille de Godefroid, il décrit son caractère:

Fuit autem, sicut et secundum carnem primogenitus, ita et secundum interiorem hominem morum gerens prerogatiuam et cui merito primitiua competerent, dominus Godefridus uir religiosus, clemens, pius ac timens deum, iustus, recedens ab omni malo, serius et stabilis in uerbo, seculi uanitates contempnens, quod in illa etate et militari presertim professione rarum est, in orationibus iugis, in operibus pietatis assiduus, liberalitate insignis, affabilitate gratiosus, mansuetus et misericors, in omni uia sua commendabilis et deo placens. Fuit autem et corpore procerus, ita ut et maximis minor et mediocribus maior haberetur, robustus sine exemplo, membris solidioribus, torace uirili, facie uenusta, capillo et barba flauus mediocriter, in usu armorum et exercitio militari omnium iudicio quasi singularis.

(R. B. C. Huygens, *Guillaume de Tyr. Chronique, CCL, Continuatio mediaevalis*, 63. Turnhout 1986, pp.426-427)

3.1.2. La bataille des Éperons d'or (1302)

Au cours du 13e s., des conflits sociaux éclatèrent dans les villes, conflits opposant les patriciens disposant de la puissance économique et

du pouvoir politique, et le "commun", artisans, ouvriers, vivant dans la misère. En Flandre ces luttes revêtirent, en outre, un caractère national: la France, suzeraine de la Flandre, cherchait à rattacher celle-ci à son domaine. Deux partis se formèrent, les *leliaerts* regroupant patriciens et nobles, partisans du roi de France, et les *klauwaerts* comprenant le "commun", soutenus par le comte. En 1300 Philippe le Bel annexa la Flandre; la révolte partit de Bruges pour s'étendre au comté tout entier. Le roi réagit en envoyant, sous le commandement de Robert d'Artois, une armée, qui fut défaite à Courtrai le 2 juillet 1302.

Les *Annales Gandenses* (14e s.), qui rapportent des faits survenus non seulement à Gand, mais dans la Flandre toute entière, sont l'œuvre d'un moine franciscain anonyme, qui ne cache pas sa sympathie pour la cause du peuple. Voici son récit de la bataille de Courtrai:

Anno Domini 1302. incepit dura et mortifera, longo tempore concepta et implacabilis guerra, que tandem ad partum deuenit cum horribilibus et copiosis profluentibus sanguinibus hominum innumerorum, inter Philippum regem et omnes uasallos et subditos utriusque regni sui, scilicet Francie et Nauarre, et comitem Hannonie prenommatum et omnes uiros industrios et bellicosos, quos dictus rex conducere, uel sibi attrahere potuit de diuersis comitatibus, ducatus et regnis extra duo regna sua pretio uel prece, ex parte una, - et prolem comitis capti Guidonis et communitates Flandrie tam habitantes in uillis, quam habitantes in agris uel in campis et aliquos nobiles Zelandenses, paucos respectiue, qui de terra sua expulsi fuerant, ut postea patebit, ex altera...

Circa principium mensis Iulii Robertus exercitum suum mouit de Insula, profectus uersus Curtracum; castraque metatus est iuxta dictam uillam per distantiam quatuor uel quinque stadiorum. Franci autem Flandriam intrantes Flamingantem, ut ostenderent ferocitatem animi sui et Flandrenses terrere uolentes, non parcebant mulieribus, nec infantibus, nec decrepitis, quin eos occiderent, quos inuenire poterant; imo et imagines sanctorum in ecclesiis, ac si homines fuissent uiui, decapitauerunt, alia eis etiam membra amputantes. Hoc autem factum Flandrenses non terruit, sed magis ad iram et furorem et ad crudeliter pugnandum animauit et prouocauit.

Guido igitur et Wilbelmus, cognito aduentu inimicorum, quos summe oderunt, alacres et leti congregauerunt exercitum, circiter sexaginta milia peditum fortium et optime armatorum, conueneruntque ad eos omnes fideles corde, qui eos diligebant, non solum de partibus Flandrie, qui cum eis erant et a rege discesserant, sed etiam de Gandauo circiter septingenti uiri bene armati, qui uilla occulte exierant; unde et a liliardis statim propter hoc banniti sunt. Omnesque quos congregauerunt, summe cum Francis habere bellum affectabant. Habebant autem Guido et Wilbelmus non nisi decem milites in toto exercitu suo..... Et cum tribus uel quatuor diebus inter duos exercitus quidam particulares fierent insultus et congressus, ecce quadam feria quarta nempe 5. Idus Iulii Guido et Wilbelmus per exploratores cognoscentes, quod omnes Franci ad bellum se in mane prepararent, et ipsi hoc idem fecerunt, ponentes Yprensas ad resistendum illis de castro, si exire uellent tempore belli, et aciem longam ualde et spissam circa horam tertiam educentes et inimicos in campo prestolantes. Circa horam sextam Franci armati in campo comparauerunt, qui totum exercitum suum tam equitum quam peditum in nouem acies diuiserant, sed uidentes, Flamingos in una acie longissima et spissa stare audacter paratos ad bellum, de nouem aciebus suis tres acies fecerunt, unam ponentes pro custodia retro et cum duabus aliis congressuri. Parum ante nonam commissum est prelium cum horribili fragore et tumultu bellico et mortibus multorum; hostiliterque et crudeliter ibidem pugnatum est, tamen non tempore longo, quia Deus misertus est Flamingorum, eisque in breui uictoriam contulit, Francosque, qui sicut clare postea comper tum est, si uixissent, crudelia facta in Flandriam exercere proposuerant, confudit..... Sicque Deo disponente omnia et ordinante, coram textoribus, fullonibus et uulgaribus Flamingis et peditibus - licet fortibus et uirilibus, bene armatis et concordatis et expertos gubernatores habentibus: - Corruit ars pugne, flos militie cum electissimorum equorum et dextrariorum fortitudine; et pulcritudo ac potentia ualidissimi exercitus conuersa est in sterquilinum, factaque est ibi Francorum gloria stercus et uermis. Flandrenses enim propter crudelitatem, quam Franci inter Insulam et Curtracum exercuerant, exacerbati, succumbentibus Francis nec eorum equis - quin omnes occiderent crudeliter, donec totaliter de

uictoria securi essent - non parcebant, quia in exercitu ipsorum ante inchoationem belli fuit ex parte principum preceptum et proclamatum, quod, quicumque in bello aliquid pretiosum raperet uel aliquem quantumcunque nobilem captaret, statim a suis occideretur. Corruit ergo in dicto prelio nobilis et uictoriosus princeps Robertus, comes Atrebatensis.... Numerus occisorum in prelio uel de uulneribus in eo acceptis breuiter postea mortuorum usque ad uiginti milia hominum peruenit, multo tamen plures effugerunt. Sed tota militia que regi remansit, militie que ibi corruit, dum uiueret, non erat equiparanda. Post uictoriam Flandrenses aliquos nobiles ceperunt, qui in campo remanserant, uulnerati fugere non ualentes; ualde etiam de preda et spoliis inimicorum suorum ditati sunt et armis et tentoriis et paramentis bellicis muniti et decorati.

(I. M. Lappenberg, *MGH SS*, 16, 1859, pp.566-567, pp.570-571)

* R. van Caenegem.(éd.), *1302. Feiten & mythen van de Guldensporenslag. 1302. Le désastre de Courtrai. Mythe et réalité de la bataille des Éperons d'or*. Antwerpen, Anvers 2002.

3.2. La vie religieuse

3.2.1. Le "Siècle des Saints"

C'est au cours du 7e s. que l'évangélisation fut menée à bien dans nos contrées. Elle fut l'œuvre d'évêques, de missionnaires autochtones et étrangers (irlandais et aquitains) et de fondateurs de monastères. Citons, parmi les principaux, Lambert, Hubert, Remacle, Trudon, Amand, Ursmer...

Saint Lambert. Né de parents riches et puissants, Lambert devint évêque de Tongres-Maastricht, fut chassé, puis, après un exil à l'abbaye de Stavelot, rétabli sur le trône épiscopal et mourut à Liège, assassiné par Dodon. Ce dernier, haut fonctionnaire du maire du palais Pépin II (de Herstal), voulait venger la mort de deux de ses parents tués par des amis de Lambert pour leurs méfaits commis à l'égard de l'évêque.

Sigebert de Gembloux (vers 1030-1112) naquit en Brabant. Brillant écolâtre d'abord à Metz, puis à Gembloux, il fut certainement un des hommes les plus instruits de son époque. Outre ses ouvrages polémiques (il prit parti pour le clergé liégeois contre la papauté), son histoire des abbés de Gembloux et sa chronique universelle, il composa des œuvres hagiographiques dont deux *Vitae* de Lambert. Il attribue, dans un récit légendaire mais cohérent, un second mobile au meurtrier du saint: lors d'un festin, qui eut lieu à Jupille, le pontife refusa, en guise de reproche, de saluer Alpaïde, la concubine de Pépin, et la réprimanda sévèrement. Celle-ci pressa alors son frère, le dit Dodon, d'assassiner Lambert. Sigebert est le premier à relater cet événement:

Pippinus princeps illis diebus Iopiliam uenerat ad uillam Legiae contiguam, ubi uir sanctus, quasi pro regni negotio ad eius curiam inuitatus, suam praesentiam non negauit. Princeps et principis pelex uultum serenans contra eum: alii iram dissimulant, simulant alii laetitiam; multi pro suo quisque arbitrio habitum cordis uariant.

Tractabat pelex oportune aliquem parare sibi precatorem, per cuius instinctum posset sibi conciliare animum episcopi uel saltem ab importuna reprehensione principis inpresentiarum mitigare. Conuiuuium apparatus, inuitatur episcopus; iocundatur prorsus omnis curialis frequentia. Princeps oblatum sibi a pincerna poculum innuit offerendum esse episcopo, ducens benedictionis uice, si de consecrata sancti episcopi manu poculum acciperet, quod olim a Martino Turonensi sciebat quesuisse caesarem Maximum. Sed Pippinus maiorem benedictionem a Lamberto percepisset, quam Maximus a Martino perceperit, si talem gratiam apud Lambertum uxor Pippini meruisset, qualem apud Martinum uxor Maximi promeruit. Martinus melioris Maximo aestimauit presbiterum, cui poculum porrexit ante regem; Lambertus nullum Pippino praetulit.

Exemplum principis secuti minores proceres, omnes a sancta manu sancti episcopi poculum sibi porrigi efflagitant. Dumque ad hoc omnes mixtim irruunt et se confuse ingerunt, ut alter alterum praeueniat, ecce ! pelex, sua manu clanculum manibus aliorum intermixta, satagebat uel sic de manu episcopi praeripere poculum. Ille ante et retro oculatus,

praecauit femineas insidias callenti animo, et ad principem conuersus, de nimietate femineae praesumptionis conqueritur, quae callida arte quesisset inurere sibi notam non placitae Deo communionis. Inde se aula proripuit et omnem illam principalis conuiuii imminuit iocunditatem, nec sic quieuit uersutia feminae, nihil uolentis relinquere inexpertum. Vesperi parante redire episcopo, ei per suggestionem pelicis a principe iubetur, ne abeat, insalutata sua coniuge. Episcopus, loquente constanter in se spiritu ueritatis: "Testor", ait, "o maxime princeps, testor uere Iesum, spem uitae nostrae, me nunquam fornicariae communicaturum, quia scripsit nobis Paulus, dicens: Ne commisceamini fornicariis. Testor, inquam, Deum, me nunquam eam salutaturum, quia scio dixisse amicum Dei Iobannem: Si quis non permanet in doctrina Christi, non eum recipiatis nec "aue" ei dixeritis. Qui enim dicit illi "aue", communicat operibus illius malignis. Te ei communicare nimis doleo, te nolle respicere egre fero: propter hoc Dei iram tibi timeo". Pelex, uidens causae suae nihil esse reliqui iamiamque, si diu adiuuat Lambertus, timens sibi imminere diuortium, rem totam seriatim fratri furioso mandat, et oleum camino addens, obtestatur, ut quantocius agat de occidendo episcopo.

(B. Krusch, *MGH SRM*, 6, 1913, pp.400-401)

* J.-L. Kupper, P. George, *Saint Lambert de l'histoire à la légende*. Bruxelles 2006.

3.2.2. Le mysticisme

Le courant mystique connut un développement considérable au 13e s. dans notre pays. Hildegarde (12e s.), la célèbre moniale de Bingen, dont Guibert de Gembloux a été le secrétaire, contribua sans doute, pour une large part, grâce à ses visions et ses écrits mystiques, à l'extension du mouvement. Dans le diocèse de Liège on dénombre une foule de femmes pieuses, qui vivaient en communion avec le divin, douées des dons les plus extraordinaires, telles Julienne de Cornillon, Marie d'Oignies, Ide de Nivelles.... Dans la région de Bruxelles s'illustra Jean de Ruysbroeck.

Jean de Ruysbroeck (1293-1381). Prêtre à Bruxelles, puis chanoine régulier à Groenendael dans la forêt de Soignes, Jean rédigea en flamand, sa langue maternelle, de nombreux traités de mystique, qui connurent un grand succès.

Henri Pomerius (15e s.), un de ses biographes, le présente comme un homme doué d'un charisme spécial pour la vie intérieure et l'union à Dieu et muni d'un don exceptionnel pour la direction spirituelle. Dans sa *Vita*, Pomerius nous raconte une expérience vécue par Jean au pied d'un arbre:

Non mireris, pie lector, hanc tam sublimem deuoti prioris et utinam debitam excellentiam, quam non tam uerba merentur extollere mei pauperculi peccatoris, quam scripta illius simul et gesta, magnae probitatis indicia et honoris, de quibus aliqua subsequuntur. Testantur etenim adhuc uiui quod die quadam deuotus prior, cum esset diuinitus inspiratus, more solito in siluam properans, locum sibi solitarium, sub quadam arbore residens, uendicaret. Cumque, ut pie credi potest, ibidem gustans diuina charismata, pius pater sui oblitus ultra solitum permansisset, fratres, de sui patris prioris absentia uehementer solliciti, coeperunt eum hinc inde quaerere. Quem minime inuentum in monasterio, extra per uasti nemoris diuerticula absentis praesentiam inuestigarunt. Casu ergo frater quidam, satis sibi familiaris, cum eum diligentissime quaereret, prospiciens a longe, quamdam arborem contuitus est quasi ignis radio de sursum undique circumamictam. Qui silenter propius accedens, uirum Dei adhuc semiraptum in magno feruore diuinae dulcedinis sub eadem arbore sedentem inuenit. In quo profecto satis ostenditur quanto interius feruore spiritus quantoque splendore ardebat pariter et lucebat, cuius etiam infusa claritas foris resplenduit tam patenter.

(H. Pomerius, *De vita et miraculis fratris Jobannis Ruusbroec*, in *Analecta Bollandiana*, 4, 1885, p.294)

3.2.3. Les béguinages

Si les ordres de Cîteaux et de Prémontré virent le jour en France et de là se propagèrent en "Belgique", celle-ci transmet, à son tour, aux voisins

du Sud et de l'Est une institution née sur son sol, celle des béguinages. La naissance du mouvement des béguines (l'origine du mot est controversée) peut être située à la fin du 12e s., dans la "Belgique" wallonne, probablement à Liège. L'excédent considérable de femmes à cette époque contribua certainement à son apparition. Les béguines, jeunes filles et veuves, vivant isolées ou en communauté, ne faisaient pas de vœux perpétuels, elles pouvaient rentrer dans le monde et se marier. Elles menaient une vie simple et humble, promettaient d'observer la chasteté et l'obéissance, se vouaient à la prière et à la contemplation, s'adonnaient au soulagement des malades, à l'instruction des enfants et au travail de la laine, plus tard aux ouvrages de couture et de dentelle. La vogue des béguinages, qui représentaient un type de vie intermédiaire entre la vie religieuse et la vie dans le monde, était considérable au milieu du 13e s.: ils s'introduisirent en Flandre, même dans les plus petites villes, et gagnèrent la France et l'Allemagne.

Le principal argument en faveur de l'origine liégeoise de l'institution est fourni par le diplôme donné en 1266 par **Henri de Gueldre**, évêque de Liège. Il y désigne un certain Renier, écolâtre de Tongres, comme visiteur des béguinages du diocèse. Ci-dessous le passage le plus important:

Henricus, Dei gratia Leodiensis episcopus, dilecto suo magistro Renero, scholastico Tungrensi, salutem et paternam in Domino dilectionem. Attendentes qualiter hec sancta religiosarum puellarum et matronarum, que beguine uocantur, plantatio, hec uinea Domini Sabaoth fructifera, jam dudum in ciuitate Leodiensi et diocesi prima pullulauit et palmites suos longe lateque producens, pene per totum orbem flores protulit et suauiissimos profudit odores; gaudemus in Domino dictas nostras ciuitatem et diocesim propter hoc ubique locorum magnis laudibus preconiorum attolli, dum prefate beguine, in hoc mundo caliginoso tamquam luminaria clara lucentes, uniuersis matris Ecclesie filiis boni operis lumen ministrant pariter et exemplum.

(*Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 20.

Louvain 1886, pp.125-126)

• P. Majerus, "Ces femmes qu'on dit béguines...". *Guide des béguinages de Belgique: bibliographie et sources d'archives*, 2 vol. Bruxelles 1997.

3.3. La vie économique, politique et sociale

3.3.1. L'industrie textile

L'industrie du drap était très florissante dans notre pays, surtout en Flandre. Les tissus "belges" étaient répandus dans toute l'Europe.

La chronique de l'abbaye de Saint-Trond, rédigée par l'abbé **Raoul** (av. 1070-1138) et continuée par d'autres moines du monastère, rapporte, pour l'année 1135, un épisode curieux, qui se déroula dans la région mosane.

Des tisserands, réputés insolents et arrogants, furent obligés de tirer, à l'aide de câbles, un navire sur roues de Kornelimünster à Saint-Trond, en passant par des localités où l'industrie textile était pratiquée (Aix-la-Chapelle, Maastricht, Tongres, Looz). Il s'agissait d'une humiliation, soutenue par les autorités urbaines (*iudices*), d'une moquerie à l'égard de ces ouvriers qui menaient une vie de misère. Ceux-ci se résignèrent à subir leur sort, mais ces brimades ont pu créer un esprit, d'où naquirent les luttes sociales au siècle suivant. Les moines de Saint-Trond prirent le parti des persécutés et s'indignèrent des festivités scandaleuses auxquelles la présence du bateau donnait lieu.

Dans l'extrait reproduit ci-dessous, les réminiscences du livre II de l'*Enéide* de Virgile sont évidentes: le navire introduit à Saint-Trond est comparé au cheval de Troie, les avertissements de l'abbé Raoul rappellent l'intervention de Laocoon... Certains ont vu dans le bateau l'ancêtre de la nef des fous, qui n'apparaît pas avant le 15e s.:

*Est genus hominum mercennariorum, quorum officium est ex lino
et lana texere telas, hoc procax et superbum super alios mercennarios
uulgo reputatur. Ad quorum procacitatem et superbiam humiliandam et
propriam iniuriam de eis ulciscendam pauper quidam rusticus ex uilla*

nomine Inda banc diabolicam excogitauit tegnam. Accepta a iudicibus fiducia et a leuibus hominibus auxilio, qui gaudent iocis et nouitatibus, in proxima silua nauim composuit, et eam rotis suppositis affigens uebibilem super terram effecit. Obtinuit quoque a potestatibus, ut iniectis funibus textorum humeris de Inda Aquisgrani traheretur. Aquis suscepta cum grandi hominum utriusque sexus processione, nichilominus a textoribus Traiectum est peruecta, ibi emendata et malo ueloque insignita, Tungris est inducta, de Tungris Los. Audiens abbas Rodulfus nauim illam infausto compactam omine, maloque solutam alite cum huiusmodi gentilitatis studio nostro oppido aduentare, presago spiritu hominibus predicabat, ut eius susceptione abstinerent, quia maligni spiritus sub hac ludificatione in ea traherentur, in proximoque seditio per eam moueretur, unde cedes, incendia rapinaeque fierent, et humanus sanguis multus funderetur. Quem ista declamantem omnibus diebus, quibus malignorum spirituum illud simulacrum Los morabatur, oppidani nostri audire noluerunt, sed eo studio et gaudio excipientes, quo perituri Troiani fatalem equum in medio fori sui dedicauerunt.....

Sed quid faciam? Loquarne an sileam? Utinam spiritus mendacii stillaret de labiis meis! Sub fugitiua adhuc luce diei, imminente iam luna, matronarum cateruae, abiecto femineo pudore, audientes strepitum huius uanitatis, passis capillis de stratis suis exiliebant, aliae seminudae, aliae simplici tantum clamide circumdatae, chorosque ducentibus circa nauim impudenter irrumpendo se ammiscebant. Videres ibi aliquando mille hominum animas sexus utriusque prodigiosum et infaustum celeuma usque ad noctis medium celebrare. Quando uero execrabilis illa chorea rumpebatur, emisso ingenti clamore uocum inconditarum sexus uterque hac illacque bachando ferebatur. Quae tunc illic agebantur, illorum sit dicere, quibus libuit uidere et agere, nostrum est tacere et deflere quibus modo contingit grauiter luere.

Istis tam nefandis sacris plus quam duodecim diebus supradicto ritu celebratis, conferebant simul oppidani, quid agerent amodo de deducenda a se nauis. Qui sanioris erant consilii, et qui eam susceptam fuisse dolerant, timentes Deum pro his quae facta uiderant et audierant et sibi pro his quae futura coniciebant, hortabantur, ut combureretur, aut isto uel illo

modo de medio tolleretur. Sed stulta quorundam cecitas huic salubri consilio contumeliose renitebatur nam maligni spiritus qui in ea ferebantur disseminauerant in populo, quod locus ille et inhabitantes probroso nomine amplius notarentur, apud quos remansisse inueniretur. Deducendam igitur eam ad uillam quae iuxta nos est Leugues decreuerunt.

(R. Koepke, *MGH SS*, 10, 1852, pp.309-311)

* P. Bonenfant, *L'épisode de la nef des tisserands de 1135*, in: *Etudes sur l'histoire du pays mosan au moyen âge. Mélanges F. Rousseau*. Bruxelles 1958, pp.99-109.

3.3.2. L'exploitation de la houille

Les *Annales S. Jacobi Leodiensis*, commencées au 11e s., continuées jusqu'à la fin du 14e s. par divers annotateurs, mentionnent pour l'année 1195 la découverte de la houille en Hesbaye:

1195. Hoc anno terra nigra ad focum faciendum optima per Hasbaniam in multis locis est inuenta.

Pour l'année 1213, le chroniqueur devient plus précis et signale, en outre, la découverte de la marne et du plomb:

1213. Annus iste finem postulat, set prius uolo tres utilitates describere, que apud nos sunt inuente omni memoria digne; uidelicet marla de qua plurimum inpinguatur terra, et terra nigra carbonum simillima, que fabris et fabrilibus et pauperibus ad ignem faciendum est utilissima, et plumbum quod apud nos in pluribus locis est inuentum.

(G. H. Pertz *MGH SS*, 16, 1859, pp.652 et 670)

Ces textes forment, pour ainsi dire, la première page de l'histoire de la houille au pays de Liège, selon J. Stiennon (p.81). Au cours du 13e et du 14e s., l'industrie du charbon de terre se développa et, d'après

le chroniqueur Jean de Stavelot, occupait, vers 1430, pour la seule cité de Liège, jusqu'à 2000 ouvriers. A la même époque, la houille était pareillement mise en exploitation dans diverses localités du comté de Hainaut et du comté de Namur. Aux derniers siècles du Moyen Âge et encore au début des Temps modernes, elle servait essentiellement au chauffage domestique, alimentait les feux des forges des cloutiers et des maréchaux et faisait l'objet d'un commerce d'exportation. Jusqu'au 18e s., elle demeura impropre à la sidérurgie, un secteur industriel particulièrement bien implanté dans le pays de Liège et le comté de Namur dès les 14e-15e s.

(C. Gaier, *Huit siècles de bouillierie liégeoise. Histoire des hommes et du charbon à Liège*. Liège 1988)

3.3.3. L'activité brassicole

La production de bière revêtait une importance capitale dans des régions où les conditions climatiques ne permettaient qu'une implantation restreinte de la viticulture. Attestée dans le pays mosan à l'époque romaine, cette fabrication n'y réapparut dans les textes qu'au 9e s. Afin d'améliorer la qualité du breuvage, les brasseries (latin *camba*, plus tard *braxina*) utilisaient dans la préparation un mélange de plantes de marais connu sous le nom de *gruit* ou drêche (latin *grutum*). La boisson ainsi préparée était appelée cervoise (latin *cerevisia*). Vers la fin du Moyen Âge, le houblon entra en concurrence avec le *gruit* et le breuvage fut désigné sous le nom de bière.

A Saint-Trond l'activité brassicole occupait une place importante dans la vie économique; au milieu du 13e s. une trentaine de brasseries étaient attestées dans la ville et aux alentours.

La chronique de l'abbaye de Saint-Trond (cf. *supra*) rapporte que l'abbé possédait le *grutum*, c'est-à-dire le monopole de la confection de la drêche, le pouvoir de nommer et de destituer celui qui la fabriquait ainsi que le droit de prélever six mesures de bière sur chaque brassin. Dès avant 1060, l'abbaye disposait du *grutum*, qu'elle fit

régulièrement confirmer par l'évêque de Metz. Quant aux brasseurs, bon nombre étaient des patriciens qui, contestant ce monopole et peu disposés à s'acquitter de cet impôt, fomentèrent périodiquement des troubles, entre autres en 1142 sous l'abbatiat de Folcard, qui décida d'excommunier les rebelles:

Cum igitur abbas Folcardus, honestorum uirorum crebro fultus auxilio, opus edificii in manus suas prosperari uideret, et ecclesia firma undique pace gauderet, ecce, paucis annis elapsis post factam confirmationem per dompnum Stephanum Metensem episcopum de iure pecarii ceruisiae, quam hoc monasterium de singulis cambis, id est braxinis, infra libertatem opidi nostri Sancti Trudonis habet, insurrexerunt in eum uiri tales, qui eum a quietis portu abstraherent, et tempestuosis tumultibus in grauium afflictionem laborum permouerent. Primates namque uillae nostrae omnes fere potentiores iura cambarum in uilla nostra constructarum ecclesiae auferre moliti sunt, asserentes eas nulli ecclesiae iuri subiacere, putantes, si in hac uiolentia contra abbatem preualuissent, eas perpetuo liberas se posse retinere. Quibus cum abbas auctoritatibus episcoporum nuper aliquos monitos ostenderet, ius cambarum soluere renitentes, et ob id per sententiam eos excommunicatos asserens qui contradicere temptassent, et nichil proficeret, super illata sibi eorum uiolentia episcopo Metensi Stephano, qui idem cambarum ius ecclesiae auctoritatis suae scripto confirmauerat, conqueri statuit. Quibus ipse rescribens monuit, ne aliquam abbati uiolentiam inferre auderent, et quod precedenti tempore de cambis suis actum sciret, id tenendo ecclesiae iura non infringere. At illi dum nec sic quiescerent, sed in prioris obstinaciae duritia perseuerarent, ad satisfaciendum ecclesiae sepius commoniti, ab abbate tandem excommunicari sunt iussi.

(R. Koepke, *MGH SS*, 10, 1852, p.340)

* J.-L. Charles, *La ville de Saint-Trond au Moyen Âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. CLXXIII. Paris 1965, pp.219-220 et 336-339; J. Deckers, *Recherches sur l'histoire des brasseries dans la région mosane au moyen âge*, in: *Le Moyen Âge*, 76, 1970, pp.445-491.

3.3.4. La charte de Huy

Souhaitant développer leurs activités plus librement, les habitants des villes s'unirent pour limiter le pouvoir du seigneur féodal et obtinrent des "libertés" ou "franchises". Ces privilèges, plus ou moins étendus, furent accordés, tôt ou tard, par étapes ou en bloc, à toutes les villes marchandes.

Si de plus anciennes chartes de libertés sont connues en Europe (Italie et Espagne), celle de Huy (entre Liège et Namur) s'inscrit toutefois, chronologiquement, dans un processus d'émancipation urbaine encore à ses débuts et, géographiquement, dans un mouvement d'assez vaste ampleur intéressant le pays mosan dans son ensemble. Elle fut donnée en 1066 par Théoduin, prince-évêque de Liège, qui accorda des "franchises" à la ville, en contrepartie de l'aide financière reçue des Hutois à l'occasion de la reconstruction de la collégiale Notre-Dame. On notera aussi que, dans l'Empire germanique, la charte livre la première mention connue du mot "bourgeois" (*burgensis*), qui évoquerait alors une forme particulière d'habitat et d'activité.

On n'a conservé de cette charte que des copies partielles. L'extrait qui suit ne reprend pas les passages connus uniquement par une traduction française de l'original aujourd'hui perdu:

Ego Theoduinus, Dei gratia Leodiensis episcopus, notum esse uolo tam presentibus quam futuris qualiter post libertatem Hoyensis ecclesie quam domnus Maternus, beate memorie episcopus, consecrando primitiauit, adiecerim libertatem etiam uille. Prefatam ecclesiam a fundamentis ad laquearia, a laquearibus et ultra reedificaui, quam etiam in auro et argento, in gemmis et prediis pro modulo meo ditauit et de Agar Saram esse feci. Prenominata uilla pro libertate sua ad sumptus ecclesie necessarios omnia mobilia sua michi primo terciauit, qua libertate, ut amplius frueretur, postmodum dimidiauit.

1. Prima libertas hec est: quod, defuncto in pace episcopo, usque ad plenariam alterius episcopi institutionem, burgenses uille bona fide et bono consilio castrum Hoyense de redditibus uille conseruabunt....

7. Hoienses armatam militiam nullatenus sequentur nisi Leodienses a prefixo die belli usque in octauum eos precesserint....

Si uero nos uel aliquis successorum nostrorum prescriptam libertatem uel aliqua jura eorum, quod absit, infringere tentauerit, concedimus et statuimus ut dux Lotharingie et alii tam clerici quam laici subnotati ad conseruandam libertatem et jura eorum, admonitione tamen premissa, eis efficaciter assistere non omittant.

Die tercio dedicationis Hoiensis ecclesie, hec omnia supradicta a me ipso corroborata sunt et confirmata sub anathematis uinculo et compa-re meo et cooperatore Liethberto, Cameracensi episcopo et ab omnibus sacerdotibus inibi astantibus.

Et ne in posterum, prece uel pretio, ista possent mutari, impressione sigilli nostri predicta uoluimus communiri, sub assensu et testimonio tam clericorum quam laicorum.....

Acta sunt hec anno ab incarnatione Domini M-oLX-oVI-o, indictione IIII-a, pontificatus nostri anno X-oVIII-o, regni uero Henrici XI-mo.

(A. Joris, *La ville de Huy au Moyen Âge. Des origines à la fin du XIVE siècle*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. CLII. Paris 1959, pp.481-484)

* A. Joris, *op. cit.*, pp.107-127; A. Joris, *Les franchises urbaines en pays mosan et la charte de Huy de 1066*, in *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVE siècle / Vrijbeden in de stad en op het platteland van de XIe tot de XIVE eeuw*. Bruxelles 1968, pp.319-333 (Pro Civitate. Collection Histoire, série in-8°, n° 19).

3.4. La vie intellectuelle

3.4.1. La poésie

3.4.1.1. La poésie satirique

Thierry (+1107), moine, puis abbé du monastère de Saint-Trond, rédigea, outre des écrits hagiographiques, quelques poèmes, parmi lesquels une satire du *Nummus* (argent). L'Antiquité n'a pas vénéré le dieu Nummus,

qui mérite pourtant un culte plus que tout autre, s'exclame Thierry au début de son poème. Plus loin – le passage retenu –, l'auteur, qui se dit pauvre, appelle le Nummus à son secours pour pouvoir acquitter ses dettes; hélas! celui-ci est retenu prisonnier par les puissants de la terre:

*Tot signis clarus, tantis magnalibus auctus
unum miraculis addito, numme, tuis:
Cum uoco te uenias et tot mea debita soluas.
Deprecor, exaudi, candide numme, ueni.
O numme, o numme, frustra michi sepe uocate,
cum uoco, cur tardas, numme, precor, uenias.
Surdus es, o numme, nunc exaudire para te.
Non tamen est culpa, candide numme, tua.
Te domini terre, dux, presul, sexus uterque
tot uinclis nectunt, perdere dum metuunt.
Ut latro uinciris sepissime preda latronis
et clausus oculis carcere uim pateris.
Te scurre tantum dominis exculpate norunt
quique sonant auri dulcia gnatonici.
At si pro meritis merces repetatur ab illis,
si petitur nummus, febre putant grauius.
Absque pudore suo celebrant sua numina nummo,
quodque student lucris non pudor est miseris.
Ast ego pauper ero, quoniam non seruium nummo;
certe nolo sibi, seruiat ille michi.*

(P. Lehmann, *Eine Sammlung mittellateinischer Gedichte aus dem Ende des 12. Jahrhunderts*, in: *Historische Vierteljahrschrift*, 30, 1935, p.51, v.101-120)

3.4.1.2. La poésie animale

Nivard, poète flamand du 12e s., peut-être gantois, est l'auteur de l'*Ysen-grimus*, une des œuvres les plus importantes de la littérature animale

du Moyen Âge. Le long poème multiplie les allusions aux querelles politiques et religieuses du temps, s'en prend aux abus de toute sorte qui caractérisaient l'Église à cette époque. Il ne faut pas oublier que le loup est moine et représente le type du moine goinfre et inculte, de sorte que toute l'œuvre est une satire de la vie monastique.

L'épisode est connu: pour se venger d'Ysengrimus (le loup), Reinardus (le renard), conduit celui-ci, en plein hiver, auprès d'un lac pour y pêcher. Mais, peu à peu la queue du loup est prise dans la glace et le malheureux animal ne peut plus s'enfuir, quand on vient l'attaquer. Pour le délivrer, on finit par lui couper la queue. Le loup maudit son compagnon.

Dans l'extrait ci-dessous, nous assistons à la conversation, consécutive à cet incident, entre les deux protagonistes, l'un se lamentant sur son sort, l'autre proclamant son innocence:

*Ceperat hoc senior paulum mansuescere uerbo
Et non premissis equiperanda refert:
"Pessime seductor, loqueris quasi nescius acti,
Fraude tua cum sim ductus in omne malum;
Preduce te in fustes uenabulaque actus et uncus
Dissipor: hic scindit, pungit is, ille ferit,
Sic michi discussum est in mille foramina corpus,
Te spectante, nichil subueniente tamen,
Denique nescio quo caudam truncante recessi,
Nulla tamen grauior quam michi plaga famis.
Sic ego discissi nactus uelamina sacci
Demonibus pisces annuo teque simul".
Fictor ad hec: "meritum merces sua quodque coequet!
Da, cui uis, pisces, at michi iure faues,
Nil ego commisi, scis ipse; tibi tamen insons
Omnia debentis, dummodo placer, agam.
Te, quia poscebas, ad plena cibaria duxi,
Ut posses auidam pacificare gulam,
Et tibi, quos caperes, predixi, quosque caueres,
Sperabas nullo pondere posse premi.*

*Ut suus est modicis, nimiis sic terminus ausis,
Quid grauidum rumbis rete fuisse querar?
Viuere non posses, nisi captus et ille fuisset,
Cuius in ingenti uentre propheta fuit,
Hoc capto tu captus eras soluique petebas,
Abstulit officium turba maligna meum.
Tunc omnes claustrum ratur actos demones in te,
Ut desertori uincula seua darent,
Direxi celerem sub tuta latibula cursum,
Ne iubear tecum claustra subire timens;
Malo, quod edidici, gallum explumare uel aucam,
Ducere quam rigida relligione chorum.
Cumque tibi irruerent secumque reducere uellent
Vestibus abscissis uerberibusque datis,
Letabar fugisse procul; si pone fuisset,
Obsequium acturos nam michi rebar idem.
Denique credidimus caudam truncantibus illis,
Quod fieres abbas claustra nouena super,
Ut tot prebendis, ne paupertate grauante
Rursus suffugeres, efficerere satur.
Quod si, cauda tibi cur sit mutilata, requiris,
Istius officii congrua causa fuit:
Luxus opes sequitur, sibi quisque fit utilis abbas,
Sanctior est, quisquis pinguior esse potest,
Nunc ferrum, nunc flamma adimit, nunc potio morbum
Pinguibus, o tanti est promeruisse deum!
Qui sapit, est sapiens: tu pauper multa uorasti,
Ingluuiem diues prosequerere magis,
Et crassus fieres abbatum more proborum,
Idcirco utiliter cauda resecta tibi est:
Cum non suppeteret prudens curator auenti,
Per certum efflueret noxius humor iter.
Inde ego plus metuens abbas quam monachus esse
Abscondebar, et est hinc michi culpa grauis?*

*At post tanta famem quereris tibi flagra nocere,
Tollitur haut ulla clade querela uetus,
Omnibus aduersis prestat penuria uentris,
Hec tibi precedens, hec tibi causa sequens,
Et quando saturam semel esse fateberis aluum?
Si sapis, hunc stimulum non patiere diu!"*

(E. Voigt, *Ysemgrimus*. Halle 1884, pp.88-91, v.203-262)

3.4.2. Rathier, une personnalité hors du commun

Rathier (vers 890-974), formé à l'abbaye de Lobbes (Hainaut), devint à trois reprises évêque de Vérone dont il fut chaque fois chassé. Il occupa aussi le siège épiscopal de Liège où il subit le même sort. Il intrigua contre Folcuin, abbé et chroniqueur de Lobbes, pour le remplacer à la tête du monastère, mais dut finalement se retirer à Aulne, non loin de là.

C'est une nature inquiète, impétueuse, combative, excessive, exigeante, manquant d'assurance et de sérénité, consciente de ses propres fautes. "Il y a sans doute peu d'hommes au Moyen Âge, dans l'intimité de qui il nous soit donné d'entrer comme dans celle de Rathier, car il nous parle continuellement de lui-même, aussi de sa vie intérieure" (Brunhölzl, t. II, p.310).

A cet égard, le *Dialogus confessionalis* est l'un des écrits les plus intéressants: il s'y confesse à un "vis-à-vis fictif" et procède à une "analyse très poussée, sorte de dissection de sa propre personne":

At uero quid possim agere, uideo minime. Omni pene tempore iam olim consueui Dominum rogare, ut, concessa uenia peccaminum, auferat a me mundi concupiscentiam et desideria carnis, quibus cum tota nocte non minus quam trecennis quilibet dormiens et uigilans laborauerim; hodie etiam nunc scribentem me septuagenarium pene sentio titillari. Precor etiam ut auferat appetitum humanae laudis, quem mihi inesse uisceratus in istis quoque, quas affectari etiam mihi renitenti uideor, considerare uales, quas cenodoxi spiritus impetu ingeri sentio, facetiis;

uitium quoque, quod non tam corpore quam animo discurrere me circumquaque facit, desidia et torporis, inconstantiam et leuitatem mentis, duritiam et duplicitatem cordis, prauiloquium cordis et oris; quae omnia tecum in me iuste reprehendens coniecto inde contingere, quia implorata, ut conuenit, misericordia et gratia, ut ab his eruar, Dei, non collaborare ut fiat liberum compello, ut oportuerat, uecors, quod mihi magis nocet, quam adiuuet, arbitrium. Dumque impendere mihi negligo quod ex me est, mendaciter petere me approbo quod ex Deo est. Verbi gratia: postulo post naufragium saltem castitatis continentiae litus, sed nec macerationem carnis nec fugam fornicationis uolo mihi indicere prorsus.

(P. L. D. Reid, *Ratherii Veronensis Praeloquiorum libri VI. Phrenesis. Dialogus confessionalis. Exhortatio et preces, CCL, Continuatio mediaevalis*, 46^A. Turnhout 1984, p.248)

3.4.3. La théologie

Liège dont l'activité littéraire, artistique, musicale et mathématique était florissante depuis l'évêque Notger (vers 940-1008) connu au 12e s. quelques grands théologiens: Alger, Rupert de Deutz, Guillaume de Saint-Thierry.... En Hainaut s'illustrèrent au 11e s. Odon, abbé de Saint-Martin de Tournai, au 12e s. Philippe de Harvengt, abbé de Bonne-Espérance, Simon de Tournai, Etienne de Tournai....

D'origine liégeoise, Guillaume de Saint-Thierry (vers 1085-1148) s'ex-patria de bonne heure pour étudier dans le Nord de la France et devenir plus tard abbé du monastère de Saint-Thierry près de Reims. Théologien tendant au mysticisme, soucieux d'orthodoxie et défenseur de la foi traditionnelle contre les "erreurs" de Pierre Abélard, il fait pourtant, par son ouverture au monde philosophique de l'Antiquité, pressentir la scolastique.

Quant à Simon de Tournai (vers 1130-vers 1201), célèbre professeur de théologie à Paris, il s'efforça d'exploiter au profit de la vérité chrétienne les ressources de la philosophie d'Aristote et se révéla ainsi l'"ancêtre éclairé du 13e s. scolastique".

Rupert de Deutz (vers 1075-1129/1130), originaire de la région liégeoise, entra très jeune à l'abbaye de Saint-Laurent de Liège; plus tard il fut impliqué dans les controverses de son époque et devint en 1120 abbé de Deutz près de Cologne.

Son œuvre est immense, mais c'est surtout aux études théologiques qu'il consacrait ses travaux: nombreux commentaires de l'Écriture, traité sur la liturgie, écrits dogmatiques.... Partisan décidé des interprétations allégoriques et hostile à l'emploi de la dialectique en théologie, il était considéré par les uns comme un conservateur, mais aux yeux de bien d'autres il passait pour un novateur et un téméraire.

De victoria Verbi Dei est un vaste traité de théologie de l'histoire. Le Dragon à sept têtes de l'Apocalypse, c'est-à-dire Satan, le diable, est l'adversaire du Verbe de Dieu. A chaque tête du monstre correspond, dans l'histoire du monde judéo-chrétien, un royaume hostile, comme le montre le passage ci-après, mais le Verbe de Dieu finira par l'emporter:

Iam nunc uerbi huius aduersarius suis ex nominibus agnoscendus est. Dicitur in apocalipsi draco magnus, draco rufus, habens capita septem, serpens antiquus, uocaturque diabolus et sathanas. ...Deinde proficiens in peius egit, cur uocetur draco, et non qualiscumque, sed draco magnus, draco rufus, habens capita septem, quando qui antiquitus seducere per fallaciam consueuerat uniuersum orbem, addidit cum fallacia uim quoque, reges et superbos homines instigans ad persequendum et occidendum electos propter uerbum dei.

Quod primum cepit agere statim ubi ad Abraham facta est repromissio beati seminis, quod est Christus, in quo omnes gentes benedicende sperabantur. Hoc fieri ceptum est per Pharaonem regem Egypti, qui pueros Hebreorum masculos in aqua necari iussit. Regnum ergo Egypti primum draconis huius caput fuit.

Secundum caput eiusdem regnum Israel fuit, scissum propter peccatum Salomonis, quibus temporibus et Ibezabel cum rege Achab et Athalia filia ipsorum regesque alii tam in Samaria quam in Iherusalem prophetas uerbi dei occiderunt.

Tertium caput fuit Babiloniorum, qui Iherusalem et templum, quod tunc erat unicum nominis domini, succenderunt tresque pueros in

fornacem ignis et Danibelem miserunt in lacum leonum propter uerbum dei.

Quartum caput regnum fuit Persarum atque Medorum, qui uniuersum genus Iudeorum, unde uerbum erat incarnandum, una die delere uoluerunt.

Quintum caput regnum fuit Grecorum, cuius uidelicet regni rex impudens Antiochus uerbi siue legis dei memoriam omnem delere uolens inter cetera scelera crudelia septem fratres cum matre ipsorum nimis atrociter interemit.

Sextum caput regnum fuit Romanorum, sub quo uerbum hoc incarnatum in crucem ascendit per Pilatum, et per manus Romanorum et martyres eius innumerabiles occisi sunt.

Septimum caput erit antichristi regnum.

(R. Haacke, *Rupert von Deutz. De victoria uerbi Dei*, MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 5. Weimar 1970, pp.11-12)

3.4.4. La philosophie

Après 1150 jusqu'à la fin du 13e s. se produisit un événement littéraire d' une importance capitale: l'introduction massive dans la chrétienté d'une littérature philosophique et scientifique presque exclusivement païenne, avec au centre l'œuvre imposante d'Aristote, accompagnée de ses commentaires grecs et arabes. Des antinomies existaient entre cette vision rationaliste du monde et la vision chrétienne. L'aristotélisme fut d'abord combattu avant d'être progressivement assimilé. Les universités apparurent peu à peu, les plus anciennes étant Bologne et Paris (vers 1200).

Le 13e s. vit éclore sur le territoire "belge" un certain nombre de philosophes de renommée internationale: Siger de Brabant, Henri Bate, Guillaume de Moerbeke, Henri de Gand.

Siger de Brabant (vers 1240-1281/1284) étudia à Paris et devint rapidement le chef de l'école qui enseignait un aristotélisme radical, ce qui lui attira même les critiques de Thomas d'Aquin. Personnage remuant avec un tempérament violent et entier, il fut cité en 1276 au tribunal de l'Inquisiteur de France; même s'il semble avoir été absous de l'accusation

d'hérésie, sa carrière n'en fut pas moins brisée. La plupart des écrits du maître brabançon sont le produit direct de son enseignement.

Les *Quaestiones morales* traitent de thèmes moraux et semblent être une copie de *reportationes*, c'est-à-dire de notes prises par les étudiants pendant les cours, à moins qu'il ne s'agisse d'exposés faits par le maître lui-même au terme d'une *disputatio*.

"Le père aime-t-il son fils plus que sa mère ne l'aime?" telle est la question débattue reproduite ici:

Deinde quaeritur utrum pater plus diligat filium quam mater.

Videtur quod pater. Nam pater tribuit formam et mater materiam. Dat ergo plus pater filio quam mater. Ergo rationabiliter pater plus debet filium amare.

Oppositum eius uidetur quia Aristoteles dicit, octauo Ethicorum, quod plus mater diligit.

Ad hoc intelligendum est quod hic non potest dari ratio penitus uniuersalis. Ut in pluribus tamen matres plus diligunt filios, uel etiam magis diligere debent.

Cuius ratio est, nam conuiuere causat amicitiam: multas enim amicitias non applicatio dissoluit. Unde diuturna absentia corrumpit amicitiam. Nunc autem mater, ut in pluribus, magis conuiuuit cum filio.

Alia etiam causa est quam tangit Aristoteles octauo Ethicorum. Dicit enim quod patres magis diligunt filios tamquam aliquid sui; patres autem magis certi sunt de suis filiis quod illi sunt aliquid sui, quam quod filii sciant quod illi sint sui patres. Et per idem dicit Aristoteles quod matres plus diligunt filios quam patres, nam matres magis certae sunt de filiis quod sint aliquid sui quam patres.

Et propter istas rationes matres, ut in pluribus, magis diligunt filios suos quam patres, licet patres ipsi formam tribuant, matres autem materiam.

(Siger de Brabant, *Ecrits de logique, de morale et de physique*, éd.

crit. par B. Bazan, coll. Philosophes médiévaux, tome XIV.

Louvain 1974, pp.101-102)

* F. Van Steenberghen, *Histoire de la philosophie. Période chrétienne*. Louvain-Paris 1964; F. Van Steenberghen, *La philosophie au 13e siècle*. Louvain-Paris 1966.

3.4.5. Louvain, première université "belge"

Soucieux de doter sa principauté d'une institution d'enseignement supérieur, qui en rehausserait le prestige et lui fournirait des spécialistes dans les différentes branches du savoir, le duc Jean IV de Brabant pressentit les Bruxellois d'accueillir un *studium generale* dans leur ville, mais les habitants de la capitale, craignant pour la vertu de leurs filles, déclinèrent l'offre. Le prince s'adressa alors aux bourgeois et aux clercs de Louvain qui, inquiets du déclin de l'économie locale, ne se firent pas prier. Les démarches auprès du pape Martin V aboutirent le 9 décembre 1425. La bulle *Sapientie immarcessibilis*, acte de naissance de l'université, autorisait l'enseignement de toutes les disciplines, à l'exception de la théologie. Cette restriction, levée sept ans plus tard, procédait du souci de ne pas porter ombrage à l'université de Paris, citadelle de l'orthodoxie:

...Nos igitur qui relatione fida post informationem diligentem super habilitate loci et aliis circumstantiis premissis de mandato nostro receptam, opidum ipsum aeris temperie politum singularumque rerum humano usui necessariarum ubertate refertum et alias pro huiusmodi studio locum aptum didicimus, pium meritoriumque eorumdem ducis, prepositi, decani, scolastici, capituli, burgimagistrorum, scabinorum et communitatis desiderium, per quod scienciarum fons, ex quo ad dei laudem et gloriam haurire possint singuli uiri consilii maturitate perspicui, uirtutum et dogmatum ornatibus redimiti succedant, plurimum commendantes, huiusmodi supplicationibus inclinati auctoritate apostolica presentium serie statuimus et eciam ordinamus, quod amodo in dicto opido generale in facultate qualibet, preterquam in Theologia, sit studium, illudque perpetuis futuris temporibus ibidem uigeat et obseruetur; quodque omnes et singuli doctores, magistri et scolares inibi omnibus et singulis libertatibus, immunitatibus et indulgenciis quibusuis doctoribus, magistris et scholaribus Colonie, Wienne ac Lipzensis, Patauiensis et Merseburgensis dyocesium opidis, studii causa commorantibus per Sedem apostolicam uel alias qualitercumque concessis gaudeant pariter et utantur...

Dat. Rome apud sanctos apostolos v. Idus decembris Pontificatus nostri anno nono.

(E. Reusens, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, tome I. Louvain 1893-1902, p.8)

* A. d' Haenens (dir.), *L'Université catholique de Louvain. Vie et mémoire d'une institution*. Bruxelles 1992; *L'Université de Louvain 1425-1975*. Louvain-la-Neuve 1975.

3.5. La vie artistique

Les fonts baptismaux de Saint-Barthélemy à Liège.

Chef-d'œuvre de l'art roman, les célèbres fonts baptismaux proviennent de l'ancienne église Notre-Dame, édifice annexe de la cathédrale de Liège, et sont conservés aujourd'hui dans l'église Saint-Barthélemy de cette ville. Ils furent exécutés en laiton de 1107 à 1118 et attribués à l'orfèvre Renier de Huy. Mais, depuis deux décennies, l'origine des fonts est l'objet de discussions passionnées. Pour certains auteurs, il ne s'agirait pas d'une production mosane du début du 12e s., mais d'une œuvre réalisée à Rome aux alentours de l'an mille à la demande de l'empereur Otton III.

La cuve repose sur douze bœufs et est ornée de cinq scènes en haut relief qui glorifient le baptême. Pensée chrétienne et influences antiques s'y confondent.

Le *Chronicon rythmicum Leodiense*, œuvre contemporaine d'un chanoine liégeois, en donne une description brève et précise:

*Fontes fecit opere fusili,
fusos arte uix comparabili.
Duodecim qui fontes sustinent
boues typum gratiae continent.
Materia est de mysterio
quod tractatur in baptisterio:
hic baptizat Iobannes Dominum,
hic gentilem Petrus Cornelium;
baptizatur Graton phylosophus,*

*ad Iobannem confluit populus;
hoc quod fontes desuper operit,
Apostolos prophetas exerit.*

(C. De Clercq, *Reimbaldi Leodiensis opera omnia, CCL, Continuatio mediaevalis*, 4. Turnhout 1966, p.134, v.313-324)

* P. Colman, B. Lhoist-Colman, *Les fonts baptismaux de Saint-Barthélemy à Liège. Chef-d'œuvre sans pareil et noeud de controverses*. Bruxelles 2002 (Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Beaux-Arts, coll. in-8°, 3e série, t.XIX).

4. Bibliographie (ne sont pas repris dans cette liste les ouvrages figurant sous les textes latins).

Abreviations:

MGH	<i>Monumenta Germaniae historica</i>
SRM	<i>Scriptores rerum Merovingicarum</i> , Hannovre, 1884 sv.
SS	<i>Scriptores</i> , Hannovre, 1826 sv.
CCL	<i>Corpus christianorum, series latina</i> , Turnhout, 1954 sv.

S. Balau, *Etude critique des sources de l'histoire du pays de Liège au moyen âge*. Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, t. LXI. Bruxelles 1902-1903.

Biographie nationale, publiée par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. Bruxelles 1866 sv.

F. Brunhölzl, *Histoire de la littérature latine du Moyen Âge*, traduit de l'allemand par H. Rochais, 2 tomes, 3 vol. Turnhout 1990-1996.

Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Paris 1912 sv.

Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire. Paris, 1937 sv.

Encyclopaedia Universalis, 28 vol., 5e éd. Paris 2002.

M. Hélin, *Index scriptorum operumque latino-belgicorum medii aevi*, in *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, VIII, 1933, pp.77-163. Supplém. dans la même revue, XVI, 1941, pp.65-75 et XVIII, 1943-1944, pp.1-33.

Index Scriptorum Operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi. Nouveau répertoire des œuvres médiolatines belges, publié sous la direction de L. Genicot et de P. Tombeur, 1e partie: VIIe-Xe siècles; 2e partie: XIe siècle; 3e partie: XIIe siècle, 4 vol. Bruxelles 1973-1979.

M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 3 vol. Munich, 1911-1931.

H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, t. I, 5e éd. Bruxelles, 1929; t. II, 3e éd., 1922.

J. Stiennon (dir.), *Histoire de Liège*. Toulouse, 1991.

Irena Bratičević - Department of Classical Philology
Faculty of Philosophy, University of Zagreb
irena.braticevic@ffzg.hr

Voljena Marić - Department of Classical Philology
Faculty of Philosophy, University of Zagreb
voljena.vukovic@ffzg.hr

CROATIA

1. Introduction

During the Roman period, the Croatian territory was part of the provinces of Pannonia and Dalmatia, which together made up Illyricum. They are referred to in the works of classical writers such as Caesar, Lucan, Martial, Pomponius Mela and Pliny the Elder. Traces of classical civilization are to be found in both inscriptions and architecture, from the Basilica of St. Euphrasius in Poreč to the Pula arena, and from the Zadar forum to the Diocletian palace in Split. These extend into the continental regions as well: Marsonia, Cibalae, Mursa, Andautonia, the ancient bishopric of Siscia, Aquae Iassae.

The spread of Christianity across the Roman Empire affected these parts of Europe as well. The work of missionaries is well documented, while there are also a number of local martyrs and saints who perished during the persecutions of Christians in the 3rd and at the beginning of the 4th centuries. A notable example is Quirinus, the bishop of Siscia. Nonetheless, Christianity began to flourish after the year 313, with the establishment and development of the Church hierarchy (the archbishopric of Salona), as recorded by Archdeacon Thomas.

After the Gothic, Langobard and Avar migrations, the Croats started arriving in the 7th century, moving steadily towards the south and occupying the area in which they are to be found today. The Croatian state was first ruled by dukes and later by kings from its home dynasty. They were converted to Christianity thanks to the activities of the Frankish missionaries, and by virtue of this, as well as by accepting the Latin

tongue, the Croats became members and permanent partakers of Western European culture, whose eyes from then on were turned towards Rome.

The centuries-long tradition of the Latin language, developed on classical foundations and preserved through the continuous presence of the Roman liturgy as well as the influence of the Carolingian Renaissance, thrived throughout the Middle Ages in Latin schools, managed for the most part by the Church. This was fertile ground for the eventual rise of humanism, which spread along the Adriatic coast and was observed by the Italian humanist Palladius Fuscus, who taught there. Croatian writers thus became part of a republic of letters in which they participated not only by writing poetry (as witnessed, among others, in the work of Sisgoreus, Marulus and Cervinus) but by practicing natural sciences too (where Faustus Verantius, Marcus Antonius de Dominis and Rogerius Boscovich are especially worthy of notice). They excelled as translators (a famous instance is Cunich's Latin rendering of the *Iliad*), while the use of the Latin language in literature, education and public life continued well into the 19th century; in fact, the works of Ton Smerdel show that even in the 20th century the idea of Latin as the universal language was very much alive.

2. The classical age

In his *De bello civili*, in which he describes the civil war with Pompey, Caesar narrates the episode of the capture of Salona in 48 B.C. (3. 9). The local community of Roman citizens (*conventus civium Romanorum*) was on his side, while the city was being besieged by Marcus Octavius, Pompey's military commander. After the local people defeated Octavius, Caesar awarded Salona the status of a Roman colony (Colonia Martia Iulia Salona).

Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum eis quas habebat navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum

oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus ad extremum auxilium descenderunt servosque omnis puberes liberaverunt et praesectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia Octavius quinque castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. Cui rei missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua ut poterant incommoda per se sustinebant. Et longo interposito spatio cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid cotidiana consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum eis quos nuper maxime liberaverant in proxima Octavi castra irruperunt. His expugnatis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in navis confugere coegerunt. [Hic fuit oppugnationis exitus.] Iamque hiems appropinquabat et tantis detrimentis acceptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrachium sese ad Pompeium recepit.

(Caes. Civ. 3.9; see *C. Iuli Caesaris Commentariorum pars posterior qua continentur libri III de bello civili*. Recensuit brevique adnotatione critica instruxit Rhenatus de Pontet. Oxonii: e typographio Clarendoniano, 16th ed., 1989)

The identically titled epic poem by Lucan, *De bello civili*, contains a poignant description of the battle near Krk, when the followers of Caesar chose rather to kill each other than to end up in the hands of Pompey's men (4. 401-580). Details of the event were taken by Lucan from the lost 110th book of Livy's *History*. The opening lines of the following passage (4. 401-414) feature a description of the Adriatic Sea and the area in which the battle took place.

*Non eadem belli totum fortuna per orbem
 Constitit, in partes aliquid sed Caesaris ausa est.
 Qua maris Hadriaci longas ferit unda Salonas
 Et tepidum in molles Zephyros excurrit Iader,
 Illic bellaci confisus gente Curictûm, 405
 Quos alit Hadriaco tellus circumflua ponto,
 Clauditur extrema residens Antonius ora,
 Cautus ab incursu belli, si sola recedat,
 Expugnat quae tuta, fames. Non pabula tellus
 Pascendis summittit equis, non proserit ulla 410
 Flava Ceres segetem; spoliarat gramine campum
 Miles et attonso miseris iam dentibus arvo
 Castrorum siccas de caespite volserat herbas.*

*(Luc. 4. 401-414; see Križman, Mate, Antička svjedočanstva o Istri. Pula:
 Zavičajna naklada "Žakan Juri", 1997, p. 295)*

Martial opens his satirical epigram directed against a literary pilferer (12. 63) by invoking Corduba. While praising the perfections of his own place of birth, Martial compares it in the second line to the oil amphora from Istria. The demand for oil from Istria was described by Pliny the Elder (*Nat.* 15. 8), and many remains of oil presses as well as storage rooms have been found in this region.

*Vincto Corduba laetior Venafro,
 Histra nec minus absoluta testa,
 Albi quae superas oves Galaesi
 Nullo murice nec cruore mendax,
 Sed tinctis gregibus colore vivo: 5
 Dic vestro, rogo, sit pudor poetae,
 Nec gratis recitet meos libellos.
 Ferrem, si faceret bonus poeta,
 Cui possem dare mutuos dolores.
 Corrumpit sine talione caelebs, 10*

Caecus perdere non potest quod aufert:

Nil est deterius latrone nudo:

Nil securius est malo poeta.

(Mart. 12.63; see Križman, Mate, *Antička svjedočanstva o Istri*. Pula: Zavičajna naklada "Žakan Juri", 1997, p. 307)

In the second book of his description of the world (*De chorographia*), in which European regions are represented in great detail, Pomponius Mela also describes the Illyrian part of the Adriatic coast (2. 3), which, according to him, begins with the Cerauni Mountains and ends with Trieste. The cities from the Croatian coastline mentioned by him are Solin, Zadar, Vid, Trogir and Pula:

[...] deinde Ceraunii montes, ab his flexus est in Hadrian.

Hoc mare magno recessu litorum acceptum et vaste quidem in latitudinem patens, qua penetrat tamen vastius, Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur. Partheni et Dasaretæ prima eius tenent, sequentia Taulantii, Encheleæ, Phaeaces. Dein sunt quos proprie Illyrios vocant, tum Piræi et Liburni et Histria. Urbium prima est Oricum, secunda Dyrrachium, Epidamnos ante erat, Romani nomen mutavere, quia velut in damnum ituris omen id visum est.

Vltra sunt Apollonia, Salona, Iader, Narona, Tragurium, sinus Polaticus et Pola, quondam a Colchis ut ferunt habitata, in quantum res transeunt! Nunc Romana colonia. Amnes autem Aëas et Nar et Danuvius qui iam dictus est Hister: sed Aëas secundum Apolloniam, Nar inter Piræos et Liburnos, per Histros Hister emittitur. Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum.

(*Pomponii Melæ De chorographia libri tres*. Recognovit Carolus Frick. Lipsiæ: In aedibus B. G. Teubneri, 1880, pp. 40-41)

Parts of today's Croatia are also described by Pliny the Elder, in the third book of his encyclopedic work *Naturalis historia*. The excerpts

below refer to the size of the Istrian peninsula and its cities (3. 129); to the northern province of Pannonia and its inhabitants, cities and rivers (3. 147-148); and finally to the islands along the eastern coast of the Adriatic – from those in the north, traditionally associated with the legends about Medea’s brother Apsyrtus and the origin of amber, to the Elaphite Islands in the south (3. 151-152).

Histria ut peninsula excurrit. Latitudinem eius \overline{XL} pass., circuitum \overline{CXXV} prodidere quidam, item adbaerentis Liburniae et Flanatici sinus, alii \overline{CCXXV} ; alii Liburniae \overline{CLXXX} pass. nonnulli in Flanaticum sinum Iapudiam promovere a tergo Histriae \overline{CXXX} pass., dein Liburniam \overline{CL} fecere. Tuditanus, qui domuit Histros, in statua sua ibi inscripsit: AB AQUILEIA AD TITIUM FLUMEN STADIA MM. oppida Histriae civium Romanorum Agida, Parentium, colonia Pola, quae nunc Pietas Iulia, quondam a Colchis condita; abest a Tergeste \overline{CV} pass. mox oppidum Nesactium et — nunc finis Italiae — fluvius Arsia. ad Polam ab Ancona traiectus \overline{CXX} p. est.

(Plin. Nat. 3.129)

Inde glandifera Pannoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. quae pars ad mare Hadriaticum spectat appellatur Dalmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio. in ea coloniae Emona, Siscia. amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, \overline{CXX} pass. Intervallo: Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. populorum haec capita; praeterea Arviate, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacuntius in Saum... Sirmio oppido influit, ubi civitas

Sirmiensem et Amantinorum. inde XLV pass. Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdusus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.

(Plin. Nat. 3.147-148)

[...] Illyrici ora mille amplius insulis frequentatur, natura vadoso mari aestuariisque tenui alveo intercurantibus. clarae ante ostia Timavi calidorum fontium cum aestu maris crescentium. Iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullariae et Absyrtides Graeis dictae a fratre Medae ibi interfecto. iuxta eas Electridas vocavere in quibus proveniret sucinum, quod illi electrum appellant, vanitatis Graecae certissimum documentum, adeo ut quas earum designent haut umquam constiterit. Contra Iader est Lissa et quae appellata est, contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae, contra Tragurium Bavo et capris laudata Brattia, Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia. ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV passuum, inter quam et Illyricum Melite, unde catulos Melitaeos appellari Callimachus auctor est. XV passuum ab ea VII Elaphites...

(Plin. Nat. 3. 151-152)

(C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII, 4 Baende, edd.

L. Ian – C. Mayhoff, Stutgardiae, Teubner 1967 (1892-1909)).

When Tiberius conquered the province of Dalmatia, Latin rapidly became the language of everyday conversation, a process similar to other areas conquered by the Romans. Proof of this are the many Roman names found in inscriptions, especially in Salona, the centre of the province. These descriptions almost never feature Slavic or Illyrian names. Furthermore, they show that the language people embraced was colloquial, not literary, Latin (*sermo plebeius*), the use of which ceased with the fall of Salona in the 7th century. Some of the characteristics of this language variety are evident in the inscription reproduced below (Cippus from the end of the 3rd century; Cat 205. (189) = CIL III 9450): the disappearance of the neuter gender (*in hunc monumentum*), the feminine gender replacing the

neuter (*ossa*), dative plural ending in *-abus* (*libertabus*), substitution of *v* for *b* and of *i* for *e* (*devebet*), the descriptive use of the future simple with an infinitive and the future form of *debere*:

P R A E C I P I O
LIBERTIS•LIBER
TABVSQ MEIS
NEQVISVESTR
INHVNCMONV
MENT•CORPVS
AVT•OSSA•EXTERAE
INFERAT•SI QVIS
CONTEMSEKIT•TVNC
CONLIBERTIS DARE
DEVEBET•POENAE•
NOMINAEꝞMILAE

(Cat 205. (189) = CIL III 9450; see Skok, Petar, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije Lav. Hav. Hartmana (St. Kugli), 1915, p. 92)

3. THE MIDDLE AGES

During the reign of Diocletian (284-305) some of the bloodiest persecutions of Christians took place in what is today Croatia. Quirinus was the bishop of Siscia from 284 until his martyrdom in 303. He was imprisoned in Siscia and then taken to the superior court, before the Prefect Amantius, who sentenced him to death: he was drowned in the river Sibaris with a millstone around his neck. There are several sources reporting on the martyrdom of St. Quirinus. Reproduced below are two Latin texts from different periods and genres: a hymn by the Christian classic Prudentius (4th/5th century) and a passage of prose from a 19th century edition of the hagiographic *Acta martyrum*:

Hymnus in honorem Quirini martyris, episcopi Ecclesiae Siscianae

<i>Insignem meriti virum</i>		<i>dicentem fluitantibus</i>	
<i>Quirinum, placitum Deo,</i>		<i>amnis terga vehunt vadis</i>	
<i>urbis moenia Sisciae</i>		<i>nec substrata profunditas</i>	
<i>concessum sibi martyrem</i>		<i>saxoque et laqueo et viro</i>	
<i>complexu patri fovent.</i>	5	<i>audet sponte debiscere.</i>	50
<i>bic sub Galerio duce,</i>		<i>sensit martyr episcopus</i>	
<i>qui tunc Illyricos sinus</i>		<i>iam partam sibi praeripi</i>	
<i>urgebat dicionibus,</i>		<i>palmam mortis et exitus</i>	
<i>fertur catholicam fidem</i>		<i>ascensumque negarier</i>	
<i>inlustrasse per exitum.</i>	10	<i>aeterni ad solium Patris:</i>	55
<i>non illum gladii rigor,</i>		<i>"Iesu cunctipotens", ait,</i>	
<i>non incendia, non feræ</i>		<i>"baudquaquam tibi gloria</i>	
<i>crudeli interitu necant,</i>		<i>haec est insolita aut nova</i>	
<i>sed lymphis fluvialibus</i>		<i>calcare fremitum maris</i>	
<i>gurges, dum rapit, abluit.</i>	15	<i>prona et flumina sistere.</i>	60
<i>nil refert, vitreo aequore</i>		<i>scimus discipulum Petrum,</i>	
<i>an de flumine sanguinis</i>		<i>cum vestigia tingeret</i>	
<i>tinguat passio martyrem:</i>		<i>mortali trepidus pede,</i>	
<i>aeque gloria provenit</i>		<i>dextrae subsidio tuae</i>	
<i>fluctu quolibet uvida.</i>	20	<i>subiecisse salum solo.</i>	65
<i>summo pontis ab ardui</i>		<i>Iordanem quoque novimus</i>	
<i>sanctae plebis episcopus</i>		<i>tortis verticibus vagum,</i>	
<i>in praeceps fluvio datur</i>		<i>dum fertur rapido impetu,</i>	
<i>suspensum laqueo gerens</i>		<i>ad fontem refluis retro</i>	
<i>ingentis lapidem molae.</i>	25	<i>confugisse meatibus.</i>	70
<i>deiectum placidissimo</i>		<i>haec miracula sunt tuae</i>	
<i>amnis vertice suscipit</i>		<i>virtutis, Domine, ut, modo</i>	
<i>nec mergi patitur sibi</i>		<i>suspendar leve praenatans,</i>	
<i>miris vasta natatibus</i>		<i>summo gurgite fluminis</i>	
<i>saxi pondera sustinens.</i>	30	<i>cum collo scopulum trabam.</i>	75

<p><i>spectant eminus e solo</i> <i>doctorem pavidi greges;</i> <i>nam Christi populus frequens</i> <i>riparum sinuamina</i> <i>stipato agmine saepserat.</i> 35</p> <p><i>sed Quirinus, ut eminens</i> <i>os circumtulit, heu, suos</i> <i>exemplo trepidos uidet;</i> <i>nil ipse proprii memor</i> <i>inter stagna periculi</i> 40</p> <p><i>confirmat pia pectora,</i> <i>verbis mitificis rogans,</i> <i>ne quem talia terreant</i> <i>neu constans titubet fides</i> <i>aut poenam putet emori.</i> 45</p>	<p><i>iam plenus titulus tui est</i> <i>et vis prodita nominis,</i> <i>quam gentilis hebet stupor:</i> <i>absolvas, precor, optime,</i> <i>huius nunc animae moras.</i> 80</p> <p><i>quid possis, probat amnicus.</i> <i>qui vectat silicem, liquor.</i> <i>hoc iam quod superest cedo,</i> <i>quo nil est pretiosius,</i> <i>pro te, Christe Deus, mori!"</i> 85</p> <p><i>orantem simul halitus</i> <i>et vox deserit et calor,</i> <i>scandit spiritus ardua,</i> <i>fit pondus grave saxeum,</i> <i>corpus suscipiunt aquae.</i> 90</p>
---	--

(Prudentius, *Perist.*7; see *Prudentius*, vol. II. With an English translation by H. J. Thomson.

Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, 1993, pp. 214-218)

Tunc inter ceteras, quas pertulit passiones, iussit sancto Dei Sacerdoti vel famulo molam ad collum ligari et in fluvii Sibaridis undas demergi. Cumque de ponte praecipitatus fuisset in fluvium, et diutissime supernataret, et cum spectantibus locutus est, ne suo terreantur exemplo, vix orans ut mergeretur obtinuit. Cujus corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, inventum est: ubi locus orationis habetur. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabatensem portam depositum, ubi major est pro meritis ejus frequentia procedendi.

(*Acta martyrum p. Theodorici Ruinart opera ac studio collecta, selecta atque illustrata.* Pars tertia. Augustae Vindelicorum: sumptibus Josephi Antonii Rieger, 1803, p. 170)

As newcomers to the region, the Croats embraced the Latin language partly through the Roman liturgy, partly thanks to the schools established by Frankish missionaries. During the Carolingian Renaissance the Latin language was purified and it became the *lingua franca* of all Western Europe. The use of Latin in the records of the first Croatian kings has been discussed by Daniele Farlati, a co-author (with Filippo Riceputi and Jacopo Coleti) of the monumental church history of the region formerly called Illyricum. *Illyricum sacrum* contains a great deal of important information relating to the cultural, religious and political history of the South Slavs, especially those in what is today southern Croatia:

Illud hic animadverti velim, quod duces ac deinde reges Chrobatorum, quamvis genere et lingua Slavi essent, tamen, in suis diplomatibus conficiendis latino sermone uti consueverunt. Latine loquendi scribendique ut scientiam, sic usum a Francis acceperant. [...] Atque initio latinitas quaedam rudis atque informis inter Chrobatos fuit, quae nulla priorum magistrorum quantalibet solertia expoliri usque eo potuit, ut statim pure et emendate loqui assuescerent. Id animadverti licet in diplomate Tirpimiri barbarismis et soloecismis referto, quos potius compositoris inscitiae, quam amanuensis ignorantiae vel incuriae attribuerim. Ex posteriorum ducum ac regum diplomatibus apparet Chrobatos aliquid profecisse in Latina locutione, quae minus quidem vitiosa est, sed longe abest a perfectione.

(Farlati, Daniele, *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti, 1765, p. 51)

Archdeacon Thomas, from Split (c. 1200-1268), wrote a chronicle entitled *Historia Salonitana* in which he describes the lives and works of the archbishops of Salona and Split, yet with numerous excursions into the history of Split and medieval Croatia. His work is therefore a valuable historical source for the period in which Croatian kings were in power, especially the reign of Petar Krešimir the Fourth and Zvonimir, as well as the period of the Tatar incursion (1241-1242). The passages reproduced

below, devoted to the province of Dalmatia (1. 4-5) and to Salona during the civil wars in the time of Augustus (2. 1-3), constitute, in addition to their historical interest, a valuable example of mediaeval Latin:

Secundum poetarum fabulas Cadmus dicitur in eandem deuenisse prouintiam, quando in serpentem mutatus est. Fuit autem ciuitas eius Epitaurus, que est iuxta Ragusium, in qua est magnum antrum et usque hodie opinio est, ibi habitare draconem, unde poeta: Cur in amicorum uitiis tam cernis acutum, ut serpens Epitaurius. Ob hanc causam populi illi dicebantur anguigene. Et etiam de beato Ylarione legitur, quod magnum ibi draconem peremit. Secundum ystoriā uero idem Cadmus rex fuit in Gretia, qui depulsus regno uenit in Dalmatiam factusque pirata seuissimus cepit quasi lubricus anguis per mare discurrere, nauigantibus insidiari et quoscumque poterat opprimere impotentes.

Adria nichilominus hec prouintia nuncupatur ab Adrienne filia Minoy regis, quam rapuit Theseus et per mare nauigans, cum iam ipsam exosam haberet, reliquit in quadam insula solam et aufugit cum sorore ipsius Phedra, sed Bachus, qui et Liber pater dicitur, eam inueniens sibi in uxorem accepit. Quidam dicunt, quod Adria dicitur a quodam Adrio Ytali fratre, qui regnauit ibidem uel secundum quosdam Adria dicitur ab adra, quod est lapis, quia lapidosa et montuosa est hec prouintia. Vnde Ouidius: Subdita montane brachia Delmatie.

(T. Arhidakon, *Historia Salonitana* 1.4-5)

Fuit autem metropolis ciuitas Dalmatie Salona, urbs magna et antiqua, de qua dicit Lucanus: Qua maris Adriaci longas ferit unda Salonas. Dicta autem est Salona a salo, hoc est a mari, quia in litore maris sita est. Longa uero idcirco dicta est, quia modicum lata, sed in longum fere sex milibus uersus occidentalem plagam protendebatur.

Hec ciuitas tempore bellorum ciuiliū fidem inconcussam Romane rei publice obseruans dominium Cesaris respuebat. Quam ob rem ad subiugandum eam misit Cesar Antonium cognatum suum cum magno nauali exercitu, ipse uero insequendo Pompeium a Brundisio

transuectus est in Epirum. Tunc Antonius premisit quendam ducem, nomine Vulteum, qui in insulis Salonitani litoris exercitum coadunaret. Sed ex parte Pompei erant in Salona duo duces Basilus et Octavius. Isti coegerant magnas populorum adiacentium cateruas, uidelicet Curetum, Dalmatinorum et Ystrorum, expectantes Cesaris partes, ut cum eis confligerent. Sed Vulteus famis sitisque coartatus penuria non potuit alterius in insulis comorari et licet esset undique hostium uallatus insidiis, tamen quandam nauem cum meliori sociorum manu conscendens uoluit latenter transponi in terram, sed hostium insidiis circumpositis nauis in medio transitu intercepta est. Cumque nauis hereret immobilis, uidens Vulteus, quod non pateret via diuertendi, cohortatus est suos, ut pro honore Cesaris mori fortiter parati essent antequam in hostiles inciderent manus. Sicque factum est: nam cum uiderent Pompeianos iaculis, lapidibus et sagittis instare, iamque paratos ad nauem manus apponere intusque insilire defessus iam Vulteus cum suis cum diutissime uiriliter restitisset, ne uiui ad manus hostium deuenirent, mutuis se uulneribus confoderunt et mortui sunt. Audiens ergo Antonius interitum Vultei et suorum comilitonum non apposuit ulterius uenire Salonam, sed ad Cesarem reuersus est. In tantum autem ciuitas hec fidem inuiolatam rei publice custodiuit, quod patrata Cesar totius orbis uictoria et iam solus ad mundi monarchiam prouectus adhuc ciuitati Salone minime imperabat.

Quam ob rem post Cesaris necem Octavianus Augustus misit quendam illustrem uirum ex consulibus, nomine Asynium Pollionem, cum exercitu multo, qui Salonam Romano imperio subiugaret. Tunc Pollio in Dalmatiam ueniens multis bellis cepit impugnare Salonam. Vnde obsessa ciuitas et diutius nauali et equestri exagitata congressu tandem in manibus Romanorum tradita est. In qua obsidione natus est Pollioni filius, cui Saloninus nomen imposuit. Tunc uero magna pars ciuitatis illius destructa fuit, maiores etiam munitiones dirute, ne Romane rei publice rebellare ulterius posset. Peracta ergo uictoria Pollio cum suo exercitu reuersus est Romam, ubi cum magna gloria et laudis triumpho a senatu populoque Romano susceptus est, de quo in odis concinens Oratius dicit: Cui eternos honores Dalmatico peperit triumpho. Fuit iste Pollio

non solum armis strenuus, sed etiam poetica facundia insignis librosque nonnullos lyricis metris composuit.

(T. Arhiđakon, *Historia Salonitana* 2.1-3; see Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*.

Introduced, edited and translated by Olga Perić, with a historical commentary by Mirjana Matijević Sokol and an essay on the author by Radoslav Katičić. Split: Književni krug, 2003, pp. 4-6; 8-10)

4. From humanism to our time: life, literature and science

Among the more ancient descriptions of places along the Croatian coast is *Braciae insulae descriptio*, dating from 1405 and written by Domnius de Chranichis (mid 14th century – circa 1422), who later became a bishop. The text has not survived in its entirety. It describes the geographical position of the Bracia island (nowadays Brač) and its natural characteristics, settlements and inhabitants, as well as the island's history – from the arrival of Greek colonizers to the Roman and Byzantine times, and finally the establishment of Venetian rule. A series of interesting episodes includes those about the settling of refugees from Salona and Epetium, and about pirate attacks:

Insula Bracia iacet inter insulas Pharam et Soltam et inter Spalatum et Crainam, primordiae cuius ambitus non excedit octoginta miliaria. Habet spaciosas valles et portus frequentes et sylvis, montibus est tota cooperta, unde multitudo magna animalium, caprarum et ovium etiam a vetustis temporibus. Omnes habitantes sunt catholici praeter una familia, quae buc ex Cephalonia appulit, et non excedunt sex milia. Fructus eius consistunt in animalibus supradictis, in mele et vino et ficis. [...] Rex noster est Uladislaus, Hungariae, Dalmatiae et Siciliae. [...] Episcopus vero Benvenutus venerabilis pater, et suus vicegerens in hac insula ego Domnus. Communitas nobilium tenet dominatum insulae in omnibus rebus, quae immediate non pendent a rege et duce, cuius actiones portat

idem comes Comulus. Mea, comitis et iudicum et cancellariae sedes est in Nerezi, quia ad administrandam iustitiam est locus aptus et primarius huius insulae. Duodecim sunt villae habitatae, Nerezi, Culmatium inferius, Scrip olim civitas, Dol, Prasnice, Straxevnich, Culmatium superius, Podhume, Mossulla, Dubrovitzza, Gradatium et Podgracischie. Sui primi habitatores, ut excerpsi ex aliquibus membranis, fuerunt Graeci, qui destructa Troia applicuerunt ad hanc insulam. Multi, et Stoissa archipresbyter scripsit, quod hi Graeci fuerunt ex civitate Ambraciae, et ideo insula Bracia fuit appellata. Progressu temporibus hi Graeci aedificaverunt civitatem Braciae, quae vulgo nominabatur Scribea, hodie Scrip, quae postea habitata fuit a Romanis, dominatoribus mundi, postquam in sua potestate redigerunt Salonam cum tota Dalmatia. [...] Sub imperatoribus Constantinopolitanis novi cives Braciani pacificam vitam ducebant factis inter se conventionibus et legibus ad usum civitatis Salonae pro bono et tranquillo statu insulae. At hunc bonum statum perturbaverunt Narentani, qui ut agrestes et barbari piraticam artem exercebant et cum Venetis multa proelia fecerunt Facti fortes et opulentes perturbabant mare et littora Dalmatiae et aggredientes civitatem Braciae, eam forti et acri obsidione cinxerunt. Braciani per multos dies se et civitatem defenderunt, sed non potentes amplius se defendere ultro dederunt se et civitatem Narentanis, qui ut facilius Bracianos in sua potestate retinerent, illorum civitatem destruxerunt et sic Braciae civitas secunda vice destructa fuit. Haec civitas erat fortis et bene munita, et in praesenti extant reliquiae moenium, turrium ris inscriptiones et alia signa eius magnificentiae. Usque ad haec tempora hi nobiles eam deplorant et ob id et alia damna Narentanos freguenter latrones et maledictos vocant. At illi nobiles cives post destructionem civitatis convenerunt ad oram maritimam, vulgo Splagiam, versus insulam Pharam, et ibi ob defensionem sui construxerunt quoddam oppidum et castellum, ubi nunc est S. Maria de Bolo. Sed et illic non fuerunt securi, quia de repente fuerunt aggressi a quibusdam barbaris piratis ex partibus orientalibus. Perterriti cives ad montes profugerunt, et barbari ingressi in oppidum domos spoliaverunt et destruentes moenia, igne etiam omnia consumaverunt. Tunc cives noluerunt amplius habitare ad littus, nec prope mare, sed omnes per montanos et humiles

locos se locaverunt, quia Narentani duris conditionibus illos tenebant et frequenter visitabant, donec a Venetiarum duce Narentani fuerunt victi et destructi, ita deo permittente, ut illi, qui multos per multos annos vincebant, ab ipsis quoque victi et destructi essent.

(*Legende i kronike*. Ed. Vedran Gligo and Hrvoje Morović. Split: Čakavski sabor, 1977, pp. 217-220)

Important information about 15th century Šibenik was recorded by the humanist Georgius Sigoreus (circa 1420-1509) in his short historical and topographical work *De situ Illyriae et civitate Sibenici*. The concluding passage of the book, entitled *De moribus quibusdam Sibenici*, which focus on the local customs, constitutes the most ancient source of information about oral poetry of that period. The work is also a valuable testimony to its author's erudition and knowledge of classical literature, as well as to his interest in folk riddles, which he translated into Latin so that they could be shared with the rest of the cultured world:

Mores habent ultra leges nostri cives quosdam peculiare et quosdam peregrinos, quos a finitimis imbiberunt. Siquidem proverbii Illyricis utuntur, quae nos dicitur diximus et ex lingua vernacula in Latinum vertimus cum Iacobo Naupleo, viro docto et diserto. Illis namque nec leges Solonis nec Numae Pompilii excogitationes nec ipsa Pictagorica praecepta videntur acutiora.

Mulieres praeterea in funerum luctibus reboant nenias constantium animosvirorum percutientes et ad lachrymam excitantes, ferventiores quidem fletibus Thetidis et matris Euriali, quos in filiorum perditionibus barbaro ululatu emittebant. Et in nuptiarum die choreas ducentes quaedam cantant epithalamia, qualia nec Catullus nec Claudianus cecinisse fuit auditus. Petulans deinde iuventus cupidinibusque capta voce valens amatorium carmen tale noctu decantat, quale vix cultus Tibullus aut blandus Propertius aut lascivus Lichoridis Gallus aut Lesbya Sappho decantaret. Et molam vertentes pro conficiendo oleo meditantur eglogas alternas dicesque Dametam et Menalcam coram Palemone modulari.

Pro modo praeterea cantilenae in choreis terram feriunt. Quam rem describens Galeottus libro De homine sic loquitur: Apud Sclavinos nunc in usu est modus ille antiquorum. Nam cum staticulos in chorea fecerunt, omnes uno eodemque tempore terram pede pulsant. Cuius saltationis meminit Horatius I. carm.: Alterno terram quatiunt pede.

Haec ille. Et miror, qua ratione Galeottus Illyricos dixerit Sclavinos, cum accolae Savi fluminis in Illyrico Savini dici debeant. Nec satisfecit Galeottus Georgio Merulae id obicienti. Me, inquit, vocas audacem, quod Sclavinos pro Dalmatis vel Liburnis dixerim: rideo aeternumque ridebo tui hebetudinem. Nescis, Georgi, Sclavinos ex Scythia venisse et haec loca occupasse. Hactenus Galeottus contra Merulam, quod minime est cordi.

Et, ut in Saturnalibus Romanorum pueri nucibus et viri alea ludebant xeniaque ferebant et apophoreta referebant, sic moris est in civitate Sibenici celeberrimo Natalis domini festo, eo quidem mense, quo illi inter Saturnalia, nostri intra Christi Natalia, dempto errore gentilitatis, servare. Quocirca Seneca ad Lucilium scribit: December, inquit, mensis, cum maxime civitas sudat. Ingenti apparatu sonant omnia. Die namque Natalis sollemnissima festo favens alter in alterius concurrat oscula tamquam obsides pacis salutis tempus advenisse nuncians et pacis auctorem, cuius multum desyderabat universa terra cuiusque pulchritudinem sol et luna mirantur.

(Šižgorić, Juraj, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*. Edited from the manuscript and translated by Veljko Gortan. Šibenik: Muzej grada, 1981, pp. 52-56)

During the 16th and 17th centuries Croatian coastal towns were visited by itinerant humanist teachers. Palladius Fuscus (1450-1520), from Padua, lived in Šibenik, Trogir, Zadar and finally Kopar. His book *De situ orae Illyrici* (published in 1540), from which the following passages dealing with Zadar, Trogir and Dubrovnik are taken, is an example of the humanist *laudationes urbium*.

Zadar

Ab ea stadiis circiter Octoginta abest Iadera urbs sane inter Illyricas clarissima, non solum, quia Romana colonia fuit, verum etiam, quod tam Graecorum, quam Latinorum monumentis celebrata est: Ea autem in quadam Liburniae cervice in occiduas Solis partes procurrenti sita. Quod etiam Lucanus testatur illo versu, Et tepidum in molles Zephiros excurrit Iader.

A tribus lateribus mari cingitur, nec ulla hodie inter Illyricas urbes existit, quae a nautis, et maritimis negotiatoribus ultro citroque commeantibus magis frequentetur, vel quod appellere volentibus in opportunissimo loco posita est, Portumque pulcherrimum, atque tutissimum habet, vel potius, quia quovis tempore res usui necessariae ibi venales existunt: Verum eius ager ante Turcarum incursiones tam frequens erat, et adeo hominibus abundabat, quod ipsa civitas sine ullis externis auxiliis, vel decem triremes armare poterat, et saepe armavit.

Trogir

A Sicco Centum ferme stadiis incipit Hilis peninsula, quam indigenae patrio vocabulo Bossilinam vocitant, circuitu quidem Trecentorum stadiorum: a cuius extremo littore ad Orientem stadiis Quadraginta est Tragurium cum portu olim Civium Romanorum Oppidum. Quo Plinius scribit Veteranos a divo Claudio missos. Sed, ut Strabo asserit, ab Istris est conditum. Mari autem undique cinctum, Ponte lapideo continenti annectitur, habens a meridie aliam insulam nomine Bubum, cuius obiectu portus efficitur, duobus ostiis. Ager autem Tragurinus vitibus, oleisque, et aliis pomiferis arboribus consitus est. Verum maior eius pars, me prodente, non colebatur, ob frequentissimas Turcarum incursiones. Illustratum est autem aetate nostra Tragurium Coriolano Cepione Oratore, Historicoque eloquentissimo, qui quum sub Petro Mocenico Classis Venetae Imperatore Trierarchus, non sine ingenti gloria ob res egregie gestas, militasset: quo tempore Turcae Calcidem expugnarunt, confecto bello, de Petri ipsius gestis librum luculentissime scriptum aedidit: quem ipse pluries legi captus Cepionis, tum copia, elegantiaque, tum fide, et gravitate.

A Naronis ostio stadiis Octingentis occurrit Stagnum arx Ragusinorum, ab ea ad stadia Ducenta est Ragusium urbs sacris profanisque aedibus ornatissima, et argenti aurique ditissima: quae inter tria imperia Venetorum, Pannonumque, et Turcarum constituta privata sorte degit: Ut antiquitus in Asia inter Parthos, Romanosque Palmyra: pendit tamen annum Turcarum Regibus tributum. Verum haec, ut reliquae Illyrici urbes in patritios, plebeiosque divisa est, ita tamen, ut soli patritii summotis plebeis Rempublicam administrent. In qua quidem non modo leges, sed etiam magistratus Venetis per similes habent: cuius rei originem hanc fuisse comperi. Quum enim Ragusinorum Reipublicae quantulacunque est, fundatores eam posteris undique munitam tradere vellent, et Venetam Rempublicam legibus et moribus potius divinis, quam humanis institutam cernerent: illam sibi in omnibus imitandam proposuerunt: Verum procedente tempore, quum id quoque cognitum foret, Venetos mercatura ditescere, eos hac quoque in parte imitari voluerunt. Hinc est, quod nulla Europae pars adeo abdita est, ita advenis infesta, ut in ea Ragusinos non invenias negotiantes; habebant annis superioribus quum ante Senatus Veneti decretum iure suo quocunque vellent, navigare possent, Naves amplius trecentas, quas mercibus onustas in diversas orbis partes ad quaestum mittebant. Sed longum foret, si omnia commemorare vellem: Unum tamen non praetermittam, quo intelligatur, quanta sit Ragusinorum severitas, et in liberis educandis diligentia. Non enim sinunt in sua urbe ludos esse, nisi literarios; si gladiatores, saltatoresve accesserint, subito eiciuntur: ne iventus, quam literis dumtaxat, aut mercatura vacare volunt, huiusmodi foeditatibus corrumpatur. Verum quum haec proderem, ibi erat Aelius Cervinus Poeta eminentissimus, cui si priscis temporibus nasci contigisset; quando more hominum comparatum est, ut veteres scriptores novis semper anteponantur, ipse profecto cum antiquis Vatibus passim legeretur, tanta est eius in rebus, quas decantat eruditio, et ea carminis sublimitas. A Ragusio stadiis ferme Quadraginta Epidauri coloniae vestigia visuntur. Ergo corrigendus

est error in hoc loco multorum, qui Ragusium nunc vocari tradunt, quod antea Epidaurum, quum inter hoc et illud intersint stadia, ut dictum est, Quadraginta.

(Paladije Fusko, *Opis obale Ilirika*. Edited and translated by Bruna Kuntić-Makvić, introduced by Miroslav Kurelac, commentary by Bruna Kuntić-Makvić, Miroslav Kurelac. Zagreb: Latina et Graeca, 1990, pp. 90-92, 96-102, 104-106)

The age of humanism in Croatia, from the first decades of the 15th century to the beginning of the 17th century, witnessed the growth of important cultural centers along the Adriatic coast. The most important representative of this movement in Split was Marcus Marulus (1450-1524), esteemed throughout Europe for his Latin prose, mostly religious and moralistic in nature. He also wrote an epic poem called *Davidias* as well as a series of shorter works, from which two epigrams are singled out below:

In præsens sæculum

*Olim Luciliusque Horatiusque,
Olim Petroniusque Persiusque,
Atque olim Iuuenalis ipse Aquinas
Noxas carminibus grauis notarunt.
At si uiueret ille nunc uel ille,
Nulla esset satyris satis papyrus.*

5

In Marcum Suitarizam uxori odiosum

*Quæris cur coniunx, quæ te dilexerat olim,
Nunc fugit et duris litibus exagitat?
Verius haud quicquam possum tibi dicere, Marce:
Dilexit iuuenem, nunc fugit illa senem.
Omnibus hoc uitium est: miseros odere maritos*

5

*Ætas longa quibus languida membra facit.
Vis tu pace frui, cum sit tibi candida barba,
I procul atque alio uiuere disce loco*

(Marko Marulić, *Latinski stihovi*. Edited and translated by Bratislav Lučin and Darko Novaković. Split: Književni krug, 2005, pp. 189; 195)

One of the most important humanist poets, the Ragusan Aelius Lampridius Cervinus (1463-1520), was a member of the famous Roman academy of Pomponius Letus. He was crowned *poeta laureatus* in 1484. All of his works – written in verse (elegies, epigrams, epistles, odes, epyllions) as well as in prose (orations, treatises, letters) – show a writer well-versed in classical literature. Especially noteworthy is the cycle of love elegies addressed to Flavia, from which elegy number five is reproduced below. The cycle is written in imitation of the generic models of Roman literature, but it introduces some innovations as well.

*Mollicie plumas uincis massamque coacti
Lactis et intactas, Flauia pulcra, niues
Nec tanto Parium marmor candore superbit,
Non elephantaeum sic, puto, fulget ebur
Quam tibi membra micant, ceruixque argentea, quanto 5
Candoris corpus gaudet honore tuum
Lubrica nec tantum uestigia marmora fallunt
Cumque lacessentes effugit unda manus
Non lapis aequoreus christalae laeuis nec quae
Trita Cytheriacis concha refulget aquis, 10
Quam mea te, fallax, prænsantia brachia ludis
Laeuis et amplexus effluis usque meos.
Nec minus amplecti tua membra fugacia durum est
Prothea quam mediis detinuisse uadis.
Basia seu uolui tibi figere – labra repente 15
Sunt delibatis currere uisa genis*

Siue papillarum libuit tractare tumorem –
Non patitur tactus ulla papilla meos
Siue ego tentavi tua transfuga colla tenere –
Transfuga frustratas destituere manus. 20
Sic nequit erranti trepidus consistere planta
Irriguam nactus saepe uiator humum
Sic mihi sperantes frustra iamiamque tenentes
eque potituras deseris arte manus
Sic mihi uanescis, me quantum haud compote uoti, 25
Et fluis e nostro ceu leuis aura sinu
Sic fugitiua uolas nullisque tenenda lacertis,
Ingratamque celer fallis utranque manum
Sic mendax uana deludit imagine somnus,
Decipit et uacuus credula corda sopor; 30
Sic aliquis manibus pendentia poma supinis
Atque interdictas summere gestit aquas
Quare age, parce meos toties fraudare lacertos,
Nec sine naturae tanta licere tuae

(Novaković, Darko, "Autografi Ilije Crijevića (I): *Vat. lat.* 1678".

Hrvatska književna baština 3 (2004), p. 117)

A number of Croatian humanists acquired their education by attending the best European universities. One of them was the versatile Faustus Verantius (1551-1617), the author of *Machinae novae*, a treatise in which he describes fifty-six different engines and technical constructions, for the most part designed by himself but sometimes also by others. These are accompanied by forty-nine large-format copper plates and with commentaries written in Latin, Italian, Spanish, French and German. The most famous among these projects are the description and construction of the suspension bridge, the description of the "flying man", i.e. of the way in which the parachute works, and of the portable kitchen. Simple and practical descriptions illustrate the use of Latin in technical literature:

Pons ferreus

Hunc pontem ideo ferreum denominavimus, quod e duabus turribus, in utraque ripa exstructis, pluribus catenis ferreis suspensus, medius dependet. Turres autem suas portas habebunt, quae ad pontem viatores admittant, vel arceant.

Homo volans

Velo quadrato, quatuor aequalibus perticis distento, atque funibus in quatuor angulis appensis; homo absque periculo sese de turri, vel alio loco eminenti, demittere potest. Nam etiamsi eo tempore nullus sit ventus; ipse impetus hominis cadentis excitabit ventum, qui velum retardabit ne præceps ruat, sed pedetentim descendat. At commensurare oportet hominem, cum magnitudine veli.

Mulus culinam deferens

Huic mulo alterum coniunxi, qui dominum sequatur, et praeter vasa, panem, et vinum, ac alia quae ad victum sunt necessaria, ignem cum ollis bullientibus tute deferat. Ignis ac ollae erunt in capsula aerea positae. Haec capsula aerea in alia capsula lignea includitur. Habet autem capsula utraque fumarium a parte superiori, ab inferiore vero craticulam, per quam cinis carbonibus combustis decidat.

(Machinae novae Fausti Verantii Siceni cum declaratione Latina, Italica, Hispanica, Gallica et Germanica. Facsimile (Venecija, c. 1615), Zagreb: Novi liber, 1993, p. 12; 13; 15)

Marcus Antonius de Dominis (1560-1624) was a well-known religious writer and scholar born on the island of Rab. After his education in Padua, he became a professor of mathematics, logic, rhetoric and philosophy, and afterwards the bishop of Senj and the archbishop of Split. He is considered to be one of the greatest philosophers and scholars

of his time. Among his most significant works in the field of natural science is a study of light beams, printed in Venice under the title *De radiis visus et lucis in vitris perspectivitis et in irride*, a passage from which is reproduced below to illustrate scientific Latin prose from the period. He is also known for his pioneering study of the influence of the Moon on tides:

Iris itaque, ut hactenus habemus, nihil aliud est quam lux solis reflexa. Haec tamen lux ad oculum non pervenit pura et clara, sed non-nihil opacata et offuscata et consequenter colorata. Exigua enim illa corpuscula aquea, addita praesertim confusione plurium radiorum per refractionem aggregatorum, non possunt totam solis figuram reflectere, sed solam lucem quod iam exposuimus cap. 3., propos. 6. et 7. et cap. 4., propos. 5. Et sane lucem coloratam ob admixtionem opacitatis ipsiusmet vaporis, sive aquae iam fere concretae, et ob debilitatem etiam illam, quam secum fert natura reflexionis, et denique ob distantiam quae intercedit inter oculum et vaporem.

Ordo tamen colorum quem in iride observamus, a nemine adhuc sufficienter explicatus, eam mihi causam habere videtur, ut circuli iridis pars convexa, hoc est ambitus exterior, sit rubeus, sive puniceus, quia radii solis inde reflexi clariori ac non nimium opacata luce perfruuntur. Circa medium vero paulo opaciores viridem reddunt iridem; in concavo demum et intimo arcu adhuc opaciores caeruleum nobis colorem repraesentant, iuxta ea, quae nos supra tradidimus cap. 3., propos. 6. et 7. Cur vero ita fiat ut supremi radii sint lucidiores, medii obscuriores, infimi vero adhuc obscuriores, ratio et causa meo iudicio tota patenda est ex natura reflexionis, quae non sine praecedenti refractione fit a globulis, seu stillulis vaporis roridi, ut a nobis explicatum est cap. 4., propos. 7., ubi latitudinem quandam assignavimus, cogentibus id experimentis et ratione, tali reflexioni.

(Markantun de Dominis, *Opera physica / Radovi iz fizike*.

Translated by Stanko Hondl, Ivica Martinović; introduction by Žarko

Dadić. Split: Lamaro – Zagreb: HAZU, 2005, p.122)

His books in natural philosophy, mathematics, physics, astronomy, land surveying and optics made the Ragusan Rogerius Boscovich (1711-1787) one of the most important scientists of the 18th century. In his major work, *Philosophiae naturalis historia*, he developed his original and influential theory of forces. His epic poem, *De Solis ac Lunae defectibus*, published in 1760 and dedicated to the Royal Society (to which he was admitted a year later), comments on Newton's astronomy and optics. Below is a passage that deals with the total eclipse of the Sun (2. 513-540), a good example of versified science:

*Tu tamen aut violae saturo fucata colore
 Vitra cape adjungens aut pingui perlita fumo,
 Nec semel ardenti, nec longum admota lucernae. 515
 His tutare oculos, hoc tela ardentia Phoebi
 Excipe protectus clypeo flammisque volucres
 Securur ride et radiantem transpice vultum.*

*Ac primum formamque umbrae molemque tuer
 Proderit. Illa quidem, nisi forte in margine summam 520
 Vix radat Phoebi frontem, qua curvus ad undas
 Prominet occiduas, curvato limite limbum
 Irrepens cavat et dorso convexa recurvo
 Flectitur Eoasque tumens sinuatur ad oras.
 Dumque subit, viden, ut formam progressa rotundam 525
 Exhibeat teretemque globi se inflectat in orbem!
 At teretem ipsa etiam virgo Latonia formam
 Prae se fert curvumque tumens sinuatur in orbem.
 Nec vero et moles non convenit: umbra, nitentem
 Quae tristi irrepens condit ferrugine vultum, 530
 Tanta patet, quanta aetherias se mole per auras
 Cynthia fert, cum tota ardet plenoque nitentem
 Ore refert fratrem ac nocturnas discutit umbras.
 Quin etiam, si tunc imo dea tramite, terris
 Proxima, distento latescat pinguior ore, 535
 Latior ipse quoque umbrosus distenditur orbis*

et vincit crasso Phoebos augmine vultus.
Hinc medium si forte deum media occupet umbra,
Prominet ac rapit omne jubar circum undique et ignes
Occulit ac penitus radiantia contegit ora. 540

(*Rogerii Iosephi Boscovichii De Solis ac Lunae defectibus*. Editionem sextam curavit et convertit indicesque addidit Branimir Glavičić, praefationem conscripsit Žarko Dadić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007, pp. 101-103, stihovi II, 513-540)

The flourishing of Neo-Latin literature in the 18th century, especially in Dubrovnik, testifies to the importance accorded to classical languages in education as well as, more generally, in cultural life. Several Ragusan Neo-Latin writers acquired a considerable reputation for their work abroad – in Italy and in the rest of Europe. In 1776, Raymundus Cunich (1719-1794), longtime professor of rhetoric and Greek language at the College of Rome, published a complete – and according to many the most successful – translation of the *Iliad* into Latin. The opening lines of his translation, entitled *Homeri Ilias Latinis versibus expressa*, can be used to show the differences between the Greek and Latin poetic language, while also telling us a lot about the 18th century translation practice:

Iram, diva, trucem Pelidae concine Achillei,
Innumeris horrenda olim quae pressit Achivos
Luctibus; obscuro multas & compulit Orco
Heroum fortes animas; ac frigida leto
Membra feris canibus praedam, alitibusque reliquit 5
Omnigenis; (magni certo Jovis omnia nutu
Ibant) ex quo, acres ad jurgia saeva coorti,
Regnatorque virum Atrides, & dius Achilles
ruperunt pactamque fidem, & socialia vincla.
Immani geminos reges, duo lumina Grajum, 10
Quis divum inter se rixa commisit, & alto
Indomitos acuit primum sub corde furores?

*Candida quem superum genuit Latona parenti,
 Arcitenens. regi offensus vulgo intulit atram
 Ille luem; totis passim quae didita castris* 15
*Argivam leto pubem sternebat acerbo
 Unius Atridae ob culpam, Chrysenque superbis
 Exceptum dictis; Chrysen, cui prima sacrorum
 Cura, & Apollinei custodia credita templi.
 Venerat hic Danaum ad naves ingentia secum* 20
*Dona ferens, gnatae pretium, vittamque sacerdos
 Aurato implicitam sceptro gestabat, & omnes
 Ambibat praecibus Grajos; geminosque rogabat
 Praecipue Atridas, rerum queis tradita summa:
 Magnanimi Atridae, Grajum & gens fortibus armis* 25
*Inclyta; sic divi, quotquot fulgentia caeli
 Tempa colunt, vobis Priameia vertere fundo
 Moenia dent, ventisque domum remeare secundis;
 Solvite servitio mihi dulcem & reddite natam.
 Reddite; neu pretium, neve haec insignia, dextra* 30
*Quae gesto, & longe jaculantem spernite Phoebum.
 Talibus orabat senior; cunctique favebant
 Grajugenae assensu haud dubio, sacrique verendam
 Canitiem capitis, capiendaque dona fremebant.*

*(Homeri Ilias Latinis versibus expressa a Raymundo Cunichio
 Ragusino, Rim: Excudebat Joannes Zempel, 1776., pp. 1-2, lines 1-34)*

Latin writing continued to thrive in Dubrovnik well into the 19th century. Among the many texts written in Latin we have selected a poem by Franciscus Gargurevich (1831-1871), a Ragusan high school teacher utterly devoted to the study of classical authors. The content of his poem seems relevant and interesting even today, since the teacher complains about the fact that the instruction in Latin, which should have been given priority in the kind of school in which he was teaching, has been reduced to the minimum:

Poetę occursio puero studenti primis linguę latinę elementis

*E ludis reducem chartarum sorte pusillum
Afflicta (notus qui mihi) ferre manu
Congeriem vidi puerum: fractusque labore
Ut qui membra malo, visus id ipse mihi.
Oh! magnum studium, dixi, oh! quam docta juvenus 5
Hęc, ut si veniat prisca ruberet, erit
Hinc puer in ludis qui prima elementa latinis
Discere ait, minuens grande libenter onus
Quęsitus mihi sensim plura volumina cessit,
Ratus ego studii mirus id esse labor. 10
Hetruscę primus subiit linguę, hinc notat omnem
Qui Orbem, quique liber relligiosa docet.
Obtulit inde Geometriam, parvam inde Mathesim,
Binam hinc, naturę et temporis, historiam.
Hinc latium subtile volumen, juncta latinis 15
Est ubi, prob męror! barba lingua modis
Ab! puer, abde sinu noviter, citus abde libellos,
Dixi, corda mihi ruptus amariti
Isthic quod juvenes jactent cervice pusilla
Quę minus apta forent: quę magis, illa minus. 20
Ne latii magnum ludi isti nomen haberent.
Queis latium studiis est studium in minimis*

(Marić, Voljena, "Latinske pjesme Frana Grgurevića",
Latina & Graeca 15 (2009), pp. 102-103)

Ton Smerdel (1904-1970) is considered to be one of the world's most prominent Latin poets of the 20th century. He also wrote poetry and essays in the Croatian language. Impressed by the beauty of the classical poets, as well as of those Croatian poets who wrote in Latin, he chose Latin as the universal language, "always thinking how happy our world would be if it had a common language" ("semper cogitans, quam felix

mundus noster esset, si sermonem communem haberet”), as he writes in the introduction to his first book of poetry in Latin, entitled *Urna Parcarum* and published in 1961. The poem *Sol in herbis*, reproduced below, comes from the same book, while *Aves* is found in his collection *Pontes lucentes*, published in 1962:

Sol in herbis

*Sol in herbis lucet,
in herbis teneris.
Ocelli tui sicut dona Veneris
aurea poma autumnalis temporis.*

Aves

*Tot in sole apricantur
croceae aves
in ramis arboris*

*Expectant tepidum ventum
volaturae
in sinum
futuri veris*

(Ton Smerdel, *Izabrane pjesme latinske i hrvatske*.

Zagreb: Naklada Jurčić, 2007, pp. 30; 68)

Lubor Kysučan - Palacký University
Olomouc, Czech Republic
kysucan@fss.muni.cz
lubor.kysucan@upol.cz
phone: 00420-737480644

CZECHIA

LATIN TEXTS FROM THE CZECH HISTORY

1. The Classical Scholarship and role of Latin in the course of Czech history

The first contacts of Czech people with Latin culture were mediated through Irish, Italian and German missionaries, who were entering the Czech Lands from 8th century AD to spread Christianity among predominantly pagan population, worshipping traditional Slavic gods. In the Early Middle Ages the Central Europe including Czech lands was crossroads of Western and Eastern culture, influenced both from Latin West and Greek, i. e. Byzantine East. Therefore both Latin and Old Slavonic scholarship (initiated and supported yet in the Great Moravia, first medieval state in Central European territory, by historical mission of *St. Constantine* and *St. Methodius* from Byzantium) flourished in Bohemia and Moravia.

But after schism in Christianity in the 11th century and subsequent isolation of Byzantium the Latin culture prevailed. Almost all literature, including chronicles, Christian legends, law and theology, were written in Latin. Some of these Latin works, including e.g. the Chronicle of *Kosmas Pragensis* from 11th century, are true masterpieces of Latin style, reflecting strong influence of Western European schools and – relative to the cultural development in the Early Middle Ages – very good and deep knowledge

¹ The author is much obliged to his students and colleagues Mr. Jan Herůfek, Ph.D. and Mr. Martin Váňa, M.A. for their kind help with completing some of the original Latin texts.

of European classical tradition. Yet from the beginning of 13th century together with Latin the literature written in Czech, Hebrew and German is beginning to develop. Step by step the new national languages have been used in law and administration of the kingdom. Practically from this period till the middle of 20th century multicultural and multilingual society existed in Czech Lands, and Latin was one of the most important tools linking different nationalities, beliefs and promoting sense of cultural unity.

The top era of this development represents the reign of Czech king and Roman emperor *Charles IVth*, when Czechia, namely Prague with its royal court and newly established university, first in Central Europe, became one of the most important European political and spiritual centers. In the literature and thinking of this era we can find the signs of prehumanism, also first ideas of reformation were arising in tolerant Czech society of that time.

Unfortunately the reformation attempts resulted in Hussitic uprising and subsequent wars, that turned Czech Lands one hundred years back to nationalism, religious intolerance and destruction. The beginning of Renaissance and Humanism, adumbrated yet by fascinating personality of *Charles IVth*, was delayed till 16th century. But also in the turmoil of Hussitic wars the great part of literature including Hussitic propaganda still remained written in Latin, many leading figures of Hussitic movement were well educated university intellectuals.

Once again in the 16th century and at the beginning of 17th century Bohemia began under rule of Hapsburg kings, who were also Roman emperors, one of the leading European centers. Prague hosted such personalities as *Johannes Kepler* and *Tycho de Brabe* were. The science, Czech, German and Latin literature flourished. Unfortunately during the Thirty Years' War the tragical conflict between Catholics and Protestants brought religious tolerance to end. Czechia was recatolicized in brutal way and many leading intellectuals including great European humanist Comenius were pushed to leave the country and to live in exile. But both Protestant culture in exile and domestic Catholic Baroque culture were linked through common heritage of Latin and Greek Humanism and similar perception of classical tradition. The knowledge of Latin and Greek was supported through well developed system of education, namely

gymnasiums administrated by members of Piarist and Jesuit order. The annual presentations of Latin drama were indivisible part of curriculum at these gymnasiums, many of these plays are still waiting in Czech archives to be explored and published. Regardless of lack of religious freedom the Baroque era represents one of the peaks of Czech culture in the terms of science, fine arts and architecture, contributing essentially to the identity of Czech countryside, mentality and all society and its spiritual life.

At the end of 18th century and beginning of 19th century the use of Latin is slowly abandoned and German and Czech languages taking its place in almost all of social roles (with exception of Catholic Church, of course and science to some extent – the famous Slavist *Josef Dobrovský* and no less important doctor and biologist *Jan Evangelista Purkyně* still published some of their scientific works in Latin). Well administrated and developed system of classical education was maintained both in the period of Hapsburg Austrian Monarchy and thenafter in the first Czechoslovak Republic. But during the communist dictatorship since the end of forties of 20th century the high school and university classical education, being perceived as ideologically dangerous regarding its consequences with Christian tradition and values of Western civilization, was almost totally destructed and suppressed. Since return to democratic European society in 1989 the classical education has freedom to develop in normal way without any political restriction.

It is worth to mention that also during 20th century some writers publishing in New Latin (music composer *Jan Novák*, classical philologist and translator *Jan Šprincl*, poets *Mojmír Hanuš* and *Eugen Brikcius*) appeared and published their works both in Czechoslovakia (Czech Republic) and abroad.

2. The Bull of Pope Hadrian IInd „Gloria in altissimis“

The bull (its authenticity is still in question) deals with use of Church Slavonic language in the territory of Great Moravia. The Church Slavonic was recognized as the fourth liturgical language in the Christianity in addition to Hebrew, Greek and Latin:

869, after February 14th

Hadrianus episcopus et servus Dei Rostislao et Sventopulco et Kocelo. – Gloria in altissimis Deo et in terra pax, in hominibus bona voluntas. Quia de vobis spiritualia audivimus, nunc autem sitiēbamus cum desiderio et precibus vestrae salutis gratia, quomodo expergefecit dominus corda vestra, ut eum quaereretis, et monstravit vobis non solum fide, verum etiam bonis operibus oportere Deo servire; fides enim sine operibus mortua est, et falluntur ii, qui putent se Deum cognoscere, in operibus autem ab eo desciscunt. Non enim tantum apud hunc sacerdotalem thronum rogastis doctorem, sed etiam apud pium imperatorem Michaelem. Et misit vobis beatum philosophum Constantinum cum fratre, cum nobis potestas deesset. Illi vero cum cognovissent ad apostolicam sedem pertinere vestras partes, contra canonem nihil fecerunt, sed ad nos venerunt simul sancti Clementis reliquias ferentes. Nos autem triplici gaudio repleti statuimus re considerata mittere Methodium, postquam eum cum discipulis ordinavimus, filium autem nostrum, in partes vestras, virum perfectum intellectu et orthodoxum, ut vos edoceret, sicuti rogastis, interpretans libros in linguam vestram, et totum ecclesiasticum ordinem pleniter, etiam cum sancta missa, id est cum liturgia, et baptismo, quemadmodum coepit philosophus Constantinus divina gratia et cum invocatione sancti Clementis. Eodem modo autem si quis alius potuerit digne et orthodoxe interpretari, sanctum et benedictum sit a Deo, a nobis et ab omni catholica et apostolica ecclesia, ut facile praecepta divina discatis. Hunc unum servate morem, ut in missa primo legant apostolum et evangelium Romane, dein Slovenice, ut expleatur verbum scripturae: Quia laudabunt dominum omnes gentes, atque alio loco: Omnes loquentur linguis variis magnalia Dei, prout dedit illis sanctus spiritus respondere.

Si quis vero ex congregatis apud vos doctoribus et iis, qui scabunt aures et a veritate vertunt in errores, ausus fuerit aliter seducere vos, vituperans libros linguae vestrae, sit excommunicatus, sed tantum in iudicium datus ecclesiae, donec se correxerit. Isti enim sunt lupi, non autem oves, quos convenit a fructibus eorum cognoscere et cavere ab iis. Vos autem, filii

carissimi, audite praecepta Dei nec repudiatis institutionem ecclesiae, ut inveniamini veri adoratores Dei, patris nostri caelestis, cum omnibus sanctis, amen.

(Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae; I, n.12.

Ed. G. Friedrich. Praha: Alois Wiesner, 1904-1907)

3. Cosmas Pragensis: Chronica Boemorum

The departure of St. Adalbert from Bohemia

Kosmas Pragensis was one of the first true „Europeans“ in the Czech Lands. He studied in Liege at school of Master Frank, where he obtained deep classical education. He took use of it in completing his Chronica Boemorum, written in elegant style and rich on classical ancient symbols. The following text describes the departure of other Czech „European“, Czech and Polish patron, bishop of Prague St. Adalbert from Bohemia, being disappointed with domestic affairs, provincial mentality, brute politics and rude manners of population:

Cap. I, 29. Nec transiliendum censeo, quod ab aliis pretermissum video. Nam presul Adalbertus videns, quod grex sibi commissus semper in precipitium iret nec eum ad rectam viam convertere quiret, timens, ne et ipse cum pereunte plebe periret, non ausus est cum eis amplius stare nec passus est suam ulterius incassum predicandi operam dare. Sed cum iam iamque Romam iter arripere vellet, forte fortuna tempore in isto Ztrachquas, de quo supra retulims, sui abbatis cum licentia venerat de Radisbona, post multos annos visere patriam dulcem et cognatos atque fratrem suum Boemie ducem. Cum quo vir Dei, presul Adalbertus, secretum petiit et colloquium tenuit, multa conquestus de infidelitate et nequitia populi, de incesta copula et super illicita discidia inconstantis coniugii, de inobedientia et negligentia cleri, de arrogantia et intolerabili potentia comitum. Ad ultimum omnem intencionem sui cordis sibi

aperuit, quod vellet Romam apostolicum consultum ire et ad gentem apostatricem nunquam redire.

(*Die Cronik der Böhmen des Kosmas von Prag*. Ed. B. Bretholz.
In: *MGH SRG NS II*. Berlin, Weidmansche Buchhandlung, 1923)

4. The Golden Bull of Sicily

The Golden Bull of Sicily is one of the most important documents concerning the Czech history. This document, issued at Basel on September 26th, 1212 by Friedrich II conferred the hereditary degree of king on the princes of Bohemia and gave them the right of investiture. Since that time the Czech king was obliged to take part in the Imperial Diet and coronations of the Roman emperors, but at the same time obtained more independence for his rule in kingdom of Bohemia:

1212, September 26th

Fredericus, divina favente clementia Romanorum imperator electus et semper Augustus, rex Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue.

Cum decor et potestas imperii nostrum precesserit statum, ut non solum ceterorum principum dignitates, verum etiam scepra regalia a nostra conferatur maiestate, gloriosum reputamus ac magnificum, quod in tanto nostre largitatis beneficio et aliis crescit regie dignitatis augmentum, nec ob hoc eminentia nostra aliquod patitur detrimentum. – Inde est, quod nos attendentes preclara devotionis obsequia, que universa Boemorum gens ab antiquo tempore Romano exhibuit imperio tam fideliter quam devote, et quod illustris rex eorum Ottacharus a primo inter alios principes specialiter pre ceteris in imperatorem nos elegit et nostre electionis perseverantie diligenter et utiliter astiterit sicut dilectus patruus noster, pie memorie rex Philippus, omnium principum habito consilio, per suum privilegium instituit, ipsum regem constituimus et confirmamus et tam sanctam et dignam constitutionem approbamus regnumque Bohemie liberaliter

et absque omni pecunie exactione et consueta curie nostre iusticia sibi suisque successoribus in perpetuum concedimus volentes, ut quicumque ab ipsis in regem electus fuerit, ad nos vel successores nostros accedat regalia debito modo recepturos. Omnes etiam terminos, qui predicto regno attinere videntur, quocumque modo alienati sint, et ei successoribus suis possidendos indulgemus. Ius quoque et auctoritatem investiendi episcopos regni sui integraliter sibi et heredibus suis concedimus; ita tamen, quod ipsi ea gaudeant libertate et securitate, quam a nostris predecessoribus habere consueverunt. De nostre autem liberalitatis munificencia statuimus, quod illustris rex predictus vel heredes sui ad nullam curiam nostram venire teneantur, nisi quam nos apud Babenberc vel Nurenberc celebrandam indixerimus, vel si apud Merseburc curiam celebrare decreverimus, ipsi sic venire teneantur: quod si dux Polonie vocatus accesserit, ipsi sibi ducatum prestare debeant, sicut antecessores sui, quondam Boemie reges, facere consueverunt; sic tamen, ut spatium sex ebdomadatum veniendi ad predictas curias eis ante prefigatur; salvo tamen, quod si nos vel successores nostros Rome coronari contigerit, ipsius predicti regis Ottachari vel successorum suorum relinquimus arbitrio, utrum ipsi trecentos armatos nobis transmittant, vel trecentas marchas persolvant.

Ad huius autem constitutionis et confirmationis nostre memoriam et robur perpetuo valiturum presens privilegium per manus Henrici de Parisiis, notarii et fidelis nostri, scribi et bulla nostra aurea iussimus communiri, anno, mense et indictione subscriptis.

Huius rei testes sunt isti..., et alii quam plures magnates et nobiles et liberi, quorum testimonio hoc privilegium constat esse confirmatum.

Acta sunt hec anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo duodecimo, mense septembris, quintedecime indictionis, regni vero domini nostri Frederici, illustrissimi Romanorum imperatoris electi et semper augusti, regis Sicilie, quintodecimo.

Datum in nobili civitate Basiliensi per manus Ulrici viceprothonotarii, sexto kalendas octobris, feliciter amen.

(Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II, n. 96.

Ed. G. Friedrich. Praha: Alois Wiesner, 1904-1907)

5. *Vita Agnetis*. The Legend about St. Agnes

The legend describes holy life of Czech national patron, St. Agnes of Bohemia, the daughter of Czech king Václav Ist, famous for her humanitarian activities toward the poor and sick people in the kingdom:

Cum autem pater eius clare memorie rex Ottokarus ex hac vita migrasset, mansit apud germanum suum, regni successorem dominum inclitum Venceslaum et crescens per etatem corporis, crescebit amplius per affectum devocionis de virtute proficiens in virtutem. Consurgens enim diluculo mutabat habitum et que secretorum eius erant conscie dedicaciones ecclesiarum que multe sunt in Praga devotissime per-lustrabat et inclusas circa easdem visitans, illarum oracionibus se instancius commendabat. Sepe vero cum se calefaceret rediens post laborem propter asperitatem algoris visi sunt pedes eius sanguine rubricati, eo quod per artam viam contendens intrare ad vitam custodiebat vias duras. Die tandem clarius lucescente ad capellam domus regie ad ecclesiam kathedralem procedens, nobilium comitiva stipata non vanis affatibus hominum sed divinis colloquiis erat intenta, et ecclesiam vel capellam ingrediens, missas plures quas poterat devotissime audiendo persistebat et nunc vigiliis pro defunctis domino attentione persolvens, indefessum ab oracione spiritum non relaxabat. Cernens autem quia preterit figura huius mundi moleste iam ferebat terrenam fugacem gloriam, et secularis ornatum decorem pro posse devitans, sub vestibus auro textis ut regiam prolem decebat cilliciolum clam portabat. Cubiculum suum apparatu magnifico decoratum devitans, iuxta lectum delicatum super stramentum durum et humile decubabat. Talia fuerunt in domo fraterna eius conversacionis insignia, talis affectus celestium et contemptus terrenorum. Sed quia tam luminosa sub modio latere non potuit, virtutum ac nominis eius fama ad instar olei per adiacentes provincias circumquaque diffusa, eciam usque ad imperatorem pervenit. Qui sicut prius ad patrem, ita secundo ad fratrem virginis nuncios destinavit multis promissionibus interpositis, postulans ut sororem suam eius coniugio non negaret. Quo votis annuente

petentis virgo Cristi cogitans que sunt domini, ut corpore et spiritu sancta existens, cum lyliaco cetu virginum agnum sequi valeret nulli se mortalium cuiuscumque status vel prominencie nupturam proposuit. Et ut in suo proposito, quod deo inspirante conceperat, securius permaneret, manum mittens ad forcia, nobili Cristi vicario domino pape Gregorio nono per honestos nuncios et discretos suum occultum intentum patefecit. Qui felix antistes tam generose virginis devocioni congaudens, per eosdem nuncios iam graciosis litteris in domino confortavit, propositum eius sanctum commendans pariter et confirmans, adoptatamque in filiam multis spiritualibus donis invisit, cunctis diebus suis eam prosequens pii patris affectu. Cum Cristi famula de hiis, que a summo pontifice receperat, in responsis multa spiritus consolatione repleta, statim propositum suum germano suo domino regi Wencesslao intrepide propalavit. Quo rex audito non sine magna turbacione ad se ut decuit excusandum sororisque propositum detegendum imperatori nuncios destinavit. Ad quorum legacionem imperator fertur taliter respondisse: „Si a quocumque homine nobis hec iniuria illata fuisset, tante despeccionis ob probrum vindicare nullatenus cessaremus. Sed quia nobis minorem dominum perlegit, hoc despectui nostro nequaquam asscribimus, cum instinctu divino istud factum credamus.“ Unde intencionem bonam virginis magnis extollens laudum preconiiis, preciosa ei munera et reliquias multas transmisit, orans per litteras et inducens, ut quod salubriter cepit feliciter consumaret.

(Vyskočil, J. Kapistrán. *Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy svaté Kláry – Kritický rozbor textový i věcný legendy a čtyř listů s nejstarším (původním) textem milánského rukopisu*. Praha, 1932, p. 104-105)

6. Franciscus Pragensis: Chronicle — The Death of John of Luxembourg

The text from Chronicle of Franciscus Pragensis describes heroic death of Czech king John of Luxembourg in the battle of Crécy on August 26th, 1346:

Cap. III, 21. *Cum iam exercitus convenisset, rex Boemie cum filio suo, electo rege Romanorum, viriliter congressi aciem belli tenuerunt. Sed quia eventus bellorum dubius fore frequentius dinoscitur, multis maxime per sagittas prostratis et interemptis maior pars Francigenarum fugiendo terga verterunt et multis aliis occasionem fuge dederunt. Cum autem nobiles regni Boemie conspicerent periculum vite affuturum, suaserunt regi, quod cum ipsis de bello secederet; qui respondit, quod nollet hoc crimen glorie sue inferre et famam suam ex hac causa denigrare, sed mandavit eis, ut ducerent eum, ubi maior impetus et vigor belli existeret fragorque armorum. Cui unus ex nobilibus regni Boemie respondit: „Nos illuc vos ducemus, unde amplius vobiscum non redibimus.“*

Cumque hoc effectui mancipassent, rex Boemie, heu, cum pluribus principibus, baronibus et militibus de diversis mundi partibus cecidit et extitit interemptus filio suo, glorioso principe Karolo difficulter cum vita transeunte et pauca milicia secum remanente ...

Post hec rex Anglie cum suis nobilibus regem Boemie et alios principes, qui in bello deciderant, studiose deplanxerunt et honorifice sepulture tradiderunt.

(*Kronika Františka Pražského*. [on line] [cit. 2013-05-31]

Dostupné z: <http://digi.ceskearchivy.cz/Da?id=300009-lang=cs>)

7. The Foundation of Charles University in Prague

The foundation document of the oldest university in Central Europe, established through initiative of Czech king and Roman emperor Charles IVth and archbishop of Prague Arnošt of Pardubice:

Karolus Dei gracia Romanorum rex semper augustus et Boemie rex.

Ad perpetuam rei memoriam. Inter desiderabilia cordis nostri, et que cogitationi regali iugiter occurrunt, animi precipua reddimur anxietate solliciti, specialiter convertentes eciam mentis nostre, qualiter regnum

nostrum Boemie, quod pre ceteris hereditariis aut fortune acquisitionis honoribus et possessionibus prerogativa mentis affectione complectimur, cuius exaltacionem omni, qua possumus, diligencia procurantes ipsius honori intendimus totis conatibus et saluti, sicut rerum victualium ad dispensacionem divini nominis natura profluente tripudiat, sic ad nostre provisionis edictum prudentem virorum copia nostris artificialiter temporibus decoretur, ut fideles nostri regnicole, qui scienciarum fructus indesinenter esuriunt, per aliena mendicare suffragia non coacti paratam in regno sibi mensam propinacionis inveniant, et quos ingeniorum nativa subtilitas ad consilia reddit conspicuos, litterarum sciencia faciat eruditos, nec solum compellantur aut super vacuum reputent ad investigandas gyrum terre sciencias circuire, naciones expetere peregrinas aut, ut ipsorum aviditatibus satisfiat, in alienis regionibus mendicare, sed gloriosum estiment extraneos alios ad suavitatem odoris et gratitudinis huius modi participium evocare.

Sane ut tam salubris et laudabilis animi paret concepcio fructus dignos, regni ipsius fastigia tripudialibus novitatis volentes primiciis augmentari, in nostra Pragensi metropolitana et amenissima civitate, quam terrene fertilitatis fecunditas et plenitudine rerum amenitas localis reddunt utiliter tanto negotio congruentem, instituendum, ordinandum et de novo creandum consulta utique deliberacione previa duximus studium generale, in quo siquidem studio doctores, magistri et scolares erunt in qualibet facultate, ac undecumque venerint, veniendo, morando et redeundo sub nostre maiestatis speciali protectione et salvagardia retinentes, firmam singulis fiduciam oblaturi, quod privilegia, immunitates et libertates omnes, quibus tam in Parisiensi quam Bononiensi studiis doctores et scolares auctoritate regia uti et gaudere sunt soliti, omnibus et singulis illuc accedere volentibus liberaliter impertimur et faciemus ab omnibus et singulis inviolabiter observari ...

In quorum omnium testimonium et ad certitudinem pleniorum presentes fieri et bulla aurea typario nostre maiestatis impressa precepimus communiri.

Datum Prage anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo octavo, indictione prima, septimo Idus Aprilis, regnorum nostrorum anno secundo.

(Placht, O. *Zakládací listina university Karlovy v Praze*. Praha: Česká grafická unie, 1931)

8. Vita Caroli. Autobiography of Charles IVth

This chapter coming from own autobiography of Charles IVth *Vita Caroli*, written in Latin, describes the desperate state of country and loneliness of Charles himself, when he had returned there:

Deinde pervenimus in Bohemiam, de qua absens fueramus undecim annis. Invenimus autem, quod aliquot annis ante mater nostra dicta Elizabeth mortua erat. Et sic cum venissemus in Bohemiam, non invenimus nec patrem nec matrem nec fratrem nec sorores nec aliquem notum. Idioma quoque Bohemicum ex toto oblivioni tradideramus, quod post redidimus, ita ut loqueremur et intelligeremus ut alter Boemus. Ex divina autem gracia non solum Boemicum, sed Gallicum, Lombardicum, Teutonicum et Latinum ita loqui, scribere et legere scivimus, ut una lingua istarum sicut altera ad scribendum, legendum, loquendum et intelligendum nobis erat apta.

Quod regnum invenimus ita desolatum, quod nec unum castrum invenimus liberum, quod non esset obligatum cum omnibus bonis regalibus, ita quod non habebamus ubi manere, nisi in domibus civitatum sicut alter civis. Castrum vero Pragense ita desolatum, destructum ac comminutum fuit, quod a tempore Ottogari regis totum prostratum fuit usque ad terram. Ubi de novo palacium magnum et pulchrum cum magnis sumptibus edificari procuravimus, prout hodierna die apparet intuentibus. Tempore illo misimus pro uxore nostra, quia adhuc erat in Luczemburg. Que cum venisset, post unum annum habuit filiam primogenitam nomine Margaretham. Illis autem temporibus dederat nobis pater noster marchionatum Moraviae et eodem titulo utebamur. Videns autem communitas de Boemia proborum virorum, quod eramus de antiqua

stirpe regum Boemorum, diligentes nos dederunt nobis auxilium ad recuperanda castra et bona regalia.

(*Vita Caroli*. Ed. J. Emler. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 3. Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého v komissí kněhkupectví Dr. Grégr a Ferd. Dattel, 1882)

9. The correspondence between Charles IVth and Petrarch

The Roman emperor and Czech king Charles IVth was in close contact with Petrarch. The leading Italian humanist and poet did his best to persuade Charles IVth to be more engaged in Italian politics and to restore the former glory of ancient Roman Empire, on the contrary the emperor tried to invite Petrarch to Prague. The letter represents third invitation of Charles IVth to visit his court in Prague:

Charles IVth to Francesco Petrarca, Prague, the end of 1361 or the beginning of 1362:

*Honorabilis vir, devote karissime,
affectu magno videndi te, qui nostrum et imperii sacri amas honorem, et desiderio ingenii a te morales audire doctrinas et gratissimis tuis eloquiis delectari, scribimus Nobilibus ... ut tibi prestant ad nos veniendi licenciam et apud nos eciam aliquo tempore demorandi.*

Quocirca devocionem tuam affectuose et cordiali deisderio requirimus et hortamur quatenus intuendo illum benigne dileccionis affectum, quo personam tuam dignam amore Caesareo innata nobis pietate prosequimur, non te gravet captata licencia usque ad nostri presenciam laborare. Nam si tua discrecio aperte cognosceret quanto ardore concupiscit Imperialis Serenitas te videre presentem, profecto zelus ille, quo Imperii statum et honorem prosequeris, te ad veniendum eciam dimissis omnibus animaret. Nam iuste potes et nota racione perpendere quod, nisi

tua presencia nobis foret quoddam singulare et privilegiatum solacium, nullomodo tibi presentes litteras sub tanti fervoris instancia scriberemus.

Talem tibi gratiam in via salutis gradienti largiatur Omnipotens quasi fide persecutus es hactenus et cottidie continuate virtutis officio diligenter prosequeris potenciam Augustalem. Dignus etenim honore censeris indubie, qui precipuum mundi honorem, decus videlicet sacri Imperii, intime mentis flagrantia niteris adamare.

(Petrarcas Briefwechsel mit deutschen Zeitgenossen. Ed. K. Burdach.

In: Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung: Band VII – Petrarcas Briefwechsel mit deutschen Zeitgenossen. Berlin: Weidmansche Buchhandlung 1933.)

10. The letter of Master John Hus from prison in Constanz to academic community of Charles University in Prague

This letter addressed to academic community of Prague university at the eve of author's execution in Constanz on July 6th, 1415 represents philosophical and human testament of Master John Hus:

Honorabiles et in Christo Ihesu amantissimi magistri, baccalarii et scolares universitatis Pragensis! Hortor vos in ipso piissimo Ihesu, ut diligatis invicem, scismata extirpetis, honorem Dei ante omnia intendatis, habentes mei memoriam, qualiter semper intendebam profectum universitatis ad honorem Dei perducere, qualiter dolebam super discordiis vestris et excessibus, qualiter nacionem nostram preclaram volebam congregare in unum. Et ecce, quomodo in aliquibus meis karissimis, pro quibus vitam exposuissem, facta est mihi nimis amara, obprobriis, blasfemiis et ultimo amara morte affligens me. Ignoscat illis Deus omnipotens, quia nesciunt, quid fecerunt. Pro quibus sincero corde oro, ut parcat illis.

Ceterum, amantissimi in Christo Ihesu, state in cognita veritate, que super omnia vincit et invalescit usque in eternum. Scitote eciam, quia nullum articulum revocavi nec abiuravi. Volebat concilium, ut omnes et quemlibet

articulum extractum de libellis dicerem fore falsum. Nolui, nisi scriptura ostenderet falsitatem; unde, quicumque esset sensus falsus in quocumque illo articulo, illum detestor et committo ipsum correccioni domini Ihesu Christi, qui meam sinceram intencionem cognoscit, non interpretando ad sensum sinistrum, quem ego non intendo. Et vos eciam hortor in Domino, ut quemcunque sensum falsum possetis comprehendere in illorum articulorum aliquo, quod illum detestemini, sed veritate, que intenditur, semper salva. Oretis deum pro me et salute invicem in sancta pace.

Magister Iobannes Hus in vinculis et in carcere iam stans in presentis vite litore, expectans in crastino diram mortem, que, spero, purgabit mea peccata, nullam heresim in me de gracia Dei inveniens, cum toto corde profiteor quamlibet credibilem veritatem. Scriptum feria quinta ante vigiliam sancti Petri.

Rogo, diligatis Bethleem et Gallum constituite in locum mei, quia spero, quod dominus cum eo est. Amen. Recomendo vobis Petrum de Mladonowicz, fidelissimum et constantissimum meum consolatorem et confortatorem.

(*Sto listû Mistra Jana Husa*. Ed. B. Ryba. Praha: Laichter, 1949)

11. Gian Francesco Poggio Bracciolini: The Letter to Leonardo Bruni

Gian Francesco Poggio Bracciolini, one of the leading Italian humanists, in his letter to Leonardo Bruni describes the heroic death of Master Jerome of Prague at Constanz in 1416, comparing him with ancient philosopher:

Poggii Florentini ad Leonardum Aretinum epistula de M. Hieronimi Pragensis supplicio. Constantiae, 30 Maii 1416.

Illud vero admirabile memoriae argumentum: CCCXL diebus fuerat in fundo turris foetidae atque obscurae, cujus asperitatem ipsemet conquestus est, asserens se, ut fortem hominem decet, non propterea ingemiscere, quod sic indigna perpessus esset, sed mirari hominum adversus se inhumanitatem, quo in loco necdum legendi, sed necdum videndi quidem

ullam habuit facultatem. Mitto anxietatem mentis, qua oportuit illum quotidie agitari, quae omnem memoriam excutere debuisset. Ille tamen tot doctissimos atque sapientissimos viros in testes suarum opinionum allegavit, tot doctores ecclesiasticos in medium protulit in sententiam suam, ut satis superque satis fuisset, si toto hoc tempore summo in otio, summa in quiete sapientiae studiis operam dedisset. Vox ejus suavis, aperta, resonans erat, quadam cum dignitate gestus oratorios, vel ad indignationem exprimendam vel ad commovendam miserationem, quam tamen neque postulabat neque consequi cupiebat. Stabat impavidus, mortem non contemnens solum, sed etiam appetens, ut alterum Catonem dixisses. O virum dignum memoria hominum sempiterna! Non laudo, si quid adversus instituta ecclesiae sentiebat, doctrinam admiror, rerum plurimarum scienciam, eloquentiam et argutiam respondendi: sed vereor, ne omnia in pestem suam sibi fuerint a natura concessa.

Datum deinde spatium poenitendi biduo. Interim multi ad illum accessere viri eruditissimi, ut ipsum a sententia sua dimoverent. Inter quos cardinalis Florentinus eum adiit, ut ipsum flecteret ad rectam viam. Sed cum pertinacius in erroribus perseveraret, per consilium haereseos damnatus est et igni combustus. Jucunda fronte et hilari vultu ac facie alacri ad exitum suum accessit, non ignem expavit, non tormenti genus, non mortem. Nullus unquam Stoicorum fuit tam constanti animo tamque forti mortem perpessus, quam appetiisse videretur. Cum venisset ad locum mortis, se ipsum exuit vestimentis, tum procumbens flexit genibus, veneratus est palum, ad quem ligatus fuit. Deinde circumposita ligna pectus tenus, non minuscula sed grossa, paleis interiectis. Tum flamma adhibita canere coepit hymnum, quem fumus et ignis interrupit. Hoc autem maximum constantis animi signum: cum lictor ignem post tergum, ne id videret, injicere vellet. „Huc,“ inquit, „accede et in conspectu accende ignem. Si enim illum timuissem, numquam ad hunc locum, quem fugiendi facultas erat, accessissem.“ Hoc modo vir praeter fidem egregius consumptus est. Vidi hunc exitum, singulos actus inspexi: sive pertinacia hoc egerit, certe ex philosophiae schola virum interemptum esse descripsisses.

(Poggio Bracciolini *Lettere. Latin and Italian*. Ed. Helen Harth.

Florence: Leo S. Olschki, 1984-1987)

12. Aeneas Silvius Piccolomini on Bohemian affairs

One of the leading Italian humanists, Aeneas Silvius Piccolomini, the later pope Pius IInd, spent much time as pope's ambassador in Czech Lands during the Hussitic wars and thereafter. His description of Czech domestic politics from the Catholic point of view is one of the most important sources to become familiar with Czech history of 15th century:

Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contingerunt

Regnum Bohemie bifariam divisum est: alii Romanam ecclesiam sequuntur, alii respuunt, qui appellantur Hussite, cultus heresibus infames, quemadmodum in Historia Bohemica ab ipso Pio scriptum est. Georgius Poggebrazius Hussitarum partium fuit et eorum errore respersus; quorum armis atque presidis regnante Ladislao, Alberti filio, regni gubernationem et, illo mortuo, coronam arripuit vocatis ex Hungaria duobus episcopis, Lauriensi et Vacciensi, qui se unctum coronarent. Illi homini qui hereticus censeretur id honoris negare, nisi errorem prius abiuraret et Romani presulis obedientie se subiiceret. Georgius seu vere seu simulate – quod vero similis est – in penitiori parte palatii vocatis nonnullis testibus atque tabellionibus Hussitarum heresim abiuravit et apostolice sedis auctoritati iussionique esse summisit; cuius rei publica documenta episcopi acceperunt atque deinde regem coronarunt, cui mox Bohemi omnes parere, Moravi cum aliquantulum restitissent postea imperata fecerunt. Apud Sclesitas maior fuit renitentia.

(Adriano van Heck, *Pii II. Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contingerunt I*. Biblioteca apostolica Vaticana: Città del Vaticano, 1984)

Historia Bohemica. The death of Jan Žižka of Trocnov

XLVI. *Sigismundus autem, ubi Zisca cuncta ex sententia cedere animadvertit et iam illum esse unum, ex quo res Bohemiae penderent, clam*

sibi eum conciliare tentavit, gubernationem sibi totius regni, militiae quoque ducatum et ingens auri pondus quotannis promittens, si se regem nominaret et in verba sua civitates iurare cogeret. In magnam profecto regiae maiestatis ignominiam et imperialis gloriae dedecus atque infamiam reipublicae christianae sempiternam Sigismundum, pluribus regnis praefectum, ex imperatoribus natum et ipsum imperatorem, cuius nomen Italia, Gallia, Germania et omnis Europa venerata est, quem barbarae nationes timuerunt, supplicem vidit nostra aetas homini ex parentibus haud admodum nobilibus nato, seni, caeco, haeretico, sacrilego et in omne scelus audaci, pecuniam et summos honores offerre, ut suarum esse partium dignaretur.

Sed avertit divina pietas eam pestem et tantum malum e medio christianorum eripuit. Nam Zisca condicionibus annuens, dum conventa completurus Sigismundum petit, inter eundum apud castellum Priscoviam, divinitus (ut par est credere) peste tactus, exspiravit: monstrum detestabile, crudele, horrendum, importunum, quod postquam manus humana conficere non valuit, digitus Dei exstinxit.

Ferunt illum, quum aegrotaret, interrogatum, quonam loco mortuus sepeliri vellet, iussisse cadaveri suo pellem adimi, carnes volucris ac feris obiectari, ex pelle tympanum fieri eoque duce bella geri: arrepturus fugam hostes, quam primum eius tympani sonitum audiverint.

Thaborenses, qui reliquas picturas abominantur, Ziscae tantummodo et angeli cuiuspiam calicem manu tenentis effigiem supra portam urbis pinxere eique sacra quotoannis agunt.

(E. S. Piccolomini. *Historia Bohemica/Historie česká.*

Ed. D. Martínková, A. Hadravová, J. Matl. Praha: KLP, 1998)

13. George of Bohemia: Tractatus pacis toti christianitati fiendae

The unsuccessful project of universal peace organization which King George of Bohemia initiated 500 years ago. The serious diplomatic negotiations took place among European states in the years 1462-1464 to

enable its realization. The project abandoned the idea of universal medieval empire headed by the Emperor and the Pope and replaced it with up to that time unknown concept of permanent union of independent and equal European states:

... nos de certa nostra sciencia, matura deliberatione prehabita, invocata ad hoc Spiritus Sancti gracia, prelatorum, principum, procerum, nobilium et iuris divini et humani doctorum nostrorum ad hoc accedente consilio et assensu, ad huiusmodi connexionis, pacis, fraternitatis et concordiae inconcusse duraturam ob Dei reverenciam fideique observacionem devenimus in unionem in modum, qui sequitur, pro nobis, heredibus et successoribus nostris futuris perpetuis temporibus duraturam.

Primo nempe in virtute fidei catolice et verbo regio et principis dicimus et pollicemur, quod ab hac hora et die inantea puram, veram et sinceram fraternitatem invicem exhibebimus et servabimus, ne propter quascunque dissensiones, querelas vel causas mutuo ad arma veniemus vel quoscunque nomine nostro venire permittemus, sed potius unus alium contra omnem hominem viventem et nos vel aliquem ex nobis de facto et absque legitimo edicto hostiliter invadere molientem iuxta continenciam et tenorem capitulorum subscriptorum iuvabimus.

Secundo quod nullus nostrum auxilium vel consilium dabit nec consenciet contra alterius personam neque in periculum seu necem personae ipsius per nos vel alium seu alios aliquatenus machinabimur aut de facto machinari volentibus consenciemus, sed conservationem sanitatis, vite et honoris eiusdem pro posse procurabimus. (...)

(16) Item, si supra et infra scripta omnia et singula debite execucioni demandentur, promittimus et pollicemur modo predicto, quod quilibet nostrum oratores suos nobiles et magne auctoritatis viros amplissimo mandato et sigillo suo suffultos dominica Reminiscere de anno a natiuitate Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto proxime futura in civitate Basiliensi in Theotonia habeat, qui omnes ibidem ad quinquennium immediate sequens continuum resideant et nostris et aliorum incorporatorum seu incorporandorum nominibus corpus, universitatem seu collegium verum faciant, constituent et representent.

Quoquidem quinquennio congregacionis Basiliensis effluxo eadem congregacio per aliud immediatum sequens quinquennium in civitate N in Francia et per tertium quinquennium in civitate N in Italia habeatur et observetur sub eisdem modis et condicionibus, quibus supra de Basilia cautum et dispositum dinoscitur, et deinceps semper de quinquennio ad quinquennium circuitum faciendo tamdiu et quousque ipsa congregacio vel maior pars eiusdem aliud duxerit ordinandum et disponendum. Unum quoque proprium et speciale consilium ipsa congregacio habeat, cuius presidens, pater et caput N et nos ceteri Christianitatis reges et principes membra simus. Habeat eciam dictum collegium in nos omnes et nostros subditos eosque, qui eandem prorogaverint iurisdictionem voluntariam et contenciosam una cum mero et mixto imperio, prout eadem congregacio vel maior pars eiusdem hoc decrevit et statuerit ordinandum. Habeat denique propria arma, sigillum et archam communem atque archivum publicum, sindicum, fiscalem, officiales et quecunque alia iura ad licitum et iustum collegium quomodolibet pertinencia et spectancia.

(The universal peace organization of king George of Bohemia.
A fifteenth century plan for world peace. Praha: Czechoslovak
Academy of Sciences, 1964, p. 69-82)

14. Bohuslav Hasištejnský of Lobkowitz – the description of Prague

The Czech aristocrat, humanist and important Latin writer of Early Czech Renaissance describes in his letter the appearance of Prague of his time and habits of its citizens:

Bobuslaus de Lobkowitz Cristanno suo Pedik s. p. d. Situm Pragae et incolentium mores ad te scribere institui, urbis magnae et olim inter civitates Germaniae imprimis clarae. Libussa hanc condidit, tanta apud nostros, quanta Carmentis apud Romanos; neque enim ceteris populis vetustas nostra fabulis cedit. Universa in tres dividitur partes, quas Veterem, Novam et Minorem Pragam adpellant. Minor a tribus lateribus collibus, ut

plurimum vitibus consitis, cingitur, in quorum uno arx, regum nostrorum hoc tempore sedes, sita est; orientalem partem Multavia adluit, amnis in nostris gentibus celebratus. Fertur hic primum praeceps in septentrionem, deinde flexus in ortum Veteris Pragmae duo latera ambit et apud Mielnikam, sedecim ferme millibus passuum a Praga, Albi miscetur. Orientem Veteris Pragmae planities excipit. Id, quod restat, Nova Praga habet, quae meridiem versus per ripam fluminis usque Wissegradum in longitudinem protenditur; latera eius hinc colles, hinc Multaviam claudit.

(*Listář Bobuslava Hasištejnského z Lobkovic*. Ed. J. Truhlář. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1893)

15. Filip Melanchthon: Preface to work of Václav Mikuláš Vodňanský Cantiones evangelicae

Filip Melanchthon, the important German reformer, praises in the preface to work of Czech humanist Václav Mikuláš Vodňanský the education of some Czech humanists and the Czech nation in general. Anyway the explanation is little bit phantastic – he searches for its roots in the contacts of old Slavs with the ancient Greek culture:

Gens Heneta, quae nunc Bohemiam tenet, olim vicina fuit Phrygiae, ut ex Homero manifestum est, postea infusa in Illyricum et progressa in Sarmatiam ac Germaniam Europae magnam partem complevit. Nec vero armis tantum constitui imperia possunt. Quare consentaneum est intellectum iustitiae et civilium officiorum et disciplinam honestam in ea gente semper fuisse, cum quidem Ionicae genti in Asia, quae artium cultura et omnibus civilibus ornamentis superavit plurimas gentes, permixta fuerit. Nunc quoque pulchritudo urbium et gravitas disciplinae in Bohemiam ostendit magnam fuisse maiorum sapientiam et virtutem. Ac multis seculis fortitudine et usu militiae gens Bobemica vicinis omnibus antecelluit. Cumque ante annos centum ibi multa membra doctrinae Christianae illustrata sint, studia litterarum floruisse in ea

gente adparet, qua in re Doctores pietatem suam eo ostenderunt, quod omnibus periculis confessionem veritatis praetulerunt.

Nunc quoque multi boni et docti viri in familiis nobilibus et plebeiis ibi nati vel studia doctrinae passim iuvant vel Regum consiliis intersunt. Extant scripta luculenta Nobilissimi Domini Hassenstenii. Profuit universae posteritati Sigismundus Gelenius, natus in familia nobilis gentis Bohemicae, qui adolescens Venetiis Doctissimum senem Marcum Musurum et deinde Bononiae Camillum audivit. Postea Basileae familiaris fuit Erasmo et audivit editiones optimorum Auctorum, in quorum emendatione non solum diligentiam et fidem eius, sed etiam eruditionem et in iudicando prudentiam laudari necesse est. Possem ostendere in Plinio multas sententias foeliciter ab eo restitutas esse...

Non addam plura testimonia diligentiae ipsius, sunt enim in conspectu studiosis lectoribus. Nunc tantum haec recito, ut iuniores sciant, quae fuerit huius Gelenii patria et ubi adolescens eruditus sit. Adiunxerat autem ad eruditionem optimos mores, veram Dei invocationem, iustitiam erga omnes, castitatem, modestiam, candorem ac in omni actione moderationem, convenientem viro bono et erudito. Scio Basileae omnibus viris honestis fuisse carissimum. Sic etiam apud Ioachimium Camerarium et apud me vixit, ut colloquia eius de doctrinis iucundissima essent et nobis et aliis. Atque utinam possem ipsius filiis declarare meam erga ipsum benevolentiam!

(Antologie významných latinských textů z českých a evropských kulturních dějin.

[on line] [cit. 2013-05-28]

Dostupné z:http://dspff.upol.cz/wpcontent/uploads/CJDSL_texty1.doc

16. Comenius: *Totam utriusque sexus iuventutem scholis committendam esse*

Well-known Czech humanist, universal scientist, writer, great man of genius, Comenius, in his work *Didactica magna* calls for reform of edu-

cation. In the chapter IX of this treatise demands non discriminational attitude to all of students:

Non divitum tantummodo aut primorum liberos, sed omnes pariter, nobiles et ignobiles, divites et pauperes, pueros et puellas per omnes urbes et oppida pagosque et villas scholis esse adhibendos sequentia evincunt.

2. *Primo, quicumque homines nati sunt, eodem principali fine nati sunt, ut homines sint, id est creatura rationalis, creaturarum domina, Creatoris sui expressa imago. Omnes itaque eo promovendi sunt, ut litteris, virtutibus, religione dextre imbuti vitam praesentem utiliter transmittere, futura autem digne praeparari queant. Apud Deum personarum acceptionem non esse toties ipse protestatur. Nos ergo si quosdam tantum ab ingenii culturam admittimus aliis exclusis, injurii sumus non solum in ejusdem consortes naturae, sed in Deum ipsum, qui ab omnibus, quibus imaginem suam impressit, agnosci, diligere, laudari vult. Quod utique eo ferventius fiet, quo major cognitionis lux fuerit accensa. Tantum scilicet diligimus, quantum cognoscimus.*

3. *Deinde, non liquet nobis, ad quos usus hunc aut illum divina destinavit providentia. Hoc certe constat e pauperrimis, abjectissimis, obscurissimis nonnumquam Deum eximia gloriae suae organa constituere. Imitemur itaque nos coelestem solem, qui universam collustrat, incalefacit, vivificat terram: ut quidquid vivere, virere, florere, fructum ferre potest, vivat, vireat, floreat, fructum ferat.*

4. *Nec obstat aliquos natura hebetes et stupidos videri. Nam id universalem hanc animarum culturam magis etiam commendat et urgent. Quo enim quis tardioris aut malignioris naturae est, eo magis juvari opus habet, ut a bruta hebetudine ac stupore quantum potest liberetur. Nec tantam ingenii infelicitatem reperire est, cui nihil prorsus emendationis afferat cultura. Certe ut vas foraminosum, saepe elutum, si nihil retinet aquae, tamen emundatur et fit purius: ita hebetes ut stupidi si nihil proficiant in litteris, moribus tamen emollientur, ut magistratui politico et ministris ecclesiae parere sciant. Constat nihilominus experientia quosdam natura admodum tardos scientiam tamen literarum assecutos, ut ingeniosos etiam antevertunt: tam vere poeta illud Labor omnia vincit improbus*

pronunciavit. Quinimo ut corpore nonnemo a pueritia egregie valet, dein aegrescit et macrescit, alius contra juvenili corpusculum trahit morbidum, deinde convalescit et in proceritatem assurgit: ita cum ingenii comparatum est, ut quaedam praecocia sint, sed cito reddantur effoeta et in obtusum quid desinant, alia primo hebescant, deinde exacuantur et valide penetrent. Praeterea in pomariis arbores habere amamus non solas, quae praecocem ferant fructum, sed et medias serotinasque: quia unumquodque suo tempore (ut Syracides alicubi loquitur) laudem invenit, nec frustra fuisse tandem aliquando, quamvis sero, ostendit. Eccur igitur in literario horto unius tantum generis ingenia, praecocia et agilia, tolerari velimus? Nemo proinde excludatur, nisi cui Deus sensum aut mentem negavit.

(Milan Kopecký – Martin Steiner, *Jan Amos Komenský, Opera Omnia. Vol. 15 – Didactica magna*. Praha: Academia, 1986)

17. Bohuslav Balbín: Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica

Bohuslav Balbín, the leading writer of Baroque era, member of Jesuit order, in his famous apology of Czech culture and language criticizes the discrimination of Czech nation in its own land. In his book *Miscellanea historica regni Bohemiae* describes the beauties of the country, but also the devastation that occurred during the Thirty Years' War and its desperate consequences:

Domestica omnia nobis sordent, nostri nosmet poenitet, eodem affectu, quo patrios homines, linguam itidem nostram stulte contemnimus. Mitto alias querelas iustissimas; sunt bodie, qui digito intento monstrari possunt, tanto Slavicae linguae odio occupati flagrantisque: ut si quem in Bohemia bohemice loquentem audierint, laedi existimationem suam putent, cristas continuo erigant, velut Meleagrides seu Galli Indici alis humum verrant, et patientiam audiendo praestare non possint iubeantque silere aut facessere. Comparent amabo Bohemicae gentis modestiam

et caritatem, qui alienos, et advenas non modo texto receperint et tolerarint, sed benignitate mirabili omnibus vitae bonis ac praesidiis exornarint, et sepe serint, honoribus, ad quos olim nemini, nisi patriis hominibus patebat accessus, admoverint, ut quod Iuris Consultus de Romae nationum omnium receptatrice olim dixerat, Roma communis est Patria, id conversum de Bohemia dicere liceat: eam esse Hispanis, Gallis, Italis ac praesertim Germanis alteram parentem: ut, si primam illam, in qua nati sunt, seu voluntate seu etiam crimine amiserint, ad hanc nostram tutum perfrugium ac receptum habere possint. Ubi alia eiusmodi regio reperietur, quae sinu suo tam amanter exteros et peregrinos recipiat educetque? Ubi ille aditus ad divitias, ad honores?

(Bobuslai Balbini Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica. Ed. F. M. Pelcl. Praha: F. Mangold, 1775)

Miscellanea historica regni Bohemiae

III, I. De Urbibus et oppidis Bohemiae pauca hac aetate nostra (qua bellorum continuatione et crudelitate ter Ilium superavimus) scribi possunt. Nulla urbs, nullum adeo oppidum nominari potest, quod non proximis bellis arserit. Sunt, quae post expilationem hostilem iterum iterumque flammis conciderint et in terram data sint; de his calamitatibus in Historia Boleslaviensi quaedam diximus.

Supersunt tamen etiamnum Veteris magnificentiae, splendoris ac gloriae in Arcibus, oppidis et Civitatibus quaedam, etsi pauca, quae calamitates et strages hostium et ignium effugerunt, vestigia ac monimenta, ex quibus tamen prudentes aliquam de foelicitate priorum temporum capiunt conjecturam. Videbis aliquando deserto in loco stantem egregii operis portam aut columnam aut stabuli alicujus magnificum fragmentum aut frustum, cum ex tota reliqua villa appareat nihil; alibi multorum fastigiorum inclinatas jam ruinas minasque murorum exhorrescit Viator; in Urbibus et Oppidis prope desertis insignem aliquam porticum vel Menianum aliquod e domo exiens elegantissimo opere lateritio vel saxeo pictis aut incisis Dominorum

insignibus mirari poteris; alibi ingentibus ruinis descendit hiatque testudo Curiae; domus rusticorum nonnumquam partim imbricatae, parte alia stramento teguntur; Cisternae ipsae in Urbibus veterem fori majestatem multis in locis ostendunt: Bobembrodam, Slanam, Pragam novam, Pisecam, Nimbargam, Litomericium, verbo Urbes Regias omnes oculo curiosiore perlustret, quisquis a me fieri sibi fidem postulat.

(Bohuslav Balbín. *Miscellanea historica regni Bohemiae*.

Praha: Jiří Černoč, 1680-1681)

Marie-Hélène Menaut - Professeur agrégé de Grammaire
Education nationale (France)
mh.menaut@sfr.fr

Germain Teilletche - Professeur agrégé de Lettres Classiques
Education nationale (France)
Email :litteraturefumel@orange.fr

FRANCE

PORTRAITS DE GAULOIS

TOURS ET DÉTOURS DE L'ÉCRITURE DU ROMAN NATIONAL

1. Introduction Générale

Les Français sont extrêmement attachés à l'image de ceux qu'ils considèrent comme leurs aïeux: les Gaulois. Nous pouvons nous interroger sur la construction de cette image et sur l'utilisation qui en a été faite au fil des siècles.

1.1. De César à Lavisse, la persistance de la caricature.

On s'aperçoit avec étonnement que le portrait du Gaulois dressé par César se retrouve dans des manuels scolaires, tel la référence de l'école primaire française de 1876 jusqu'en 1950 appelé *La première année de l'histoire française*, écrit par Erneste Lavisse, d'où son surnom de *Petit Lavisse*, et que le portrait est à la fois caricatural et peu flatteur:

«Le Gaulois a les cheveux très longs. Sa moustache est très longue aussi (...). Le manteau est fait d'une peau de bête. Si vous rencontriez un homme comme celui-là dans la rue, vous seriez bien étonné. Vous croiriez que c'est un sauvage.»¹

¹ Source: TDC; Les Gaulois, numéro 1025 (1er Décembre 2011), article «Pour un nouveau regard», de François Malrain.

Un personnage hirsute moustachu, fruste, vivant dans de petits villages, perdus dans d'épaisses forêts, dans des huttes qui «n'avaient pas de fenêtre ni de cheminées» (*Petit Lavis*), querelleur au point que les conflits étaient permanents jusqu'à l'intérieur des familles (César, *Commentaires sur la guerre des Gaules*, 6. 11), adepte des sacrifices humains – que les sacrifiés soient coupables ou pas -, voici le portrait peu engageant d'un Gaulois tel qu'il a pu être filé sur dix-neuf siècles, portrait qui n'a finalement été jamais remis en cause dans son outrance et sa caricature. Pourquoi ce portrait caricaturé?

Les Gaulois ont toujours représenté pour les Romains le danger rampant d'une menace qui peut frapper sans prévenir. Le souvenir cuisant et traumatisant de Brennus et de ses hommes débarquant à Rome sans déclaration de guerre, égorgeant des sénateurs, mettant à sac la cité, est rappelé tous les ans lors du *dies alliensis*, le 18 Juillet, qui est considéré comme un *dies nefas*, un jour où l'on ne peut pas travailler car il est marqué du mauvais augure. La sauvagerie des Gaulois restera même dans un proverbe; «Vae Victis», «Malheur aux vaincus» a beau être une phrase latine, il ne s'agit pas d'un mot de Camille ou de César, mais bien celui de Brennus, intraitable face aux supplications des Romains au moment de payer la rançon exigée par les Gaulois –rançon bien entendue totalement indigne par son coût, 1000 livres d'or!

Lorsque César commence la conquête des Gaules, il ne rencontre pas un peuple inconnu; son imaginaire est déjà orienté: le Gaulois ne sera pas un adversaire comme les autres. Il a déjà montré qu'il était aussi farouche qu'imprévisible, aussi ambitieux qu'impitoyable; un peuple difficile à comprendre –donc à saisir. Il n'oubliera pas non plus de «charger» le portrait des Gaulois comme il se doit, afin de montrer dans la logique interne de ses *Commentaires* qu'il est le héros d'une pacification nécessaire, en aucun cas le conquérant d'un peuple inoffensif. Le Gaulois sera farouche et fruste, la propagande n'en sera que meilleure. C'est cette première vision latine qui sera reprise par Strabon et Dion Cassius, qui pousseront encore la caricature: si les Gaulois étaient de dangereux individus avec lesquels il est presque impossible d'avoir des rapports de confiance chez César, ils deviendront alors de véritables bêtes. C'est

de cette image qu'hériterait, beaucoup plus tard, le manuel scolaire d' Ernest Lavisse. Pourtant ces Gaulois honnis, chez qui on reconnaissait à peine la forme humaine, deviennent subitement, dans l'écriture du roman national français, nos ancêtres. Dès Napoléon III, le besoin de réunification (et de propagande) nationale se faisait sentir autour de l'établissement de grands mythes nationaux, permettant de refonder la cohésion nationale. Les portraits hérités de l'âge classique sont revisités: l'impitoyable adversaire de César devient notre ancêtre querelleur, la bête inhumaine de Strabon devient notre aïeul franchouillard, le Gaulois devient le Français.

Nous verrons dans ce travail que le regard qui a été porté sur les Gaulois n'est jamais un regard neutre, qu'il est orienté et que des mêmes éléments de caricature peuvent servir à des interprétations très diverses.

1.2. Des Keltai aux Gaulois, de la Gaule aux Gaules

Il ne faut surtout pas limiter les contacts avec les Gaulois à la seule période de leur conquête par César. C'est une histoire qui commence à l'Age de Bronze. Ce sont les Grecs qui font les premiers témoignages concernant les «Keltai», latinisés en «Celti», qui vont se confondre avec les «Galli». Pour Hérodote, ce peuple habite l'espace s'étendant des Colonnes d' Hercule (le détroit de Gibraltar) jusqu'au Danube. La zone que les Romains appellent «Gallia» est plus limitée. Au Sud, elle s'arrête au Pyrénées, au Nord aux bords du Rhin. Les Romains distinguaient deux Gaules, selon qu'elle était au nord des Alpes ou au sud.

1.2.1. *La Gaule cisalpine*

Le peuple gaulois est perçu du point de vue romain , selon qu'il est au sud des Alpes (Gaule Cisalpine: «Gaule de ce côté», du côté Italien, située entre les Apennins et les Alpes) ou au nord (Gaule Transalpine). Les Gaulois de la Gaule cisalpine ont une origine celtique; ils sont venus dès l'âge de Bronze depuis le haut Danube, arrivés dans le nord de l' Italie

en 400 AV. J. C.. Ils y ont colonisé les Vénètes. La question de la Gaule Cisalpine a été réglée, car annexée en 224-222 AV. J.C., puis reperdue à cause d'Hannibal, reprise au IIème siècle. Elle est devenue Province Romaine en 82 AV. J.C., grâce à Sylla. Le Rubicon fixe sa frontière avec la Gaule transalpine.

1.2.2. La Gaule transalpine

Autrefois habitée par les Ligures (indo-européens issus du nord ouest de l'Italie), elle fut colonisée par les Celtes partis du Haut Danube dès l'Age du Bronze. Massilia (l'actuelle Marseille), fondée par les Grecs, était une importante étape commerciale vers Sagonte. Ce fut la première pomme de discorde avec les Arvernes et les Allobroges qui envahirent Massilia au IIème siècle AV. J.C., Les Romains, au terme de leur lutte pour garder le contrôle de la cité phénicienne, finirent par étendre leur autorité sur le territoire s'étendant du Rhône aux Alpes et de Genève au nord de la Méditerranée, l'appelant «prouincia» (d'où le nom de la «Provence» actuelle). L'établissement, en 118 AV. J.C., de Narbo (Narbonne) étendit progressivement (jusqu'en 27 AV. J.C.), ce territoire vers l'ouest sous le nom de Gallia Narbonensis (Narbonnaise). Au moment où César reçoit la Cisalpine et la Narbonnaise (59 AV. J.C.), AV. J.C.), le reste de la Gaule a beaucoup souffert des invasions de Teutons et de Cimbres. En 51 AV. J.C. toute la Gaule transalpine est devenue une province romaine, divisée en Aquitaine, Celtique, Belge, Narbonnaise. Donc un «Gaulois» a une identité très diverse: elle ne se résume pas, contrairement à un esprit très cocardier, à l'image d'Epinal de Vercingétorix. Les Celtes représentent cependant une partie particulièrement frondeuse et résistante aux plans romains: des Armoricaains de la Bretagne actuelle jusqu'aux Helvètes qui tentent de s'étendre à l'Ouest en 58 AV. J.C., des Arvernes au nord de la Narbonnaise aux Trevires du Nord Est, en passant par les Eduens au sud de la Gallia Belgica (qui englobe la zone située au nord de Paris, jusqu'aux Ardennes), les Galli/Celtae semblent constituer un ensemble épars de peuples faisant obstacle aux plans de César.

Notre étude s'intéressera surtout à la Gaule transalpine, car c'est chez elle que se fixeront les grands mythes que réemploiera le roman national français, et que César traitera dans ses Commentaires.

2. Les gaulois avant César: déjà des ennemis héréditaires de Rome

Comme nous l'avons montré précédemment, les Gaulois sont, depuis l'épisode de Brennus, considérés comme des Barbares cruels.

Peu de renseignements nous sont parvenus sur Brennus (nom latinisé du Gaulois Brennos), le mythique chef Gaulois, si ce n'est qu'il était un chef de guerre senon au IVème siècle avant AV. J.C. Les origines possibles de son nom définissent presque un «nom portrait», comme dans les contes. Il viendrait du gaulois «brenn» («chef de guerre»). Par ailleurs, «Brennan» est le dieu celtique de la guerre. Dans l'imaginaire collectif, il se résumé à cette seule fonction: le Guerrier. L'histoire qui le lie à Rome serait issue d'un marché de dupes: Brennus avait assiégé la cité étrusque de Clusium (actuelle Chiusi en Toscane), qui appela les Romains pour une mission de médiation. Rome dépêcha trois émissaires mais leur statut de médiateur ne dura guère: Rome s'allia avec Clusium contre les Gaulois. Suite à cette tromperie, Brennus brûla la cité étrusque puis se dirigea vers Rome. Le 18 juillet - 390 AV. J. C., près de l'Allia, un affluent du Tibre, l'armée Romaine est balayée par les Gaulois. Abandonnés par l'armée, les citoyens romains durent se réfugier sur des points stratégiques, dont le Mont Capitole. C'est donc dans une Rome vidée de ses habitants que les Gaulois entrent. Ils n'y rencontreront que ceux qui ne peuvent ou ne veulent pas se déplacer: les vieillards et les Sénateurs.

Le récit de Tite Live est riche de symboles, soulignant l'extrême dignité romaine face à la barbarie gauloise: la noble immobilité des Romains, dignes dans leur flegme et leur sentiment patriotique, vêtus des couleurs de la cité latine; les déplacements brusques des Barbares dont la violence immodérée ne se heurte à rien, si ce n'est à l'impassibilité romaine. Cette très belle hypotypose évoque avec beaucoup d'émotion le moment de flottement où les Gaulois, persuadés de rencontrer des adversaires qui paniquent et se meuvent en tous sens, se ruent sur des vieillards sereins et se précipitent

sur des Sénateurs acceptant leur destin, au point qu'ils en restent stupéfaits. Ce moment de stupéfaction ne dure guère; le carnage conclut le récit:

Entrée des Gaulois dans Rome

Romae interim satis iam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum domos regressi aduentum hostium obstinato ad mortem animo expectabant. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunae pristinae honorumque aut uirtutis insignibus morerentur, quae augustissima uestis est tensas ducentibus triumphantibusue, ea uestiti medio aedium eburneis sellis sedere. Sunt qui M. Folio pontifice maximo praefante carmen deuouisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis tradant. Galli et quia interposita nocte a contentione pugnae remiserant animos et quod nec in acie ancipiti usquam certauerant proelio nec tum impetu aut ui capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero die urbem patente Collina porta in forum perueniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam belli speciem tenentem. inde, modico relicto praesidio ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad praedam uacuis occursum hominum uiis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt, pars ultima, uelut ea demum intacta et referta praeda, petunt; inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis uagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant; ubi eos, plebis aedificiis obseratis, patentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat aperta quam clausa inuadendi; adeo haud secus quam uenerabundi intuebantur in aedium uestibulis sedentes uiros, praeter ornatum habitumque humano augustiorem, maiestate etiam quam uoltus grauitasque oris prae se ferebat simillimos dis. ad eos uelut simulacra uersi cum starent, M. Papirius, unus ex iis, dicitur Gallo barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti scipione eburneo in caput incusso iram mouisse, atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos; post principium caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis inici ignes.

(Tite-Live, *Ab Vrbe condita*, 5. 46)

3. César face à un peuple difficile à cerner : portraits de gaulois dans *les commentaires*

Ce récit en huit livres a été écrit par Jules César sur ses campagnes en Gaule, de 58 à 52 AV. J.C. Si les sept premiers livres ont été écrits par César, le huitième livre est de Hirtius, lieutenant de César. A chaque livre correspond une étape dans le «Tour de la Gaule», un moment de conquête liée à certains peuples gaulois. Il faut souligner que la Gaule ne correspond pas à la France que nous connaissons: elle comprend la Belgique et le Luxembourg actuels. Il est intéressant de souligner cette construction: chaque livre ne correspond pas seulement à une période chronologique, même si l'ouvrage est bien construit de manière diachronique, mais aussi à une succession de peuples gaulois, qui, comme des personnages dans une pièce de théâtre, ont un rôle à jouer: les émissaires, les traîtres, les ennemis glorieux, les nouveaux amis. Ainsi, le livre I (58) s'ouvre sur les ambitions immenses d'Orgétorix, chef des Helvètes, peuple courageux et belliqueux, dont les désirs d'expansion vont se heurter à César. Peuple plein d'orgueil, tentant de migrer vers l'ouest (ils voulaient aller jusque chez les Santons, sur la côte de l'Océan Atlantique!), il offre aux Romains un bel exemple d'Icare Gaulois, dont l'hybris va les perdre. Dans le livre II (57 AV. J.C.), ce sont les Belges, peuple estimé par César, battus grâce à l'alliance avec les Remes, qui sont au cœur du conflit. Mais l'issue de la bataille de la Sambre donne aussi dans ce livre un exemple de magnanimité chez César, qui protège les Nerviens après les avoir vaincus; par opposition, les Atuatuques ont une attitude parfaitement inverse dans ce livre: après s'être soumis, ils se soulèvent contre César. Quel manque de *fides*! Le livre III (56 AV. J.C.), évoque des soulèvements surprise; la Gaule «pacata», selon César, s'embrase, plus particulièrement chez les Armoricaains et les Sotiates. César insiste beaucoup sur la supériorité navale des Vénètes, némésis militaire pour les Romains depuis les guerres puniques, mais la faculté d'adaptation du Romain et l'alliance avec les peuples hispaniques permet à César de vaincre. Ce livre, donnant la part belle à l'insoumission des Gaulois, se termine sur l'image de la traque des Ménapes et des Morins,

qui conduit César à abattre une forêt pour les trouver; finalement, malgré la conclusion du Livre II, César a peut-être trouvé chez les Gaulois des adversaires aussi obstinés que lui... Après un détour contre les Germains et les Bretons (Caes. *Gal.* 4.55), César est à nouveau surpris par la *perfidia* des Trévires, qui l'abandonnent au moment de la deuxième expédition en Bretagne (Caes. *Gal.* 5.54). Enfin, après un détour contre les peuples au nord du Rhin (Caes. *Gal.* 6.53), César se heurte aux Arvernes (Caes. *Gal.* 7.52). C'est le temps de Gergovie et d'Alésia, et surtout c'est le temps de l'édification de Vercingétorix en ennemi gaulois, c'est le temps d'un portrait ambigu que nous laisserons percevoir dans notre choix de texte.

Ainsi, les peuples gaulois apparaissent chez César comme de redoutable adversaires –et comme des alliés dont il faut se méfier. Ces peuples frappent par leurs décisions, souvent très impulsives, et leur capacité militaire certaine.

3.1. Orgétorix, l' Helvétè. Orgueil familial et *Hybris* chez les Gaulois...

Peuple d'origine celtique, les Helvétès apparaissent dans *Les Commentaires* comme un peuple en pleine migration vers le sud-ouest. Les raisons de cette migration sont résumées très rapidement par César: s' ils entament ce périple c'est «pro multitudine (...) hominum et pro gloria belli». La pression démographique et la passion belliciste sont ainsi évoqués dans cette décision, décision favorisée par un sentiment de clausturation dans le cadre naturel de l' Helvétie enclavée entre le Rhin, le Jura et le lac Léman. Finalement, selon César, les Helvétès se mettent volontairement en danger pour prouver leur valeur au combat. Peut-être César se projette-t-il un peu dans ces guerriers avides de gloire...

Une figure émerge de ce peuple: leur chef Orgétorix. Son *auctoritas* est littéralement évoquée dès le début du troisième paragraphe, de même un peu plus loin que son *imperium* et il semble être un véritable *dux* aux yeux de César, un *dux* capable d'entraîner ses hommes vers un territoire qui ne leur est pas familier. Là encore, étrange mimétisme avec César! Mais Orgétorix va se brûler les ailes. L'alliance avec des amis du

peuple romain lui sera fatale, de même que ses ambitions de rétablissement d'un pouvoir absolu sur la Gaule. Orgétorix semble avoir souffert du syndrome d' Icare. L'*hybris* lui sera fatale et l'entraînera à échauffer des plans inacceptables pour son peuple et surtout à un «*ius iurandum*» contre nature. Ce serment à trois, entre Orgétorix, Castorix et Dumnorix, scellé par un mariage de la fille d' Orgétorix, doit rappeler quelques souvenirs à César. Il faut noter à cet égard que si les événements relatés dans ce livre datent de 60 AV. J.C., le premier livre date lui-même de 58 av.J.C, soit deux ans après l'accord sur le premier triumvirat et un après le mariage de Julia avec Pompée. César n'aurait-il retenu de l'histoire d' Orgétorix que des éléments qui font écho à sa propre histoire?

La fin de l'extrait est très floue; nous ne savons pas exactement dans quelles circonstances est mort Orgétorix. César suppose le suicide, mais n'enquête pas davantage, peut-être parce qu'Orgétorix, par son *auctoritas*, ses accords secrets et ses ambitions lui renvoie un miroir cruel, quand on connaît la destinée de l' Helvétè «*longe nobilissimus*»:

2. *Apud Heluetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix is M. Messala [et P.] M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et ciuitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum uirtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius iis persuasit, quod undique loci natura Heluetii continentur: una ex parte flumine Rbeno latissimo atque altissimo, qui agrum Heluetium a Germanis diuidit, altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Heluetios, tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui prouinciam nostram ab Heluetiis diuidit. His rebus fiebat ut et minus late uagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore adfliciebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.*

3. *His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea quae ad proficiscendum pertinerent comparare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere,*

ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis ciuitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt, in tertium annum profectionem lege confirmant. ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad ciuitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico Catamantaloedis filio Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et ab senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in ciuitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Diuiciaci, qui eo tempore principatum in ciuitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur persuadet eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat conata perficere propterea quod ipse suae ciuitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Heluetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter se fidem et ius iurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant. 4. Ea res est Heluetiis per indicium enuntiata. moribus suis Orgetorigem ex uinculis causam dicere coegerunt; damnatum poenam sequi oportebat ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coegit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit; per eos ne causam diceret se eripuit. Cum ciuitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur multitudinemque hominum ex agris magistratus cogere, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Heluetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciuerit.

(Caes. Gal. 1. 2 - 4)

3.2. Dumnorix, l' Eduen sans fides.

César prépare sa deuxième expédition en Bretagne, et compte ses alliés supposés chez les Gaulois. Parmi eux, Dumnorix, déjà à l'intrigue avec Orgétorix dans le livre I, concentre toutes les attentions du Romain. Cet

Eduen (peuple celte habitant les actuelles Nièvre et Saône et Loire) est un personnage qui, même s'il a de l'*auctoritas* manque fortement de *uirtus* et de *fides* : si César souligne d'emblée son insatiable «*cupiditas imperii*», dont l'enjeu est le «*regnum ciuitatis*» soi-disant promis par les Romains, il évoque aussi chez lui une très grande maladresse politique. Il aurait prétendu à son propre peuple que César lui aurait garanti le pouvoir, ce qui très logiquement, a entraîné la défiance chez ces Gaulois se méfiant de l'envahisseur romain. Il aurait ainsi manqué une première fois de *fides*, en se présentant d'emblée comme vendu à Rome. Mais pire encore: au lieu de persister dans cette voie, il recule et conspire contre César. Deuxième exemple de *perfidia*, cette fois-ci contre César, qui se présente tout le temps comme bienveillant à l'égard des Eduens et de Dumnorix. Véritable danger pour lui-même et pour son peuple, il est tué par César, qui rend ainsi service aux Eduens qui méritent une véritable *fides*... la sienne.

L'histoire est particulièrement savoureuse, car elle manipule le portrait de Dumnorix, et en creux, celui de César. L'usage du discours indirect est à cet égard redoutable: la promesse du «*regnum ciuitatis*» est présentée de manière ambiguë: «*quod iam in concilio Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri.*» César ne confirme ni n'infirme la réalité de cette promesse, se contentant de laisser l'ambiguïté dans le discours indirect de Dumnorix. Sa parole à partir de cette erreur de *perfidia* n'est plus qu'une longue suite de fuites en avant («contendit»), de *preces* et de dérobades, puis de complots ourdis avec les chefs gaulois. Dès lors, les verbes de parole le concernant soulignent la dangerosité du personnage qui trouble l'ordre public («*sollicitare*», «*territare*»). Sa parole devient même délirante («*amentiam*»): César se présente finalement en sauveur face à ce Gaulois qui est un danger pour son propre peuple. Sa faute, son ignorance de la *fides*, lui apparaît aux derniers moments de sa vie, et dans les derniers mots que lui prête César. Que demande-t-il, entouré par son propre peuple? «*fidem implorare coepit*». Mais cette *fides* lui sera refusée par les siens car il l'a oubliée en premier. Personnage double, incapable de voir plus loin que son intérêt personnel, il semble même indigne de l'attention de César: celui-ci le retient au port afin de lui donner une seconde chance (et pas du tout pour le garder sous contrôle ...).

César, homme juste, homme qui joint la *fides* à l' *auctoritas*, *fides* qu'il donne aux Eduens mieux encore que leur propre chef... le portrait en creux est évident. César se présente ainsi non comme l'assassin d'un allié gaulois mais comme un gardien inflexible des valeurs prônées par Rome, des valeurs dont aurait été indigne Dumnorix.

6. *Erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum nouarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognouerat. Accedebat huc, quod in concilio Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum ciuitatis deferri; quod dictum Haedui grauiter ferebant, neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognouerat. Ille omnibus primo precibus petere contendit ut in Gallia relinqueretur, partim quod insuetus nauigandi mare timeret, partim quod religionibus impediri sese diceret. Postea quam id obstinate sibi negari uidit, omni spe impetrandi adempta principes Galliae sollicitare, metu territare, seuocare singulos hortarique coepit uti in continenti remanerent : non sine causa fieri ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut quos in conspectu Galliae interficere uereretur, hos omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere, ius iurandum poscere ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.*

7. *Qua re cognita Caesar, quod tantum ciuitati Haeduae dignitatis tribuebat, coercendum atque deterrendum quibuscumque rebus posset Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam progredi uidebat, prospiciendum ne quid sibi ac rei publicae nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus uentus nauigationem impediabat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consueuit, dabat operam ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen setius omnia eius consilia cognosceret: tandem idoneam nactus tempestatem milites equitesque conscendere naues iubet. At omnium inpeditis animis Dumnorix cum equitibus Haeduorum a castris insciente Caesare domum discedere coepit. Qua re nuntiata Caesar intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis magnam partem*

equitatus ad eum insequendum mittit retrabique imperat; si uim faciat neque pareat, interfici iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille autem reuocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem inplorare coepit saepe clamitans liberum se liberaeque esse ciuitatis. Illi, ut erat imperatum, circumstant hominem atque interficiunt: at equites Haedui ad Caesarem omnes reuertuntur.

(Caes. Gal. 5.6-7)

3.3. Vercingétorix, portrait faire – valoir de César

La figure de Vercingétorix est un pivot essentiel dans le discours des *Commentaires*. Elle n'est pas une figure traitée comme les autres et elle présente un enjeu sinon littéraire du moins stratégique dans l'œuvre de glorification de la campagne menée par César. D'un côté, César a besoin d'un double gaulois lui permettant de souligner qu'il a eu des adversaires à sa mesure pour mieux suggérer sa prouesse; de l'autre, Vercingétorix ne saurait être son égal, car il reste un Gaulois, avec qui le Romain ne doit pas s'identifier. Vercingétorix doit être un adversaire à la hauteur de César, sans être un César chez les Gaulois.

D'où l'extrême intelligence du portrait qui suit. César insiste sur les capacités de Vercingétorix en tant que meneur d'hommes. Il est avant tout un harangueur: le discours indirect libre rend la fluidité et la force du chef Arverne. Les rythmes ternaires, scandés par les verbes, et les cadences majeures sont rendus avec la plus grande force. Le discours est plein d'emphase; mais cette emphase est au service d'un stratège aux abois. César fait exposer par Vercingétorix lui-même une stratégie qui va mettre en grande difficulté les Romains: celle de la terre brûlée. C'est un Vercingétorix prêt à toutes les extrémités (même détruire ses propres biens, brûler sa propre terre, détruire ce pour quoi il se bat) qui nous est présenté. César, très subtilement, souligne donc que ce Vercingétorix est peut-être un adversaire doué, mais qu'il n'en reste pas moins un barbare, ennemi de son propre territoire, qu'il faudra «pacifier» pour protéger... la Gaule!

14. *Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Cenabi, Nouioduni acceptis suos ad concilium conuocat. Docet longe alia ratione esse bellum gerendum atque antea gestum sit. Omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi abundant et quod anni tempore subleuentur. Pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere : hos omnes cotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea communis salutis causa rei familiaris commoda neglegenda: uicos atque aedificia incendi oportere hoc spatium ab uia quoque uersus, quo pabulandi causa adire posse uideantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleuentur: Romanos aut inopiam non laturos aut magno periculo longius ab castris processuros; neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detractandam militiam receptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si grauius aut acerba uideantur, multo illa grauius aestimare, liberos, coniuges in seruitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere uictis.*

(Caes. Gal.7.14)

4. Lorsque les défauts deviennent des qualités : l'inscription des gaulois dans le roman national au XIXe siècle

En 1865 paraît *L'Histoire de Jules César*, traduite librement par Napoléon III à partir des *Commentaires*. Il faut attendre quelques pages pour que Napoléon III se permette de glisser dans son exposé-traduction quelques remarques sur l'image que la France doit retenir des Gaulois contre la version de César: «Il y a des peuples dont l'existence dans le passé ne se révèle que par certaines apparitions brillantes, preuves irrécusables d'une énergie jusqu'alors ignorée. Dans l'intervalle, l'obscurité enveloppe leur histoire, et il en est d'eux comme de ces volcans longtemps silencieux, qu'on

croirait éteints, si de loin en loin, des éruptions ne venaient manifester le feu qui couve dans leur sein. Tels étaient les Gaulois.» Et c'est avec fierté que Napoléon III évoque le «génie guerrier de la race gauloise». Le Gaulois n'est plus un barbare comme tant d'autres; il devient une «race» à part.

L'œuvre de Napoléon III et de ses prédécesseurs sera poursuivie dans les manuels scolaires d' Ernest Lavisse, en particulier le «Petit Lavisse», qui s'adresse aux jeunes élèves. Le Gaulois y deviendra une forme fruste et sympathique de l'ancêtre de la France.

4.1. J. César: «La cruauté de Vercingétorix»

Pour les Romains, Vercingétorix est l'une des figures qui cristallisent la haine contre les Gaulois. Cette hypothèse est confortée dans la représentation «classique» de Vercingétorix, telle qu'elle a été frappée dans la monnaie romaine, comme dans ce denier datant de 48 avant AV. J.C. Vercingétorix, maigre, hirsute, pose devant son bouclier. On est bien loin de la représentation physique des Romains, les cheveux courts, glabres (alors que l'on sait aujourd'hui l'aversion qu'ils avaient parfois pour les *tonsores* ...).

Ainsi, il est intéressant de comparer le récit de César, soulignant la cruauté du chef arverne avec la vision édulcorée de Lavisse. Les deux propagandes s'opposent: chez César, Vercingétorix doit s'imposer auprès

des siens après le meurtre de son père, pratiquant l'exil et les menaces; chez Lavisse, Vercingétorix devient «l' élu » du peuple:

4 Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Aruernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab ciuitate erat interfectus, conuocatis suis clientibus facile incendit. Cognito eius consilio ad arma concurritur. Prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant; expellitur ex oppido Gergouia; non desistit tamen atque in agris habet delectum egen-tium ac perditorum. Hac coacta manu quoscumque adit ex ciuitate ad suam sententiam perducit; hortatur ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis aduersarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex ciuitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoque uersus legationes; obtestatur ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemouices, Andos reliquosque omnes qui Oceanum attingunt adiungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate omnibus his ciuitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque ciuitas domi quodque ante tempus efficiat constituit; in primis equitatu studet. Summae diligentiae summam imperii seueritatem addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore commisso delicto igni atque omnibus tormentis necat, leuiore de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

(Caes. Gal.7.4)

4.2. Extrait du *Petit Lavisse*: «Le général Vercingétorix»

Les Gaulois choisirent pour général un jeune d' Auvergne, Vercingétorix. (...) Il est coiffé d'un casque de fer qui a de petites ailes de fer. Une épée, une hache et un bouclier sont attachés à sa ceinture. Il tient une lance. Il

porte un collier et des bracelets en or. Il parle aux Gaulois. Il leur parle très bien . Il leur dit:«Les Romains veulent nous prendre notre pays; il faut nous défendre. Marchons et chassons-les de la Gaule notre patrie.» Les Gaulois ont tiré leurs épées. Ils promettent de suivre Vercingétorix et de combattre avec lui pour chasser les Romains.

(Petit Lavis3-4)

Statue de Vercingétorix par F.A. Bartholdi 1903
érigée sur la Place Jaude à Clermont Ferrand (France)
Szeder László (Travail personnel)
[GFDL (<http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>)

© Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons / CC-BY 2.5

5. Conclusion: un caractère très... gaulois! La naissance de l'aïeul franchouillard

Pour terminer, nous pouvons comparer l'un des premiers extraits que nous avons étudiés avec celui de l'*Histoire* de Lavissee. Chez Dion Cassius, par exemple, (*Histoire romaine*, 1.164) les Gaulois constituaient un peuple qui manquait de « logos », d'où un caractère capable de l'enthousiasme le plus fort au désespoir le plus complet au moindre obstacle, et une volonté variable du tout au tout: en un mot, un peuple inconstant. Les textes de César sélectionnés dans ce travail suivent cette tradition: le Romain souligne le manque de fides de ses ennemis et leur démesure les portant aux plus haut sommets... mais aussi au plus profond des abîmes.

Ce tempérament a été repris par Lavissee, mais avec un regard positif, faisant de cette inconstance et de cette indiscipline des marques du caractère national. Beau parleur, pas très fin, sociable, courageux et lâche tout à la fois: voilà le portrait d'un aïeul dont les défauts se révèlent plutôt sympathiques. Finalement Lavissee n'innove en rien avec les visions antiques; il ne cache rien du portrait fruste qu'elles avaient déjà livré.

Il fait de ces défauts des qualités, ou plus exactement des marques de faiblesse qui finissent par rendre le mythe plus proche du lecteur, parce que plus humain, tel qu'il est décrit dans le chapitre intitulé non par «le caractère des Gaulois», mais «le caractère national», où le Français prend explicitement sa revanche sur les portraits donnés par la tradition antique:

«Les Romains ont tracé des Gaulois un portrait qui n'est pas flatteur, mais où nous aurions mauvaise grâce à méconnaître quelques-uns des traits qui caractérisent notre tempérament national. Une bravoure poussée jusqu'à la témérité, une intelligence ouverte, l'humeur sociable, communicative, le goût et le talent même de la parole, voilà pour les qualités. Avec cela une fougue aveugle, une jactance insupportable, peu de suite dans les desseins, peu de fermeté dans les entreprises, peu de constance dans les revers, une mobilité extrême, nul sentiment de la règle et de la discipline. Ce qui est certain, c'est que la Gaule, quand elle entra en rapports avec Rome, était travaillée par des maux intérieurs qui la condamnaient à devenir la proie de l'étranger.»

(Lavisse, *Histoire*, II, 4)

Bibliographie

- Dictionnaire de l'Antiquité. Mythologie, Littérature. Civilisation*, sous la direction de M. C. Howatson. Paris, Éd. Robert Laffont, Coll Bouquins 1993 (Oxford 1937, remis à jour 1989).
- César, *Guerre des Gaules*, texte établi et traduit par L.-A. Constans. Paris, Les Belles Lettres, tome I (livres I-IV) 1996 ; tome II (livres V-VIII) 1972.
- Christian Goudineau. *Regard sur la Gaule*. Paris, Éd. Errance 2000 (1998). Ernest Lavisse, *Le petit Lavisse de l'histoire de France ; La nouvelle première année d'histoire de France*. Paris, Éd. Des Équateurs 2010 (1876).
- Ernest Lavisse, *Le petit Lavisse de l'histoire de France ; La nouvelle première année ; La nouvelle première année d'histoire de France*. Paris, Éd. Des Équateurs 2010 (1876).
- Tite-Live *Ab urbe condita*, livre V, texte établi par Jean Bayet et traduit par Gaston Baillet. Paris, Les Belles Lettres 1943.

GERMANY

The border of the Roman Empire north of the Alps passed along the Rhine and Danube rivers and was shortened by the Limes. This area is occupied nowadays by the Netherlands, Belgium, Luxembourg and Germany. In the Roman period these countries did not yet exist, and Celtic and Germanic tribes lived there.

Today, when the Dutch, Belgians, Luxembourgers or Germans look for Roman texts recounting the history of their particular country, they discover that almost all the Roman texts which are of interest for the history of *one* of these countries are at the same time also important for the other countries mentioned. And some of these texts also represent valuable historic sources for France and other neighbouring countries as well! In short, these Roman texts are not only of national but also of great international significance.

In a deeper sense, however, this goes for *all* the texts in this collection: when we try to read these texts in their broader historical context, we become increasingly aware of how closely we, Europeans, are connected by our common history.

1. Arminius, the “Liberator of Germania”

In the second book of the *Annales*, Tacitus mentions that the leader of the Cherusci, Arminius, lost the favour of his countrymen

soon after his victory over the Romans (9 AD), and was eventually murdered by them. In this context, Tacitus recognizes Arminius's historical achievement:

*“Ceterum Arminius, abscedentibus Romanis et pulso Marboduo regnum adfectans, libertatem popularium adversam habuit, petitusque armis cum varia fortuna certaret, dolo propinquorum cecidit: **liberator haud dubie Germaniae** et qui non primordia populi Romani, sicut alii reges ducesque, sed florentissimum imperium laccessierit, proeliis ambiguus, bello non victus. Septem et triginta annos vitae, duodecim potentiae explevit, caniturque adhuc barbaras apud gentes ...”*

(Tacitus, *Annales* 2. 88)

2. Carolingian Renaissance

At the time of Charlemagne, the Roman Empire had ceased to exist and Roman civilization had collapsed. Knowledge of Latin had also declined, as demonstrated by the words which are said to have been used as a baptismal formula at the time: *Baptizo te in nomine patria (!) et filia (!) et spiritus sancti.*

In 800 A.D. Charlemagne crowned himself as Emperor in Rome, thus establishing a link with the Roman Empire. One of his historical achievements consisted in reforming education (Carolingian Renaissance). Einhard relates that Charlemagne also worked on his own education:

(Carolus Magnus) ... erat eloquentia copiosus et exuberans poteratque quicquid vellet apertissime exprimere. Nec patrio tantum sermone contentus, etiam peregrinis linguis ediscendis operam impendit. In quibus Latinam ita didicit, ut aequae illa ac patria lingua orare sit solitus, Graecam vero melius intellegere quam pronuntiare poterat. Adeo quidem facundus erat, ut etiam dicaculus appareret.

*Artes liberales studiosissime coluit, earumque doctores plurimum veneratus magnis adficiebat honoribus. In discenda grammatica Petrum Pisanum diaconem senem audivit, in ceteris disciplinis **Albinum cognomento Alcoinum**, item diaconem, de Britannia Saxonici generis hominem, virum undecumque doctissimum, praeceptorem habuit...*

(Einhard, *Vita Caroli Magni*, cap. 25)

3. Charlemagne's letter to Pope Leo III

The relationship between church and state was a conflicting one, especially in the early Middle Ages. In 796 Charlemagne sent a letter to Pope Leo III in which he presented his view of the relationship between state and church. Here he refers to an agreement which he had made with the predecessor of this pope, Hadrian I:

*Sicut enim cum beatissimo patre, praedecessore vestro, sanctae paternitatis pactum inii, sic cum beatitudine vestra eiusdem fidei et caritatis inviolabile foedus statuere desidero, quatenus, apostolicae sanctitatis vestrae divina gratia advocata precibus, me ubique apostolica benedictio consequatur, et sanctissima Romanae ecclesiae sedes Deo donante nostra semper devotione defendatur. Nostrum est secundum auxilium divinae pietatis sanctam undique Christi ecclesiam ab incursu paganorum et ab infidelium devastatione **armis defendere foris, et intus catholicae fidei agnitione munire**. Vestrum est, sanctissime pater, elevatis ad Deum cum Moyse manibus **nostram adiuvere militiam**, quatenus vobis intercedentibus Deo ductore et datore populus Christianus super inimicos sui sancti nominis ubique semper habeat victoriam, et nomen Domini nostri Iesu Christi toto clarificetur in orbe.*

(Caroli Magni epistolae, in: *Bibliotheca rerum Germanicarum*. IV: *Monumenta Carolina*, ed. P. Jaffé. Berlin 1867. Neudruck Aalen 1964)

4. The Concordat of Worms

Later on, the dispute over the relationship between state and church sometimes assumed dramatic forms (“Canossa”). A complete victory for the papacy would probably have furthered the development of a theocracy, while a victory for royalty would have meant the development of a state church. This dispute soon came to concentrate on the question of whether or to what extent temporal rulers should have influence over the allocation of church offices (“Investiture Controversy”). It was only with the Concordat of Worms (1122 A.D.) that an agreement was reached which would lead to a lasting separation of state and church. Historians believe that it also paved the way for the rule of law in Europe.

The contracting parties of the Concordat of Worms were Henry V and Pope Calixtus II. According to this agreement, Henry V accepted the Church’s demand that it be allowed to decide on the allocation of church offices itself. Pope Calixtus II, for his part, conceded that the selection of German bishops and abbots should take place in the presence of the king or his representatives.

Edict of Henry V

*In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Ego Heinricus Dei gratia Romanorum imperator augustus pro amore Dei et sanctae Romanae ecclesiae et domini papae Calixti et pro remedio animae meae dimitto Deo et sanctis Dei apostolis Petro et Paulo sanctaeque catholicae ecclesiae omnem investituram per anulum et baculum, et **concedo in omnibus aecclesiis, quae in regno vel imperio meo sunt, canonicam fieri electionem et liberam consecrationem.** ...*

Et do veram pacem domino papae Calixto sanctaeque Romanae ecclesiae et omnibus, qui in parte ipsius sunt vel fuerunt. Et in quibus sancta Romana ecclesia auxilium postulaverit, fideliter iuvabo et, de quibus mihi fecerit querimoniam, debitam sibi faciam iusticiam. ...

Privilege of Pope Calixtus II

*Ego Calixtus episcopus servus servorum Dei tibi dilecto filio Heinrico Dei gratia Romanorum imperatori augusto **concedo electiones episcoporum et abbatum Teutonici regni, qui ad regnum pertinent, in praesentia tua fieri absque simonia et aliqua violentia; ut, si qua inter partes discordia emergerit, metropolitani et conprovincialium consilio vel iudicio saniori parti assensum et auxilium praebeas. ...***

De quibus vero mihi querimoniam feceris et auxilium postulaveris, secundum officii mei debitum auxilium tibi praestabo. Do tibi veram pacem et omnibus qui in parte tua sunt vel fuerunt tempore huius discordiae.

(Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit. Bearb. K. Zeumer. Tübingen 1913, p. 4)

5. Peter Luder, one of the first German humanists

Humanism, the return to the literary heritage of Greek and Roman antiquity, developed in the 15th century and had its starting point in Italy. The first important humanists included the Italians Guarino Guarini, Marsilio Ficino and Giovanni Pico della Mirandola. One of the first German humanists was Peter Luder (circa 1415-1472), a student of Guarino Guarini, who taught in Ferrara. After Luder had pursued his *studia humanitatis* for about 20 years in Italy, he was appointed by the Count Palatine Frederick the Victorious to teach at the University of Heidelberg in 1456 A.D. Here is an extract from the notice of his lecture:

*Dominus Frydericus princeps Reni (sc. Rheni fluminis) gloriosissimus, Romani imperii vicarius, veterum virtute nulli secundus, maiorum suorum vestigiis inherendo, senatus sui saniori usus consilio **latinam linguam** iam pene in barbariem versam atque perlapsam restaurare suo in gymnasio cupiens, **studia humanitatis** id est poetarum*

oratorum ac hystoriographorum libros publice legi instituit atque decreto suo sanciuuit.

(*Südwesten*, ed. P.G.Schmidt. Sigmaringen 1993, p.14)

Peter Luder saw Italy as the origin of all the sciences (*“Ytaliam nutricem omnium scienciarum antiquissimam”*), and evidently considered himself to be the humanist who was bringing the *studia humanitatis* from Italy to Germany. He expresses this in a distich, modelled on two verses from Virgil’s “Georgica”. His Italian teacher Guarino Guarini is explicitly mentioned in it:

*Primus ego in patriam deduxi vertice Musas
Italico mecum, fonte Guarine tuo.*

(Peter Luder, *Elegia ad Panphilam* 85s., quoted in:
D. Mertens, *Deutscher Renaissance-Humanismus*. in:
Humanismus in Europa. Heidelberg 1998, p.192)

Here are Virgil’s verses for comparison:

Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas

(Verg. *G.* 3. 10 s.)

6. Johannes Reuchlin

While Peter Luder concentrated on the *Roman* part of the classical heritage, Johannes Reuchlin (1455-1522) insisted on the inclusion of the *Greek* literature. Just as Luder claimed to have introduced the *studia humanitatis* in general to Germany, Reuchlin made the same claim with regard to Greek literature:

Ego primus omnium Graeca in Germaniam reduxi.

(Johannes Reuchlins *Briefwechsel*, ed. L. Geiger.
Stuttgart 1875 (Hildesheim 1962), p. 275)

In 1518 Reuchlin published a work on the Hebrew language. His preface to this contains a kind of statement of accounts. Here he pointed out that his efforts to revive classical education also included Greek literature. What is interesting is that he had met with great resistance in this endeavour:

*Quondam nempe adulescens ego, dum asperam et rudem seculi superioris philosophiam apud Rauracos (sc. Basel) meditor, statim ad cultum et aequabile genus orationis latinae, sive solutam (sc. prose) velles, sive nodis vinctam (sc. poetry) adjeci animum. Interque primos professores ut esset aliquis etiam usus mei **in restituendis literis**, extra ordinem utriusque generis authores publice docui. Atque id primum studio, magis ut grammatici quam elegantes haberemur, quid enim requireres amplius ab hominibus qui annos jam supra tercentos aliud nihil moliebantur, quam ut barbari essent, unde cum loquendi vitio, amor etiam et voluptas balbutiendi insederat. (...) Deinde accessit **graecarum literarum studium, sine quibus nemo sat politus censeri potest**. Hisce ad philosophiam revocabamur **aristotelicam**, quae non nisi a graecis hominibus proprie ac rite tradi solet. Huc aspirabant, si qui bonis ingeniis non corrupta ista et perturbata disciplina infecti erant. Sensim pueriles scholarum nugae deserebantur. Ibi vero supercilia tollentes **veternosi sophistae**, mirum ut ridiculi, ajebant, literarum genus a nobis tractari alienum a romana pietate, **Graecos schismaticos esse**, interdictas eorum disciplinas **contra ecclesiae decreta** nobis magistris prodi.*

(Johannes Reuchlins *Briefwechsel*, ed. L. Geiger.
Stuttgart 1875 (Hildesheim 1962), p. 283)

7. Martin Luther: Theses on Indulgences

In 1518, the same year in which Reuchlin published the above-quoted account of his efforts to revive classical education, the young humanist Philipp Melanchthon (1497-1560) was appointed to the University of Wittenberg; his mandate was to teach Greek. Melanchthon immediately attracted large flocks of students. He lectured on Homer as much as on Paul; he taught both at the theological and at the arts faculty. One member of Melanchthon's audience was the reformer Martin Luther (1483-1546). The two men formed a life-long friendship and both believed firmly in the principle "*back to the sources*" (*ad fontes*).

In the preceding year, 1517, Luther had published his 95 Theses about Indulgences. The debates over these led to the Reformation. Here are a few of his theses:

1. *Dominus et magister noster Iesus Christus dicendo paenitentiam agite etc. omnem vitam fidelium paenitentiam esse voluit.*

21. *Errant itaque indulgentiarum praedicatores ii, qui dicunt per papae indulgentias hominem ab omni poena solvi et salvari.*

24. *Falli ob id necesse est maiorem partem populi per indifferentem illam et magnificam poenae solutae promissionem.*

27. *Hominem praedicant, qui statim, ut **iactus nummus in cistam** tinnierit, evolare dicunt animam.*

32. *Damnabuntur in aeternum cum suis magistris, qui **per litteras veniarum** securos sese credunt de sua salute.*

43. *Docendi sunt christiani, quod **dans pauperi aut mutuans egenti** melius facit, quam si venias redimeret.*

45. *Docendi sunt christiani, quod, qui videt egenum et neglecto eo dat pro veniis, non indulgentias papae sed indignationem Dei sibi vindicat.*

47. *Docendi sunt christiani, quod **redemptio veniarum est libera, non praecepta.***

50. *Docendi sunt christiani, quod, si Papa nosset exactiones venalium praedicatorum, mallet **Basilicam s. Petri** in cineres ire quam aedificari cute, carne et ossibus ovium suarum.*

94. *Exhortandi sunt Christiani, ut caput suum, Christum, per penas, mortes infernosque sequi studeant.*

(M. Luther, *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*,
95 Theses)

8. Erasmus of Rotterdam works towards a compromise

The public echo that his theses had surprised Luther. He wanted to bring about a discussion among scholars – in Latin! But an unknown person translated the theses into German, and in a few weeks they had spread all over Germany. Soon ardent supporters of Luther were lining up against indignant opponents and there was a threat of violent altercations.

On both sides, respected personalities tried hard to make the debate more objective. Among them were **Johannes Faber**, the vicar general of the Dominican order in Germany, and several humanists, such as Philipp Melanchthon, Erasmus of Rotterdam (1466/1469-1536), and Conrad Peutinger (1465-1547). One example of such conciliatory efforts is a letter written by **Erasmus of Rotterdam** on November 9th, 1520, during his stay in Cologne, to **Conrad Peutinger**, who lived in Augsburg at the time.

Erasmus urges Conrad Peutinger to “*steer the course of events with moderation*” (*negoci cursum moderetur*). He asks Peutinger to try to ensure that, at the forthcoming **Diet of Worms** (1521), something is achieved which all well-meaning people can assent to (*ut in Wormaciae conventu statuatur aliquid, quod omnibus bonis approbetur*). Here is an excerpt from this letter:

*Lutherus, etiamsi vera scripsisset omnia, tamen eo modo scripsit, ut veritati suum fructum inviderit. Contra qui se huic negotio transversim ingesserunt, sic gesserunt rem apud populum, ut etiamsi causam habuissent optimam, tamen illi plurimum obfuerint sinistro patrocinio. Admonitus est Lutherus, ut stilum verteret et **atrocitatem temperaret**; scribit in dies, ut audio, saeviora. Admoniti sunt hi, ut **moderatio-ribus rationibus rem agerent**; quidam sic egerunt, ut cum Luthero colludere viderentur. Est autem genus hominum, mi Peutingere, quod publico malo saginatur cuique rebus tranquillis male est. Hi nihil magis affectant, quam ut res mortalium sursum deorsum misceantur. ...*

*Breviter: haec tempestas insignem aliquem artificem desiderat, qui negoti cursum moderetur, ut nec fluctibus obruatur nec illidatur vadoso litori et ita, quod aiunt, devitet Scyllam, ne rapiatur in Charybdim; ita malum hoc amputet, ne qua possit excetra repullulascere. Censet igitur (Iobannes) Faber noster **rei summam arbitris doctis, integris et ab omni suspicione alienis delegendam**, non quod Romanus pontifex sit cogendus in ordinem et alieno subiciendus arbitrio, sed quod existimet (Iobannes Faber) illius pietatem hoc sponte volentemque facturam, si cognovit ad publicam christianae religionis tranquillitatem conducere.*

*Sed huius consilii viam ipse (Iobannes Faber) tibi copiosius exponet coram; quae si probabitur, adiunges tuae prudentiae consilium, ut **in Wormaciae conventu statuatur aliquid, quod omnibus bonis approbetur**. Quanquam non dubito, quin hic Iobannes Faber sit tibi pro meritis suis commendatissimus, tamen etiam atque etiam oro, ut tuo in illum studio nonnihil etiam accedat ex mea commendatione.*

(E. König, *Konrad Peutingers Briefwechsel*. München 1923)

9. Philipp Melanchthon: the Augsburg Confession

The above-mentioned efforts to reach an agreement between Luther's supporters and those of the Pope failed. The Emperor Charles V called

for a Diet in Augsburg in 1530 A.D. The subjects were to be the conflict with the Turks and the religious controversy inspired by Luther. He expressed the wish that the religious controversy **might be settled peacefully**. The Protestant princes handed the emperor the Augsburg Confession or "*Confessio Augustana*". This was the work of Philipp Melanchthon, who had struck a mild, conciliatory tone to pave the way for an agreement. Luther endorsed this "*Confessio Augustana*": "*I like it very much, and I cannot improve or change it; and it would not be the done thing either, since I cannot tread as softly.*" Some representatives of the Catholic side also initially assented. Here are a few extracts from the "*Confessio Augustana*":

Articuli fidei praecipui

I. Ecclesiae magno consensu apud nos docent decretum Nicenae synodi de unitate essentiae divinae et de tribus personis verum et sine ulla dubitatione credendum esse; videlicet, quod sit una essentia divina, quae et appellatur et est deus aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapiencia, bonitate, creator et conservator omnium rerum, visibilium et invisibilium, et tamen tres sint personae, eiusdem essentiae et potentiae, et coaeternae, pater, filius et spiritus sanctus.

*IV. Item docent, quod homines non possint iustificari coram deo propriis viribus, meritis aut operibus, sed gratis iustificentur **propter Christum per fidem**, cum credunt se in gratiam recipi et peccata remitti propter Christum, qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit. Hanc fidem imputat deus pro iustitia coram ipso, Rom. III. et IIII.*

*V. Ut hanc fidem consequamur, institutum est ministerium docendi evangelii et porrigendi sacramenta. Nam **per verbum et sacramenta** tamquam per instrumenta donatur spiritus sanctus, qui fidem efficit, **ubi et quando visum est deo**, in his, qui audiunt evangelium, scilicet quod deus non propter nostra merita, sed propter Christum iustificet hos, qui credunt se propter Christum in gratiam recipi.*

Damnant Anabaptistas et alios, qui sentiunt spiritum sanctum continere sine verbo externo hominibus, per ipsorum praeparationes et opera.

*VII. Item docent, quod **una sancta ecclesia** perpetuo mansura sit. Est autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta. Et ad veram unitatem ecclesiae satis est consentire de doctrina evangelii et de administratione sacramentorum. **Nec necesse est ubique esse similes traditiones** humanas seu ritus aut ceremonias ab hominibus institutas, sicut inquit Paulus: *Una fides, unum baptisma, unus deus et pater omnium etc.**

*VIII. Quamquam ecclesia proprie sit congregatio sanctorum et vere credentium, tamen cum in hac vita multi hypocritae et mali admixti sunt, licet uti sacramentis, quae per malis administrantur, iuxta vocem Christi: Sedent scribae et pharisei in cathedra Moisi etc. Et sacramenta et verbum propter ordinationem et mandatum Christi sunt **efficacia, etiamsi per malos exhibeantur.***

Damnant Donatistas et similes, qui negabant licere uti ministerio malorum in ecclesia et sentiebant ministerium malorum inutile et inefficax esse.

*IX. De **baptismo** docent, quod sit necessarius ad salutem, quodque per baptismum offeratur gratia dei, et quod pueri sint baptisandi, qui per baptismum oblato deo recipiantur in gratia dei. Damnant Anabaptistas, qui improbant baptismum puerorum et adfirmant sine baptismo pueros salvos fieri.*

*X. De coena domini docent, quod **corpus et sanguis Christi vere adsint** et distribuantur vescentibus in coena domini; et improbant secus docentes.*

*XI. De confessione docent, quod **absolutio privata** in ecclesiis retinenda sit, quamquam in confessione non sit necessaria omnium delictorum enumeratio. Est enim impossibilis, iuxta psalmum: “Delicta quis intelligit?”*

XII. De poenitentia docent, quod **lapsis post baptismum** contingere possit remissio peccatorum quocumque tempore, cum convertuntur, et quod ecclesia talibus redeuntibus ad poenitentiam debeat absolutionem impartiri ...

XVI. De rebus civilibus docent, quod legitimae ordinationes civiles sint bona opera dei, quod **christianis liceat gerere magistratus**, exercere iudicia, iudicare res ex imperatoriis et aliis praesentibus legibus, supplicia iure constituere, iure bellare, militare, lege contrahere, tenere proprium, iurare postulantibus magistratibus, ducere uxorem, nubere.

Damnans Anabaptistas, qui interdicunt haec civilia officia christianis; damnans etiam illos, qui evangelicam professionem non collocant in timore dei et fide, sed in deserendis civilibus officiis, quia evangelium tradit iusticiam aeternam cordis. ...

Articuli in quibus recensentur abusus mutati

... Non igitur commiscendae sunt potestates ecclesiastica et civilis. Ecclesiastica suum mandatum habet evangelii docendi et administrandi sacramenta. Non irrumpat in alienum officium; non transferat regna mundi, non abroget leges magistratuum, non tollat legitimam obedientiam, non impediatur iudicia de ullis civilibus ordinationibus aut contractibus, non praescribat leges magistratibus de forma reipublicae, sicut dicit Christus: "Regnum meum non de hoc mundo." Item: "Quis constituit me iudicem aut divisorem supra vos?" Et Paulus ait Philipp. III: "Nostra politia in celis est." II Corinth. X: "Arma militiae nostrae non sunt carnalia, sed potentia deo, ad destruendas cogitationes" etc. Ad hunc modum **discernunt nostri utriusque potestatis officia** et iubent utranque honore afficere et agnoscere, utranque dei donum et beneficium esse.

Si quam habent episcopi potestatem gladii, hanc non habent ut episcopi mandato evangelii, sed iure humano donatam a regibus et

imperatoribus ad administrationem civilem suorum bonorum. Haec interim alia functio est quam ministerium evangelii ...

(H. Bornkamm, *Der authentische lateinische Text der Confessio Augustana*. Heidelberg 1956)

10. The Peace of Westphalia

The unresolved conflict between Luther's followers and those of the Pope was one of the main causes of the Thirty Years War (1618-1648). This conflict was so destructive that led to the death of more than half the population in large parts of Germany. Its end was brought about not by the victory of one party, but by general exhaustion on both sides. After many fruitless negotiations, the Peace of Westphalia was finally concluded in 1648, which would determine the political order in central Europe for many years to come. Here are extracts from one of the two parts of the treaty, the **Treaty of Osnabrück**:

*Art. I: Pax sit Christiana, universalis perpetua veraque et sincera amicitia inter sacram Caesaream maiestatem, domum Austriacam omnesque eius foederatos et adhaerentes et singulorum haeredes et successores, imprimis regem catholicum, electores, principes ac status imperii ex una, et sacram regiam maiestatem regnumque Sueciae omnesque eius foederatos et adhaerentes et singulorum haeredes ac successores, imprimis regem Christianissimum ac respective electores, principes statusque imperii ex altera parte, eaque ita sincere serioque servetur et colatur, **ut utraque pars alterius utilitatem, honorem ac commodum promoveat** omnique ex parte et universi Romani imperii cum regno Sueciae et vicissim regni Sueciae cum Romano imperio **fida vicinitas** et **secura studiorum pacis atque amicitiae cultura revirescant ac reflorescant.***

Art. V: Cum autem praesenti bello magnam partem gravamina, quae inter utriusque religionis electores et status imperii vertebantur, causam

et occasionem dederint, de iis **prout sequitur conventum et transactum est**: ...

§ 2: *Terminus a quo restitutionis in ecclesiasticis et quae intuitu eorum in politicis mutata sunt, sit **prima dies Januarii anni millesimi sexcentissimi vicesimi quarti**. ...*

§ 3: *Civitates Augusta Vindelicorum, Dünckelpüla, Biberacum et Ravensburgum retineant bona, iura et exercitium religionis dicti anni dieique; sed ratione dignitatum senatoriarum aliorumque munerum publicorum sit inter utriusque religione addictos aequalitas **idemque numerus**.*

(A. Reese, *Pax sit Christiana. Die westfälischen Friedensverhandlungen als europäisches Ereignis*. Düsseldorf 1988)

11. School rules of the “Höfisches Gymnasium”, today the Jean-Paul-Gymnasium in Hof

The old Latin school of the Bavarian town of Hof (Lat. *Curia*) was restructured into a humanistic, Protestant secondary school in 1546, i.e. in the lifetime of Philipp Melanchthon. The old school rules from 1656 have remained largely unchanged. Here are some interesting extracts:

Leges discipulis latae

*Qui **ex peregrinis scholis** huc veniunt, vitae suae testimonia exhibento et apud rectorem deponunto, nisi de eorum probitate et modestia praeceptores iam ante per alios facti sint certiores aut nulla malae indolis suspicio in ipsis deprehendatur. (II 2)*

*Audita hora destinata ad scholam omnes **sine cunctatione** properanto et modeste per plateas publicas incedunto, nec alios immodestia sua*

offendunt, memores scholas esse ingeniorum officinas, in quibus, quae impolita, expoliuntur, quae indocta, erudite redduntur. (II 3)

*Scholam ingressi loca sua singuli occupant nec per scamna discurrentes turbas dant aut alios ad easdem invitant. Sed ad futuras lectiones **se praeparant**, ut paratiores et promptiores inveniantur. (II 5)*

*Ea, quae ad scholam pertinent, ab omnibus illaesa manent, et qui damnum dedit, petulantiae suae poenas luito **damnumque restaurato**. (II 6)*

*Lectiones memoriae infigendas singuli discipuli domi et privatim **ediscunt**, nec imparati ad scholam umquam accedunt aut praeceptoribus fucum inter recitandum faciunt. Tantum enim scimus, quantum memoria tenemus. (II 13)*

*Praeceptoribus recitantes discipuli insusurrationibus suis non molesti sunt, sed ad **claram, distinctam, tardam et exactam recitationem ac pronuntiationem** singuli assuefaciunt. Praecipitantia enim recitationi et iudicio inimica. (II 14)*

*Garrulitatem, otiosa et a studiis aliena colloquia omnes vitant. Contra vero **latinae linguae exercitium**, praesertim in superioribus classibus, summo studio urgunt, ut mature eruditum scribendi et loquendi habitum assequantur. (II 17)*

*Qui vero **futuri absentes** aut peregre profecturi, veniam a rectore et ceteris praeceptoribus impetrant, nec umquam praefixum absentiae tempus differunt, sed reditum, quantum fieri potest, maturant et rever-sique lectiones neglectas fideliter refarciunt. Scripta, quae interim a praeceptoribus proposita, vel per condiscipulos vel post reditum successive exhibent. (II 23, 24)*

Vestitu non nisi scholastico, honesto et ad humanitatem composito singuli et universi utuntur. Ex plumis enim aves et ex unguibus leones

cognoscuntur: Et **mollities in vestitu** delicati enim animi plerumque est indicium. (II 26)

Arma nisi scholastica (quae sunt calamus, atramentum, libri) nemo discipulorum publice aut privatim gestato, multo minus alios ad certamina provocato aut rixas non necessarias moveto. Sunt enim inermes Musae et **ab omnibus litigiis immunes**. Si vero quae ortae disceptationes, ad praeceptores sine cunctatione deferuntur et componuntur. (II 28)

Condiscipulos suos fraterno amore complectuntur et **concordiam** cum iis alunt, nec semina ad discordiam serunt. Dicit enim non potest, quam tenaciter huius puerilis amicitiae memoria animis postea inhaereat, ita ut immortalis interdum apud multos esse consueverit. (III 8)

Noctu extra aedes privatas ne evagantur, nec alibi pernoctant aut loca suspecta adeunt, vel tumultus in plateis excitant vel conventicula et illicita rerum inutilium exercitia instituunt. Vitare enim peccatum est **occasionem peccandi vitare**. Et dato uno inconvenienti, sequuntur alia. In publicis tabernis et popinis ne reperiuntur, nec quos habent parentum beneficio nummos, male dilapidant. Multo minus libros divendunt aut cum aliis permutant. Magnum enim **parsimonia** est vectigal; nec minor est virtus quam quaerere parta tueri. (III 11, 12)

Pernicies studiorum certissima est **Venus**: Ideo ad amores et libidines nullus discipulorum animum applicato, nec sponsalia de praesenti vel futuro contrahito, ne sero deinde cum Phrygibus sapere incipiat:

Tu contra

Otia si tollas, periire Cupidinis arcus,
contemptaeque iacent et sine luce faces

(III 13, quoting Ov. Rem 2. 139-140)

Aleae, chartis lusoriis et aliis **ludorum** generibus illicitis discipuli operam ne dant. Lotiones frigidas aestivo tempore fugiunt, quae multis

*exitio esse solent. Qui enim amat periculum, in eo peribit (Syr. 3.27.16).
(III 14, 15)*

*Qui scholae honeste **valedixerunt**, libertate sua, quam sibi plerique imaginantur, ne abutuntor, nec alios seducunt, vel crapulae et discursionibus nocturnis indulgento, aut sinistram sibi famam et odium apud praeceptores et cives concilianto. Sed ita discedunt, ut sui desiderium relinquunt et spem honesti atque exoptati redditus omnibus faciant. Nam*

*Omnia tunc bona sunt, clausula quando
bona est. (III 18)*

*Nemo in urbe toleretur, qui **disciplinae scholasticae** se subicere recusat. Civitate non dignus est, qui legibus civitatis, quibus etiam annumerandae scholasticae sunt, oboedire detrectat. (III 20).*

(Leges scholae Curiensis. Hof 1656)

12. René Descartes

The founder of modern rationalism, René Descartes (1596-1650, [Lat. Rhenatus Cartesius]), received inspiration for his most important philosophical and mathematical discoveries in the Bavarian town of Neuburg! As a young officer of Tilly's troops, he took advantage of weeks of peace and quiet there in the winter of 1619/20 to work on his intellectual pursuits. It was there, too, that he came up with his "first principle of philosophy", the famous "*Cogito, ergo sum*". In 1641 he described how he had arrived at this principle in his *Meditationes de prima philosophia* (II 1-2):

*Enitar tamen et tentabo ... removendo scilicet illud omne, quod vel minimum dubitationis admittit, nihilo secius quam si omnino falsum esse comperissem; pergamque porro, donec aliquid certi vel, si aliud nihil, saltem hoc ipsum, pro certo, nihil esse certi, cognoscam. Nihil nisi punctum petebat **Archimedes**, quod esset firmum et immobile, ut integram*

terram loco dimoveret; magna quoque speranda sunt, si vel minimum quid invenero, quod certum sit et inconcussum. ...

*Sed est deceptor nescio quis, summe potens, summe callidus, qui de industria me semper fallit; **haud dubie igitur ego etiam sum**, si me fallit, et fallat, quantum potest: nunquam tamen efficiet, ut nihil sim, quamdiu me aliquid esse cogitabo, adeo ut omnibus satis superque pensitatis denique statuendum sit hoc pronuntiatum '**Ego sum, ego existo**', quoties a me profertur vel mente concipitur, necessario esse verum.*

(René Descartes, *Meditationen über die Grundlagen der Philosophie*. Lat. u. dt., ed. L. Gäbe. Hamburg 1959)

13. From the time when the Turks came to Europe as conquerors

Memory is the foundation for reconciliation. A dialogue between civilizations aimed at understanding and cooperation presupposes a self-critical engagement both with one's own history and with the history of one's partners in dialogue. In this spirit, we also quote an account of the time when the Turks came to Europe as conquerors.

Events in Passau during the siege of Vienna by the Turks

When Vienna was besieged by the Turks (Lat. *Ottomanni*) in 1683, the Emperor (Lat. *caesar*) took refuge with his family in Passau (Lat. *Passavia* or *Patavia*). There the people were mainly concerned with trying to regain God's grace (Lat. *numen*).

*Annus 1683. uti dioecesim Passaviensem funestis cladibus extremoque summae rei periculo, Christianum orbem reliquum pavore et luctu, ita salutaribus poenitentiae lacrymis omnes implevit. **Ottomanni inundaverant Austriam**, profugus ab sede sua caesar. **Passavia** receptum augustae familiae dedit. Interea premente **Viennam** hoste quaesitae*

*Passaviensibus omnes placandi numinis viae: propositum ex pulpitis omnibus ab episcopo edictum, quo districte imperabatur, uti intra spatium dierum quatuordecim omnes ac singuli Passaviensium **confessione culparum** cum deo redirent in gratiam, mysteria sacrosancta perciperent onerata quoque religionibus conscientia patrum familias, ut hoc imperium accurarent ab suis sine tergiversatione compleri. Negant annales nostri ardorem illum exterorum pariter atque popularium summique infimique ordinis hominum ad sacra tribunalia concurrentium prostratis corporibus, sublatis in coelum oculis, manibus, pacem superum gemebundis vocibus deprecantium explicari pro dignitate posse. Quin ipsi, quos valetudo prohibebat insistere pedibus, eluctati e grabatis, ne societate communis poenitentiae carerent, alieno ministerio sellis inferebantur in templa. Coram sanctissimo sacramento in conferta multitudine sese **in preces et gemitus** effundebant. Tam copiosam tamque illustrem hominum frequentiam adeo prolixae adeoque sincerae pietati navantem aiunt eatenus in templis conspectam haud esse. Congregatis interea Sarmatum, Bavarorum, Saxonum aliorumque imperialium subsidiis appetebat articulus aleae cum hoste tentandae. Quae uti e voto caderet, religiosissimus caesar Passavii, cum atram illam rerum periclitantium noctem inter illustria pietatis exempla, suum nempe morem, exigeret, aciem et ipse suam solvendae obsidioni explicuit comprecationem publicam, ad quam non cives modo in sua tributis vexilla, sed omnes e vicinis monasteriis praelati ac coenobitae convocati sunt. Processum est ex basilica cathedrali **ad ecclesiam Jesuitarum**. Pompa nunquam hactenus ea in urbe visa: in principiis gradiebantur urbani Passavienses; sequebatur ordo coenobiticus; inde clerus ornatu candido cereisque lucentibus; excipiebat veneranda series procerum cathedralium bini et bini; post hos celsissimus loci princeps antistes cum praelatis quatuordecim infula pontificali tectis; postremo augustissimus caesar cum legatis tribus: Pontificio et Hispano et Veneto totiusque aulae comitatu. Consonabant compita lugubribus supplicantium clamoribus ex imo pectore in coelum emissis: Comploratio, gemitus, demissi in terram vultus, suffusi lacrymis oculi, scena denique universa ad incredibilem animorum motum composita. Praeterea **ieiunium** omnibus indictum rigidissimum, quo abdicato per*

*diem cibo post occasum modo solis in coenae vicem ponebatur panis et aqua, id quod ab omnibus arcta religione servatum marcentes univ-
ersim foci et tecta fumis diem totum inania prodebant. Ita dies et ille, et
qui secuti sunt, acti continente luctu, gemitu, concursatione templorum,
dividendis eleemosynis, afflictandis corporibus, scelerum inveteratorum
egerendis sordibus, seriis vitae in melius commutandae decretis aliisque
innumeris contriti cordis operibus adeo, ut, quod in fastis nostratibus
legere est, modus non suppetat illum animorum motum curasque **ad
emolliendum coelum** unice conversas absentium oculis scribendo su-
bicere, dum tandem **mensis September medius** laureatis nunciis curas
Christiani orbis levavit.*

(M. Hansiz, *Germania Sacra* I, p. 774)

14. “Burning of witches”

The foundations for the rule of law in Europe were mainly laid in Roman antiquity. But the upholding of the rule of law suffered serious setbacks, not least in the cruel persecution of witches in large parts of Europe. One account mentions that as early as 1090, long before the witch-hunts reached their peak – around 1600 –, three women were burnt at the stake in a Bavarian village after being accused of witchcraft. The account states that this event took place in the village of Vötting (Lat. *Vettingia*), which is now part of the town of Freising (Lat. *Frisingia*).

*1090. In hoc anno Meginwardo et Herimanno pro episcopatu alter-
cantibus nulloque pectore nec fas aut nefas discernente excitati sunt
Vettingenses cives in diabolicum zelum invidia instigante super **tres
pauperculas mulieres**, quasi essent veneficae hominum et frugum per-
ditrices. Quas quodam mane in lecto adhuc dormientes apprehenderunt,
et **ad aquam eas examinantes** nihil in eis culparum invenerunt; et fla-
gellantes eas **crudeliter** voluerunt eis aliquid eorum, quae ipsis mendose
intentabant, extorquere, nec potuerunt. Tunc quidam eorum ibant ad*

*Frisingense vulgus et impetrabant erga quendam Rodolfum et Chonradum, quod plebium turbas congregaverunt, et pervenerunt ad easdem mulieres, et comprehenderunt eas et usque Frisingam eas adduxerunt; et iterum eas flagellantes nihil eis veneficii extorquere valentes duxerunt eas ad ripam Isarae fluminis et **combusserunt eas omnes tres simul**, quarum una viventis pueri praegnans fuit, et sic in igne martirizatae sunt in 14. Kal. Iul. et a quodam suo consanguineo in ipsa ripa sepultae sunt.*

*Quas postea tulerunt ibi quidam sacerdos et duo monachi et in atrio Sancti Stephani sepelierunt sperantes eas vere esse **dignas Christianae communionis**.*

(G. Waitz, ed., *Annales S. Stephani Frisingenses*. Monumenta Germaniae historica (MGH) XIII. Hannover 1881, p. 52)

15. The Europeans and the Jews

The persecution of the Jews is another part of our history which we, as Europeans, should look back on with self-criticism and shame. We quote from two documents on this subject from Regensburg (Lat. *Ratisbona* or *Ratispona*). In 1230 King Henry VII affirms that the Jews in Regensburg have certain rights:

*Heinricus dei gracia Romanorum rex et semper augustus univ-
ersis imperii fidelibus hanc litteram inspecturis gracam suam et omne
bonum. Universitati tam presencium quam futurorum duximus de-
clarandum, quod nos de providencia consilii nostri **universis iudeis
Ratisponensibus talia iura et libertates**, que a nostris progenitoribus
et predecessoribus habuerunt, auctoritate regia confirmamus, dantes eis
hanc libertatem et ius, ut aurum et argentum emere debeant et vendere
in civitate Ratisponensi, et nullatenus ante iudicem, nisi quem ex parte
eorum elegerint et accipient, debent in causam trahi vel alicui respon-
dere, et nec clericus nec laicus potest vel debet a iudeis aliquid evincere
vel protestari, nisi **iudeus testimonio intersit** et unus sit ex testibus.
Quecumque bona in potestate eorum decem annis habuerint et tranquille*

*possederunt, absque contradictione cuiuslibet postmodum possidebunt et habebunt. Mandamus igitur et sub pena gracia nostre districte precipimus, ut nullus sit, qui ausu ductus temerario prefatis iudeis suprascripta iura et libertates infringere audeat aut alicuius ingenii scrupulo perturbare; quod qui fecerit, **a nostra gracia est exclusus**. Ad cuius eciam facti nostri robur in posterum valiturum presens privilegium conscribi et sigillo nostro iussimus insigniri. Datum apud Nurnberg, anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo tricesimo, II kal. Julii, indictione tercia.*

(Regensburger Urkundenbuch 1.56, in: J. Widemann, ed.,
Die Urkunden der Stadt bis zum Jahre 1350. München 1912)

In 1519 the Jews are driven out of Regensburg:

*Nec mora mittuntur ex consulibus cum plerisque de communi populo, qui Judaeis deferrent nuncium, ut infra secundam et sextam eiusdem hebdomadae ferias **urbe excederent**. Quibus auditis Judaei flentes capillosque e capitibus propriis divellentes sanctuarium eorum ipsi prophanabant, ne Goim, id est gentes, quo nomine nos appellant, illud debonestarent. Judaei cum se peremptorii termini brevitatem nimium coarctari clamitarent nec pignora perspicere vel scripto designari possent, senatores termino aliud addebant triduum ea tamen adiuncta conditione, ut si quis Judaeorum in tertia mox feria in urbe Ratisbona repertus fuisset, **res omnes vitamque pariter amitteret**. Judaei igitur, posteaquam pignora scripto designata et ad praetorium fuerant delata, ad exeundum mox se praeparabant. Vidisses valetudinarios et ad ambulandum invalidos, quod erat **miserabile visu**, dorso fortiorum impositos ad navim deferri ibique vix depositos vitam cum morte mutasse plerisque nostrorum ex commiseratione dicentibus: "Quo nam locorum gentiumve haec gens pergit miserrima?" Fuere Judaei **paulo minus quingenti** scripto designati iunctis parvulis et mulieribus praeter alios 80, ut ferunt, studentes, qui urbe divisim excesserant.*

(F. Baethgen, ed., *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Juden in Regensburg 1453-1738*. Bearb. v. R. Straus. München 1960, pp. 385 s.)

16. Jakob Balde, the German Horace

The great Latin poet Jakob Balde was referred to as “the German Horace”. Born in 1603 or 1604 in Ensisheim (Alsace), he studied in Ingolstadt (Lat. *Anglipolis*) and worked as a priest, a teacher of rhetoric and a poet in Munich and other Bavarian towns, and lastly – from 1654 till his death in 1668 – in Neuburg (Lat. *Neoburg* or *Arx Nova*) on the Danube (Lat. *Danubius* or *Ister*). Balde wrote in Neuburg this poem, in which he compares the flowing of the Danube to the inexorable flux of life (End of the poem *Satyra contra Abusum Tabaci*):

De brevitae vitae: Ex contemplatione Danubii Neoburgum praeterfluentis

*Haec ad Danubium, refici quo tempore pontem
Vidimus insano bellorum turbine fractum,
Arce Nova, vastis cohibens ubi molibus Istrum
Ante Palatini clivo subnixa Philippi
Moenia, confuso stringentem gurgite ripas,
Nereus Anglipolim transmittit et inde Viennam,
Cornibus augendum majoremque usque futurum,
Donec in Euxino perdat sua nomina ponto.
Nos quoque nostra brevi modica perdemus in urna.
Annis more fluens undatim vita recedit,
Vorticibusque suis rapitur declivior aetas
Post varios flexus tumulum subitura profundum.
Festini liquidis decurrunt passibus anni
Flumineo motu neque enim consistere possunt.
Quantum praeteriit, dum scribimus atque movemus
Invidiam sicco ventum potantibus ore!
Quod loquor, hoc inde est nullo revocabile gyro:
Nescit lapsa semel cum fluctibus hora reverti.
Nonne tibi faciem veniens ostenderit unda?
Quae tamen instabilis mox tergum mobile praebet.*

*Sic intra positas homini data tempora metas
Tamquam claustra meant, urgente crepidine certos
Menses atque dies. Sensim dilabimur omnes
In mare sicut aquae. Musae Charitesque venustae
Insontesque joci, Satyri Satyraeque, valete!*

(J. Balde, *Satyra Contra Abusum Tabaci*. Ingolstadt 1657)

17. Certificate for Albert Schweitzer

On November the 24th, 1957 the Protestant theologian, doctor and musician Albert Schweitzer was awarded an honorary doctorate by the Eberhard Karls University in Tübingen. The Latin certificate reads:

QUOD BONUM FELIX FAUSTUMQUE SIT
ANNO SALUTIS
MILLESIMO NONGENTESIMO QUINQUAGESIMO SEPTIMO
RECTORE UNIVERSITATIS MAGNIFICO
GERHARDO ROSENKRANZ
THEOLOGIAE DOCTORE
SCIENTIAE RELIGIONUM PROFESSORE PUBLICO ORDINARIO
DECANO
OTTONE MICHEL
THEOLOGIAE DOCTORE
NOVI TESTAMENTI PROFESSORE PUBLICO ORDINARIO
ORDO THEOLOGORUM EVANGELICORUM
IN LITTERARUM UNIVERSITATE EBERHARDINA CAROLINA
TUBINGENSI
VIRO REVERENDISSIMO

ALBERTO SCHWEITZERO

THEOLOGIAE PHILOSOPHIAE MEDICINAE DOCTORI

*THEOLOGIAE PROFESSORI
MEMBRO MULTARUM ACADEMIARUM
ET SOCIETATUM RERUM SCIENTIARUM
QUI NOVA NOVI TESTAMENTI INTERPRETATIONE DE REGNI
APPROPINQUANTIS EVANGELIO NOS FECIT CERTIORES
QUI PHILOSOPHIAE AC THEOLOGIAE HONOREM AD RES RECTE GERENDAS
PROXIMIQUE DOLORES SUSCIPIENDOS REFERRE NUMQUAM DESTITIT
QUI SVAE IPSIUS VITAE VI ATQUE EXEMPO TOTUM ORBEM HUMANUM
AD FRATRUM VICES PRAESTANDAS EXCITAVIT
IURA ET PRIVILEGIA
THEOLOGIAE DOCTORIS
HONORIS CAUSA
RITE CONFERT ET HOC TESTATUR DIPLOMATE IMPRESSOQUE
UNIVERSITATIS SIGILLO
TUBINGAE
DIE XXIV MENSIS NOVEMBRIS ANNI MCMLVII*

RECTOR DECANUS

(A. Fitzek, *Latein in unserer Zeit*. Würzburg 1990, p. 20)

18. Certificate for Władysław Bartoszewski

On April the 16th, 2004, in Cologne, the former Polish foreign minister, Władysław Bartoszewski, was awarded the Humanism Prize of the Deutscher Altphilologenverband (Association of German Classicists). The Latin certificate reads:

HIS LITTERIS
PRAEMIVM HVMANITATIS
ADIVDICAMVS
DOMINO ILLVSTRISIMO ATQVE HVMANISSIMO

WŁADYSŁAW BARTOSZEWSKI

PRAECLARO HISTORIAE INVESTIGATORI
PRISTINO RERVM EXTERNARVM POLONIAE MINISTRO
PROFESSORI AC SCRIPTORI NOBILISSIMO

QVI AB HOSTIBVS HVMANITATIS VEHEMENTER VEXATVS
MVLTA QVOQVE ET BELLO PASSVS

TAMEN DE GLORIA VICTIS TRIBVENDA
DE LIBERTATE PATRIAE REDDENDA
DE PACE CVNCTIS EVROPAE POPVLIS RESTITVENDA
NVMQVAM DESPERAVIT

CREDENS ESSE NEFAS
ANIMAM PRAEFERRE PVDORI
ET PROPTER VITAM VIVENDI PERDERE CAVSAS

QVI SEMPER ET VBIQVE
STVDIVM RERVM CIVILIVM AC SALVTIS PVBLICAE
CVM ANIMI CVLTVRA CONIVNGENS
HISTORIAM APPELLAT MAGISTRAM VITAE

QVI FORTITER CONTRA TORRENTIEM NIXVS
MVNERE INTERPRETIS FVNGENS
INTER POLONOS ET GERMANOS
FVNDAMENTA EVROPAE COALESCENTI POSVIT

COLONIAE AGRIPPINENSIVM
A. D. XVI. KAL. MAIAS ANNO DOMINI BISMILLESIMO QVARTO
ASSOCIATIONIS PALAEOFILOLOGORVM GERMANORVM PRAESES
HELMVT MEISSNER

(Forum Classicum, 2/2004. Bamberg 2004, p. 102)

Antony Makrinos - Department of Greek and Latin
University College London
a.makrinos@ucl.ac.uk

GREECE

PERCEPTIONS OF GREECE IN THE WORKS OF ROMAN AUTHORS

Introduction

The writing of literary history is an activity that goes beyond setting texts in a historical context. Interpretative theories like intertextuality or reception studies have significantly contributed in recent years in order to establish a new definition of literary history of texts. Intertextuality starts a dialogue between the texts of different historical periods and cultural backgrounds in order to trace chains of significance and measure the difference between them. The dialogue between texts presupposes different voices of various origins preserved in the memory of the poets. Reception studies examine any work of literature that stood the test of time and has been appreciated by many later receivers as well as the original public. In order to be able to reconstruct the expectations of the audience for which the texts were composed, we have to be able to identify different functions and meanings between this ancient audience and our expectations and we need to take into consideration the different cultural horizons in which the texts have been received.

The Greek literary tradition resides in authors like Ennius, Plautus or Vergil and it generated the production of Rome literature based upon textual and cultural translation. Roman poets produced national poetry with innovative character but always based on the sophisticated

culture of Hellenism. In order to do that they have used the cultural exchange of linguistic codes, the emphasis on cultural differences and the commitment to innovate. The Augustans establish polemics with the ancients of the Roman tradition who are seen sometimes as lacking the intellectual depth in order to receive and appropriate the ancient Greek heritage. The ambition of originality becomes a genealogical search and indeed many of the texts of Roman literature focus on genealogy and the search for literary and cultural roots. For example, the Augustan poets want to achieve immortality through their works and at the same time to find their origins in the Greek literary tradition.

During the 500 years of creativity and originality in the Greek world (750-250 BC.), there was no literature in the Roman world. The Romans were trying to develop a sense of national identity working out a powerful social and military system. Some of the reasons for the Latin literature not having developed earlier include the easy access for the Romans to Greek performances and the fact that Greek literature must have seemed inimitable to Roman eyes. The expansion of Roman power after 200 BC. and the Roman conquests of northern Italy, southern Spain, mainland Greece and central and north Africa are extraordinary. The early authors learnt Greek and soon they are eager to work on Greek dramatic works and appropriate them into Latin. The comedies of Plautus and Terence are the first complete works of Latin literature to survive. In the same era, Ennius composed the first national epic of Rome in the style and metre of Homer. The creation of such works presupposes the existence of a public. Further territorial expansions into the Greek world in Asia Minor and the Near East have increased the cultural aspirations of the Roman aristocracy. A large number of Greek intellectuals especially philosophers and poets visited Rome and they were eager to share the cultural and intellectual achievements of Greece.

In this article I intend to explore the idea of 'Greece' as a national entity in the work of a few Roman authors and the ways in which the Greek literature has significantly influenced Roman

authors through ages. I also intend to show that such cultural appropriations are still alive and well even nowadays in modern Greece.

My sample cases are selected in order to explore the above idea:

1. in the plot and the mythological background of Greek heroes (like Hercules) presented in Roman comedy which has served as a stimulus for the Romans in order to define themselves and establish their own mythological universe; such mythological annotations are still alive today in the collective national memory of the Greeks and their stories;
2. in the perceptions of heroism and the heroic code existing already in the two megathemes of war and journey and explored by both Greek and Roman epic through the type scenes of the trip to the underworld and the duel of heroes (aristeia-excellence);
3. in the perceptions of the theme of love often explored as weakness and deprivation of senses by the Greek elegists and the Roman love poets;
4. in the expression and the clash of individual values (love, peace, rural life, femininity, etc.) promoted by the Roman love poets against the heroic values of the community (glory, warfare, city life, masculinity) defended by epic;
5. in the intellectual weight of Greek authors (such as Homer) and their reception by the Romans as the burden of the past; this part of my discussion is related to Harold Bloom's theory of the relationship between poets and their predecessors to which he gives the name 'the anxiety of influence'.

Through all those cases I hope to demonstrate the significant influence of perceptions of Greece in Roman literature and at the same time to show how such perceptions have survived time and can be easily identified in modern Greek intellectual and educational environments.

1. Plautus' *Amphitruo* and the birth of Hercules

Plautus (Source: See page for author [Public domain], via Wikimedia Commons)

Because of the rich Greek tradition of Old and New Comedy, modern Greeks have overlooked Roman Comedy; the works of the Roman comic poets are not regularly performed in Greece nowadays. Most of the theatrical performances in the well established festival of Athens and Epidaurus or in the festival of the Rocks (Φεστιβάλ Βράχων) which take place every summer and the vast majority of theatrical companies which perform ancient drama prefer to present Greek comedy (mainly Aristophanes and sometimes Menander). Greek audiences have familiarised themselves much more with Greek comedy than with Roman. However, Plautus is an exception perhaps because of the close affinity of his works to Menander (half of his works are adaptations to New Greek Comedy) and to Shakespeare and Molière who are popular authors for Greek audiences. For example Plautus' *Amphitruo* has both influenced Shakespeare's *Comedy of Errors* and of course Molière's *Amphitryon* and has been performed in Greece many times in the past. A popular scene for the Greek audiences is when Bromia describes to Amphitruo the birth of Hercules and the story of the Greek hero killing the serpents. The story is very popular in Greece especially for young children.

1.1 Plautus, *Amphitruo* 1053-1130

Bromia Spes atque opes vitae meae iacent sepultae in pectore,
neque ullast confidentia iam in corde, quin amiserim;
ita mihi videntur omnia, mare terra caelum, consequi, 1055
iam ut opprimar, ut enicer. me miseram, quid agam nescio.
ita tanta mira in aedibus sunt facta. vae miserae mihi,
animo malest, aquam velim. corrupta sum atque absumpta sum.
caput dolet, neque audio, nec oculis prospicio satis,
nec me miserior femina est neque ulla videatur magis. 1060
ita erae meae hodie contigit. nam ubi parturit, deos sibi invocat,
strepitus, crepitus, sonitus, tonitrus: ut subito, ut propere, ut valide tonuit!
ubi quisque institerat, concidit crepitu. ibi nescio quis maxuma
vóce exclamat: "Alcumena, adest auxilium, ne time:
et tibi et tuis propitius caeli cultor adventit. 1065
exurgite" inquit 'qui terrore meo occidistis prae metu.'
ut iacui, exsurgo. ardere censui aedis, ita tum confulgebant.
ibi me inclamat Alcumena; iam ea res me horrore adficit,
erilis praeventit metus: accurro, ut sciscam quid velit.
atque illam geminos filios pueros peperisse conspikor; 1070
neque nostrum quisquam sensimus, quom peperit, neque providimus.
sed quid hoc? quis hic est senex, qui ante aedis nostras sic iacet?
numnam hunc percussit Iuppiter?
credo edepol, nam, pro Iuppiter, sepultust quasi sit mortuos.
ibo et cognoscam, quisquis est. Amphitruo hic quidem est erus meus. 1075
Amphitruo. **Amphitruo.** Perii. **B.** Surge. **A.** Interii. **B.** Cedo manum. **A.**
Quis me tenet? **B.** Tua Bromia ancilla. **A.**
Totus timeo, ita me increpuit Iuppiter.
nec secus est, quasi si ab Acherunte veniam. sed quid tu foras
egressa es?
B. Eadem nos formido timidas terrore impulit
in aedibus, tu ubi habitas. nimia mira vidi. vae mihi, 1080
Amphitruo, ita mihi animus etiam nunc abest.
A. Agedum expedi:

scin me tuom esse erum Amphitruonem? **B.** Scio. **A.** Vide etiam nunc. **B.** Scio.
A. Haec sola sanam mentem gestat meorum familiarium.
B. Immo omnes sani sunt profecto. **A.** At me uxor insanum facit
suis foedis factis. **B.** At ego faciam, tu idem ut aliter praedices, 1085
Amphitruo, piam et pudicam esse tuam uxorem ut scias.
de ea re signa atque argumenta paucis verbis eloquar.
omnium primum: Alcumena geminos peperit filios.
A. Ain tu, geminos? **B.** Geminos. **A.** Di me servant. **B.** Sine me dicere,
ut scias tibi tuaeque uxori deos esse omnis propitios. 1090
A. Loquere. **B.** Postquam parturire hodie uxor ocepit tua,
ubi utero exorti dolores, ut solent puerperae
invocat deos immortales, ut sibi auxilium ferant,
manibus puris, capite operto. ibi continuo contonat
sonitu maximo; aedes primo ruere rebamur tuas. 1095
aedes totae confulgebant tuae, quasi essent aureae.
A. Quaeso absolvito hinc me extemplo, quando satis deluseris.
quid fit deinde?
B. Dum haec aguntur, interea uxorem tuam
neque gementem neque plorantem nostrum quisquam audivimus;
ita profecto sine dolore peperit. **A.** Iam istuc gaudeo, 1100
utut erga me merita est. **B.** Mitte ista atque haec quae dicam accipe.
postquam peperit, pueros lavere iussit nos. ocepimus.
sed puer ille quem ego lavi, ut magnus et multum valet!
neque eum quisquam colligare quivit incunabulis.
A. Nimia mira memoras; si istaec vera sunt, divinitus 1105
non metuo quin meae uxori latae suppetiae sient.
B. Magis iam faxo mira dices. postquam in cunas conditust,
devolant angues iubati deorsum in impluvium duo
maximi: continuo extollunt ambo capita. **A.** Ei mihi.
B. Ne pave. sed angues oculis omnis circumvisere. 1110
postquam pueros conspicati, pergunt ad cunas citi.
ego cunas recessim rursus vorsum trahere et ducere,
metuens pueris, mihi formidans; tantoque angues acrius
persequi. postquam conspexit angues ille alter puer,

citus e cunis exilit, facit recta in anguis impetum: 1115
 alterum alteraprehendit eos manu perniciter.
A. Mira memoras, nimis formidolosum facinus praedicas;
 nam mihi horror membra misero percipit dictis tuis.
 quid fit deinde? porro loquere. **B.** Puer ambo angues enicat.
 dum haec aguntur, voce clara exclamat uxorem tuam— 1120
A. Quis homo? **B.** Summus imperator divom atque hominum Iuppiter.
 is se dixit cum Alcumena clam consuetum cubitibus,
 eumque filium suom esse qui illos angues vicerit;
 alterum tuom esse dixit puerum. **A.** Pol me haud paenitet,
 si licet boni dimidium mihi dividere cum Iove. 1125
 abi domum, iube vasa pura actutum adornari mihi,
 ut Iovis supremi multis hostiis pacem expetam.
 ego Teresiam coniectorem advocabo et consulam
 quid faciundum censeat; simul hanc rem ut facta est eloquar.
 sed quid hoc? quam valide tonuit. di, obsecro vostram fidem. 1130

A theatrical performance by the Municipal and Regional Theatre of
 Northern Greece (ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Βορείου Ελλάδας) presented in the ancient
 theatre of Dion has been broadcasted by the state channel ET-1 in 1994
 and can be found online in the ERT archives: [http://www.ert-archives.
 gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=8490&tsiz=0&act=mMainView](http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=8490&tsiz=0&act=mMainView)
 (accessed 2 June 2013)

2. Aeneas' adventures

The students of Latin in secondary education in Greece have got a
 first contact with the story of Aeneas and the *Aeneid* when they are 16
 years old and after they have studied both the *Iliad* and the *Odyssey*
 (from translation). They will first encounter the story of Aeneas and Dido
 in Book 4 together with the story of Romulus and Remus; the students
 who will follow undergraduate studies in Humanities will either study
 Aeneas' trip to the underworld (book 6) or the duel between Aeneas and

Turnus (book 12). The reason for which those two episodes are selected is mainly because of their strong links to the *Odyssey* and the *Iliad* respectively which are considered to be for modern Greeks the Bible of the Greek nation.

A 5th-century portrait of Vergil
from the *Vergilius Romanus* (source: See page for author [Public domain],
via Wikimedia Commons)

2.1. Aeneas' trip to the Underworld (*The Aeneid* 6.756–823)

In his trip to the underworld, Aeneas meets Anchises and he has a revelation of all these ghosts of Roman heroes waiting to be born. Anchises has been long waiting to show Aeneas the figures of Rome's future so that he might rejoice at the discovery of Italy. And of course Augustus becomes visible next to Romulus something that demonstrates a glorious future to come. So instead of being a historical epic which only looks back at the legendary origins of the Roman race i.e. at the past, the *Aeneid* is a legendary epic that looks forward to the history of Rome i.e. at the future (Vergil's present). So in the *Aeneid* there is heavy awareness of the past and of the relationship of past and future/present something which is not present in Homer. The aim is to create an epic as foundational within Roman culture as the Homeric epics are within Greek.

“Nunc age, Dardanium prolem quae deinde sequatur
 gloria, qui maneant Itala de gente nepotes,
 inlustris animas nostrumque in nomen ituras,
 expediam dictis, et te tua fata docebo.
 Ille, vides, pura iuvenis qui nititur hasta, 760
 proxuma sorte tenet lucis loca, primus ad auras
 aetherias Italo commixtus sanguine surget,
 silvius, Albanum nomen, tua postuma proles,
 quem tibi longaevo serum Lavinia coniunx
 educet silvis regem regumque parentem, 765
 unde genus Longa nostrum dominabitur Alba.
 “Proxumus ille Procas, Troianae gloria gentis,
 et Capys, et Numitor, et qui te nomine reddet
 Silvius Aeneas, pariter pietate vel armis
 egregius, si umquam regnandam acceperit Albam. 770
 Qui iuvenes! Quantas ostentant, aspice, vires,
 atque umbrata gerunt civili tempora quercu!
 Hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam,
 hi Collatinas imponent montibus arces,
 Pometios Castrumque Inui Bolamque Coramque. 775
 Haec tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terrae.
 “Quin et avo comitem sese Mavortius addet
 Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
 educet. Viden, ut geminae stant vertice cristae,
 et pater ipse suo superum iam signat honore? 780
 En, huius, nate, auspiciis illa incluta Roma
 imperium terris, animos aequabit Olympo,
 septemque una sibi muro circumdabit arces,
 felix prole virum: qualis Berecynthia mater
 invehitur curru Phrygiarum turrata per urbes, 785
 laeta deum partu, centum complexa nepotes,
 omnes caelicolas, omnes supera alta tenentes.
 “Huc geminas nunc flecte acies, hanc aspice gentem
 Romanosque tuos. Hic Caesar et omnis Iuli

progenies magnum caeli ventura sub axem. 790
 Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
 Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
 saecula qui rursus Latio regnata per arva
 Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
 proferet imperium: iacet extra sidera tellus, 795
 extra anni solisque vias, ubi caelifer Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
 Huius in adventum iam nunc et Caspia regna
 responsis horrent divom et Maeotia tellus,
 et septemgemini turbant trepida ostia Nili. 800

2.2. The duel between Aeneas and Turnus (*The Aeneid* 12.919-952)

In the *Aeneid*, Aeneas is elevated from a secondary character in the *Iliad* to a major character, the main protagonist. Since Vergil claims to be the Roman Homer (in a much stronger way than Ennius) he does not imitate Homer only in terms of structure; there is a reversed sequence of the Homeric poems, the first 6 books of the *Aeneid* are Aeneas' *Odyssey* describing his journey to Italy and the last 6 books of the *Aeneid* are his *Iliad* as he fights a second Trojan War in which he takes the role of Achilles; Turnus (Italian leader) takes the role of Hector. Aeneas' heroic code is modelled upon the main characters of the Homeric epics which is interesting for the Greeks and establishes the impact of the Homeric poems on Roman epic. Greek children are familiar with the Homeric passages praising bravery some of which have become standard phrases in Modern Greek vocabulary and have been used as motto by a number of educational and military institutions (e.g. *Iliad* 6.208: αἰέν ἀριστεύειν – 'ever to excel', *Iliad* 12.243: εἶς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης – 'the best goal is defending one's country'). The duel between Aeneas and Turnus reminds of the above heroic ideals and in general of the Homeric heroic code which dictates the revenge of Achilles' best friend, Patroclus. The comparison to the Homeric parallel is interesting because it involves a

very similar end with the killing of Hector but at the same time a very different one since in the *Aeneid* there is a happy end to the story of Aeneas who becomes the main founder of Rome and the Pax Augusta (in contradiction to Hector's death which will mean the destruction of his family, his community and his city):

Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
sortitus fortunam oculis, et corpore toto 920
eminus intorquet. Murali concita numquam
tormento sic saxa fremunt, nec fulmine tanti
dissultant crepitus. Volat atri turbinis instar
exitium dirum hasta ferens orasque recludit
loricae et clipei extremos septemplicis orbes. 925
Per medium stridens transit femur. Incidit ictus
ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Consurgunt gemitu Rutuli, totusque remugit
mons circum, et vocem late nemora alta remittunt
Ille humilis supplexque oculos, dextramque precantem 930
protendens, "Equidem merui nec deprecor," inquit:
"utere sorte tua. Miseri te siqua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae
et me seu corpus spoliatum lumine mavis 935
redde meis. Vicisti, et victum tendere palmas
Ausonii videre; tua est Lavinia coniunx:
ulterius ne tende odiis." Stetit acer in armis
Aeneas, volvens oculos, dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo 940
cooperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, victum quem volnere Turnus
straverat atque umeris inimicum insigne gerebat.
Ille, oculis postquam saevi monimenta doloris 945
exuviasque hausit, furiis accensus et ira

terribilis, "Tunc hinc spoliis indute meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc volnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit,"
hoc dicens ferrum adverso sub pectore condit
fervidus. Ast illi solvuntur frigore membra
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

950

3. Catullus' envy

All Greek students know Sappho and they have studied at least a few of her fragmentary poems from a Modern Greek translation and through her they have the chance to get a taste of Catullus. One of Sappho's most studied poems, fragment 31, describes her envy when she looks at the man who sits across from her beloved. She considers the man to be in heaven. The physical symptoms of her love are described in detail: she feels her heart leaping in her breast, she cannot talk, her tongue is paralysed, she feels burning, her eyes are blinded and her ears are drumming. She sweats and she shakes, she feels as if she is close to death. Sappho presents vividly in this poem the physical symptoms of love which looks like an illness.

Modern bust of Catullus on the Piazza Carducci, Sirmione (source: By Schorle (Own work) [GFDL (<http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>) or CC-BY-SA-3.0-2.5-2.0-1.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0>)], via Wikimedia Commons)

otio exsultas nimiumque gestis.
otium et reges prius et beatas
perdidit urbes. 15

3.2. Sappho fr. 31 (transl. by M. L. West)

He looks to me to be in heaven,
that man who sits across from you
and listens near you to your soft speaking,
your laughing lovely: that, I vow,
makes the heart leap in my breast; 5
for watching you a moment, speech fails me,
my tongue is paralysed, at once
a light fire runs beneath my skin,
my eyes are blinded, and my ears drumming,
the sweat pours down me, and I shake 10
all over, sallower than grass:
I feel as if I'm not far off dying.
But no thing is too hard to bear:
for [God can make] the poor man [rich,
or bring to nothing heaven-high fortune.] 15

4. Propertius and C. P. Cavafy: the rejection of war and the heroic ideal in roman elegy and modern Greek poetry

In his poems Propertius is very eager in setting the lover-poet against the Roman citizen-soldier. This is evident in poem 1.6 in which the life of Tullus the soldier on his way to Asia is contrasted to Propertius the lover stuck in the city of Rome. Through a *militia amoris* metaphor, love is presented as warfare and attention is given to the opposition between the life of the soldier and the life of a lover. Through his preference for the cruel life of the lover, Propertius attacks Roman masculinity and its militaristic values.

The same anti-militaristic ideas are expressed in poem 3.4 in which Propertius uses politically resonant metaphors for love (*militia*) and contrasts self with responsible figures (soldiers and epic poets). In this way he demonstrates his preference for the individual and the private not the public, for love and poetry not war. He is like Paris not like Hector/Achilles, he will applaud the triumph of Augustus as a passive spectator and lover not as an active participant.

4.1. Propertius 1.6 (an invitation declined)

Non ego nunc Hadriae vereor mare noscere tecum,
Tulle, neque Aegeo ducere vela salo,
cum quo Rhipaeos possim conscendere montes
ulteriusque domos vadere Memnonias;
sed me complexae remorantur verba puellae, 5
mutatoque graves saepe colore preces.

illa mihi totis argutat noctibus ignes,
et queritur nullos esse relicta deos;
illa meam mihi iam se denegat, illa minatur
quae solet ingrato tristis amica viro. 10
his ego non horam possum durare querelis:
ah pereat, si quis lentus amare potest!

an mihi sit tanti doctas cognoscere Athenas
atque Asiae veteres cernere divitias,
ut mihi deducta faciat convicia puppi 15
Cynthia et insanis ora notet manibus,
osculaque opposito dicat sibi debita vento,
et nihil infido durius esse viro?

tu patruī meritas conare anteire secures,
et vetera oblitis iura refer sociis. 20

nam tua non aetas umquam cessavit amori,
semper at armatae cura fuit patriae;
et tibi non umquam nostros puer iste labores
afferat et lacrimis omnia nota meis!

me sine, quem semper voluit fortuna iacere, 25
huic animam extremam reddere nequitiae.
multi longinquo periere in amore libenter,
in quorum numero me quoque terra tegat.
non ego sum laudi, non natus idoneus armis:
hanc me militiam fata subire volunt. 30

at tu, seu mollis qua tendit Ionia, seu qua
Lydia Pactoli tingit arata liquor,
seu pedibus terras seu pontum remige carpes,
ibis et accepti pars eris imperii:
tum tibi si qua mei veniet non immemor hora, 35
vivere me duro sidere certus eris.

4.2. Propertius 3.4 (war planned by Caesar)

Arma deus Caesar dites meditatur ad Indos,
et freta gemmiferi findere classe maris.
magna, viri, merces: parat ultima terra triumphos;
Tigris et Euphrates sub nova iura fluent;
serva, sed Ausoniis veniet provincia virgis; 5
assuescent Latio Partha tropaea Iovi.
ite agite, expertae bello, date lintea, prorae,
et solitum, armigeri, ducite munus, equi!
omina fausta cano. Crassos clademque piate!
ite et Romanae consulite historiae! 10

Mars pater, et sacrae fatalia lumina Vestae,

ante meos obitus sit precor illa dies,	
qua videam spoliis oneratos Caesaris axes,	
et subter captos arma sedere duces,	18
tela fugacis equi et bracati militis arcus,	17
ad vulgi plausus saepe resistere equos,	14
inque sinu carae nixus spectare puellae	15
incipiam et titulis capta legam!	
ipsa tuam conserva prolem, Venus: hoc sit in aevum,	19
cernis ad Aenea quod superesse caput.	20
praeda sit haec illis, quorum meruere labores:	
mi sat erit Sacra plaudere posse Via.	

4.3.1. C. P. Cavafy

Portrait of C. P. Cavafy 1900

(source: By user:Iustinus (<http://cavafis.compupress.gr/>)
Public domain, via Wikimedia Commons)

In the same way that Propertius has presented a strong anti-militaristic spirit coupled with preference to the individual and the artist, one of the most prominent modern Greek poets, C. P. Cavafy (1863-1933) celebrates the same trust to the individual artist in his poem *Young Men of Sidon, 400 AD*. In this poem Cavafy takes us to Sidon, a Hellenised city at the bays of Phoenice which by 400 AD. has already become a Roman suburb. Five young rich and educated youngsters are having fun in a house with an actor who narrates poetry. Amongst other poems the actor narrates

Aeschylus' epigram (which according to tradition was written by Aeschylus himself in order to be engraved on his tomb):

*This tomb holds the Athenian Aeschylus, son of Euphorion
Who comes from Gela, bearer of sacrificial fire, here where he lies
For his excellent bravery about which the forest of Marathon could speak
(and the long-haired Persian from his own experience).*

In this epigram Aeschylus is proud of his patriotism and his bravery in the Marathon war against the Persians without mentioning his poetic work, his tragedies which gave him immortality. On the basis of this epigram, one of the Sidonian youths (perhaps a mask for Cavafy himself) blames Aeschylus for choosing his military bravery over his great poetic work and at the same time he expresses a view about the value of artistic creation and its importance for the creator.

The poem was written and published in 1920, in the aftermath of the First World War and during the Greek Turkish War of 1919-1922; Cavafy explores the same issue which has been underlined by the tradition of the poets of Roman elegy: the clash between the ideals of patriotism and military bravery underlined by Aeschylus' epigram as opposed to the life of the lover of art and the individual artistic work which can equally offer immortality and glory.

4.3.2. C. P. Cavafy, *Young Men of Sidon (A.D. 400)* (1920)

The actor they had brought in to entertain them
also recited a few choice epigrams.

The room opened out on the garden,
and a delicate odor of flowers
mingled with the scent
of the five perfumed young Sidonians.

There were readings from Meleager, Krinagoras, Rhianos.
But when the actor recited

“Here lies Aeschylus, the Athenian, son of Euphorion”
(stressing maybe more that he should have
“his renowned valor” and “sacred Marathonian grove”),
a vivacious young man, mad about literature,
suddenly jumped up and said:

“I don’t like that quatrain at all.
Sentiments of that kind seem somehow weak.
Give, I say, all your strength to your work,
make it your total concern. And don’t forget your work
even in times of trial or when you near your end.
This is what I expect, what I demand of you—
and not that you completely dismiss from your mind
the magnificent art of your tragedies—
your *Agamemnon*, your marvelous *Prometheus*,
your representations of Orestes and Cassandra,
your *Seven Against Thebes*—to set down for your memorial
merely that as an ordinary soldier, one of the herd,
you too fought against Datis and Artaphernis.”
(Transl. by Edmund Keeley / Philip Sherrard)

5. The shade of Homer in Roman epic and D. Solomos

One of the most well read modern Greek poets is the Count Dionysios Solomos (1798-1857) who became famous with his ‘Hymn to Liberty’ (Paris 1825) part of which is now the National Anthem of Greece. Solomos was acquainted of the Italian poet Ugo Foscolo (1778-1827) and the Homeric translator Vincenzo Monti (1754-1828). In his work there is an aspiration to become the successor of Homer and to provide a certain Romantic image of him which survives from early Roman epic (mainly Latin poets like Ennius and Silius Italicus) and even Petrarch. The *Shade of Homer* is one of the earliest poems that Solomos has produced in Greek (1818-24).

Portrait of Dionysios Solomos

(source: See page for author [Public domain], via Wikimedia Commons)

5.1. Silius Italicus, *Punica* 13.778-797

Atque hic Elysio tendentem limite cernens
effigiem iuuenis, caste cui uitta ligabat
purpurea effusus per colla nitentia crines, 780
'Dic,' ait 'hic quinam, uirgo? nam luce refulget
praecipua frons sacra uiro, multaeque secuntur
mirantes animae et laeto clamore frequentant.
qui uultus! quam, si Stygia non esset in umbra,
dixissem facile esse deum!' 'Non falleris:' inquit 785
docta comes Triuiiae 'meruit deus esse uideri,
et fuit in tanto non paruum pectore numen.
carmine complexus terram, mare, sidera, manis
et cantu Musas et Phoebum aequauit honore.
atque haec cuncta prius quam cerneret ordine terris 790
prodidit ac uestram tulit usque ad sidera Troiam.'
Scipio perlustrans oculis laetantibus umbram,
'Si nunc fata darent, ut Romula facta per orbem
hic caneret uates, quanto maiora futuros
facta eadem intrarent hoc' inquit 'teste nepotes! 795
felix Aeacide, cui tali contigit ore
gentibus ostendi, creuit tua carmine uirtus.'

5.2. Petrarch *Africa* 9.158-215 (Ennius' dream of Homer)

Hic michi nunc etiam dubii sub tempore belli
Affuit in somnis. Quis somnum dixerit illum?
Pervigil astabam. Fracta nam pace sub armis
Omnia fervebant; seroque in castra reversus
Contigeras animum. Iubeas si vera fateri,
Non timui; tamen in dubio spes fessa pependit
Usque sub occasum solis. Tum maxima pernox
Cura animum tenuit, quid secum postera ferret
Tot motus clausura dies. Hic nocte sub alta
Aspicio adventare senem, quem rara tegebant
Frustra toge et canis immixta et squalida barba.
Sedibus exierant oculi. Cava frontis ymago
Horrorem inculta cum maiestate ferebat.
Dirigui. Tunc ille manu similisque videnti
Occupat ancipitem Graioque bec more profatur:
"Salve, care michi Latie telluris amice
Unice! quodque diu votis animoque petisti,
Aspice qualis erat quondam dum vixit Homerus.
Huc ego vix tandem reserato carcere Ditis
Emersi, tacite perrumpens viscera terre."
Procobui voluique pedes contingere vatis:
Umbra fuit nudeque heserunt oscula terre.
"Surge" ait "et mecum ex equo, nam dignus es, ultro
Congredere et, dum tempus habes, tam sepe negato
Colloquio satiare meo." Tum protinus ardens
Exsurgo "Gentisque ingens o gloria" dixi
"Argolice summumque decus, quis talia tanto
Supplitia inflixit? Sacre quis lumina frontis
Natureque duces rapuit, tantumque nocere
Sustinuit mundo? Non hic michi creditus olim:
Lincea quin acies animo occursabat amanti
Visque oculis immensa tuis. Quos Grecia portus

Dives habet gemino late circumflua ponto;
 Quos colles, que rura collit, que vallibus imis
 Antra tenet, quenam frondosa cacumina silvis
 Aut pelago scopulos, quos non michi lumine certo
 Monstraris? Cernenda aliis longinqua dedisti,
 Ipse propinqua videns minime? Miracula menti
 Quanta mee! Egeo diffusas ecce profundo
 Cicladas hinc numero; video quot litore flexus
 Hellespontiaci: tu me nequis ipse tueri,
 Ostendens tam multa michi!" Tum suscipit ille:
 "Vera quidem memoras sed non miranda. Quid ergo?
 Qui michi corporeos Deus abstulit, ille nequibat
 Restituisse alios quibus alios quibus hec archana viderem?
 Desine iussa Dei solitis onerare querelis,
 Mortalis! Namquam ista hominum stultissima lis est.
 Iusta facit quecumque facit. Sed noscere eunta
 Vestra nequit gravitas sub opaci carceris umbra.
 Quam multis nocuere oculi visusque vagati
 Compulit et cepto forsan semovit honesto!
 Hinc ea sponte quidem, gravis ut nocituraque multis,
 Sarcina deposita est. Quin hinc modo pergimus ultra?
 Tu cecum ne sperne ducem. Fortasse videbis
 Multa animo placitura tuo. Nec cura futuri
 Solicitet casus. Quoniam lux crastina campos
 Sanguine Penorum Latio vincente rigabit."
 Prosequor augurio letus.

5.3. D. Solomos, *The Shade of Homer* (1818-24)

The moon shone dimly – peace
 made all, all of nature still.
 And from its deserted bed
 the nightingale began its plaint;

all around, the night calm
echoed the sweet weeping;
suddenly a deep sleep seized me,
and before my eyes an old man appeared.

The old man was resting on the shore;
over his old, torn clothes
Sweetly the breath of wind
scattered his few white hairs,
and towards the many stars of the aether
he rolled his extinguished eyes;
slowly he arose,
and as if still sighted drew near me.
(transl. by D. Ricks)

Bibliography

- C. P. Cavafy, *Collected Poems*. Translated by Edmund Keeley and Philip Sherrard. Edited by George Savidis. Revised Edition. Princeton University Press, 1992.
- D. M. Christenson (ed.), *Plautus Amphitruo*. Cambridge University Press, 2000.
- G. P. Goold (ed.), *Propertius Elegies*. Harvard University Press, 2006.
- J. B. Greenough (ed.), *Vergil. Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil*. Boston. Ginn & Co. 1900.
- P. Laurens (ed.), *Pétrarque. L'Afrique – Affrica*. Tome premier (Livres I–V). Édition, traduction, introduction et notes. Paris, Les Classiques de l'Humanisme, 2006.
- G. Lee (ed.), *Catullus The Complete Poems*. Oxford University Press, 2008.
- D. Ricks, *The Shade of Homer*. Cambridge University Press, 1989.
- W. C. Summers – J. P. Postgate (eds.), *Silius Italicus. Corpus Poetarum Latinorum*, Vol 2. London, Sumptibus G. Bell et Filiorum, 1905.
- M. L. West (ed. and transl.), *Greek Lyric Poetry*. Oxford University Press, 1994.

Serena Ferrando - Genoa, Italia
Liceo scientifico "A. Issel", Finale ligure
e-mail: serena_ferrando@libero.it

ITALY

VAGANTES PER ITALICA LITORA. ITINERARIUM POETICVM INTRA LATINAM ITALICAMQVE TRADITIONEM

Introduction

This contribution wishes to be a practicable itinerary for knowledge and study about Italy through texts composed by poets and prose writers. The authors and works that I have chosen cover a very long period: from the Roman Republican age through to the Decadence Age, embracing a period of two thousand years. You can find some very familiar texts here, such as the beautiful poem by Catullus (Verona, 84? B.C. – 54 B.C.) about Sirmio (*carm.* 31) or the ode by Horace (Venosa, 65 B.C. – Roma, 8 B.C.) to the Bandusian spring (*carm.* 3. 13), but also some works from the medieval or humanistic age that are essentially far from the usual lines of literary studies. The order of my contribution obviously has a symbolic sense, starting with the celebration of Italian beauties (Catullus) and ancient traditions (Horace) with a pathetic mourning of a sacrificed young goat.

After these much-celebrated poems of the classical era, we go on to some verses by our most prestigious poet and humanist, Francesco Petrarca (Arezzo, 1304 – Arquà, 1374), whose most important works were inspired by Laura's love, the girl that he met in Avignon in April 1327. Able emulator of classics, Francesco Petrarca found, studied and published a very large number of manuscripts. Among his works the most remarkable Latin

poems are *De viribus illustribus*, *Africa*, *Secretum*, *De remediis utriusque Fortunae* and the *Canzoniere* (this one written in Italian but inspired by Catullus). In some of these works Petrarca speaks with ancient poets as though they were his best friends. We can find this singular attitude of the author in two texts that I have selected here, namely two letters in Latin respectively addressed to Horace and Vergil. Talking about Vergil (Andes, 70 B.C. – Brindisi, 19 B.C.), we must also include in this itinerary the famous celebration of Italy that we can read in *Georgica* (2. 458-474). It is a praise of our country very similar to the Vergilian *laus Italiae* that follows a constant pattern in Petrarca's composition. It is also a beautiful and classical text, where we can find many classical quotations.

Following the dialogue of Petrarca with ancient authors, I would like to present some quotations of the *Epistula*, composed by Dante Alighieri (Florence, 1265 – Ravenna 1321), father of Italian literature. The text I have chosen was written by the poet during a difficult period in exile, to which he was subjected for political reasons. Very famous for his *Divina Commedia*, where he describes his voyage on the reign of deads in search of God and moral redemption, Dante is also well known for his political and rhetoric works (*Epistulae*, *De Monarchia*, *De vulgari eloquentia*, *Convivio*). However, his ardent love for his city, Florence, in Tuscany, and for Italy in general, does not make it hard for him to reach a compromise with political adversaries: this is the essential message conveyed by the text introduced here. After Dante, we have another famous exile, Ovid (Sulmona, 43 B.C. – Tomis, 17 or 18 A.D.). A mysterious *carmen* (perhaps the *Ars amatoria*) and an *error* led to the banishing of this brilliant poet of the golden society away from Rome to Tomis. The difficult situation of Ovid is described in the works he wrote during his exile (*Tristia*, *Epistulae ex Ponto*), where, unlike Dante, he continuously tries to return home with the help of influential people from the Roman society. I quote here some lines from a delightful description of the Italian spring, where the poet celebrates the natural beauty of this country with a really bright picture of Roman life during the feasts, in strident contrast to his inner 'death'.

After this *Laus veris Romanae*, another poet is introduced who composed some perfect verses in Latin: Giovanni Pascoli, one of the most important

authors of the Decadence Age (S. Mauro, 1855 – Castelvechchio, 1912), and a learned classical scholar. After a tragic childhood, with the mysterious murder of his father, the poet became very sensitive. Already from his first work, *Myrica* (1891, title inspired by Vergil), one can understand all his personal suffering and love for the nature. He studied at the University of Bologna with the poet Giosuè Carducci and composed many works in Italian and Latin. With these latter poems, *Carmina (Ruralia, Res romanae, Liber de poetis, Poemata christiana)* and *Thallusa*, he won a prestigious poetry competition for poems written in Latin organized in Amsterdam. These verses are classically constructed and inspired by similar languid and delicate suffering. The lines that I present here are from the Latin work *Fanum Vacunae*: Pascoli describes a rustic sunrise, with accents of soft inspiration. In Italian literature, the motif of the spring is traditionally and strictly related to the fortunate theme of precariousness of human life and youth: let me recall the lyric of Lorenzo il Magnifico (Florence, 1449-1492) about *brevitas vitae et iuventutis*¹. After the melancholic poetry of Petrarca, I conclude my exploration of Italian classical literature with the song *Carmina Burana*, a medieval text where some *iuvenes viatores* celebrate spring and youth, exhorting readers to be happy and carefree as long as possible. The last text is a famous horatian poem on *brevitas vitae* and the need to make the best of youth and life.

¹ *Trionfo di Bacco e Arianna*, ballata, in A. Giudice-G. Bruni, *Problemi*, pp. 737-739: “Quant’è bella giovinezza/che si fugge tuttavia!/Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Quest’è Bacco e Arianna,/belli, e l’un dell’altro ardenti:/perché ‘l tempo fugge e inganna./sempre insieme stan contenti./Queste ninfe ed altre genti/sono allegre tuttavia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Questi lieti satiretti,/delle ninfe innamorati,/ per caverne e per boschetti/han lor posto mille agguati;/or da Bacco riscaldati,/ballon, saltan tuttavia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Queste ninfe anche hanno caro/ da lor esser ingannate:/non può fare a Amor riparo,/se non gente rozze e ingrante:/ora insieme mescolate/suonon, canton tuttavia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Questa soma, che vien drieto/sopra l’asino, è Sileno:/così vecchio e d’anni pieno;/se non può star ritto, almeno/ride e gode tuttavia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Mida vien drieto a costoro:/ciò che tocca, oro diventa./E che giova aver tesoro,/s’altri poi non si contenta?/Che dolcezza vuoi che senta/chi ha sete tuttavia?/Chi vuol esser lieto, sia:/ di doman non c’è certezza./ Ciascun apra ben gli orecchi,/di doman nessun si paschi;/oggi sian, giovani e vecchi,/lieti ognun, femmine e maschi;/ogni tristo pensier caschi:/facciam festa tuttavia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza./ Donne e giovinetti amanti,/viva Bacco e viva Amore!/Ciascun suoni, balli e canti!/Arda di dolcezza il core!/Non fatica, non dolore!/Ciò ch’ha a esser, convien sia./Chi vuol esser lieto, sia:/di doman non c’è certezza”.

I have organized my exploration, or better my *Itinerarium poeticum intra latinam italicamque traditionem*, in eleven different symbolic stages, that I classically call *stationes* in my text. I hope that students, teachers, professors or simply my readers can easily look up the following quotations.

Itinerarium poeticum intra latinam italicamque traditionem

1. *Statio prima: amatissima paeninsula Sirmionis*

Catullus (84?-54 B.C.), the most delicate poet of Latin literature, deeply loved Lake Garda: on the shores of this lake he spent the most beautiful period of his life, a period of carefree youthfulness. In these famous lines the poet sincerely celebrates his return to Sirmio from Bitinia, where he participated in a military expedition with the governor Gaius Memmius. The hardship of military life did not suit the candid nature of Catullus, who sings Sirmio with an almost childlike joy:

*Paene insularum, Sirmio, insularumque
ocelle, quascumque in liquentibus stagnis
marique vasto fert uterque Neptunus,
quam te libenter quamque laetus in viso,
vix mi ipse credens Thuniam atque Bithunos
liquisse campos et videre te in tuto.
O quid solutis est beatius curis,
cum mens onus reponit, ac peregrino
labore fessi venimus larem ad nostrum
desideratoque acquiescimus lecto?
Hoc est quod unum est pro laboribus tantis.
Salve, o venusta Sirmio, atque ero gaude;
gaudete vosque, o Lydiae lacus undae;
ridete, quidquid est domi cachinnorum.*

(Catul. 31)

2. *Statio secunda: laus fontis Bandusiae*

Horace (65-8 B.C.), the satiric poet who defines himself as *Epicuri de grege porcus*, is a delightful and fine artist. In these famous verses he sings the sacrifice of an innocent young goat in the not so innocent waters of the Bandusian spring:

*O fons Bandusiae, splendidior vitro,
dulci digne mero non sine floribus,
cras donaberis haedo,
cui frons turgida cornibus
primis et venerem et proelia destinat.
Frustra, nam gelidos inficiet tibi
rubro sanguine rivos
lascivi suboles gregis.
Te flagrantis atrox hora Caniculae
nescit tangere, tu frigus amabile
fessis vomere tauris
praebes et pecori vago.
Fies nobilium tu quoque fontium
me dicente cavis impositam ilicem
saxis, unde loquaces
lympae desiliunt tuae.*

(Hor. *Carm.* 3.13)

3. *Statio tertia: epistula Petrarcae ad Horatium poëtam*

In these classical verses we can read a very original dialogue between the poet and humanist Petrarca and his *magister poesiae*, Horace. Petrarca loved the ancient world so much that he imagined that he communicated with its more important spirits as though they were his best friends:

Ad Horatium Flaccum lyricum poëtam

Regem te lyriçi carminis italus

- orbis quem memorat, plectraque lesbia
neruis cui tribuit Musa sonantibus,
Thirrenum adriaco, tuscus et apulo,
5 quem sumpsit proprium Tybris ab Aufido
nec fuscam atque humilem spreuit originem,
te nunc dulce sequi saltibus abditis,
umbras et scatebras cernere uallium,
colles purpureos, prata uirentia
10 argentesque lacus antraque roscida;
seu faunum gregibus concilias uagis,
seu pergis Bromium uisere feruidum,
fuluam pampineo siue deam deo
affinem tacitis concelebras sacris,
15 Ambrorum Venerem seu canis indigam,
seu nimphas querulas et satyros leues
et nudas roseo corpore Gratias,
seu famam et titulos Herculis improbi,
incestique aliam progeniem Iouis,
20 Martem sub galea, Pallidis egida
late Gorgoneis crinibus horridam,
ledeos iuuenes, mitia sidera
tutelam ratiùm, fluctibus obrutos,
argutum cithare Mercurium patrem;
25 verbis auricomum pectis Apollinem,
et Xantho nitidam cesariem lauis,
Germanam pharetra conspicuam et feris
infestam, aut choreas Pyeridum sacras:
sculpunt que rigido marmore durius
30 heroas ueteres sique forent, nouos,
eternam meritis et memorem notam
affixam calamo, nequa premat dies.*

*Sic uatum studiis sola fauentibus
 virtus perpetuas linquit imagines,
 35 quarum presidio semideos duces
 Drusum et Scipiadam uiuere cernimus,
 nec non et reliquos inclita gentibus
 per quos edomitis Roma iugum dedit,
 in quis preradians lumine uiuido
 40 ut sol eminuit Cesareum genus.
 Hec dum tu modulans me cupidum preis,
 duc aut remiuolo si libet equore,
 aut uis acrio uertice montium;
 duc et per liquidi Tyberis alueos,
 45 qua ripis Anio rura secans ruit,
 olim grata tibi dum superos colis,
 unde hec te meditans nunc tibi texui,
 nostrum, Flacce, decus; duc per inhospitas
 siluarum latebras et gelidum Algidum
 50 Baianique sinus stagna tepentia
 Sabinumque latus ruraque florae
 Soractisque iugum dum niuibus riget;
 duc me Brundusium tramite deuio;
 lassabor minime et uatibus obuuis
 55 congressus placidos aspiciam libens.
 Non me proposito temporis aut loci
 deflectet facies; ibo pari impetus
 vel dum feta uterum magna parens tumet,
 vel dum ros nimiis solibus aruit,
 60 vel dum pomifero fasce gemunt trabes,
 vel dum terra gelu segnis inborruit;
 visurus ueniam litora Cycladum,
 visurum Trachii murmura Bosphori,
 visurus Lybies auia torride,
 65 nimbosique procul frigora Caucasi.
 Quo te cunque moues, quidquid agis, iuuat:*

*seu fidos comites sedulus excitas
 virtutem meritis laudibus efferens;
 seu dignis uitium morsibus impetis,
 70 ridens stultitiam dente uaffer leui;
 seu tu blandiloquens carmen amoribus
 dum complex teneris; siue acie stili
 obiectas uetule luxuriam graui;
 siue urbem et populum dum scelerum reos
 75 culpas et gladios et, rabiem trucem;
 Mecenasque tibi dum canitur tuus,
 per partes operum primus et ultimus;
 dum calcas ueteres et studium recens
 vatum magnanimi Caesaris auribus
 80 infers, dumque Floro carminis hispidi
 limam seu tumidi carmine conficis;
 Fuscum ruris opes et mala turbide
 Urbis, cur ue homini seruit equus ferox,
 Crispum diuitiis quis color edoces;
 85 longis Virgilium luctibus abstrahis
 atque ad letitiam, uer ubi panditur,
 hortaris placide et stultitiam breuem;
 Hirpinum profugi temporis admones,
 Torquatum et parili carmine Postumum;
 90 dum noctes celeres et uolucres dies,
 obrepens tacito dum senium gradu,
 aut uite breuitas ad calamum redit,
 aut mors precipiti que celerat pede.
 Quis non preterea dulciter audiat
 95 dum tu siderea sede superstitem
 Augustum statuis; dum tunicam suis
 Marti, nec satis est texere ferream
 acceditque adamas; dum cuneos ducum
 vinclis implicitos curribus aureis
 100 per cliuum atque Sacram uictor agis Viam,*

*quam pompam mulier dum cauet insolens,
 baudquaquam rigidas horruit aspidas;
 ius fractum hospitii dum memoras dolis
 pastoris frigii, nil Nerei minis*

105 *pacatum Paridi uaticinantibus,
 dum Dane pluuiam fallitur aurea;
 dum uirgo egregiis regia fletibus
 tergo cornigeri fertur adulteri?
 Laetus sollicitus denique mestior*

110 *iratusque places dum dubium premis
 riualem uariis suspicionibus;
 aut dum uipereas iure uenificas
 execraris anus, uulgi et inscium;
 dum cantas Lalagen, nudus et asperum*

115 *et solus tacita fronte fugas lupum;
 infaustamque humeris effugia arborem,
 fluctusque Eolio turbine concitos.
 Pronum te uiridi cespite, fontium
 captantem strepitus et uolucrum modos,*

120 *carpentem riguo gramine flosculos,
 nectentem facili uimine palmites,
 tendentem tenui pollice barbiton,
 miscentem numeros pectine candido,
 mulcentem uario carmine sidera*

125 *ut uidi, inuidiam mens uaga nobilem
 concepit subito, nec peperit prius
 quam te per pelagi stagna reciproci,
 perque omnes scopulos monstraque fluctuum
 terrarumque sequens limite ab indico*

130 *vidi Solis equos surgere nitidos,
 et serum Oceano mergier ultimo.
 Tecum trans Boream transque Notum uagus,
 iam seu fortuitas ducis ad insulas,
 seu me fluctisonum retrahis Antium,*

135 *seu me Romuleis arcibus inuebis,
totis ingenii gressibus insequor.
Sic me grata lyre fila trabunt tue,
sic mulcet calami dulcis acerbitas.*

(F. Petrarca, *fam.* 24.10)

4. *Statio quarta: Vergiliana laus Italiae*

In these well-known lines from *Georgica*, Vergil (70-19 B.C) celebrates his country, Italy, with staid emotion:

*Sed neque Medorum silvae, ditissima terra,
nec pulcher Ganges atque auro turbidus Hermus
laudibus Italiae certent, non Bactra neque Indi
totaque turiferis Panchaia pinguis harenis.
Haec loca non tauri spirantes naribus ignem
invertere satis immanis dentibus hydri,
nec galeis densisque virum seges horruit bastis;
sed gravidae fruges et Bacchi Massicus umor
implevere; tenent oleae armentaue laeta.
Hinc bellator equus campo sese arduus infert,
hinc albi, Clitumne, greges et maxima taurus
victima, saepe tuo perfusi flumine sacro,
Romanos ad templa deum duxere triumphos.
Hic ver adsiduum atque alienis mensibus aestas:
bis gravidae pecudes, bis pomis utilis arbor.
At rabidae tigres absunt et saeva leonum
semina, nec miseros fallunt aconita legentis,
nec rapit immensos orbis per humum neque tanto
squameus in spiram tractu se colligit anguis.
Adde tot egregias urbes operumque laborem,
tot congesta manu praeruptis oppida saxis*

*fluminaque antiquos subter labentia muros.
 An mare quod supra memorem quodque adluit infra?
 Anne lacus tantos? Te, Lari maxime, teque,
 fluctibus et fremitu adsurgens Benace marino?
 An memorem portus Lucrinoque addita claustra
 atque indignatum magnis stridoribus aequor,
 Iulia qua ponto longe sonat unda refuso
 Tyrrhenusque fretis immittitur aestus Avernis?
 Haec eadem argenti rivos plurima fluxit.
 Haec genus acre virum, Marsos pubemque Sabellam
 adsuetumque malo Ligurem Volscosque verutos
 extulit, haec Decios Marios magnosque Camillos,
 scipiadas duros bello et te, maxime Caesar,
 qui nunc extremis Asiae iam victor in oris
 imbellem avertis Romanis arcibus Indum.
 Salve, magna parens frugum, Saturnia tellus,
 magna virum: tibi res antiquae laudis et artem
 ingredior sanctos ausus recludere fontis,
 ascræumque cano Romana per oppida carmen.*

(Verg. G. 2. 458-474)

5. Statio quinta: Petrarcae laus Italiae

Singing about his country after spending a period traveling, Petrarca's verses remind us these poems of Catullus and Vergil seen previously:

*Salve, chara Deo tellus sanctissima, salve,
 tellus tuta bonis, tellus metuenda superbis,
 tellus nobilibus multum generosior oris,
 fertilior cunctis, terra formosior omni,
 cincta mari gemino, famoso splendida monte,
 armorum legumque eadem veneranda sacrarum,*

*Pyridumque domus, auroque opulenta virisque;
cuius ad eximios ars et natura favores
incubuere simul, mundoque dedere magistram.
Ad te nunc cupide post tempora longa revertor
incola perpetuus. Tu diversoria vitae
grata dabis fessae. Tu quantam pallida tandem
membra tegant praestabis humum. Te laetus ab alto
Italiam video frondentis colle Gebennae.
Nubila post tergum remanent; ferit ora serenus
Spiritus, et blandis assurgens motibus aer
Excipit. Agnosco patriam gaudensque saluto.
Salve, pulchra parens, terrarum gloria, salve!*

(F. Petrarca, *Ep.* 3.24)

6. Statio sexta: epistula Petrarcae ad Vergilium poëtam

Vergil is also loved by Petrarca as a very important author and the inspiration of his poetry. Petrarca dedicates this singular letter to Vergil:

*Ad Publium Virgilium Maronem heroycum poëtam
et latinorum principem poëtarum*

*Eloquii splendor, latie spes altera linguae,
clare Maro, tanta quem felix Mantua prole
Romanum genuisse decus per secula gaudet,
quis te terrarum tractus, quotus arcet Auerni
5 circulus? An raucam citharam tibi fuscus Apollo
percutit et nigre contexunt uerba sorores?
Am pius elysiam permulces carmine siluam
tartareumque Elicona colis, pulcerrime uatum?
Et simul unanimis tecum spatiatitur Homerus
10 soliuagique canunt Phebum per prata poëte,*

*Orpheus ac reliqui, nisi quos uiolenta relegat
 mors propria conscita manu seuique ministry
 obsequio, qualis Lucanum in fata uolentem
 impulit - arterias medico dedit ille cruento*
 15 *supplicii grauiore metu mortisque pudende -;
 sic sua Lucretium mors abstulit ac ferus ardor
 longe aliis, ut fama, locis habitare coegit.
 Qui tibi nunc igitur comites, que uita, libenter
 audierim, quantum uero tua somnia distent*
 20 *et uagus Eneas portaque emissus eburna;
 an potius celi regio tranquilla beatos
 excipit, ingeniisque arrident astra serenis
 post Stygios raptus spoliataque Tartara, summi
 regis ad aduentum, magno certamine uictor*
 25 *impia qui pressit stigmatis limina plantis
 stigmatisque potens eterna repagula palmis
 fregit et horrisono conuulsit cardine ualuas?
 Hec ego nosse uelim. Tu, mundo siqua silenti
 umbra recens nostra ueniet tibi forsitan ab ora,*
 30 *quis tria cara tibi loca nunc totidemque libellos
 exitus excipiat, nostris simul accipe uerbis.
 Parthenope infelix rapto gemit orba Roberto,
 multorumque dies annorum sustulit unus
 prospera; nunc dubiis pendet plebs anxia fati,*
 35 *innocuumque premunt paucorum crimina turbam.
 Optima finitimo quatitur sine fine tumultu
 Mantua, magnanimis ducibus sed fulta, recusat
 inuicta ceruice iugum, ciuilibus usa
 illa quidem dominis, externi nescia regni.*
 40 *Hic tibi composui que perlegis, otia nactus
 ruris amica tui, quonam uagus auia calle
 fusca sequi, quibus in pratis errare soleres,
 assidue mecum uoluens, quam fluminis oram,
 que curui secreta lacus, quas arboris umbras,*

45 *quas nemorum latebras collisque sedilia parui
 ambieris, cuius fessus seu cespitis herbam
 presseris accubitu, seu ripam fontis ameni;
 atque ea presentem michi te spectacula reddunt.
 Que patrie fortuna tue pax quanta sepulcri*
 50 *audisti. Quid Roma parens? hoc querere noli,
 hoc melius nescire puta; melioribus aurem
 ergo adhibe et rerum successus disce tuarum:
 Tityrus ut tenuem senior iam perflat auenam,
 quadrifido cultu tuus ut resplendet agellus,*
 55 *ut tuus Eneas uiuit totumque per orbem
 et placet et canitur, tanto quem ad sidera nisu
 tollere conanti mors obstitit inuida magnis
 principiis; miserum Eneam iam summa premebant
 fata manu iamque ore tuo damnatus abibat,*
 60 *arsurumque iterum pietas Augusta secundis
 eripuit flammis, quem non morientis amici
 deiecti mouere animi, meritoque supremas
 Contempsisse preces euo laudabitur omni.
 Eternum, dilecte, uale nostrosque rogatus*
 65 *Meonium Ascreumque senes saluere iube*

(F. Petrarca, *fam.* 24.11)

7. Statio septima: infelix italicus exul

We shall see now a text by the father of Italian literature, Dante Alighieri (1265-1321). Informed that the florentine people would like to allow him to return home, although with some humiliating conditions, Dante replies to them with this proud letter, dated 1315:

I In litteris vestris, et reverentia debita et affectione receptis, quam repatriatio mea curae sit vobis et animo, grata mente ac diligenti

animadversione concepi; et inde tanto me districtius obligastis, quanto rarius exules invenire amicos contingit. Ad illarum vero significata responsio, etsi non erit qualem forsitan pusillanimitas appeteret aliquorum, ut sub examine vestri consilii, ante iudicium, ventiletur affectuose deposco. II Ecce igitur quod per litteras vestras meique nepotis, nec non aliorum quamplurium amicorum significatum est mihi per ordinamentum nuper factum Florentiae super absoluteione banitorum: quod si solvere vellem certam pecuniae quantitatem, vellemque pati notam oblationis, et absolvi possem et redire ad praesens. In qua quidem duo ridenda et male praeconsigliata sunt, Pater; dico male praeconsiliata per illos qui talia expresserunt; nam vestrae litterae discretius et consultius clausulatae nihil de talibus continebant. III Esne ista revocatio gratiosa, qua Dantes Alagherii revocatur ad patriam, per trilustrium fere perpessus exilium? Hocne meruit innocentia manifesta quibuslibet? Hoc sudor et labor consumatus in studio? Absit a viro philosophiae domestico temeraria tantum cordis humilitas, ut more cuiusdam Cioli et aliorum infamium, quasi vinctus, ipse se patiat offerri! Absit a viro praedicante iustitiam ut perpessus iniurias, iniuriam inferentibus, velut benemerentibus, pecuniam suam solvat! IV Non est haec via redeundi ad patriam, Pater mi; sed si alia per vos ante, aut deinde per alios invenitur, quae famae Dantisque honori non deroget, illam non lentis passibus acceptabo. Quod si per nullam talem Florentia introitur, numquam Florentiam introibo. Quidiu? Nonne solis astrorumque specula ubique conspiciam? Nonne dulcissimas veritates potero speculari ubique sub coelo, ni prius inglorium, immo ignominiosum populo Florentinaeque civitati me reddam? Quippe nec panis deficiet.

(Dante Alighieri, *Ep.* 12)

8. Statio octava: (infelix) Romanus exul cum dulcibus memoriis

Another famous exiled poet, Ovid (43 B.C. – 17 or 18 A.D.), although suffering a difficult banishment, reminds us, in these lines of *Tristia*,

how beautiful the Italian spring is – when Rome is full of feasts, dances and joyful life:

*Iam violam puerique legunt hilaesque puellae,
rustica quae nullo nata serente venit;
prataque pubescunt variorum flore colorum,
indocilique loquax gutture vernat avis:
utque malae matris crimen deponat, hirundo
sub trabibus cunas tectaue parua facit;
herbaque, quae latuit Cerealibus obruta sulcis,
exit et expandit molle cacumen humo;
quoque loco est vitis, de palmito gemma movetur:
nam procul a Getico litore vitis abest;
quoque loco est arbor, turgescit in arbore ramus;
nam procul a Geticis finibus arbor abest.
Otia nunc istic, iunctisque ex ordine ludis
cedunt verbosi garrula bella fori.
Lusus equis nunc est, levibus nunc luditur armis,
nunc pila, nunc celeri vertitur orbe trochus.
Nunc ubi perfusa est oleo labente iuventus
defessos artus Virgine tingit aqua.
Scaena viget, studiisque favor distantibus ardet,
proque tribus resonant terna theatra foris.
O quater, o quotiens non est numerare, beatum,
non interdicta cui licet Urbe frui!*

(Ovid, *Tristia* 2.12. 5-22)

9. *Statio nona: italica alba ruralis*

This is a very interesting poem by Giovanni Pascoli (1855-1912), an Italian poet of the Decadence Age. In these Latin lines Pascoli sings about a sunrise in his beloved country with melancholic inspiration:

*Aves ab imis exserunt alis caput
et alterum repente ponunt cruscum:
nam voce tenue tinnula signum dedit
crista decoram parva cassidem gerens
alauda. Quod vix crepuit illinc classicum,
telluris umbras inter et clarum polum,
hic omnis arbor interemit, nutat, fremit.
Cecinit avicula, terraque expergiscitur.
Verum susurrus hactenus pressi sonant,
rerumque circum lenis oscitatio:
pelluntur absque cardinum tritu fores,
patent fenestrae molliter ceu palpebrae,
aurae queruntur, dulce aquae singultiunt.
Silvas per omnes sibilus sonat levis!
St! Hinc et illinc mussitant tristes aves,
aegre ferentes antelucanam tubam.
At iam fenestras stridulae circumvolant,
luteis relictis nidulis, hirundines,
iamque hospitale turba diversorium
passercolorum miscet ulmum cantibus.*

(Giovanni Pascoli, *Fanum Vacunae*, 125-174)²

10. *Statio decima: cantus clericorum vagantium*³

In Medieval times, the poetry of *clerici vagantes* was a very original product of classical tradition and modern sensibility. In these verses we can also perceive the classic motifs of *laus veris* and *brevitas vitae*:

Laetabundus rediit

² Apud G. Monaco, V. Rosato, *Civiltà di Roma*, pp. 245-246.

³ G. Monaco, V. Rosato, *op. cit.*, pp. 243-244.

*Avium concentus,
ver iucundum prodiit,
gaudeat iuventus,
nova ferens gaudia;
modo vernant omnia,
Phoebus serenatur;
redolens temperiem
novo flore faciem
Flora renovatur.
Gaudeamus igitur,
iuvenes dum sumus:
post iucundam iuventutem,
post molestam senectutem
nos habebit humus.*

(Ch. W. Kindleben, *Studentenlieder*, p. 52)

11. *Statio undecima: quid sit futurum cras fuge quaerere*

To conclude, here is another poem by Horace where we find all the motifs introduced in the present work. However, in Horace we do not have a lovely spring: winter wraps trees, mountains and hills in silent snow. After this pleasant wintry picture, the poet sings about the brevitas vitae and the need to deeply enjoy youth, perhaps remembering his epicurean doctrine:

*Vides ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
silvae laborantes geluque,
flumina constiterint acuto.
Dissolve frigus ligna super foco
large reponens atque benignius
deprome quadrimum Sabina,*

*o Thaliarche, merum diota.
 Permite divis cetera, qui simul
 stravere ventos aequore fervido
 deproeliantis, nec cupressi
 nec veteres agitantur orni.
 Quid sit futurum cras, fuge quaerere et
 quem Fors dierum cumque dabit, lucro
 adpone nec dulcis amores
 sperne, puer, neque tu choreas,
 donec virenti canities abest
 morosa. Nunc et campus et areae
 lenesque sub noctem susurri
 composita repetantur hora
 nunc et latentis proditor intumo,
 gratus puellae risus ab angulo
 pignusque dereptum lacertis
 aut digito male pertinaci.*

(Hor. *Carm.* 1.9)

Bibliography

- L. Alfonsi, "Dalla Sicilia all'Arcadia", *Aevum* 35 1962 234-239.
- L. Alfonsi, "*Laudes Italiae*", *Studi Romani* 10 1962 625-635.
- C. Valerii Catulli *carmina*, edited by R. A. B. Mynors. Oxford University Press 1958.
- L. Dällenbach, *The Mirror in the Text*. London 1989.
- Dante, *Opere minori*, "I classici Italiani", I, a cura di A. Jacomuzzi (*Epistole*). Torino, UTET 1986.
- A. Giudice, G. Bruni, *Problemi e scrittori della letteratura italiana*, 1, *dalle origini all'Umanesimo*. Torino, Paravia 1988⁴.
- Horatius, *Carmina*, edited by F. Vollmer. Lipsiae, Teubner 1965.
- Ch. W. Kindleben, *Studentenlieder*. Halle 1781.
- G. Monaco, V. Rosato, *Civiltà di Roma, Letture latine*. Palermo, Palumbo 1985.
- R. G. M. Nisbet – N. Rudd, *A Commentary on Horace's Odes Book*. Oxford University Press 2004.
- Le Opere di Dante*, edited by Ermenegildo Pistelli, Società Dantesca Italiana, Firenze 1960, vol. 1, online edition: <http://www.danteonline.it/english/opere.asp?idope=7&idlang=OR>.

Opere latine di Francesco Petrarca, I-II, a cura di A. Buffano. Torino, UTET 1975.

Ovidius, *Tristia*, edited by A. L. Wheeler. London, Loeb 1924.

L. Passavanti, *Laudes Italiae*. Trento, UniService 2009.

D. O. Ross, *Virgil's Elements. Physics and Poetry in the Georgics*. Princeton University Press 1987.

Vergilius, *Georgica*, edited by M. Geymonat. Torino 1973.

LITHUANIA

1. Introduction

1.1. The Beginning of Classical Culture in Lithuania

The earliest cultural contacts between Greco-Roman world and proto-Lithuanians is a matter of various speculative discussions with yet no clear conclusion. Until about the 11th century the territory of nowadays Lithuania was a motherland for both native Baltic people, their neighbours, and invading nomad tribes (such as Huns, Alans etc.), obscurely mentioned in Latin sources. There are some attempts to identify Aestii, mentioned by Tacitus, Jordan et al., as the original inhabitants of the territory where Prussians, Curonians, Semigalians, Samogitians and Lithuanians lived later. The latter were first mentioned in the so-called *Annales Quedlinburgenses* (non-extant 11th century chronicle of which only 16th century copy survives) containing the report of the arrival of St. Brunon or Bonifacius on missionary work among the Prussians and his death somewhere near the Lithuanian border; the message could be regarded as the starting point of literary contacts between Lithuania and Latin-speaking/writing Europe. The 13–14th century sources reveal more details of the history of Lithuanian contacts with Latin West, especially

¹ List of contributors: Eugenija Ulčinaitė, Dovilė Keršienė, Mintautas Čiurinskas, Ona Daukšienė, Nijolė Klingaitė-Dasevičienė, Audronė Kučinskienė, Nijolė Juchnevičienė, Mindaugas Strockis, Jovita Dikmonienė, Paulius Garbačiauskas.

during long lasting wars with crusading Teutonic Knights (1229–1410). During that period Latin, being important language of written communication, served as means of making peaceful cultural contacts with prosperous European cities as six extant Latin epistles by the Grand Duke Gediminas (ca. 1275–1341) witness. Subsequent rulers (end of 14th and 15th century), sons and grandsons of Gediminas, and leading noble families established even firmer contacts with Latin- and Greek-oriented cultural areas. This cultural interaction resulted in fast development of literacy and education reaching its peak in subsequent two centuries which could be called the golden ages of Lithuanian Latin literature.

1.2. Latin Literature in the Age of Renaissance (16th century)

Lithuanian Latin literature reflected the main ideas and cultural manifestations of different epochs and witnessed reception of Greco-Roman culture in various spheres of life. Renaissance Latin literature is characterized with larger emphasis on national and state-oriented matters, it recorded the attempts of contemporary intellectuals and politicians to discover the nation's past and early foundations for statehood, it maintained the identity of Lithuanian language grounded on its phonetical similarity to Latin, on law and cultural institutions as cultural continuum different from 'Sarmatian' Slav world. Such literature is closely tied with theories of the Lithuanians' origin from the Romans found in 15th–16th century Lithuanian chronicles, with idealization of Lithuanian land, its strong people and just rulers, esp. Grand Duke Vytautas (Vitoldus), considered as a symbol of Lithuanian prosperity. These aspects of Lithuanian national pride were first included in early 16th century Latin poems composed by poets of multinational environment of GDL (e.g. Ioannes Vislicensis, Nicolaus Hussovianus). Since the middle of the century these ideas, supplemented with more elaborate genealogical and political theories (Michalo Lituanus, Venceslaus Agrippa, Augustinus Rotundus, Andreas Volanus) and the model code of law realized in three Lithuanian Statutes (1529, 1566, 1588), had formed the basis for modern ethnolinguistic conceptions of nation (described by Matthias Strykowski

and Mikalojus Daukša in their Polish works). A number of Lithuanian Latin writers and poets of the period were closely related to and supported by ruling Lithuanian nobility who became important subjects and addressees of their writings. Thus e.g. Ioannes Radvanus praised the deeds of Mikalojus Radvila the Red, and Petrus Royzius went even deeper into picturesque life of kings, nobles, courtiers and ordinary folk. Historiographic poems, publicistic and polemic works, epistolography were among the most cultivated genres of Latin literature in Renaissance age, though lots of short occasional poems of various kind were present as well.

1.3. Latin Literature in the Age of Baroque (17th – beginning of 18th century)

Baroque literature in Lithuania took its features from the contemporary development of European aesthetic ideas and from changes in Lithuanian social, political and religious life. Beside the canonical texts of Classical literature, the Bible became one of the central sources of inspiration in Baroque literature. Quite often both classical and biblical images and symbols appeared in the same work, producing an interesting metaphorical and mosaic-like literary text. While literary works of the 16th century were distinguished by the primacy of thought, logical and consistent exposition, close connection between the word and its meaning, the works of the next century were filled with higher emotional tone, metaphors, hyperbolised, paradoxical or naturalistic expression. Imitation of ancient authors, present in Renaissance literature, became more elaborate in the next epoche. It was an integral part of education in the 17–18th century Lithuanian Jesuit colleges and Vilnius university. Following the recommendations of *Ratio studiorum*, courses on poetics and rhetoric included the canon of the most imitable authors both of Pre-Christian and Christian past. Mathias Casimirus Sarbievius, one of the most notable professors of Vilnius Academy, proposed Cicero and Demosthenes as the chief authorities for oratory and prose, Virgil and Homer for epic poetry, Ovid for elegy, Horace and Pindar for lyrics, Seneca and Martial for epigrams. Along with these he also recommended to imitate Biblical poetry.

His own collection of odes, epodes and epigrams, based on imitation of Horace and Psalms, became a popular sourcebook for students of Latin for a couple of centuries not in Lithuania alone. Lyric and epigrammatic poetry together with other forms of occasional literature (such as *elogia* or prosaic *gratulationes* etc., variously compiled in an integral unit/collection ranging from several to hundreds of pages) constitute the major part of Lithuanian Latin literary production in the period 17th–18th (1st half) centuries. Allusions to Lithuanian legendary past was a popular device for praising Lithuanian dignitaries (as e.g. collection *Septicollis Lituaniae caput Palaemoniarum urbiium Vilna* etc.1723 shows). The most important source for such allusions was *Historia Lituana* by Albertas Vijūkas-Kojalavičius, professor and rector of Vilnius University. This work itself exhibited remarkable features common to the literature of Baroque period.

1.4. Later developments

The reception of Greco-Roman cultural heritage in Lithuania during the subsequent ages (second half of 18th, 19th, 20th, 21st centuries) changed its quality because Latin ceased to be the primary language of education both in the major part of Lithuania (which suffered a number of occupations: 1795–1915 by Russian empire, 1915–1918 and 1941–1944 by Germany, 1940–1941 and 1944–1990 by USSR) and in Lithuania Minor (Mažoji Lietuva) which since 1945 only partly belongs to nowadays Lithuania. Nevertheless, Lithuanian schools of higher education cherished ideas of ancient culture, literature, aesthetics and philosophy, and combined them with the novelties of the modern studies in humanities. Outstanding intellectuals of the second half of 18th and 19th centuries wrote treatises on rhetoric and literature in Latin and Polish (E.G. Groddeck, L. Borowski, E. Slowacki), a number of Lithuanian national poets, writers, historians and linguists (Kristijonas Donelaitis, Liudvikas Rėza, Dionizas Poška, Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius etc.) translated, imitated or made some other use of classical elements in their works. Various scholars and cultural workers of the 20th century deserve even more attention. Linguists (Kazimieras Būga, Jonas

Basanavičius etc.), dramatists (Borisas Dauguvietis, Birutė Marcinkevičiūtė, Oskaras Koršunovas etc.), writers and poets (Vincas Mykolaitis-Putinas, Aleksys Churginas, Eduardas Mieželaitis, Justinas Marcinkevičius, Janina Degutyte etc.) were inspired by classical languages, literature and mythology that were accessible due to constant work of classical scholars, especially those of Vilnius and Kaunas universities (Pranas Brenderis, Vladimiras Šilkarskis, Jonas Dumčius, Merkelis Račkauskas, Benediktas Kazlauskas, Marcelinas Ročka, Jadvyga Tijūnelytė-Šimkauskienė, Leonas Valkūnas, Henrikas Zabulis, Eugenija Ulčinaitė, Dalia Dilytė-Staškevičienė etc.); their works serve as basement for nowadays young researchers and artists. A few of the mentioned classicists tried their pen in short Latin compositions (articles, occasional poems, paraphrases). As an example of the activity of this sort, Latin paraphrase of Lithuanian National Hymn by Pranas Brenderis (1894–1938) and a short poem by Henrikas Zabulis (1927–2010), based on imitation of Horace and Sarbievius, are included in this collection. Both of them decently represent the current stage of interaction between Lithuanian national conscience and the study of Greco-Roman past as two constituent parts of Lithuanian cultural growth and its participation in the processes common to all modern Europe.

2. Latin texts representing Lithuania. From the earliest times to the present

2.1. Proto-Lithuanians

A fragment from Cornelius Tacitus (ca.56–117), *De Origine et Situ Germanorum* 45 (*Cornelii Taciti Opera Minora*, ed. J. G. C. Anderson, 1939) mentioning Aestii, people of the eastern coast of Baltic sea (*mare Suebicum*), as gatherers of amber for which Lithuania is famous up to the present day:

[...] Ergo iam dextro Suebici maris litore Aestiorum gentes adluuntur, quibus ritus habitusque Sueborum, lingua Britannicae propior.

Matrem deum venerantur. Insigne superstitionis formas aprorum gestant: id pro armis hominumque tutela securum deae cultorem etiam inter hostes praestat. Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta ceterosque fructus patientius quam pro solita Germanorum inertia laborant. Sed et mare scrutantur, ac soli omnium sucinum, quod ipsi glesum vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. Nec quae natura quaeve ratio gignat, ut barbaris, quaesitum compertumve; diu quin etiam inter cetera eiectiona maris iacebat, donec luxuria nostra dedit nomen. ipsis in nullo usu: rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. [...]

2.2. The first mention of Lithuania

A fragment from 16th century copy of 11th century Annals of Quedlinburg (*Annales Quedlinburgenses*) concerning the events of the year 1009 (the exact location of the quoted text is *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden*, sign. Q. 133, fol. 31v):

MIX. [...] Sanctus Bruno, qui cognominatur Bonifacius, archiepiscopus et monachus, XI suae conversionis anno in confinio Rusciae et Lituae a paganis capite plexus, cum suis XVIII, VII. Id[us] Martii petiit coelos.

3. Example of Medieval Latin in service of diplomacy of early (pagan) Lithuanian rulers

Excerpt from one of the six epistles (extant only in copies) by Grand Duke **Gediminas** (~1315– ~1342), dated 1321 V 26. The epistle is addressed to Saxonian franciscans. Gediminas announces about his intention to become Christianised, informs about newly built churches in Vilnius and Naugardukas (Navagrudak) and invites bishops, priests, monks, knights, merchants and various craftsmen to come to Lithuania:

Gedeminne divina providencia Letphanorum Ruthenorumque rex, princeps Semigallie et dux religiosus in Christo viris et patribus reverendis ac devotis ministris, custodibus et gardianis ceterisque fratribus Minoribus universis toto orbe diffusis, precipue tamen ministro Saxonie ceterisque fratribus universis salutem cum promotionis amminiculo continuum incrementum.

Scire vos volumus litteras nostras patri nostro excellentissimo domino Jobanni sedis apostolice summo pontifici direxisse, ut inviaret nos una cum ceteris suis ovibus ad pascua ubertatis. Recepimus itaque in responso breviter adventum fieri suorum legatorum, quorum dilatio tedia nobis generat infinita, ut eo cicius perficeretur opus Dei et fraus seductoria cassaretur. Cupimus per vos et vestros fratres in omnibus civitatibus, locis seu villis nostrum pandere velle universis, et populum hortari salutaribus monitis, ut quod rigavit Deus pullulet ac metat et in celestibus collocet cum beatis.

Volumus enim episcopos, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, precipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias, unam in civitate nostra regia dicta Vilna, aliam in Novgardia, ad quas nobis hoc anno quatuor fratres scientes polonicum, semigallicum ac pruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt; et etiam de Predicatoribus, quibus dabimus ecclesiam tempore successivo; exclusis tamen religiosis, qui cenobia eorum in dampnum dominorum et mortificationem clericorum vendunt, miserabiliter animas illudentes. Intimantes etiam populo et fratribus incipiatis intimare in civitatibus, locis et villis amore nostri, quod militibus et armigeris redditus dabimus; mercatoribus autem, fabris, carpentariis, argentariis, salis arte peritis ac plane mechanicis conditionis cuiuscunque liberam facultatem intrandi et exeundi terram nostram per ducatum ducis Masovie domini Bonizlai omni exactione, theloneo, infestatione iniusta angariarum et perangariarum procul motis.

Hec scripta servabimus rata, quia verbum nostrum ut calibs manebit duraturum. [...]

Datum Vilna, anno Domini M° CC°C XX°III ipso die Corporis Christi. Littera perlecta a ministro et custodibus mittatur ad aliam provinciam, et omnes fratres fideliter orent pro rege, filiis et reginis et tota terra, ut dominus perficiat quod incepit.

4. Renaissance Latin in Lithuania represented by selected 16th century writers

4.1. Ioannes Vislicensis (Jan z Wiślicy, Jonas Vislicietis, ca. 1485 – ca. 1520), Polish poet, related to famous intellectuals of Cracow (Jagellonian) University. His main work is the poem *Bellum Prutenum* (Cracow, 1516), which tells the story of Polish kings from the legendary past to the times of Polish king and Lithuanian Grand Duke Sigismund I the Old. The poem praises Jagellonian dynasty and pays special attention to Jogaila (Jagiełło), son of Lithuanian Grand Duke Algirdas, as one of the main heroes in the battle of Grunwald (or Žalgiris) (July 15, 1410). Ioannes Vislicensis is the first poet who praises Lithuanian nature and people in Latin verse:

Description of Terra Lithuana

*Est locus umbrosis celeberrimus undique silvis
Imperio Scythicos late protensus ad agros
Frugiferis revirens pratis et abundus inbaustu
Mellifico, dives populis ac milite forti,
Quem dixere rudi Lithuanam nomine terram 5
Indigenae veteres, qui duro vomere duram
Excoluere loci glebam regione sub illa.
In qua dux et avus claro cognomine magnus
Ille tuus fertur genitus Jagello, severi
Martis et horrentis faustissima gloria belli. 10
Quod sensit vastae Europae pars maxima, quando
Germanae bello victae cecidere phalanges
Atque acies inter Prutenae² viscera terrae,*

² *Pruthena terra* and *Prutheni* are the names applied to the German Order which conquered the native Prussians, western neighbours of Lithuania, took control over their possessions by the end of the 13th century, and caused gradual assimilation of the rest pagan population with new German incomers.

Quum putri undantes rubuerunt sanguine rivi
Sub pelagus volvendo mares a Marte necatos. 15
Hic iuga Lithuani rexit Mavortia sceptri,
Tum populos ultra vada lata Borysthenis alti,
Nomine Tartarico Nomades quos nuncupat aetas,
Incurvis validos frameis validosque sagittis,
Massagetasque truces, quos terminat ora profundi 20
Baltiacy, spumosis irrequieta procellis,
Ac albos belli celebres virtute Ruthenos.
Ad sua quem fortes revocarunt arva Poloni
Legitimum diadema duci tribuendo sagaci.
Felix Jagello felicia regna gubernat 25
Et tenet imperium pacis velamine saeptum,
Donec ab oblita est bonitatis gente citatus.

(*Bellum Prutenum* 2. 1-27)

4.2. Nicolaus Hussovianus (ca. 1475/85 – post 1533), an early Renaissance Latin poet, a citizen of the multinational Grand Duchy of Lithuania. His most notable work is *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* (Cracow 1523) written in elegiac distichs. This poem, externally being a description of bison and its hunt, actually gives a picture of the contemporary Lithuanian nature, people, their customs, Lithuanian politics and religion as seen through the eyes of its native inhabitant:

Description of bison's appearance

Haec fera Litphanis longe saeuissima siluis
Nascitur, et fieri corpore tanta solet,
Vt moriens si quando caput ui uicta reclinet,
Tres sedeant inter cornua bina uiri.

Tanta quidem ceruix nondum satis ampla uideri, 55
Si conferre uelis cetera membra, potest.
Barba riget late pendentibus horrida uillis,
Lumina terrorum plena, furore rubent.
Terribilesque iubae collo funduntur in armos.
Et genua et frontem et pectoris ima tegunt. 60
Si tamen exiguis componere magna uelimus
Et uenatorum uerba notare libet,
Villosum toto prae se fert corpore caprum,
Quamuis effingant omnia membra bouem.
Obscurus color est: ita fuluum miscuit atro, 65
Vt medium fieri se per utrumque uelit.
Miror et haec aliter quosdam scripsisse priorum,
Non uideo causae quid subiisse putem;
Nescio quae patula deducunt cornua nare,
Longe aliud, quam sit, corpus habere ferunt. 70
Pondera monstrosi tribuunt ingentia labri.
Ipsorum fuerit non meus ille bison.

(N. Hussovianus, *Carmen de bisonte*, v. 51-72)

Bison among other advantages of Lithuanian nature

Principis edictum matres immite tuetur
Et sua siluestres cura perennat opes.
Has sibi diuitias rutilo gens praetulit auro,
Se putat iis merito maius habere nihil. 240
Innumerae quamuis ueniant ad proxima naues
Litora, quae uaria feruere merce solent.
Flumina decurrunt, totas ditantia terras,
Adnectunt celeres nummiferasque rates.
Terra ferax frugum, modico contenta labore 245
Foecundos laetis messibus implet agros.
Plurima uis pecorum campos siluasque pererrat,

Veloces passim conspiciuntur equi.
Frugibus externas soliti complere carinas,
Quicquid in externis gentibus extat, habent. 250
Et quanquam rerum longe ditissima gens est,
Cuncta tamen nemori postposuere suo.
Sed non iccirco siluae placuere uirentes,
Quod dominis praestent commoda magna suis.
Prodeat ex illis flauae quod maxima cerae 255
Copia, naualis copia magna picis,
Illinc et pelles hibernis uestibus aptas
Instructus nummis, dum uenit, emptor habet.
Illinc fluminibus uastum mittuntur in aequor
Robora, uel quae sint nauibus apta cauis, 260
Vel quibus aedificet regio campestris et huius
Indiga materiae constituatque domos.
Arboribus uis est crescendi laeta, nec ullo
Maiores unquam uidimus esse loco.
Quod careant pomis, steriles quis dixerit illas? 265
Multum mellis habent grandeque murmur apum.
Circum diuersis effragrant floribus agri,
Quos inter siluas rustica turba colit.
Vtque fauis loca sint, suprema parte cauatur
Arbor et humana mella parantur ope. 270
Desuper innumerae uolucrum multaeque sagittis,
Multae bombardis deiiciuntur aues.

(N. Hussovianus, *Carmen de bisonte*, v. 237-272)

Picture of Vytautas (Vitoldus)

Ipse Vitoldus erat tam prompto milite felix,
Qualem uix aliquis mente notare queat.
Quo duce lance pari uirtus aequata pependit.
Per dignos ibant praemia magna uiros.

Ibat et in meritas opulenti ignauia sordes. 745
Nam rigidus morum censor et acer erat.
Iusticiae sanctas tam certo robore partes
Fouit, ut his nullus possit inesse dolus.
Quando diem dixit sceleri, plerosque nocentum
Ad mortem sese praecipitasse ferunt. 750
Conscia mox laqueos quaerebant colla tenaces,
Spes absoluendi nulla nocentis erat.
Praecipue prauos tormenta per omnia testes
Sustulit, ut nemo possit iniqua loqui.
Ipsemet excipiens toruo periuria uultu 755
Mendacis praesens terruit ora uiri.
Membraque tergoribus multorum clausa ferinis
Assuetis canibus dilanianda dedit.
In nullo tam saeuus erat, quam iudice donis
Corrupto, si quis forte repertus erat. 760
Dicitur articulos quidam discerptus in omnes,
Quod tantum capto munere iusta tulit.
Spreuerat infelix edicti uerba minacis,
Tortus ad exemplum posteritatis erat.
Totus auariciae discesserat ordo sub illo 765
Principe, et hac merito laude perennis erit.

(N. Hussovianus, *Carmen de bisonte*, v. 741-766)

Vitoldus (Vytautas) as the first Christian ruler of Lithuania

Vixerat ille suo certe clarissimus aeuo, 815
Non quia nobilitent bellica facta uirum.
Praetulit humanis longe coelestia rebus
Et coluit summa religione deum.
Primus enim Christi leges cum gente recepit,
Euertit populi sacra uetusta sui, 820
Summo templa deo statuit censusque ministris

*Illorum magna cum pietate dedit.
Omnia summouit ueterum portenta deorum
Et fuit erroris cognitor ipse sui.*

(N. Hussovianus, *Carmen de bisonte*, v. 815-824)

4.3. Michalo Lituanus (Venclovas Mikalojaitis, ca. 1490–1560), Latin writer of Lithuanian Renaissance, publicist, jurist, diplomat, secretary in Vilnius voivode's (since 1526) and Lithuanian Grand Duke's chancellery (1528, 1524–42, 1547–56), Lithuanian envoy to Muscovy (1533–37; 1555–1556) and Crimean Khanate (1542–46). His treatise *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum* (ca. 1550) which survived only in 10 shortened fragments printed in 1615 in Basel is aimed at criticism of political order of the 16th century GDL and vices of its society, and at stimulation to improve and strengthen the state. Michalo Lituanus advocates for strong centralized government, for which he overly praises both Muscovy and the Crimean Khanate, and also idealizes the times of Vytautas the Great. Michalo supported the theory of Roman ("Palemonid") origin of Lithuanian nation and proposed to install Latin as the official language in the GDL thus partly restoring the forgotten traditions of the ancestors.

Excerpt from *MICHALONIS LITVANI DE MORIBVS TARTARORVM, LITVANORVM ET MOSCHORVM, FRAGMINA X. multiplici Historia referta. Et, Iohan[nis] Lasicii Poloni DE DIIS SAMAGITARVM, caeterorvmq[ue] Sarmatarvm, et falsorvm Christianorvm, Item DE RELIGIONE ARMENIORVM. Et de initio Regiminis Stephani Batorij. Nunc primum per I[ohannem] Iac[obvm] Grasservm, C. P. ex Manuscripto Authentico edita. BASILEAE, Apud Conradvm Waldkirchivm. M DC. XV:*

[...] [I]ddioma Ruthenum alienum sit à nobis Lituanis, hoc est, Italianis, Italico sanguine oriundis.

Quod ita esse liquet ex sermone nostro semilatino, & ex ritibus Romanorum vetustis, qui non ita pridem desiire apud nos, videlicet excrementis humanis

cadaueribus, auguriis, auspicijs, alijsque superstitionibus, adhuc in quibusdam locis durantibus maximè cultu Aesculapij, qui sub eadem, qua olim Romam ab Epidauro commigrauerat, serpentis specie colitur, & in veneratione habetur. Coluntur & sancti penates, mares, lares, lemures, montes, specus, lacus, luci. Sed nec admodum diu sacer ille perpetuusque, qui cremandis victimis Romanorum Hebreorumque more fouebatur, extinctus est per baptismatis vndam vgnis, id est, ignis. Etenim & ignis, & vnda, aer, sol, mensis, dies, noctis, ros, aurora, deus, vir, deuir, i.e. leuir, nepotis, neptis, tu, tuus, meus, suus, leuis, tenuis, viuus, iuuenis, vetustus, senis, oculus, auris, nasus, dentes, gentes, sta, sede, verte, inuerte, peruerte, aratum, occatum, satum, semen, lens, linum, canapum, auena, pecus, ouis, anguis, ansa, corbis, axis, rota, iugum, pondus, culeus, callis, cur, nunc, tractus, intractus, pertractus, extractus, merctus, immerctus, sutus, insutus, versus, inuersus, peruersus, primus, vnus, duo, tres, quatuor, quinque, sex, septem, & pleraque alia, idem significant Lituano sermone quod & Latino. Deuenerant verò in haec loca maiores nostri, milites & ciues Romani, missi olim in colonias, ad arcendum à suis finibus gentes Scythicas. seu vt certior fert opinio, sub C. Iulio Caesare appulsi, Oceani aduersis procellis. Nempe cùm is Caesar, vt scribit Luc. Florus, victis Germanis & in Gallia caesis, Rbenum proxima parte Germaniae domita superans, ac deinde Oceano in Britanniam disiecta tempestatibus classe, parum prosperè nauigaret, – delatae enim naues maiorum nostrorum ad litus, vbi nunc est arx Samagitiae Ploteli, – creduntur egressi in terram. Quin & nostro tempore peruenerunt naues quaedam transmarinorum in illud idem litus. Vbi nostri progenitores laborum & periculorum maris pertaesi, & captiuis tam viris quam foeminis onusti, coepere in tabernaculis ad focos, more militari, adhuc in Samagitia durante, vitam degere. vnde vltius progressi, subegerunt vicinos populos Iaczuingos, deinde Roxolanos seu Ruthenos, quibus tum vt Moscic dominabantur Tartari Zauolhenses: & singulis Ruthenorum arcibus praesidebant ij, qui appellabantur Basskaki, è quibus exacti sunt à parentibus nostris Italij, qui postea Litali, deinde Lituani appellati sunt. Tum innata fortitudine, populis Ruthenicis, regionibus arcibusque è Tartarica atque Baskakorum seruitute ereptis, ditionem suam à mari Samagitico, quod Balteum

dicitur, ad pontum Euxinum ubi ostia Borysthenis, & ad fines Valachiae, alterius Romanorum coloniae, & terras Voliniae, Podoliae, Kijouiae, Sievier, atque campestres regiones vsq[ue] ad terminos Tauricae, ac Touvani traiectu[m] Borysthenis, omnia occupando, & illinc aquilonem versus ad vltimam & proximam metropoli Moscouiae arcem Mozaisco, ipsa quidem exclusa, sed Wiazmam, Dorobobusz, Biela, Toropetz, Luki, Pskovv, Nouiborod, omnibusq[ue] citerioribus arcibus & prouincijs inclusis protulerunt. [...]

(Michalonis Lituani *De moribus Tartarorum* [etc.], Epitome
fragminis Quinti)

4.4. Augustinus Rotundus (ca. 1520–1582), Renaissance humanist, jurist, political writer, the first historian and apologist of Lithuania. Rotundus was vogt of Vilnius, general secretary to the Grand Duke and King Sigismund Augustus, and elder of Stakliškės. He supported Lithuanian statehood against claims of the Polish Crown, collaborating on these matters with other outstanding Lithuanian humanists and politicians. Rotundus contributed to the second and the third Statutes of Lithuania. He personally translated the Second Statute into Latin and added his own study *Epitome principum Lituaniae* as a foreword. In this study Rotundus promoted the idea that Lithuanians and their Dukes have roots in the ancient Roman Empire, from the mythical house of “Palemonids”, descendants of either Palaemon/Polemon or Publius Libo³.

Excerpt from *EPITOME PRINCIPUM LITUANIAE A MIGRATIONE ITALORUM P. LIBONE VEL, UT LITUANICA HISTORIA SCRIBIT, PALEMONE DUCE USQUE AD JAGELLONES*:

³ The original name of the mythical Lithuanian ancestor is a matter of numerous speculations, discussions and hypotheses originated in 15-16th century literature written in multinational and multilingual environment of GDL. The names of “Palemonids” as referred by Augustinus Rotundus are for the most part fictional (perhaps invented for the etiological explanation purpose) although not without certain roots in oral tradition.

The origin of Lithuanians

Lituanos ab Italis originem ducere, sermo agrestium, multum ad sermonem Italorum, tanto locorum et temporum intervallo, accedens, verisimile facit; nam nobiliores ex consuetudine, quam cum Polonis et Russis, ob commune imperium habent, Polono et Russo sermone, nativum permutarunt. Venisse autem eos in has regiones, quae Lituanae ditionis sunt, Domicio Nerone, Romanorum imperatore, crudelissimo humani generis hoste, et in extremas hasce orbis terrarum oras duce P. Libone, quem Palemonem corrupto nomine historia vocat, qua imperium Romanum non pertigerat, profugisse, memoriae Russicarum litterarum proditum est, ab hoc[ue] Libone Liboniam, nunc Livoniam, dictam.

Sunt, qui Attila Hunno Italiam vastante huc eos profugisse scribunt. Sunt et qui civili bello, quod inter C. Caesarem et Pompeium gestum est, manum quandam Romanorum, deserta Italia, in iis oris consedissee urbem[ue] Romae condidisse scriptis prodiderunt. Qui horum verius, disputandum non censeo, dum modo constet, Lituanos gente Italos esse. Certe in Ultraiectinorum tablinis extare scriptum, Erasmus Stella refert, Ultrajectum antea Antoniam fuisse vocatam, ab Antonioque conditam, eum vero Antonium se iis socium adiunxisse, qui Roma ob Neronis saevitiam profugerant, atq[ue] ad Rheni ostia consedissee; reliquos vero ulteriores sedes quaesitum enavigasse; quod veritatem historiae Lituanae confirmat, fuisse qui Roma per mare Atlanticum ad usq[ue] Rheni ostia, Neronis saevitiam fugientes, navigarint, eosque esse, qui in Lituania et Libonia consederint.

Ab hoc Libone, vel si malis Palemone, tres filios procreatos esse traditur: Borcum, Speram et Cunam. A Borco, supra flumen Iuram oppidum conditum, ex fluminis et conditoris composito nomine Iurborcum vocari.

Speram ob insignem pietatem divinis honoribus cultum, paludi, in quem cineres defuncti iniecti erant, eius nomine appellatae religionem indidisse ferunt. Cunam vero fratribus utrisq[ue] superstitem prolataste, augescente populo, habitationum per deserta sedes, et connubia cum vicinis junxisse.

Gimbutus, Cunaee filius, in Samagitia, eius frater Cernus, eodem Cuna natus, in Lituania, regnarunt; hi, iunctis viribus, eam Russiae partem,

quae Braslaviensi et Polocensi appellatione continetur, clade gravi affectis scribuntur.

4.5. Petrus Royzius Maureus Alcagnicensis (Pedro Ruiz de Moros, ca. 1505–1571), Spaniard by origin, lawyer, teacher and poet, active in the 16th century Lithuania, author of numerous occasional Latin verses. His works, full of witty allusions, colored with humour or sincere compassion, reflected various aspects of Lithuanian life, especially as seen through the eyes of courtier:

Ad aulum

*Si vis esse inter domini dilectus amores,
Te tenere appellet, te vocet, Aule, suum,
Te ditet, beet, unum et omnes inter honoret,
Ori vis escas inferat ille tuo,
Esse tui domini vis omnia: frater, amicus, 5
Deliciae; esse tui vis domini dominus:
Qualem vult dominus, te finge per omnia talem,
Si non, qualem vult, tu quoque talis eris.
Ad domini ingenium ingenium te flectere oportet,
Et facere illius omnia ad ingenium. 10
Arma placent, loquere Annibalem; placet alea pernox,
Lude; placent domino pocula plena, bibe.
Quae facit ille, licet nec more aut legibus ullis,
Ipsa haec tu, tanquam sint sacrosancta, proba.
Quae negat ille, nega, et iuri contraria iura. 15
Vox tua ab illius pendeat arbitrio.
Quos amat ille, colas magno et digneris honore;
Illos, quos odit, oderis ipse magis.
Eius ama arbitrio, arbitrio simul oderis eius,
Haec placeant, domino quae placuere tuo. 20
Seria vis tractare: iocos et ludicra tracta,*

Sis contra Curius, cum placuere ioci.

Grata venus domino et parvus sine veste cupido,
Sit tibi grata venus et sine veste puer.

Cum ridet ride, cum maeret, tristior esto; 25
Cum gaudet, salta, cum dolet ille, geme.

At clamat tota et violentior intonat aula:
Ad quaecunque furor pertinet ille, treme.

Fulminat horrendum et saevo te dissecat ore,
Pallidulus, tremulus quaelibet ille feras. 30

Sunt dominorum irae iustae iniustaeque ferendae,
Quas, si causa deest, quae facit, aura facit.

Irasci dominis sine re et ratione licere
Ius vetus est; dominis, quod libuit, licuit.

Dehinc si te laeto aspiciat post nubila vultu, 35
Hoc debet magni muneris esse loco.

Haec studia, hi mores, modus est hic, Aule, sequendus,
Ius vis in dominum si quod habere tuum.

4.6. Andreas Volanus (ca. 1530–1610), humanist, active practitioner and ideologist of the reformed evangelical confession, skilled Latin writer on various social, political, religious and occasional matters, secretary to Mikalojus Radvila the Red (1512–1584) and three monarchs, Sigismund Augustus, Stephen Bathory, Sigismund Vasa, author of over than 40 Latin works (28 of them were printed in the period 1572–1608). In one of the best of them, *De libertate politica sive civili* (Cracow, 1572), Volanus discussed the concept of freedom and tried to relate it to the situation of the 16th century Lithuania on the basis of statements by ancient philosophers (Plato, Aristotle, Cicero and others) and he praised the equality of all the classes before the law. With this work Volanus manifests himself as an active citizen of the Grand Duchy of Lithuania who strives to modernize its society and law. In his literary speech *Oratio ad Senatam Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae* (Cracow 1573?) Volanus advocates for the view of the exemplary ruler who serves for the interests of the state, people and law.

Excerpts from *De libertate politica sive civili libellus lectu non indignus*. Autore Andrea Volano. Cracoviae, In officina Matthiae Wirzbietae Typographi S. R. M. 1572⁴:

Libertatem apud omnes prudentes in magno semper habitam fuisse pretio

CAPVT I.

Cum maxima sint commoda vitae generi humano a natura tributa, nescio tamen an longe omnium rerum humanarum pulcherrimum sit libertas. Nam etsi praeclaras animi et corporis homini natura inseverit dotes, in quibus vera felicitatis ratio consistere videtur, tamen nisi adsit libertas, neque hae munus suum rite peragere, neque homini solidam felicitatem afferre possunt. Nullus enim fere virtuti exercendae in servitute datur locus, nulla valetudinis bonae tuendae, et ad usus vitae utiles conferendae conceditur ratio, cum non quod tibi, sed quod improborum libeat libidini, id facere cogaris semper. Non immerito ergo apud omnes sanae mentis homines et in omnibus Rebuspub[licis] bene constitutis, summa semper et diligens libertatis habita fuit ratio. Animadverterunt nimirum viri prudentes omne illud, quod in hac civili societate bonum est, aut sola servitute labefactari, aut in universum tolli. Hinc pulchre illud et sapienter a Cicerone dictum esse constat, servitatem videlicet postremum omnium malorum esse et non modo vita sed morte etiam repellendum. [...]

*Vana et praepostera quorundam ostenditur opinio,
qui rerum malarum licentiam libertatem esse putant.*

CAPVT II.

Quod libertas humanae naturae maxime conveniat, ut secundum quam nemo nascatur servus, nemo unquam sanus dubitavit. Nam quia ex corruptione naturae nostrae, multae calamitates humanam vitam necessario

⁴ All the quotations from Andreas Volanus works in this collection are taken from their modern edition: Andrius Volanas. *Rinktiniai raštai*, sudarė (edited by) Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius: mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

sunt secutae, servitatem quoque non postremum infelicitatis humanae malum ab eodem profluxisse initio, agnoscamus oportet. Ambitio enim et avaritia depravatae naturae fructus, bellum inter homines pepererunt, quod deinde servitus tanquam umbra suum corpus sequuta est. Quamvis et extra bellum, aut infelix egestas quosdam ad eam necessitatem adegit, ut victus acquirendi causa se ultro in servitatem coniecerint, aut enorme aliquod et scelestum facinus, hoc debitum factis suis praemium servitatem scilicet reperit, et in vitam humanam invexit. [...] Tamen nec certior a quoquam nec maiori cum periculo homini servitus imminet quam ab homine. Animal enim hoc turgidum, fastu, avaritia, et crudelitate plenum, praesertim si frena pudoris et modestiae laxaverit, adeo proterve et petulanter dominari cupit, ut non alibi felicitatem suam, quam in oppressione et servitute multorum collocatam esse putet. Repetat aliquis memoria praeteriti temporis omnes res gestas, intueatur et omnem praesentium rerum faciem, nunquid aliud inter homines tumultuari, aut tanto sanguine ac caedibus quaeri, quam superbum dominatum animadvertet? Cum autem humana insolentia, et furiosa quidvis patrandi libido potissima et fere sola sit servitutis causa: Tamen sunt quidam tam corrupto et perverso iudicio homines, ut vitia haec, quae sola omnem evertunt libertatem, ipsius libertatis titulo exornare non vereantur. Tunc demum enim vera et solida frui se libertate plurimi opinantur, si minaci et atroci vultu quemvis imbecilliozem terrefaciant, si ut quem opportunum viderint iniuriae, ab ea inferenda non abstineant, et saevum in omnes imperium exerceant. At quemadmodum immoderatus rerum omnium usus in vicium degenerat, ita qui immodicam exercent libertatem non iam libertatis honestae rei, sed perversae licentiae nomine merito gloriari possunt. Libertas enim cum nullum cuiquam inferat incommodum, sola licentia hominum tranquillitatem turbare, et pro libito quemvis afficere iniuria pulchrum sibi putat. Nam cum libertas ita omnem refugit servitatem, ut ultro tamen legum honestarum dominatum sustineat, licentia omne etiam legum excutit dominium, et omnium actionum suarum moderatricem pro ratione, substituit pravam animi cupiditatem. Atque ita fit, quod pulchre in libro de Repub[lica] suo demonstrat Plato, ut quemadmodum excessus omnis vertatur in contrarium, ita nimia libertas, in nimiam degeneret servitatem. [...]

4.7. Ioannes Radvanus Vilmensis (ca.1550? – post 1592), Renaissance Latin poet, reformed evangelist, educated supposedly in Vilnius, related to the courts of two outstanding Lithuanian Great Hetmans, Grigalius Chodkevičius (Grzegorz Chodkiewicz) and Mikalojus Radvila Rudasis. Ioannes Radvanus is famous for his heroic poem *Radvilias*, which drawing mostly on the composition and images of *Aeneis* by Virgil, describes life and deeds of Mikalojus Radvila Rudasis and maintains aspirations of Lithuanian independence in regard to Polish-Lithuanian relations. He is also known as author of *Epithalamium in nuptias ... Christophori Monvidi Dorobostayski...et Sophiae Chodkieviciae...*, 1590 and about 20 other occasional verses.

Excerpts from *RADIVILIAS, sive, DE VITA, ET REBUS PRAECLARISIME GESTIS, IMMORTALIS MEMORIAE, ILLUSTRIS SIMI PRINCIPIS NICOLAI RADVILI GEORGII FILII, ducis in Dubinki ac Bierze, Palatini Vilmensis, etc. ac Exercituum Magni Ducatus Lituaniae, Imperatoris Fortissimi. etc. LIBRI QUATUOR, Ioannis Radvani Lit. iussu ac auctoritate mag. d. Ioannis Abramowicz, in Worniany, Praesidis Derpatensis, Capitanei Lidensis, Vendensis etc. Addita est oratio funebris, generosi d. Andreae Volani, secretarii sacrae regiae magestatis, et quorundam auctorum epigrammata, VILNAE METROPOLI LITUANORUM: Ex officina Ioannis Kartzani, MDIIXC [1592]:*

Laudes Lituaniae

*TERRA potens armis est, et notissima fama,
Hic vbi se latis pandit Lituania campis,
Magna parens frugum, studio gens aspera belli,
Quam perbibent Italos olim tenuisse colonos,
Martia corda virum: quis nunc aut forte Libonis
Exsiliium nescit, magnosque Palaemonis ausus?
Vnde venit longa serie Lituana propago,
Gens gravida imperiis: etenim sub Balthica fines
Litora, et Euxinum mare, famam extendit Olympo.
Illis Campanos saltus, vbi dona Lyaeo*

1. A fortitudine et
amplitudine imperii Lituani

35

40

<i>Legiferae certant Cereris, Panchaia Tempe</i>		
<i>Alcinoi syluas, biferique rosaria Paesti,</i>		
<i>Medorumque volens cultus, rivosque metalli,</i>		2. A frugum copia
<i>Contentis ferro, prudens Natura negauit.</i>		
<i>Sed quales, quantasque ferunt sacra Gargara messes,</i>		45
<i>Et victu facilem esse dedit per secula gentem.</i>		3. A victus facilitate
<i>Hic vitreos amnes sylvarum celsa coronant</i>		4. A sylvarum commoditate
<i>Tesqua, decus terris, quae quantum vertice in astra</i>		
<i>In Stygios manes tantum radice minantur.</i>		
<i>Hic ceruis, alcique domus, saeuoque bisonti,</i>	50	5. A venationibus et variarum ferarum copia
<i>(Setigera captos cui mos est sistere lingua,</i>		
<i>Inque leues (tantum robur) iacularier auras)</i>		
<i>Virgatisque notis maculoso tegmine lynxi,</i>		
<i>Et celeri capreae, nec non ingentibus uris.</i>		
<i>Quid fluvios, lacuumque canam certantia ponto</i>	55	6. Ab opportunitate lacuum
<i>Aequora? quid pisces? sunt hic etiam sua cete.</i>		7. A piscium abundantia
<i>Quid referam albenti canentia iugera lino?</i>		8. A lini copia
<i>Aut cur enumerem lucis concessa beatis</i>		
<i>Dona? latet magnis ingens opulentia syluis.</i>		
<i>Hic sese liquido distendunt nectaro quercus,</i>		60
<i>Arboribus spumant purissima mella, fauisque</i>		9. A mellis et cerae opibus
<i>Mactant agricolas, iniussaque robora sudant,</i>		
<i>Plena Palatinae fragrantia pocula mensae.</i>		
<i>An tot diuersis lapsos de fontibus amnes? [...]</i>		10. Ab oportunitatissimis et egregiis fluuiis
<i>Nec multum minor hoc Litauum liquidissimus amnis</i>		
<i>Iglionum⁵ veteres campos, et pinguia stringens</i>		
<i>Vilia culta secat, Vilnaque sorore recepta,</i>		Lituanis Nerys
<i>Fratris in amplexus Chroni decurri amoeni,</i>		Lit. Niemen
<i>Chroni qui, quo nobis non est formosior amnis:</i>		75
<i>Multae illum Nymphae fluviorum et Querquetulanae</i>		

⁵ Ancient tribe mentioned by Claudius Ptolemaeus. The area of Igliones in the age of Renaissance was credited to be in the confluence of the main Lithuanian rivers, Nemunas and Neris (i.e. in the centre of nowadays Lithuania).

Optauere thoro, sed habet pulcherrima Suenta,
Purior electro, quae per Samogithica labens
Littora, Chrononis foecundo conditur alueo.
Haec eadem Litauos tellus, arcesque Sudinos, 80
Iazygaque intrepidum mortis, Nomadesque Poloucos, 11. A nationibus variis et antiquis
Et veteres PRVSSOS, et fortia pectora Alanos,
Cognatosque illis Gepidas, populosque potentes
Extulit, haec Erdiuilum, Troydenaque fortem, 12. Ab innumera fortissimorum
Mingallumque Ducem, Scirmontumque armipotentem, 85 Regum, Heroum, ac
Romontem, Latioque caput diademate cinctum ducum propagine.
Mendogum, Vitenemque bonum, plenumque triumphis
Gedimina patrem, populosae moenia VILNAE
Cuius ab auspicio surgunt: hinc aspice natos
Gediminiadas fratres, fortissima corda, 90
Kestutum, Olgerdum: quin ista IAGELLONA tellus, Lituani imperauerunt Polonis,
Sarmatiaeque dedit Reges, Hunnoque potenti Bohemis, Hungaris, Silesiis etc.
Imposuit dominos, et Cechi a stirpe Bobemis,
Totque duces genuit praestantia nomina, nec non
Quem canimus MAGNUM RADIVILVM, nomen et omen 95
NICOLEI cui mens dederat praesaga parentum.

(*Radivilias* I 31–96; with notes from the margins of the original edition)

*The shield of Nicolaus Radivilus*⁶

At laevem clypeum series longissima rerum Descriptio clypei Radivilonii
Auro insignibat, fulvo distincta metallo.
Illic res Litavas, antiquorumque triumphos
Cernere erat: veluti per Balthica dorsa, LIBONIS 90 Lituani a P. Libone Italo quem
Contigit ambifluae Plotellae classis arenam, Palaemonem alij vocant,

⁶ Nicolaus Radivilus is the Latin name of the main hero of the poem, Mikalojus Radvila the Red, in praise of whom the poem *Radivilias* is composed.

<i>Non sine mente Dei, terras advecta recentes:</i>	originem indubitata[m] trahunt
<i>Vtique Libo multum terra jactatus, et alto,</i>	
<i>Allapsus ripis, ubi tum stabula alta ferarum</i>	
<i>Horrebant, velutique ITALUM manus emicat, atque</i>	95
<i>Sternit humi cervos, vrosque ferosque bisontes,</i>	
<i>Aedificantque NOVAM ROMAM, sub culta Dubissae</i>	Nova Roma in Samogitiae et
<i>Ostia caeruleae, veteris solatia ROMAE.</i>	Liunioniae finibus aedificatur ab
<i>Haec penes astabant reges ex ordine sancti</i>	hospitibus Italis, nunc Nowromo
<i>Insignes lituo, atque ardentia scepra tenente</i>	100
<i>Quos inter bis sex radiis clarabat in alto</i>	
<i>Vertice MINDOCVS, Latium Diadema gerebat</i>	Mindocus a Pont[ifice] Rom[ae]
<i>Rex Litavûm: geminasque tremenda tributa sagittas</i>	Rex Lituaniae creatus
<i>Fortem ERDIVILLVM Scythico misisse tyranno</i>	
<i>Nec procul aspiceres truncatos membra Scytharum</i>	105
<i>Legatos, haec SCIRMVNTVS responsa remisit</i>	
<i>Saeva Balaclaio: subito hinc consurgere bellum,</i>	
<i>Et Koydanovios rubefactos sanguine saltus.</i>	
<i>Et rapidum VITENEM, Lesconis Marte revictum,</i>	
<i>Victoremque iterum, et prostratos Marte Polonos:</i>	110 Anno 1293 ad Sochacoviam
<i>At Litavus miles captos immitis agebat</i>	
<i>Viginti juvenes sortito quisque Polonos.</i>	
<i>Hic choreae, cantusque vigent, Ledamque ciebant</i>	
<i>Victores, et Io laetos Io hiare putares.</i>	
<i>Antyge in extrema colles, ululataque montis</i>	115
<i>Summa lupo, aerataque lupum compage nitentem</i>	
<i>Expoliit, cupiens spiranti effingere signo</i>	
<i>Docta manus, sed centen[is] fera vasta remugit</i>	
<i>Ventre lupis: claram hinc urbem Lisdeycius augur</i>	
<i>Portendit: quanto consurgit ab omine Vilna</i>	120
<i>Omnigeni nutrix populi; quam maxima Vilna</i>	
<i>Opprobrio quondam fuit, et magaria, nunc jam</i>	
<i>Vrbibus aequavit Lituana potentia magnis. [...]</i>	

(Radivilias 3. 88–172)

5. Latin of the age of Baroque (17th century) and later times

5.1. Mathias Casimirus Sarbievius (Maciej Kazimierz Sarbiewski, 1595–1640), a famous Baroque poet of Polish (Mazovian) origin, Jesuit, professor of Vilnius University (1627–1635), named “Christian Horace” or “Sarmatian Horace” already by his contemporaries. Collection of his poetry, *Lyricorum libri* (editio princeps 1625), was reprinted a number of times in different places throughout all Europe both during his lifetime and after his death. In his poems Sarbievius appears as a talented imitator of classical models (especially of Horatian verse), an inventive combiner of various images of Greco-Roman mythology and Christian truths, and a sensifull observer of contemporary Lithuanian realities. Sarbievius’ lyrics and epigrams represent a good example of intertextual Baroque poetry. It exerted a strong influence on Jesuit poets of the region in 17–18th c.:

*Iam pridem tepido veris anbelitu
Afflarunt reduces arva Favonii;
Iam se florida vernis
Pingunt prata coloribus.*

Stratus frugiferis Vilia⁷ puppibus 5
*Grato praeterabit rura silentio,
Quamvis proximus omni
Collis personet alite;*

Quamvis et viridi pastor ab agger
Dicat graminea carmina fistula, 10
*Et qui navita debet
Plenis otia carbasis.*

⁷ This poem contains some special Lithuanian toponyms and prosoponyms. *Vilia* is a Latin word for Neris, the main river which flows through Vilnius (lat. *Vilna*); *terga Luciscii* is the name for Tauras hill in Vilnius; *Gediminia saxa* denote Gediminas castle resting on the hill near the confluence of the rivers Vilnia and Neris in Vilnius.

<i>Aequas Palladiis, Paule, laboribus Interpone vices. Cras simul aureo Sol arriserit ore Summorum iuga montium,</i>	15
<i>Scandemus viridis terga Luciscii, Qua celsa tegitur plurimus ilice, Et se praetereuntum Audit murmura fontium.</i>	20
<i>Illinc e medio tota videbitur Nobis Vilna iugo; tota videbitur Quae Vilnam sinuosis Ambit Vilia flexibus.</i>	
<i>Illinc picta procul quae radiantibus Fulgent fana tholis, et geminam super Despectabimus arcem, Magni regna Palaemonis.</i>	25
<i>Ut longo faciles pacis in otio Se tollunt populi! nam tria tertio Surrexere sub anno Priscis templa Quiritibus;</i>	30
<i>Et qua conspicuis se Gediminia Iactant saxa iugis, et Capitolium, Et quae tecta superbis Intrant nubila turribus.</i>	35
<i>Auget magna quies: exiguus labor In maius modico provenit otio. Hinc et terga virentum Late prospice collium.</i>	40

*Quae nunc mobilibus nutat Etesiis,
Segni cana stetit sub nive populus:
Qui nunc defluit, alta
Haesit sub glacie latex;*

Qui nunc purpureis floret ager rosis, 45
*Immoto sterilis delituit gelu;
Verno quae strepit ales,
Hiberno tacuit die.*

*Ergo rumpe moras, et solidum gravi
Curae deme diem, quem tibi candidus* 50
*Spondet Vesper, et albis
Cras Horae revehent equis.*

(Sarbievius, *Lyricorum libri*, 4. 35)

5.2. Albertas Vijūkas Kojalavičius (1609–1677), Lithuanian historian, Jesuit, philosopher, theologian, polemicist and translator, closely related to Vilnius University. From 1641 to 1655 he taught logic, physics, metaphysics and ethic, in 1650-51 he served as vice-chancellor and in 1653–1655 as rector of the same university. The most important among his numerous works (written mainly in Latin and Polish) is the first printed history of Lithuania containing events from the legendary times to the death of Lithuanian Grand Duke Sigismund Augustus (1572). Two volumes of this work were published separately. The first part (*Historiae Lituanae pars prior. De rebus Lituorum ante susceptam Christianam religionem...libri novem*) was printed in 1650 in Gdansk, the second (*A coniunctione Magni Ducatus cum Regno Poloniae ad unionem eorum dominiorum, libri octo*) appeared in 1669 in Antwerpen. It was used as the main source for Lithuanian history until 19th century. Albertas Kojalavičius wrote a history of Lithuanian state and concentrated on the facts that show the dignity

of Lithuanian noblemen and rulers. He described the Polish–Lithuanian Commonwealth as a state consisting of two states and two nations with supposedly equal rights.

Excerpt from *Historiae Lituaniae pars prior. De rebus Lituatorum ante susceptam Christianam religionem, conjunctionemque Magni Lituaniae Ducatus cum regno Poloniae, libri novem. Auctore P. Alberto Wiiuk Koialowicz, Soc. Iesu (Dantisci, 1650)*:

Giermondus Suintorogo solitis ritibus suffectus, primos sui principatus menses rebus domi componendis exegit. Ante omnia parenti defuncto ut praescripserat ipse, justa legitime persolvit. Cum enim viveret Suintorogus, forte inter venationes inciderat in locum peramaenum, quo Vilna amnis planitiem altis montibus subjectam, et pineto hinc inde consitam decurrens, Viliae illabatur. Amaenitas situs, cum ad primum conspectum senis animum occupasset, petiit a Giermondo, ne alibi pro defuncti exuviis, aut rogo, aut sepulchro aream quaereret; utque is campus cremandis Principibus, humandisque eorum cineribus, sacer perpetuo in posterum esset. Executus est universa Giermundus ex fide: campum late excisis arboribus perpurgatum, ipse rite dedicavit: relictus in proximo lucus, Fulminis vulgo Perkuni, tempestatum praesidis Numini; ut religionibus ipsis locus deinceps frequentior populo fieret: erecta praeterea sacerdotia, copiosis redditibus attributis. Officium sacerdotum erat, ad praescriptos ritus, ignem perpetuum quercu et pinu alere: qui si aliquo casu forte extingueretur, neglectae aut non rite procuratae religiones ipsius sacerdotis exustione expiabantur. Locus in Suintoroba (id est, Sancta area) dictus, et nomen et ritus illos profanos ad Iagelonis usque principatum retinuit. His ita ordine peractis, Principis defuncti corpus, militari habitu a proceribus ad rogam elatum est: editiore pyrae loco, haud longe a Principe, locata arma, quibus a tyrocinio usque militari usus fuerat, gladius, hasta, pharetra cum arcu et sagittis: inferiore loco falcones, paria bina canum venaticorum, servus et equus, qui viventi maxime in deliciis: haec universa, cum subjectus ignis corripuisset; tum sublata simul comploratione, proceres ursorum et pantherarum resectos ungues, extremi obsequii

vice in flammis jactare. Nam de altera vita, quam habituri a morte essent mortales, redituque animarum ad sua corpora, cum Deus quispiam, illis ignotus, ad jus dicendum in altissimum montem universum mortale genus, evocaturus e tumulis esset, apud veteres illos Litvanos, rerum Divinarum penitus rudes, quanquam barbare et superstitiose, tamen aliquid credebatur. Existimabant igitur mortuos olim unguibus illis opus habituros, cum praeruptus, altusque mons, per difficiles aditus, singulis superandus esset. Curatis ita sacris, praescriptisque ceremoniis, quibus deinceps Principum vita funtorum corpora eodem loco cremarentur, ad rem civilem curas advertit.

(Albertus Wiiuk Koialowicz, *Historiae Lituaniae pars prior*,
Liber V, p. 138–141)

6. Example of Baroque Latin literature representing numerous production of Vilnius University

Excerpt from the collection of elogia composed on the occasion of solemn ingress of voivode Liudvikas Konstantinas Pociėjus (1664–1730) into his residential place in Vilnius, *Septicollis Lituaniae caput Palaemoniarum urbium Vilna, septem portis triumphaliter adornatis, quot circum praecipuis coronatur montibus, ad triumphalem cum palatinis fascibus ingressum magni hospitis illustrissimi domini d. LUDOVICI CONSTANTINI in Włodawa et Rożanka POCIEY palatini Vlnensis ... lapidario stylo inarata ab obligatissimo palatino nomini et honori collegio et Universitate Academica Vlnensi Societatis IESU. Anno quo LUDOVICUS intrat Vilnam [Vilnae, 1723]:*

PORTA SEPTIMA CAPITOLINA VULGO CASTRENSIS

Inscriptio

Attollite portas principes vestras.

Magnis olim patefacta triumphis Porta.

(Propertius, *Elegiarum* 1.16. 1)

Excute sepulchrales cineres
Septemtrionalis Romule,
Septicollis Litvanæ Magne Conditor,
Supreme Princeps Gedimine
 5 *Et Ducum Litvanæ grandis cinctus corona,*
quorum illustres exuvias,
velut probatum Aurum,
in claro Swintorobæ jugo igne probatas,
Jagiellonicae condunt Arces,
 10 *Magno Palatino et Duci*
obviam procede Ludovico.
Attollite in una Capitolina,
Plures simul Portas Principes.
Haec illa dies gloriae,
 15 *quam obscura sub nocte,*
in Capitolino summae Arcis colle
idem nomen et omen cum Romano
a Capite caesi Bisontis habente,
magis fera, quam Romæ Conditori,
 20 *nam tota ferrea Lupa*
centenis feta et vocalis prolibus,
in somnis vigilanti pro Litvania
Gedimino praesagii.
Haec clarissima Lux,
 25 *quam ante quaterna saecula*
ipso natali Urbis die,
dum prima Vilnae jacerentur fundamenta,
edita oracula praesignarunt.
Subintra, Ducali manu
 30 *Summorum Litvanæ Ducum,*
reberatam Capitolinam Portam
ex utroque Nomine Caesar
Ludovice et Constantine
Palatine et Dux Maxime.
 35 *Pandit se Tibi ultro ingenti Cardine*
Augusta Gloriae Basilica

Princeps Cathedralis Ecclesia Stanislai.
Occurrit inter Divorum aras
Romana Purpuratorum Patrum cum Majestate
 40 *pleno Honoris et Gloriae Nomine Pontifex*
Boguslaus,
pro sanguine, Nomine, zelo, et eruditi-
one, Polono Primati
Divo Adalberto Martyri conjunctissimus,
 45 *Vicariam geminorum Vilnensium Antistitum,*
Constantini et Matthiae,
quaternos intra menses,
Caelo et immortalitati vindicatorum,
cum Vicaria Pontificali Tiara,
 50 *Principali praeludente Honori,*
Unus sustinens gloriam,
Et plena Pastoralium benedictionum dextera,
Auspicato Tuo bene precatur Ingressui.
Applaudit sepulchrali quamvis pressus marmore,
 55 *Principe sub ara conditus,*
Gloriosissimus Litvanus Macedo
Alexander Vitoldus,
paremque suae Fortunam,
pares triumphos et gloriam ovovet.
 60 *Age Magne Ludovice Constantine,*
Et Superum expectationem, Civium desideria,
Vota Populorum imple.
Restitue antique Fortuna destitutæ Litvanæ
Fortunata Ludovicorum et Constanti-
 65 *65 norum tempora.*
Redde Palaemoniae Urbi et Sacris Divorum aedibus
Basilicum Constantinianæ Basilicæ nitorem,
eo aetatem proluxa felicitate et gloria provebe,
donec ut Augustus Romanam,
 70 *ita sub Augusto Sarmatiae*
relinquas Litvanam
Marmoream Septicollē.

Septicollis Litvanæ caput, fol.H2-[I2]

7. Examples of Latin in modern times

7.1. Pranas Brenderis (Franz Brender, 1894-1938), famous Swiss-born Lithuanian linguist, professor of Latin literature Vytautas the Great University in Kaunas, author of various works on Lithuanian and Latin language and literature. His skills in Latin are well attested by his own Latin paraphrase of the national anthem of Lithuania, published in *Židinys*, 1938, t. XXVII, Nr. 2, 211, whence it is taken for this collection:

Hymnus Lituanus

*O virum mater, Lituana tellus,
fortium et quae nos alis, alma nutrix,
praebeat vires memori iuventae
gloria patrum.*

Moribus iustis tua cara proles 5
*saepta virtutisque tenax agat, quod
possit humano generi Tibique
ferre salutem.*

Fulgidus iam sol Lituanus orbem
lustret et pellat radiis tenebras; 10
*nos iuvent artesque bonae fidesque
omne per aevum.*

At focos sanctos patrias et aras
candido ac puro foveamus igni,
civium dum fixa animis potens stet 15
pax Lituana.

7.2. Henrikas Zabulis (1927–2010), distinguished Latinist, translator and editor of a number of Classical Greek and Roman poetical and rhetorical works, professor of Vilnius university. He left an untitled **Latin poem** which was found in his flat soon after his death (2010-09-11) and published in December 8 of the same year by Mindaugas Strockis at the address: www.flf.vu.lt/assets/files/KFK/zabulio_eilerastis.doc :

*Favete linguis! Nil humili iuvat
cantare buxo, nil popularibus
nervis verecundaque functum
barbiton ingeminare voce,*

*dum floreant nostra in Lituania
artes et alma lux Academiae,
hortoque musarum venusto
nulla vagetur iniqua fama.*

5

8. Bibliography

- A. D. 1009: Missio S. Brunonis Querfurtensis.* Comparavit et adnotavit Inga Leonavičiūtė =1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija. Sudarė, šaltiniotyrimus paaiškinimus ir bibliografiją parengė Inga Leonavičiūtė. Vilnius: Aidai, 2006, 70–73.
- Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans. Gedimino laiškai,* tekstus, vertimus bei komentarus parengė S.C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003, p. 62, 64.
- Gratulatio Vilnae. Textus electi XVI-XVIII saeculi.* Comparavit Eugenija Ulčinaitytė. Vilnae [Institutum litterarum ethnographicaeque Lituaniae], MMI = Vilniaus pasveikinimas. XVI-XVIII amžiaus tekstų rinkinys. Sudarė Eugenija Ulčinaitytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- Historiae Lituaniae Pars prior; De rebus Lituorum* Ante susceptam Christianam Religionem, conjunctionemque Magni Lituaniae Ducatus cum Regno Poloniae, Libri novem. Auctore P. Alberto Wiivk Koialowicz, Soc. Iesu S. Th. D. Dantisci, sumptibus Georgii Forsteri, M. Poloniae et Sueciae. (VUB 9 Ko 89).
- Nicolaus Hussovianus. *Opera.* Transtulerunt Benediktas Kazlauskas, Sigita Narbutas, Eugenija Ulčinaitytė, Tomas Veteikis. = Mikalojus Husovianas. *Raštai.* Iš lotynų kalbos vertė Benediktas Kazlauskas, Sigita Narbutas, Eugenija Ulčinaitytė, Tomas Veteikis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007
- Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų,* Vilnius: Vaga, 1966, 23-24.
- Augustinas Rotundas, “Epitome principum Lituaniae a migratione Itolorum P. Libone vel, ut Lituania historia scribit, Palemone duce usque ad Jagellones”, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 5: Šešioliktojo amžiaus raštija. Vilnius: Pradai, 2000, 296–297.
- Mathias Casimirus Sarbievius, *Ludi Fortunae. Lyrica selecta.* = Motiejus Kazimieras Sarbievijus, *Lemties žaidimai. Poezijos rinktinė.* Parengė, įvadą ir komentarus parašė Eugenija Ulčinaitytė. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- Septicollis Lituaniae caput Palaemoniarum urbium Vilna, septem portis triumphaliter adornatis, quot circum praecipuis coronatur montibus, ad triumphalem cum palatinis fascibus ingressum magni hospitis illustrissimi domini d. LUDOVICI CONSTANTINI in Włodawa et Rożanka POCIEY palatini Vilnensis ... lapidario stylo inarata ab obligatissimo palatino nomini et honori collegio et Universitate Academica Vilnensi Societatis IESU. Anno quo LUDOVICUS intrat Vilnam* [Vilnae, 1723] (VUB IV 30967)
- Joannes Vislicensis. *Bellum Pruthenum.* Comparavit et transtulit Eugenija Ulčinaitytė. / Jonas Vislicietis. *Prūsų karas.* Parengė ir išvertė Eugenija Ulčinaitytė. Vilnius: Mintis, 1997.
- Andrius Volanas. *Rinkiniai raštai.* Sudarė Marcelinas Ročka ir Ingė Lukšaitė. (Latin texts prepared by Eglė Patiejūnienė). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Web sources:

<http://www.flf.vu.lt/kfk/istorija/paxlituana.html> (*Hymnus Lituanus* by Pranas Brenderis)
www.flf.vu.lt/assets/files/KFK/zabulio_eilerastis.doc (the unnamed poem by Henrikas Zabulis)

MACEDONIA (FYROM)

COLLECTANEA EX OPERIS AUCTORUM ROMANORUM AD MACEDONIAM PERTINENTIA

collegit Polemocles D. f. Scupensis
Scupis, Kal. Dec. MMDCLX a.U.c.

Quam ob rem aequales nostri linguam Latinam evitent? Ita fit hodie, ut haud quisquam reperiri possit, qui de lingua Latina seria mente meditat. Etiamsi causam iustiore[m] esse negamus, tempora et mores hodiernas criminati, est nobis tamen cogitandum et solutionem, ut medelam, ad statum corrigere quaerendum.

Magna pars hominum non philologi sunt; de historia quidem antiqua perpauca sciunt. Tamen, linguae Latinae amatores invenire possumus, qui aut olim Latine docebantur, aut nunc in scholis docentur. Iuvat igitur, et maxime necesse est, de Romanis, de lingua eorum, de sententiis etiam Latinis aliisque rebus cum hominibus colloqui. Quo consilio? Philologorum porro est homines linguae culturaeque Romanae conciliare; ac si quis libros, fontes, codices, auxilium quidquid petiverit, eum benevole iuvare. A plebe haud recedendum est; immo, lingua Latina inter homines diligenter propaganda.

His rebus adducti, et non sine invidia spectantes quanta acie animi, quantaque sagacitate, ut propositum erat, amici nostri collecta ad Europatriam finierunt, ad faciendum idem curavimus et collectanea ad Macedoniam antiquam pertinentia collegimus. Negotium haud facile. In scriptoribus Romanis aestimandis duas semper res inter se distingui oportebat, quatenus de litteris Romanis bene meriti sint et quanti ipsi homines aestimandi. Nunc nobis distinctio tertia facienda erat – quatenus opera eorum ad Macedoniam antiquam pertinent et quomodo. Diu multumque cogitantes, opera T. Livi, Q. Curtii Rufi Cornelii Nepotisque pro tempore seiungere constituimus; nam dubium non esse videtur, quin operis eorum inclusis non libellum, sed tomum pergrandem prodiderimus.

Res, de qua disserimus, magni nobis momenti esse videtur: putamus – dis volentibus – omnes linguae Latinae adversantes, libellum nostrum percursos, admittere se peccare; idem, collectanea nostra non solum philologis et historicis, sed etiam omnibus linguae Latinae amatoribus patere putamus, dummodo ad Latine lectum parati sint.

Speramus, demum, mox etiam in interreti locum esse, ubi omnia collectanea colligere possimus, ut quo facilius, qui quaerunt excerpta auctorum antiquorum ad nationes hodiernas pertinentes, ea inveniant, potissimum ligaminibus interiuncta.

Salvete omnes, bonoque animo este.

Scupis, Kal. Dec. MMDCCCLX a.U.c.

CONSPECTVS

1. Haec est Macedonia, terrarum imperio potita quondam
2. Macedonum origines, nondum Romanis auctoribus celebratae
3. Fortissimi dei Martis clientes
4. Varia Macedonum strategemata
5. Quid inter Indos, Persas Aegyptiosque Macedonicus sermo?
6. Macedonum memorabilia
7. Pauca de artibus
8. Macedonum cum Romanis contentio
9. Provincia non turribus, sed tropaeis munita
10. Caesares Augusti Macedones adsimulant

1. Haec est Macedonia, terrarum imperio potita quondam

Mare quod primo sinu accipit Aegaeum dicitur; quod sequenti in ore Ionium, Hadriaticum interius; quod ultimo nos Tuscum [quem] Grai Tyrrhenicum perhibent. gentium prima est Scythia, alia quam dicta est ad Tanain, media ferme Pontici lateris, hinc in Aegaei partem pertinens Thracia, huic Macedonia adiungitur. tum Graecia prominet, Aegaeumque ab Ionio mari dirimit. Hadriatici latus Illyris occupat. Inter ipsum Hadriaticum et Tuscum Italia procurrit.

(Pomponii Melae *De Chorographia* 1. 17-19)

Clarissimi montes in orbe terrarum: Caucasus in Scythia, Emodus in India, Libanus in Syria, Olympus in Macedonia, Hymettus in Attica, Taygetus Lacedaemonia, Cithaeron et Helicon in Boetia, Parnasos [et] <in Phocide,> Acroceraunia in Epiro, Maenalus in Arcadia, Apenninus in Italia, Eryx in Sicilia, Alpes inter Galliam <et Italiam>, Pyrenaeus inter Galliam et Spaniam, Athlans in Africa, Calpe in freto Oceani.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 6. 7)

'Musae quae pedibus magnum pulsatis Olympum'. caelum dicunt Graeci Olympum, montem in Macedonia omnes; a quo potius puto musas

dictas Olympiadas: ita enim ab terrestribus locis aliis cognominatae Libethrides, Pipleides, <T>bespiades, <H>eliconides.

(M. Terrentii Varronis *De lingua Latina* 7. 20)

In Olympo Macedoniae monte non sunt lupi nec in Creta insula; ibi quidem nec ulpes ursive atque omnino nullum maleficum animal praeter phalangium.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 8. 227)

Macedonia postea CL populorum, duobus incluta regibus quondamque terrarum imperio, Emathia antea dicta. haec ad Epiroticas gentes in solis occasum recedens post terga Magnesiaae atque Thessaliaae infestatur a Dardanis; partem eius septentrionalem Paeonia ac Pelagonia protegunt a Triballis. oppida Aegae, in quo sepeliri mos reges, Beroea et in regione, quae Pieria appellatur a nemore, Aegi<n>ium. in ora Heraclea, flumen Apilas, oppida Py<d>na, <A>loros, amnis Haliacmon. intus Aloritae, Vallaei, Phylacaei, Cyrrestae, Tyrissaei, Pella colonia, oppidum Stobi civium Romanorum, mox Antigonea, Europus ad Axiu amnem, eodemque nomine per quod Rhoedias fluit, Scydra, <E>ordaea, Mi<e>za, Gordyniae. mox in ora Icbnae, fluvius Axius. ad hunc finem Dardani, Treres, Pieres Macedoniam accolunt. ab hoc amne Paeoniae gentes Para<xi>aei, Eordenses, Almopi, Pelagones, Mygdones. montes Rhodope, Scopius, Orbelus. dein praeiacente gremio terrarum Arethusii, Antiochienses, Idomenenses, Doberi, <A>estrienses, Allantenses, Audaristenses, Morylli, Garresci, Lyncestae, Othryonei et liberi <A>mantini atque Orestae, coloniae Bullidenses et Dienses, Xylopolitae, Scotusaei liberi, Heraclea Sintica, Tymphaei, Toronaei.

In ora sinus Macedonica oppidum Chalastra et intus Piloros, Lete medioque litoris flexu Thessalonice liberae condicionis – ad hanc a Dyrrhachio CCXLV–, Therme in Thermaico sinu, oppida Dicaea, Palinandrea, Scione, promunturium Canastraeum, oppida Pallene, Pblegra. qua in regione montes Hypsizos<n>us, Epytus, Alcyon, Elaeuomne, oppida Nissos, Phryxelon, Mendae et in Pallenensi Isthmo quondam Potidaea, nunc

Cassandrea colonia, Anthemus, Olopyxus, sinus Mecyberna, oppida Myscella, Ampelos, Torone, Siggos, <S>t<o>los, fretum, quo montem Atho Xerxes Persarum rex continenti abscidit in longitudinem passuum MD. mons ipse a planitie excurrit in maria LXXV passuum, ambitus radice CL colligit. oppidum in cacumine fuit Acrotbo<o>n; nunc sunt Vranopolis, Pal<a>eborium, Thy<s>sus, Cleonae, Apollonia, cuius incolae Macrobiani cognominantur. oppidum Cassera faucesque alterae Isthmi, Acanthus, Stagira, Sithone, Heraclea et regio Mygdoniae subiacens, in qua recedentes a mari Apollonia, Arethusa. in ora rursus Posidium et sinus cum oppido Cermoro, Amphipolis liberum, gens Bisaltiae. dein Macedoniae terminus amnis Strymon, ortus in Haemo. memorandum in septem lacus eum fundi, priusquam derogat cursum.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 4. 33-38)

Circa Hebrum Cicones, trans eundem Doriscos, ubi Xerxen copias suas quia numero non poterat spatio mensum ferunt. dein promunturium Serrhion, et quo canentem Orphea secuta narrantur etiam nemora Zone. tum Sthenos fluvius, et ripis eius adiacens Maronia. regio ulterior Diomedem tulit, inmanibus equis mandendos solitum obiectare advenas et iisdem ab Hercule obiectum. turris quam Diomedis vocant signum fabulae remanet, et urbs quam soror eius suo nomine nominavit Abdere; sed ea magis id memorandum habet, quod Democritum physicum tulit, quam quod ita condita est. ultra Nestos fluit, interque eum et Strymona urbes sunt Philippi, Apollonia, Amphipolis; inter Strymona et Athon turris Calarnaea et portus Capru limen, urbs Acanthos et Echinia; inter Athon et Pallenen Cleona et Olynthos. Strymon, sicut diximus, amnis est longaeque ortus et tenuis. alienis subinde aquis fit amplior, et ubi non longe a mari lacum fecit, maiore quam venerat alveo erumpit. Atho mons adeo altus est, ut credatur altius etiam quam unde imbres cadunt surgere. capit opinio fidem, quia de aris quas in vertice sustinet non abluitur cinis, sed quo relinquitur aggere manet. ceterum non promunturio ut alii, verum totus et toto longoque dorso procedit in pelagus. qua continenti adhaeret a Xerxe in Graios tendente perfossus transnavigatusque

est – adhuc freto navigabili pervius. ima eius tenent parvae Pelasgorum coloniae. in summo fuit oppidum Acrotboon, in quo, ut ferunt, dimidio longior quam in aliis terris aetas habitantium erat. Pallene soli tam patentis, ut quinque urbium sedes sit atque ager, tota in altum abit, angusta satis unde incipit. ibi est Potidaea, at ubi latius patet, Mende Scioneque referendae, illa ab Eretriis, haec ab Achivis capto Ilio remeantibus posita.

Tum Macedonum populi <ali>quot urbes habitant, quarum Pelle est maxime inlustris. alumni efficiunt, Philippus Graeciae domitor, Alexander etiam Asiae. in litore flexus Megybernaeus, inter promunturia Derim et Canastraeum et portum qui Cophos dicitur urbes Toronen et Myscellam atque unde ipsi nomen est Megybernam incingit. Canastraeo promunturio Sane proxima est, Megybernaeus in medio, qua terra dat gremium, modice in litora ingreditur. ceterum longis et in altum inmissis lateribus ingens inde Thermaicus sinus est. in eum Axius per Macedonas, et iam per Thessalos Peneus excurrit. ante Axium Thessalonice est, inter utrumque Cassandria, Cydna, Aloros, Itharis. a Peneo ad Sepiada Corynthya, Meliboea, Castanaea pares ad famam nisi quod Philoctetes alumnus Meliboean inluminat. terrae interiores claris locorum nominibus insignes paene nihil ignobile ferunt. hinc non longe est Olympus, hic Pelion hic Ossa, montes gigantum fabula belloque memorati; hic Musarum parens domusque Pieria; hic novissime calcatum Graio Herculi solum, saltus Oetaeus; hic sacro nemore nobilia Tempe; hic Libethra carminum fontes.

(Pomponii Melae *De Chorographia* 2. 28-37)

In Macedonia quoque, ut ait Theophrastus, qui facere albas oves uolunt, <ad Haliacmonem> adducunt; quem ut diutius potauere, non aliter quam infectae mutantur. At si illis lana opus fuit pulla, paratus gratuitus infector est: ad Peneion eundem gregem appellunt. Auctores bonos habeo esse in Galatia flumen quod idem in omnibus efficiat, esse in Cappadocia quo poto equis, nec ulli praeterea animali, color mutetur et spargatur albo cutis.

(L. Annaei Senecae Iunioris *Naturales quaestiones* 3. 25.4)

Eudicus in Hestiaeotide fontes duos tradit esse, Ceronam, ex quo bibentes oves nigras fieri, <N>elea, ex quo albas, ex utroque varias, Theophrastus Thuriis Crathim candorem facere, Sybarim nigritiam bubus ac pecori, quin et homines sentire differentiam eam; nam qui e Sybari bibant, nigriores esse durioresque et crispo capillo, qui e Crathi candidos mollioresque ac porrecta coma. item in Macedonia qui velint sibi candida nasci, ad Haliacmonem ducere, qui nigra aut fusca, ad Axium. idem omnia fusca nasci quibusdam in locis dicit et fruges quoque, sicut in Messapis, at in Lusis Arcadiae quodam fonte mures terrestres vivere et conversari. Erythris Aleos amnis pilos gignit in corporibus.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 31. 13-14)

Etiamque inveniuntur aquae genera mortifera, quae per maleficum sucum terrae percurrentia recipiunt in se vim venenatam, uti fuisse dicitur Terracinae fons, qui vocabatur Neptunius, ex quo qui biberant imprudentes, vita privabantur; quapropter antiqui eum obstruxisse dicuntur. et Chrobsi Thracia lacus, ex quo non solum qui biberint, moriuntur, sed etiam qui laverint. item in Thessalia fons est profluens, ex quo fonte nec pecus ullum gustat nec bestiarum genus ullum propius accedit; ad quem fontem proxime est arbor florens purpureo colore. non minus in Macedonia quo loci sepultus est Euripides, dextra ac sinistra monumenti advenientes duo rivi concurrunt in unum, e quibus ad unum accumbentes viatores pransitare solent propter aquae bonitatem, ad rivum autem, qui est ex altera parte monumenti, nemo accedit, quod mortiferam aquam dicitur habere.

(Vitruvii Pollionis *De Architectura* 8. 3.15)

Haec est Macedonia terrarum imperio potita quondam, haec Asiam, Armeniam, Hiberiam, Albaniam, Cappadociam, Syriam, Aegyptum, Taurum, Caucasum transgressa, haec in Bactris, Medis, Persis dominata toto oriente possesso, haec etiam Indiae victrix per vestigia Liberi

Patris atque Herculis vagata. haec eadem est Macedonia, cuius uno die Paulus Aemilius imperator noster LXXII urbes direptas vendidit. tantam differentiam sortis praestitere duo homines!

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 4. 39)

2. Macedonum origines, nondum Romanis auctoribus celebratae

Atque illud etiam scriptum fuit, quae nomina fuerint sociorum Vlixis, qui a Scylla rapti laceratique sunt; utrum ἐν τῇ ἔσω θαλάσῃ Vlixes errauerit κατ' Ἀρίσταρχον an ἐν τῇ ἔξω κατὰ Κράτητα. Item etiam istic scriptum fuit, qui sint apud Homerum uersus isopsephi; et quorum ibi nominum παραστιχίς reperiatur; et quis adeo uersus sit, qui per singula uocabula singulis syllabis increscat; ac deinde qua ratione dixerit singulas pecudes in singulos annos terna parere; et ex quinque operimentis, quibus Achillis clipeus munitus est, quod factum ex auro est, summum sit an medium; et praeterea quibus urbibus regionibusque uocabula iam mutata sint, quod Boeotia ante appellata fuerit 'Aonia', quod Aegyptus 'Aeria', quod Creta quoque eodem nomine 'Aeria' dicta sit, quod Attice Ἀκτὴ, quod Corinthus 'Ephyre', quod Macedonis Ἡμαθία, quod Thessalia Αἰμονία, quod Tyros 'Sarra', quod Thracia ante 'Sithonia' dicta sit, quod Paestum Ποσειδώνιον. Haec atque item alia multa istiusmodi scripta in eo libro fuerunt.

(Auli Gellii *Noctes Atticae* 14. 6. 3-5)

Lyra inter sidera constituta est hac, ut Eratosthenes ait, de causa, quod initio a Mercurio facta de testudine, Orpheo est tradita, qui, Calliopes et Oeagri filius, eius rei maxime studiosus fuit. Itaque existimatur suo artificio feras etiam ad se audiendum adlicuisse. Qui querens uxoris Eurydices mortem, ad inferos descendisse existimatur, et ibi deorum progeniem suo carmine laudasse, praeter Liberum patrem; hunc enim obliuione ductus praetermisit, ut Oeneus in sacrificio Dianam. Postea igitur Orpheus, ut complures dixerunt, in Olympo monte, qui Macedoniam diuidit a Thracia, sed ut Eratosthenes ait, in Pangaeo sedens, cum cantu delectaretur, dicitur ei Liber obiecisse Bacchas, quae corpus eius discerperent interfecti. Sed alii dicunt, quod initia Liberi sit speculatus, id ei accidisse. Musas autem collecta membra sepulturae mandasse, et lyram, quo maxime potuerant beneficio, illius memoriae causa figuratam stellis inter sidera constituisse Apollinis et Iouis uoluntate, quod Orpheus Apollinem maxime laudaret; Iuppiter autem filiae beneficium concessit.

(Hygini Astronomi *Astronomica* 2 .7.1)

*'Quinque neci Caeneus dederat Styphelumque Bromumque
Antimachumque Elymumque securiferumque Pyracmon:
vulnera non memini, numerum nomenque notavi.
provolat Emathii spoliis armatus Halesi,
quem dederat leto, membris et corpore Latreus
maximus: huic aetas inter iuuenemque senemque,
vis iuuenalis erat, variabant tempora cani.
qui clipeo galeaque Macedoniaque sarisa
conspicius faciemque obuersus in agmen utrumque
armaque concussit certumque equitavit in orbem
verbaque tot fudit vacuas animosus in auras:
"et te, Caeni, feram? nam tu mihi femina semper,
tu mihi Caenis eris. nec te natalis origo
commonuit, mentemque subit, quo praemia facto
quaque viri falsam speciem mercede pararis?*

*quid sis nata, vide, vel quid sis passa, columque,
i, cape cum calathis et stamina pollice torque;
bella relinque viris."*

(P. Ovidii Nasonis *Metamorphoses* 12. 459-476)

*Qui primi templa deorum constitverunt. Aedem Ioui Olymp<i>o pri-
mum fecit Pelasgus Triopae filius in Arcadia. Thessalus templum [quod
est in Macedonia] Iouis Dodonaei in terra Molossorum. Eleuther primus
simulacrum Liberi patris constituit et quemadmodum coli debere<t>
ostendit. Phoroneus Inachi filius templum Argis Iunoni primus fecit.
Otr<e>ra Amazon Martis coniunx templum Dianae Ephesi prima fe-
cit, quod postea a rege [...] restituerunt. Lycaon Pelasgi filius templum
Mercurio Cyllenio in Arcadia fecit. Pierius [...]*

(Hygini *Fabulae* 225)

*Hoc tractu temporum, ante annos quinque et sexaginta quam urbs
Romana conderetur, ab Elissa Tyria, quam quidam Dido autumant,
Carthago conditur. Circa quod tempus Caranus, uir generis regii, sextus
decimus ab Hercule, profectus Argis regnum Macedoniae occupauit; a
quo Magnus Alexander cum fuerit septimus decimus, iure materni ge-
neris Achille auctore, paterni Hercule gloriatus est.*

(Vellei Paterculi *Historia Romana* 1. 6.4-5)

*Archelaus T<e>meni filius exsul a fratribus eiectus in Macedoniam
ad regem Cisseum uenit, qui cum a finitimis oppugnaretur Archelao
regnum et filiam in coniugium dare pollicetur si se ab hoste tutatus es-
set Archelaus, quia ab Hercule esset oriundus, nam T<e>menus Herculis
filius fuit. qui hostes uno proelio fugauit et ab rege pollicita petit. ille ab
amicis dissuasus fidem fraudauit eumque per dolum interficere uoluit.
Itaque foueam iussit fieri et multos carbones eo ingeri et incendi et super
uirgulta tenuia poni, quo cum Archelaus uenisset ut decideret. Hoc regis*

seruus Archelao patefecit; qui re cognita dicit se cum rege colloqui uelle secreto; arbitris semotis Archelaus regem arreptum in foueam coniecit atque ita eum perdidit. Inde profugit ex responso Apollinis in Macedoniam capra duce, oppidumque ex nomine caprae Aegeas constituit. Ab hoc Alexander Magnus oriundus esse dicitur.

(Hygini *Fabulae* 219)

3. Fortissimi dei Martis clientes

In Asia clarissimae gentes: Indi, Seres, Persae, Medi, Parthi, Arabes, Bithyni, Phryges, Cappadoces, Cilices, Syri, Lydi. in Europa clarissimae gentes: Scythae, Sarmatae, Germani, Daci, Moesi, Thraci, Macedones, Dalmatae, Pannoni, Illyrici, Graeci, Itali, Galli, Spani. In Libya gentes clarissimae: Aethiopes, Mauri, Numidae, Poeni, Gaetuli, Garamantes, Nasamones, Aegyptii.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 6. 6)

Assyrii principes omnium gentium rerum potiti sunt, deinde Medi, postea Persae, deinde Macedones; exinde duobus regibus Philippo et Antiocho, qui a Macedonibus oriundi erant, haud multo post Carthaginem subactam deuictis summa imperii ad populum Romanum peruenit. inter

boc tempus et initium regis Nini Assyriorum, qui princeps rerum potitus <est>, intersunt anni MDCCCCXCV.

(Aemilii Surae *De annis populi Romani* fr.1)

Imperia ab ineunte aevi memoria fuerunt septem: primi rerum potitus <unt> Assyrii, deinde Medi, postea Persae, tum Lacedaemonii, dein Athenienses, post hos inde Macedones, sic deinde Romani.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 10. 1)

Philippus Amyntae filius primus Macedonum obtinuit Thraciam redegitque in suam potestatem; et cum transire in Asiam vellet, sub ipso belli apparatu in theatro a Pausania est interfectus. Alexander Philippi et Olympiadis filius ex urbe Pella Macedoniae cum milibus XL militum <cum> in Asiam transisset, Darium regem Persarum primum apud Granicum flumen tum apud Issum Ciliciae tertio apud Arbela tribus proeliis trecenta peditum quinquaginta equitum duo milia falcatorum curruum vicit. Mox regem Indorum et omnes Asiae gentes sub potestate <m> sua <m> redegit et nobilissimas urbes Asiae cepit Sardes Bactra Susa Babyloniam; ubi etiam defunctus dubium a <n> vinolentia an veneno, cum tamen prius et Africam peragrasset usque ad Iovem Ammonem et Oceanum primus omnium navigasset. Philippus qui post Alexandrum [Macedoniam] septimo gradu Macedoniam regnavit, invectus in Graeciam cum saeve dominaretur a Sulpicio consule in Phocide victus est, mox a Flamini <n> o in [Macedonia] Thessalia apud Cynocephalas ubi dato obside filio Demetrio regni parte multatus est. Perses [Philippus] Philippi filius cum maximis copiis Macedoniis et Cum impetum in Graeciam fecisset, cum inanibus elephantorum simulacris a Marcio consule apud Ascrydam paludem victus praecipitatis in mare thesauris profugit; mox ab Aemilio Paulo tota Macedonia fugatus Samothracam confugit in asyllum; unde data fide cum se Paulo commisisset, ante currum eius in triumphum productus mox libera custodia in Albano consenuit. Pseudophilippus vir plebeius et degener cum ex similitudine formae Philippi filium se persuasisset et Macedonas in bellum excitasset, inter

initia tumultus comprehensus sub custodia missus est Romam; ubi cum ex custodia aufugisset, concitata rursus Macedonia Thraciam bello recepit. In arce regni paludatus ius dixit. mox a Caecilio Metello ingenti proelio victus cum profugisset in Thraciam, a regibus deditus et in triumphum deportatus.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 16. 1)

Ex Macedonum autem gente duo multo ceteros antecesserunt rerum gestarum gloria: Philippus, Amyntae filius, et Alexander Magnus. horum alter Babylone morbo consumptus est, Philippus Aegiis a Pausania, cum spectatum ludos iret, iuxta theatrum occisus est. unus Epirotes, Pyrrhus, qui cum populo Romano bellauit. is cum Argos oppidum oppugnaret in Peloponneso, lapide ictus interiit. unus item Siculus, Dionysius prior. nam et manu fortis et belli peritus fuit et, id quod in tyranno non facile reperitur, minime libidinosus, non luxuriosus, non auarus, nullius denique rei cupidus nisi singularis perpetuique imperii ob eamque rem crudelis: nam dum id studuit munire, nullius pepercit uitae, quem eius insidiatorem putaret. hic cum uirtute tyrannidem sibi peperisset, magna retinuit felicitate: maior enim annos sexaginta natus decessit florente regno. neque in tam multis annis cuiusquam ex sua stirpe funus uidit, cum ex tribus uxoribus liberos procreasset multique ei nati essent nepotes.

Fuerunt praeterea magni reges ex amicis Alexandri Magni, qui post obitum eius imperia ceperunt, in his Antigonus et huius filius Demetrius, Lysimachus, Seleucus, Ptolemaeus. ex his Antigonus in proelio, cum aduersus Seleucum et Lysimachum dimicaret, occisus est. pari leto affectus est Lysimachus ab Seleuco: namque societate dissoluta bellum inter se gesserunt. at Demetrius, cum filiam suam Seleuco in matrimonium dedisset neque eo magis fida inter eos amicitia manere potuisset, captus bello in custodia socer generi periit a morbo. neque ita multo post Seleucus a Ptolemaeo Cerauno dolo interfectus est, quem ille a patre expulsam Alexandria alienarum opum indigentem receperat. ipse autem Ptolemaeus, cum uiuus filio regnum tradidisset, ab illo eodem uita priuatus dicitur.

(Cornelii Nepotis *Vita Regum* 2. 3)

Macedo Alexander, cum ab ineunte aetate res maximas gerere coepisset, nonne tertio et tricesimo anno mortem obiit? quae est aetas nostris legibus decem annis minor quam consularis. Ex quo iudicari potest virtutis esse quam aetatis cursum celeriolem.

(Ciceronis *Philippicae* 5. 48)

Item Aristotelis: 'Alexandro enim Macedoni neque in deliberando consilium neque in proeliando virtus neque in beneficio benignitas deerat, sed dumtaxat in supplicio crudelitas. Nam cum aliqua res dubia accidisset, apparebat sapientissimus: cum autem confligendum esset cum hostibus, fortissimus: cum vero praemium dignis tribuendum, liberalissimus: at cum animadvertendum, clementissimus.'

(P. Rutilii Lupi *Schemata lexeos* 1. 18)

Haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus inbuerat: dabo tibi ex Aristotelis sinu regem Alexandrum, qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam seruitutem transeuntem. Nam Lysimachum aequae familiaritatem sibi leoni obiecit. Numquid ergo hic Lysimachus felicitate quadam dentibus leonis elapsus ob hoc, cum ipse regnaret, mitior fuit? Nam Telesphorum Rhodium amicum suum undique decurtatum, cum aures illi nasumque abscidisset, in cauea uelut nouum aliquod animal et inusitatum diu pauit, cum oris detruncati mutilatique deformitas humanam faciem perdidisset; accedebat fames et squalor et inluuies corporis in stercore suo destituti; callosis super haec genibus manibusque, quas in usum pedum angustiae loci cogebant, lateribus uero adtritu exulceratis non minus foeda quam terribilis erat forma eius uisitentibus, factusque poena sua monstrum misericordiam quoque amiserat. Tamen, cum dissimillimus esset homini qui illa patiebatur, dissimilior erat qui faciebat.

(L. Annaei Senecae Iunioris *Dialogi* 5. 17)

4. Varia Macedonum strategemata

De transducendo exercitu per loca hosti infesta: Philippus, Macedonum rex, Graeciam petens, cum Thermopylas occupatas audiret et ad eum legati Aetolorum venissent acturi de pace, retentis eis ipse magnis itineribus ad angustias pertendit securisque custodibus et legatorum reditus exspectantibus inopinatus Thermopylas traiecit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 1. 4. 7)

Philippus, cum angustias maris, quae Στενὰ appellantur, transnavigare propter Atheniensium classem, quae opportunitatem loci custodiebat, non posset, scripsit Antipatro Thraciam rebellare, praesidiis quae ibi reliquerat interceptis: sequeretur omnibus omissis. quae ut epistulae interciperentur ab hoste, curavit: Athenienses, arcana Macedonum excepisse visi, classem abduxerunt; Philippus nullo prohibente angustias freti liberavit.

Idem, quia Cherronessum, quae iuris Atheniensium erat, occupare prohibebatur, tenentibus transitum non Byzantium tantum, sed Rhodiorum quoque et Chiorum navibus, conciliavit animos eorum reddendo naves, quas ceperat, quasi sequestres futuros ordinandae pacis inter se atque Byzantios, qui causa belli erant: tractaque per magnum tempus postulatione, cum de industria subinde aliquid in condicionibus retexeret, classem per id tempus praeparavit eaque in angustias freti imparato hoste subitus evasit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 1. 4. 13)

De acie ordinanda: Philippus, Macedonum rex, adversus Hyllios gerens bellum, ut animadvertit frontem hostium stipatam electis de toto exercitu viris, latera autem infirmiora, fortissimis suorum in dextro cornu collocatis, sinistrum latus hostium invasit turbataque tota acie victoriam profligavit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 2. 3. 2)

Circa annum deinde urbis conditae quadringentesimum Philippus, Amyntae filius, Alexandri pater, regnum Macedoniae adeptus est, inque eo tempore Alexander natus est, paucisque inde annis post Plato philosophus ad Dionysium Siciliae tyrannum posteriorem profectus est; post deinde aliquanto tempore Philippus apud Chaeroneam proelio magno Athenienses uicit. Tum Demosthenes orator ex eo proelio salutem fuga quaesiuit, cumque id ei, quod fugerat, probrose obiceretur, uersu illo notissimo elusit: 'ἀνὴρ' inquit 'ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται.' Postea Philippus ex insidiis occiditur; et Alexander regnum adeptus ad subigendos Persas in Asiam atque in Orientem transgressus est. Alter autem Alexander, cui cognomentum Molosso fuit, in Italiam uenit bellum populo Romano facturum—iam enim fama uirtutis felicitatisque Romanae apud exterarum gentes enitescere inceptabat—, sed priusquam bellum faceret, uita decessit. Eum Molossum, cum in Italiam transiret, dixisse accepimus se quidem ad Romanos ire quasi in andronitin, Macedonem isse ad Persas quasi in gynaeconitin. Postea Macedo Alexander pleraque parte orientali subacta, cum annos undecim regnauisset, obiit mortis diem. Neque ita longe post Aristoteles philosophus et post aliquanto Demosthenes uita functi sunt, isdemque ferme tempestatibus populus Romanus graui ac diutino Samnitium bello conflictatus est, consulesque Tiberius Veturius et Spurius Postumius in locis iniquis apud Caudium a Samnitibus circumuallati ac sub iugum missi turpi foedere facto discesserunt ob eamque causam populi iussu Samnitibus per fetiales dediti recepti non sunt.

(Auli Gellii Noctes Atticae 17. 21.28-36)

Alexander Macedo, prohibente rege Indorum Poro traici exercitum per flumen Hydaspem, aduersus aquam assidue procurrere iussit suos: et ubi eo more exercitationis assecutus est, <ne> qui<d> a Poro aduersa ripa caveretur, per superiorem partem subitum transmisit exercitum.

Idem, quia Indi fluminis traiectu prohibebatur ab hoste, diuersis locis in flumen equites instituit immittere et transitum minari; cumque exspectatione barbaros intentos teneret, insulam paulo remotiorem primum exiguo, deinde maiore praesidio occupauit atque inde in ulteriorem

ripam transmisit: ad quam manum opprimendam cum universi se hostes effudissent, ipse libero vado transgressus omnes copias coniunxit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 1. 4. 10)

Quemadmodum ea, quibus defici<e>mur, videantur non deesse aut usus eorum expleatur: [Non alienus, ut arbitrator, hic locus est referendi factum Alexandri Macedonis illud nobile, qui per deserta Africae itinera gravissima siti cum exercitu affectus oblatam sibi a milite in galea aquam spectantibus universis effudit, utilior exemplo temperantiae, quam si communicare potuisset.]

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 1. 7. 7)

Quemadmodum incitandus sit ad proelium exercitus: Alexander Macedo sacrificaturus inscripsit medicamento haruspici manum, quam ille extis erat suppositurus. litterae significabant victoriam Alexandro dari: quas cum iecur calidum rapuisset et a rege militi esset ostensum, auxit animum tamquam deo spondente victoriam. Idem fecit <S>udines haruspex proelium Eumene cum Gallis commissuro.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 1. 11. 14)

Alexander ad Arbela, cum hostium multitudinem vereretur, virtuti autem suorum fideret, aciem in omnem partem spectantem ordinavit, ut circumventi undique pugnare possent.

Paulus adversus Persen Macedonum regem, cum is phalangem suorum duplicem mediam in partem direxisset eamque levi armatura cinxisset et equitem utroque cornu collocasset, triplicem aciem cuneis instruxit, inter quos velites subinde emisit. quo genere cum profligari nihil videret, cedere instituit, ut hac simulatione perduceret hostes in confragosa loca, quae ex industria captaverat. cum sic quoque, suspecta calliditate recedentium, ordinata sequeretur phalanx, equites a sinistro cornu praeter oram phalangis iussit transcurrere citatis equis, tectos, ut obiectis armis ipso impetu

praefringerent hostium spicula: quo genere telorum exarmati Macedones solverunt aciem et terga verterunt.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 2. 3. 19-20)

De insidiis: Alexander Macedo, cum hostis in saltu editiore castra communisset, subducta parte copiarum praecepit his, quos relinquebat, ut ex more ignes <ex>citarent speciemque praeberent totius exercitus: ipse per avias regiones circumducta manu hostem superiore aggressus loco depulit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* I2. 5. 17)

De effectu disciplinae: Alexander Macedo XL milibus hominum iam inde a Philippo patre disciplinae assuefactis orbem terrarum aggressus innumerabiles hostium copias vicit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 4. 2. 4)

De affectu et moderatione: Alexander, cum hieme duceret exercitum, residens ad ignem recognoscere praetereuntis copias coepit; cumque conspexisset quendam prope exanimatum frigore, considerare loco suo iussit dixitque ei: "Si in Persis natus esses, in regia sella resedissem tibi capital foret, in Macedonia nato conceditur."

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* I4. 6. 3)

De dubiorum animis in fide retinendis: Alexander devicta perdomitaque Thracia petens Asiam, veritus, ne post ipsius discessum sumerent arma, reges eorum praefectosque et omnis, quibus videbatur inesse cura detractae libertatis, secum velut honoris causa traxit, ignobilis autem relictis plebeiosque praefecit, consecutus, uti principes beneficiis eius obstricti nihil novare vellent, plebs vero ne posset quidem, spoliata principibus.

Antipater, conspecto Peloponesiorum exercitu, qui audita morte Alexandri ad infestandum imperium eius confluerant, dissimulans scire

se, qua mente venissent, gratias his egit, quod ad auxilium ferendum Alexandro adversus Lacedaemonios convenissent, adiecitque id se regi scripturum, ceterum ipsos, quia sibi opera eorum in praesentia non esset necessaria, abirent domos, hortatus: et hac asseveratione periculum, quod ex novitate rerum imminebat, discussit.

Alexandrum quoque Macedonem traditum est eximiae pulchritudinis virgini captivae, cum finitimae gentis principi fuisset desponsa, summa abstinentia ita pepercisse, ut illam ne aspexerit quidem: qua mox ad sponsum remissa, universae gentis per hoc beneficium animos conciliavit sibi.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 2. 11. 3,4,6)

De emittendo hoste, ne clausus proelium ex desperatione redintegret: Antigonus, rex Macedonum, Aetolis, qui in obsidionem ab eo compulsi fame urgebantur statuerantque eruptione facta commori, viam fugae dedit: atque ita infracto impetu eorum insecutus aversos cecidit.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 2. 6. 5)

De eliciendis ad proditionem: Lysimachus, rex Macedonum, cum Ephesios oppugnaret et illi in auxilio haberent Mandronem archipiratam, qui plerumque oneratas praeda naves Ephesum appellebat, corrupto ei ad proditionem iunxit fortissimos Macedonum, quos ille restrictis manibus pro captivis Ephesum introduceret: postea raptis ex arce armis urbem Lysimacho tradiderunt.

(Sexti Iulii Frontini *Strategemata* 3. 3. 7)

5. Quid inter Indos, Persas, Aegyptiosque Macedonicus sermo

A caelestibus agedum te ad humana conuerte: uidebis gentes populosque uniuersos mutasse sedem. Quid sibi uolunt in mediis barbarorum regionibus Graecae urbes? Quid inter Indos Persasque Macedonicus sermo? Scythia et totus ille ferarum indomitarumque gentium tractus ciuitates Achaiae Ponticis inpositas litoribus ostentat: non perpetuae hiemis saeuitia, non hominum ingenia ad similitudinem caeli sui horrentia transferentibus domos suas obstiterunt. Atheniensis in Asia turba est; Miletus quinque et septuaginta urbium populum in diuersa effudit; totum Italiae latus quod infero mari adluitur maior Graecia fuit. Tuscos Asia sibi uindicat; Tyrii Africam incolunt, [in] Hispaniam Poeni; Graeci se in Galliam in miserunt, in Graeciam Galli; Pyrenaeus Germanorum transitus non inibuit—per inuia, per incognita uersauit se humana leuitas. Liberos coniugesque et graues senio parentes traxerunt. Alii longo errore iactati non iudicio elegerunt locum sed lassitudine proximum occupauerunt, alii armis sibi ius in aliena terra fecerunt; quasdam gentes, cum ignota peterent, mare hausit, quaedam ibi consederunt ubi illas rerum omnium inopia deposuit.

(L. Annaei Senecae Iunioris *Dialogi* 12. 7. 1-3)

Reges Parthorum: [...] Seleucus Alexandri Macedonis amicus; cuius post mortem ab Arrhida<eo> fratre eius iussus Babylonem optinere finitimos sub se redegit (unde Nicator est appellatus) et tres validissimas urbes constituit Antiochiam Seleuciam Laodiciam... [...] Eumenes alius qui Romanos Macedonico bello iuuit cum milite suo.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 31. 2; 33. 2)

Reges Alexandriae: Post mortem Alexandri Macedonis regnauerunt Alexandriae Aegyptum [octo] Ptolomaei nomine multi clarissimi viri. Ptolomaeus Soter qui Alexandrum apud Oxydracas obiecto clipeo protegit. Ptolomaeus <eius> filius Philadelphus litteratissimus qui plurimos

libros Graecos scripsit. Ptolomaeus Euergetes qui ingenti classe Rhodios vicit. Ptolomaeus Physcon qui seditiosos in theatro sagittis occidit alios flammis dedit. Huius filius Cyprius pro Romanis multa bella gessit adversus Garamantas et Indos. Ptolomaeus Pupillus dictus qui Pompeium tutorem a senatu accepit donec pubesceret et postea civili bello <a>Pothino interfectus est.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 35. 1-6)

Zmyrnaeum conventum magna pars et Aeoliae, quae mox dicitur, frequentat praeterque Macedones Hyrcani cognominati et Magnetes a Sipylo. verum Ephesum, alterum lumen Asiae, remotiores conveniunt Caesarienses, Metropolitanae, Cilbiani Inferiores et Superiores, Mysomacedones, M<as>taurenses, Briullitae, Hypaepeni, Dioshieritae.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 5. 119-120)

Iuxta vero ab ortu ex Indico mari sub eodem sidere pars tota vergens in Caspium mare pernavigata est Macedonum armis Seleuco atque Antiocho regnantibus, qui et Seleucida et Antiochida ab ipsis appellari voluere. et circa Caspium multa oceani litora explorata parvoque brevius quam totus hinc aut illinc septentrio eremigatus, ut <i>am coniecturae locum sic quoque non relinquat ingens argumentum paludis Maeoticae, sive ea illius oceani sinus est, ut multos adverte credidisse, sive angusto discreti situ restagnatio. alio latere Gadum ab eodem occidente magna pars meridiani sinus ambitu Mauretaniae navigatur hodie. maiorem quidem eius partem et orientis victoriae Magni Alexandri lustravere usque in Arabicum sinum, in quo res gerente C. Caesare Augusti filio signa navium ex Hispaniensibus naufragiis feruntur agnita.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* I2. 167-169)

Namque Persarum regna, quae nunc Parthorum intellegimus, inter duo maria Persicum et Hyrcanium Caucasi iugis attolluntur. utrimque per devexa

laterum Armeniae Maiori a frontis parte, quae vergit in Commagenen, Cephenia, ut diximus, copulatur eique Adiabene, Assyriorum initium, cuius pars est Arbilitis, ubi Darium Alexander debellavit, proxime Syriae. totam eam Macedones M<y>gdoniam cognominaverunt a similitudine. oppida Alexandria, item Antiochia quam Nesebin vocant; abest ab Artaxatis DCCL p. fuit et Ninus, inposita Tigri, ad solis occasum spectans, quondam clarissima. reliqua vero fronte, quae tendit ad Caspium mare, Atrapatene, ab Armenia<e> Otene regione discreta Araxe. oppidum eius Gazae, ab Artaxat<is> CCCCL p., totidem ab Ecbatanis Medorum, quorum pars sunt Atrapateni.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 6. 41-42)

Mesopotamia tota Assyriorum fuit, vicatim dispersa praeter Babylona et Ninum. Macedones eam in urbes congregavere propter ubertatem soli. oppida praeter iam dicta habet Seleuciam, La<o>diceam, Artemitam; item in Arabum gente qui <O>rroei vocantur et Ma<r>dani Antiochiam, quae a praefecto Mesopotamiae Nicanore condita Arabis vocatur. iunguntur his Arabes introrsus Eldamari ...

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 6. 117)

Charax, oppidum Persici sinus intimum, a quo Arabia Eudaemon cognominata excurrit, habitatur in colle manu facto inter confluentes dextra Tigrim, laeva Eulaeum, II p. laxitate. conditum est primum ab Alexandro Magno, colonis ex urbe regia Durine, quae tum interiit, deductis, militum inutilibus ibi relictis; Alexandriam appellari iusserat pagumque Pell<a>eum a patria sua, quem proprie Macedonum fecerat. flumina id oppidum expugnare; postea restituit Antiochus quintus regum et suo nomine appellavit, iterumque infestatum Spaosines Sagdodonaci filius, rex finitimorum Arabum, quem Iuba satrapen Antiochi fuisse falso tradit, oppositis molibus restituit nomenque suum dedit, emunito situ iuxta in longitudinem VI p., in latitudinem paulo minus.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 6. 138)

At Tiridates volentibus Parthis Nicephorium et Anthemusiada ceterasque urbes, quae Macedonibus sitae Graeca vocabula usurpant, Halumque et Artemitam Parthica oppida recepit, certantibus gaudio qui Artabanum Scythas inter eductum ob saevitiam execrati come Tiridatis ingenium Romanas per artes sperabant.

(C. Taciti *Annales* 6. 41)

Magna pars Iudaeae vicis dispergitur, habent et oppida; Hierosolyma genti caput. illic immensae opulentiae templum, et primis munimentis urbs, dein regia, templum intimis clausum. ad fores tantum Iudaeo aditus, limine praeter sacerdotes arcebantur. dum Assyrios penes Medosque et Persas Oriens fuit, despectissima pars servientium: postquam Macedones praepolluere, rex Antiochus demere superstitionem et mores Graecorum dare adniscus, quo minus taeterrimam gentem in melius mutaret, Parthorum bello prohibitus est; nam ea tempestate Arsaces desciverat. tum Iudaei Macedonibus invalidis, Parthis nondum adultis (et Romani procul erant), sibi ipsi reges imposuere; qui mobilitate vulgi expulsi, resumpta per arma dominatione fugas civium, urbium eversiones, fratrum coniugum parentum neces aliaque solita regibus ausi superstitionem fovebant, quia honor sacerdotii firmamentum potentiae adsumebatur.

(C. Taciti *Historiae* 5. 8)

Sed iure laudetur in litore Aegyptii maris Alexandria, a Magno Alexandro condita in Africae parte ab ostio Canopico XII p. iuxta Mareotim lacum, qui locus antea Rhacotes nominabatur. metatus est eam Dinochares architectus pluribus modis memorabili ingenio, XV p. laxitate insessa ad effigiem Macedonicae chlamydis orbe gyrato lacinosam, dextra laevaue anguloso procurso, iam tum tamen quinta situs parte regiae dicata. Mareotis lacus a meridiana urbis parte euripo e Canopico ostio mittit ex mediterraneo commerci<a>, insulas quoque plures amplexus, XXX traiectu, C<CL> ambitu, ut tradit Claudius Caesar. alii schoenos in longitudinem patere XL faciunt schoenumque stadia XXX:

ita fieri longitudinis CL p., tantundem et latitudinis. sunt in honore et intra decursus Nili multa oppida, praecipue quae nomina ostiis dedere, non omnibus – XII enim reperiuntur superque quattuor, quae ipsi falsa ora appellant–, sed celeberrimis VII, proximo Alexandriae Canopico, dein Bolbitino, Sebennytico, Phatmitico, Mendesico, Tanitico ultimoque Pelusiaco. praeterea Butos, Pharb<ae>tos, Leontopolis, Atribis, Isidis oppidum, Busiris, Cynopolis, Aphrodites, Sais, Naucratis, unde ostium quidam Naucraticum nominant quod alii Heracleoticum, Canopico, cui proximum est, praeferentes.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 5. 62-64)

Ptolemaeo regi, qui Macedonum primus Aegypti opes firmavit, cum Alexandriae recens conditae moenia templaque et religiones adderet, oblatum per quietem decore eximio et maiore quam humana specie iuvenem, qui moneret ut fidissimis amicorum in Pontum missis effigiem suam acciret; laetum id regno magnamque et inclutam sedem fore quae excepisset: simul visum eundem iuvenem in caelum igne plurimo attolli. Ptolemaeus omine et miraculo excitus sacerdotibus Aegyptiorum, quibus mos talia intellegere, nocturnos visus aperit. atque illis Ponti et externorum parum gnaris, Timotheum Atheniensem e gente Eumolpidarum, quem ut antistitem caerimoniarum Eleusine exciverat, quaenam illa superstitio, quod numen, interrogat. Timotheus quaesitis qui in Pontum meassent, cognoscit urbem illic Sinopen, nec procul templum vetere inter accolae fama Iovis Ditis: namque et muliebrem effigiem adsistere quam plerique Proserpinam vocent. sed Ptolemaeus, ut sunt ingenia regum, pronus ad formidinem, ubi securitas rediit, voluptatum quam religionum adpetens negligere paulatim aliasque ad curas animum vertere, donec eadem species terribilior iam et instantior exitium ipsi regnoque denuntiaret ni iussa patrarentur. tum legatos et dona Scydrothemidi regi (is tunc Sinopensibus imperitabat) expediri iubet praecepitque navigaturis ut Pythicum Apollinem adeant. illis mare secundum, sors oraculi baud ambigua: irent simulacrumque patris sui reveberent, sororis relinquerent. Vt Sinopen venere, munera preces mandata regis sui Scydrothemidi

adlegant. qui <di>versus animi modo numen pavescere, modo minis adversantis populi terreri; saepe donis promissisque legatorum flecebatur. atque interim triennio exacto Ptolemaeus non studium, non preces omittere: dignitatem legatorum, numerum navium, auri pondus augebat. tum minax facies Scydrothemidi offertur ne destinata deo ultra moraretur: cunctantem varia pernicies morbi que et manifesta caelestium ira graviorque in dies fatigabat. advocata contione iussa numinis, suos Ptolemaei que visus, ingruentia mala exponit: vulgus aversari regem, invidere Aegypto, sibi metuere templumque circumsedere. maior hinc fama tradidit deum ipsum adpulsas litori navis sponte conscendisse: mirum inde dictu, tertio die tantum maris emensi Alexandriam adpelluntur. templum pro magnitudine urbis exstructum loco cui nomen Rhacotis; fuerat illic sacellum Serapidi atque Isidi antiquitus sacratum. haec de origine et advectu dei celeberrima. nec sum ignarus esse quosdam qui Seleucia urbe Syriae accitum regnante Ptolemaeo, quem tertia aetas tulit; alii auctorem eundem Ptolemaeum, sedem, ex qua transierit, Memphim perhibent, inclutam olim et veteris Aegypti columen. deum ipsum multi Aesculapium, quod medeatur aegris corporibus, quidam Osirin, antiquissimum illis gentibus numen, plerique Iovem ut rerum omnium potentem, plurimi Ditem patrem insignibus, quae in ipso manifesta, aut per ambages coniectant.

(C. Taciti *Historiae* 4. 83-84)

6. Macedonum memorabilia

Epistula Philippi regis ad Aristotelem philosophum super Alexandro recens nato. Philippus, Amyntae filius, terrae Macedoniae rex, cuius uirtute industriaque Macetae locupletissimo imperio aucti gentium nationumque multarum potiri coeperant et cuius uim atque arma toti Graeciae cauenda metuendaque inclitae illae Demosthenis orationes contionesque uocificant, is Philippus, cum in omni fere tempore negotiis belli uictoriisque adfectus exercitusque esset, a liberali tamen Musa et a studiis humanitatis numquam afuit, quin lepide comiterque pleraque et faceret et diceret. Feruntur adeo libri epistularum eius munditiae et uenustatis et prudentiae plenarum, uelut sunt illae litterae, quibus Aristoteli philosopho natum esse sibi Alexandrum nuntiauit. Ea epistula, quoniam curae diligentiaeque in liberorum disciplinas hortamentum est, exscribenda uisa est ad commendandos parentum animos. Exponenda est igitur ad hanc ferme sententiam: 'Philippus Aristoteli salutem dicit. Filium mihi genitum scito. Quod equidem dis habeo gratiam, non proinde quia natus est, quam pro eo, quod eum nasci contigit temporibus uitae tuae. Spero enim fore, ut eductus eruditusque a te dignus existat et nobis et rerum istarum susceptione.'

(Auli Gellii *Noctes Atticae* 19. 3. 1-6)

Philippus Macedonum rex habebat militem manu fortem, cuius in multis expeditionibus utilem expertus operam subinde ex praeda aliquid illi virtutis causa donauerat et hominem uenalis animae crebris auctoramentis accendebat. Hic naufragus in possessiones cuiusdam Macedonis expulsus est; quoi ut nuntiatum est, accucurrit, spiritum eius recollegit, in villam illum suam transtulit, lectulo suo cessit, adfectum semianimemque recreauit, diebus triginta sua inpensa curauit, refecit, viatico instruxit subinde dicentem: 'Gratiam tibi referam, videre tantum mihi imperatorem meum contingat.' Narravit Philippo naufragium suum, auxilium tacuit et protinus petit, ut sibi cuiusdam praedia donaret. Ille quidam erat hospes eius, is ipse, a quo receptus erat, a quo sanatus. Multa interim reges in bello praesertim opertis oculis donant. 'Non sufficit homo iustus tot armatis

cupiditatibus, non potest quisquam eodem tempore et bonum virum et bonum ducem agere. Quomodo tot milia hominum insatiabilia satiabuntur? Quid habebunt, si suum quisque habuerit?' Haec Philippus sibi dixit, cum illum induci in bona, quae petebat, iussit. Expulsus bonis suis ille non ut rusticus iniuriam tacitus tulit contentus, quod non et ipse donatus esset, sed Philippo epistulam strictam ac liberam scripsit; qua accepta ita exarsit, ut statim Pausaniae mandaret, bona priori domino restitueret, ceterum inprobissimo militi, ingratisimo hospiti, avidissimo naufrago stigmata inscriberet ingratum hominem testantia. Dignus quidem fuit, cui non inscriberentur illae litterae, sed insculperentur, qui hospitem suum nudo et naufrago similem in id, <in> quo iacuerat ipse, litus expulerat; sed videbimus, quis modus poenae servandus fuerit: auferendum utique fuit, quod summo scelere invaserat. Quis autem poena eius moveretur? id commiserat, propter quod nemo misereri misericors posset.

Dabit tibi Philippus, quia promisit, etiam si non debet, etiam si iniuriam facturus est, etiam si scelus facturus est, etiam si uno facto praecclusurus est naufragis litora? Non est levitas a cognito et damnato errore discedere, et ingenue fatendum est: 'Aliud putavi, deceptus sum.' Haec vero superbae stultitiae perseverantia est: 'Quod semel dixi, qualecumque est, fixum ratumque sit.' Non est turpe cum re mutare consilium. Age, si Philippus possessorem illum eorum litorum reliquisset, quae naufragio ceperat, non omnibus miseris aqua et igni interdixerat? 'Potius' inquit 'intra fines regni mei tu litteras istas oculis inscribendas durissima fronte circumfer. I, ostende, quam sacra res sit mensa hospitalis; praebe in facie tua legendum istuc decretum, quo cavetur, ne miseros tecto iuvare capital sit. Magis ista constitutio sic rata erit, quam si illam in aes incidissem.'

(L. Annaei Senecae Iunioris *De beneficiis* 4. 37-38)

Eodem oraculo Macedonum rex Philippus admonitus ut a quadrigae uiolentia salutem suam custodiret, toto regno disiungi currus iussit eumque locum, qui in Boeotia Quadriga uocatur, semper uitauit. nec tamen denuntiatum periculi genus effugit: nam Pausanias in capulo gladii, quo eum occidit, quadrigam habuit caelatam.

Quae tam pertinax necessitas in patre filio Alexandro consimilis apparuit: si quidem Callanus Indus sua sponte se ardenti rogo superiecturus, interpellatus ab eo ecquid aut mandaret aut dicere uellet, 'breui te' inquit 'uidebo': nec id sine causa, quia uoluntarium eius e uita excessum rapida mors Alexandri subsecuta est.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 1. 8. 11)

Age, Philippi quam probabilis epistola, in qua Alexandrum quorundam Macedonum beniuolentiam largitione ad se adtrahere conatum sic increpuit: 'quae te, fili, ratio in banc tam uanam spem induxit, ut eos tibi fideles futuros existimares, quos pecunia ad amorem tui conpulsisses?' a caritate istud pater, ab usu Philippus, maiore ex parte mercator Graeciae quam uictor.

Aristoteles autem Callisthenen auditorem suum ad Alexandrum dimit- tens monuit cum eo aut quam rarissime aut quam iucundissime loqueretur, quo scilicet apud regias aures uel silentio tutior uel sermone esset acceptior. at ille, dum Alexandrum Persica Macedonem salutatione gaudentem obiur- gat et ad Macedonicos mores inuitum reuocare beniuole perseuerat, spiritu carere iussus seram neglecti salubris consilii paenitentiam egit.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 7. 2. 10)

Alexander Macedonum rex discere geometriam coeperat, infelix, sci- turus quam pusilla terra esset, ex qua minimum occupauerat. Ita dico: 'infelix' ob hoc quod intellegere debebat falsum se gerere cognomen: quis enim esse magnus in pusillo potest? Erant illa quae tradebantur subtilia et diligenti intentione discenda, non quae perciperet uesanus homo et trans oceanum cogitationes suas mittens. 'Facilia' inquit 'me doce'. Cui praeceptor 'ista' inquit 'omnibus eadem sunt, aequae difficilia'. Hoc puta rerum naturam dicere: 'ista de quibus quereris omnibus eadem sunt; nulli dare faciliora possum, sed quisquis uolet sibi ipse illa reddet faciliora'. Quomodo? aequanimitate. Et doleas oportet et sitias et esurias et senescas (si tibi longior contigerit inter homines mora) et aegrotas et perdas aliquid

et pereas. Non est tamen quod istis qui te circumstrepunt credas: nihil horum malum est, nihil intolerabile aut durum. Ex consensu istis metus est.

(L. Annaei Senecae Iunioris *Epistulae Morales ad Lucilium* 91. 17-18)

Vetusto Macedoniae more regi Alexandro nobilissimi pueri praesto erant sacrificanti. e quibus unus turibulo arrepto ante ipsum adstitit. in cuius brachium carbo ardens delapsus est. quo etsi ita urebatur, ut adusti corporis eius odor ad circumstantium nares perueniret, tamen et dolorem silentio pressit et brachium immobile tenuit, ne sacrificium Alexandri aut concusso turibulo impediret aut edito gemitu religio aspergeret. rex, quo patientia pueri magis delectatus est, hoc certius perseuerantiae experimentum sumere uoluit: consulto enim sacrificauit diutius nec hac re eum proposito repulit. si huic miraculo Dareus inseruisset oculos, scisset eius stirpis milites uinci non posse, cuius infirmam aetatem tanto robore praeditam animaduertisset.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 3. 3. 1)

Quam bene Macedoniae rex Alexander per quietem uisa imagine praemonitus erat ut uitae suae custos esset diligentior, si eum cauendi etiam periculi consilio fortuna instruere uoluisset: namque Cassandri pestiferam sibi dexteram somnio prius cognouit quam exitu sensit: existimauit enim ab illo se interfici, cum eum numquam uidisset. interposito deinde tempore postquam in conspectum uenit, nocturni metus patefacta imagine, ut Antipatri filium esse cognouit, adiecto uersu Graeco, qui fidem somniorum eleuat, praeparati iam aduersus caput suum ueneficii, quo occidisse Cassandri manu creditur, suspicionem animo repulit.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 1. 7. 3)

Commemoratione Romani exempli in Macedoniam deductus morum Alexandri praeconium facere cogor, cuius ut infinitam gloriam bellica uirtus, ita praecipuum amorem clementia meruit. is, dum omnes gentes

infatigabili cursu lustrat, quodam loci niuali tempestate oppressus senio iam confectum Macedonem militem nimio frigore obstupefactum ipse sublimi et propinqua igni sede residens animaduertit factaque non fortunae, sed aetatis utriusque aestimatione descendit et illis manibus, quibus opes Darii adflixerat, corpus frigore duplicatum in suam sedem inposuit: id ei salutare futurum, quod apud Persas capital exitisset, solium regium occupasse. quid ergo mirum est, si sub eo duce tot annis militare iucundum ducebant, cui gregarii militis incolumitas proprio fastigio carior erat? idem non hominum ulli, sed naturae fortunaequae cedens, quamquam uiolentia morbi dilabebatur, in cubitum tamen erectus dexteram omnibus, qui eam contingere uellent, porrexit. quis autem illam osculari non cuperet, quae iam fato oppressa maximi exercitus complexui humanitate quam spiritu uiuidior suffecit?

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 5. 1. 1)

Quod sequitur et rei ipsius admiratione et claritate auctoris inlustre. Alexander Macedonum rex incluta iam pugna excellentissimis opibus Darei contusis aestu et itineris feruore in Cilicia percalefactus Cydno, qui aquae liquore conspicuus Tarson interfluit, corpus suum inmersit. subito deinde ex nimio haustu frigoris obstupefactis neruis ac torpore hebetatis artubus maxima cum exanimatione totius exercitus in oppidum castris propinquum defertur. iacebat aeger Tarsi, inque ualitudine eius aduersa instantis uictoriae spes fluctuabat. itaque conuocati medici adtentissimo consilio salutis remedia circumspiciebant. quorum cum ad unam potionem <se> sententiae direxissent, atque eam Philippus medicus suis manibus temperatam Alexandro –erat autem ipsius amicus et comes– porrexisset, a Parmenione missae litterae superueniunt admonentes ut rex insidias Philippi perinde ac pecunia corrupti a Dareo caueret. quas cum legisset, sine ulla cunctatione medicamentum hausit ac tum legendas Philippo tradidit. pro quo tam constanti erga amicum iudicio dignissimam a dis immortalibus mercedem recepit, qui incolumitatis eius praesidium falso interpellari indicio noluerunt.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 3. 8. 6)

Cum Alexander Macedonum rex sorte monitus ut eum, qui sibi porta egresso primus occurrisset, interfici iuberet, asinarium forte <ante> omnis obuiam factum ad mortem abripi imperasset, eoque quaerente quidnam se immerentem capitali supplicio innocentemque addiceret, cum ad excusandum factum suum oraculi praeceptum retulisset, asinarius, 'si ita est' inquit, 'rex, alium sors huic morti destinavit: nam asellus, quem ego ante me agebam, prior tibi occurrit'. delectatus Alexander et illius tam callido dicto et quod ipse ab errore reuocatus erat, occasionem in aliquanto uiliore animali expiandae religionis rapuit. summa in hoc mansuetudo, in alterius regis equisone calliditas.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 7. 3. 1)

Et haec quidem uiuo Scipioni, illud autem Aemilio Paulo exanimi contigit: nam cum exequiae eius celebrarentur ac forte tunc principes Macedoniae legationis nomine Romae morarentur, funebri lecto sponte sua sese subiecerunt. quod aliquanto maius uidebitur, si qui cognoscat lecti illius frontem Macedonicis triumphis fuisse adornatam: quantum enim Paulo tribuerunt, propter quem gentis suae cladium indicia per ora uulgi ferre non exhorruerunt! quod spectaculum funeri speciem alterius triumphi adiecit: bis enim te, Paule, Macedonia urbi nostrae inlustrem ostendit, incolumem spoliis suis, fato functum umeris.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 2. 10. 3)

Alexander Macedonum rex gloriari solebat a nullo se beneficiis victum. Non est, quod nimius animi Macedonas et Graecos et Caras et Persas et nationes discriptas in exercitum suspiciat, nec hoc sibi praestitisse regnum <a> Thraciae angulo porrectum usque ad litus incogniti maris iudicet; eadem re gloriari Socrates potuit, eadem Diogenes, a quo utique victus est. Quidni victus sit illo die, quo homo super mensuram iam humanae superbiae tumens vidit aliquem, cui nec dare quicquam posset nec eripere? Archelaus rex Socratem rogavit, ut ad se veniret; dixisse Socrates traditur nolle se ad eum venire, a quo acciperet beneficia, cum reddere illi paria non posset.

Primum in ipsius potestate erat non accipere; deinde ipse dare beneficium prior incipiebat, veniebat enim rogatus et id dabat, quod utique ille non erat Socrati redditurus; etiamnunc Archelaus daturus erat aurum et argentum recepturus contemptum auri et argenti: non poterat referre Archelao Socrates gratias? Et quid tantum erat accepturus, quantum dabat, si ostendisset hominem vitae ac mortis peritum utriusque fines tenentem? si regem in luce media errantem ad rerum naturam admisisset usque eo eius ignarum, ut, quo die solis defectio fuit, regiam cluderet et filium, quod in luctu ac rebus adversis moris est, tonderet? Quantum fuisset beneficium, si timentem e latebris suis extraxisset et bonum animum habere iussisset dicens: "Non est ista solis defectio, sed duorum siderum coitus, cum luna humiliore currens via infra ipsum solem orbem suum posuit et illum obiectu sui abscondit; quae modo partes eius exiguas, si in transcursu strinxit, obducit, modo plus tegit, si maiorem partem sui obiecit, modo excludit totius adspectum, si recto libramento inter solem terrasque media successit. Sed iam ista sidera hoc et illo diducet velocitas sua; iam recipient diem terrae, et hic ibit ordo per saecula dispositosque ac praedictos dies habet, quibus sol intercurso lunae vetetur omnes radios effundere. Paulum expecta; iam emerget, iam istam velut nubem relinquet, iam exolutus impedimentis lucem suam libere mittet." Socrates parem gratiam Archelao referre non posset, si illum regnare vetuisset? parum scilicet magnum beneficium a Socrate accipiebat, si ullum dare Socrati potuisset. Quare ergo hoc Socrates dixit? Vir facetus et cuius per figuras sermo procederet, derisor omnium, maxime potentium, maluit illi nasute negare quam contumaciter aut superbe; dixit se nolle beneficia ab eo accipere, cui non posset paria reddere.

(L. Annaei Senecae Iunioris *De beneficiis* 5. 6. 1-6)

Alexandro Macedoni, cum victor Orientis animos supra humana tolleret, Corinthii per legatos gratulati sunt et civitate illum sua donaverunt. Cum risisset hoc Alexander officii genus, unus ex legatis: 'Nulli' inquit 'civitatem umquam dedimus alii quam tibi et Herculi.' Libens accepti non dilutum honorem et legatos invitatione aliaque humanitate prosecutus cogitavit, non qui sibi civitatem darent, sed cui dedissent; et

homo gloriae deditus, cuius nec naturam nec modum noverat, Herculis Liberique vestigia sequens ac ne ibi quidem resistens, ubi illa defecerant, ad socium honoris sui respexit a dantibus, tamquam caelum, quod mente vanissima conplectebatur, teneret, quia Herculi aequabatur. Quid enim illi simile habebat vesanus adulescens, cui pro virtute erat felix temeritas? Hercules nihil sibi vicit; orbem terrarum transivit non concupiscendo, sed iudicando, quid vinceret, malorum hostis, bonorum vindex, terrarum marisque pacator; at hic a pueritia latro gentiumque vastator, tam hostium pernicies quam amicorum, qui summum bonum duceret terrori esse cunctis mortalibus, oblitus non ferocissima tantum, sed ignavissima quoque animalia timeri ob malum virus.

(L. Annaei Senecae Iunioris *De beneficiis* 1. 13)

At sunt quidam extra omnem subducti cupiditatem, qui vix ullis humanis desideriis continguntur; quibus nihil potest praestare ipsa fortuna. Necesse est a Socrate beneficiis vincar, necesse est a Diogene, qui per medias Macedonum gazas nudus incessit calcatis regiis opibus; o! ne ille tunc merito et sibi et ceteris, quibus ad dispiciendam veritatem non erat obfusa caligo, supra eum eminere visus est, infra quem omnia iacebant; multo potentior, multo locupletior fuit omnia tunc possidente Alexandro; plus enim erat, quod hic nollet accipere, quam quod ille posset dare. Non est turpe ab his vinci; neque enim minus fortis sum, si cum invulnerabili me hoste committis, nec ideo minus ignis urere potest, si in materiam incidit inviolabilem flammis, nec ideo ferrum secandi vim perdidit, si non recipiens ictum lapis solidusque et invictae adversus dura naturae dividendus est. Idem tibi de homine grato respondeo: non turpiter vincitur beneficiis, si ab his obligatus est, ad quos aut fortunae magnitudo aut eximia virtus aditum redituris ad se beneficiis clusit.

(L. Annaei Senecae Iunioris *De beneficiis* 5. 4. 3-5.2)

Refer Alexandri Macedonis exemplum, qui Clitum carissimum sibi ac fidelissimum inter epulas transfodit et intellecto facinore mori voluit,

certe debuit. Omne vitium ebrietas et incendit et detegit, obstantem malis conatibus verecundiam removet; plures enim pudore peccandi quam bona voluntate prohibitis abstinent. Ubi possedit animum nimia vis vini, quidquid mali latebat emergit.

(L. Annaei Senecae Iunioris *Epistulae Morales ad Lucilium* 83. 19)

7. Pauca de artibus

Quem enim oratorem Lacedaemonium, quem Cretensem accepimus? quarum civitatum severissima disciplina et severissimae leges traduntur. ne Macedonum quidem ac Persarum aut ullius gentis, quae certo imperio contenta fuerit, eloquentiam novimus. Rhodii quidam, plurimi Athenienses oratores extiterunt, apud quos omnia populus, omnia imperiti, omnia, ut sic dixerim, omnes poterant. nostra quoque civitas, donec erravit, donec se partibus et dissensionibus et discordiis confecit, donec nulla fuit in foro pax, nulla in senatu concordia, nulla in iudiciis moderatio, nulla superiorum reverentia, nullus magistratum

modus, tulit sine dubio valentiolem eloquentiam, sicut indomitus ager habet quasdam herbas laetiores. sed nec tanti rei publicae Gracchorum eloquentia fuit, ut pateretur et leges, nec bene famam eloquentiae Cicero tali exitu pensavit.

(C. Taciti *Dialogus de oratoribus* 40. 3-4)

Mulieres fere omnes in maiorem modum exosus fuisse dicitur, siue quod natura abhorruit a mulierum coetu siue quod duas simul uxores habuerat, cum id decreto ab Atheniensibus facto ius esset, quarum matrimonii pertaedeabat. Eius odii in mulieres Aristophanes quoque meminit ἐν ταῖς προτέραις Θεσμοφοριαζούσαις in his uersibus:

νῦν οὖν ἀπάσαισιν παραινῶ καὶ λέγω
τοῦτον κολάσαι τὸν ἄνδρα πολλῶν οὐνεκα.
ἄγρια γὰρ ἡμᾶς, ὦ γυναῖκες, δρᾶ κακὰ
ἄτ' ἐν ἀγρίοισι τοῖς λαχάνοις αὐτὸς τραφεῖς.

Alexander autem Aetolus hos de Euripide uersus composuit:

ὁ δ' Ἀναξαγόρου τρόφιμος χαιοῦ στριφνὸς μὲν ἔμοιγε προσειπεῖν
καὶ μισογέλωσ καὶ τωθάζειν οὐδὲ παρ' οἶνον μεμαθηκῶς,
ἀλλ' ὅ τι γράψαι, τοῦτ' ἄν μέλιτος καὶ Σειρήνων ἔτετεύχει.

Is, cum in Macedonia apud Archelaum regem esset utereturque eo rex familiariter, rediens nocte ab eius cena canibus a quodam aemulo inmissis dilaceratus est, et ex his uulneribus mors secuta est. Sepulchrum autem eius et memoriam Macedones eo dignati sunt honore, ut in gloriae quoque loco praedicarent: οὔποτε σὸν μνήμα, Εὐρίπιδες, ὄλοιτό που, quod egregius poeta morte obita sepultus in eorum terra foret. Quamobrem cum legati ad eos ab Atheniensibus missi petissent, ut ossa Athenas in terram illius patriam permetterent transferri, maximo consensu Macedones in ea re deneganda perstiterunt.

(Auli Gellii *Noctes Atticae* 15. 20. 6-10)

Sed atrocius aliquanto Euripides finitus est: ab Archelai enim regis cena in Macedonia domum hospitem repetens, canum morsibus laniatus obiit: crudelitas fati tanto ingenio non debita.

(Valerii Maximi *Facta et dicta Memorabilia* 9. 12.4)

Euxinidas hac aetate docuit Aristiden, praeclarum artificem, Eupompus Pamphilum, Apellis praeceptorem. est Eupompi victor certamine gymnico palmam tenens. ipsius auctoritas tanta fuit, ut dividerit picturam: genera, quae ante eum duo fuere—Helladicum et Asiaticum appellabant—, propter hunc, qui erat Sicyonius, diviso Helladico tria facta sunt, Ionicum, Sicyonium, Atticum. Pamphili cognatio et proelium ad Pbliontem ac victoria Atheniensium, item Ulixes in rate. ipse Macedo natione, sed Primus in pictura omnibus litteris eruditus, praecipue arithmetica et geometria, sine quibus negabat artem perfici posse, docuit neminem talento minoris— annuis D—, quam mercedem et Apelles et Melanthius dedere ei. huius auctoritate effectum est Sicyone primum, deinde in tota Graecia, ut pueri ingenui omnia ante graphicen, hoc est picturam in buxo, docerentur recipereturque ars ea in primum gradum liberalium. semper quidem honos ei fuit, ut ingenui eam exercerent, mox ut honesti, perpetuo interdicto ne servitia docerentur. ideo neque in hac neque in toreutice ullius, qui servierit, opera celebrantur.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 35. 75-77)

Dinocrates architectus cogitationibus et sollertia fretus, cum Alexander rerum potiretur, profectus est e Macedonia ad exercitum regiae cupidus commendationis. is e patria a propinquis et amicis tulit ad primos ordines et purpuratos litteras, ut aditus haberet faciliores, ab eis exceptus humane petit, uti quamprimum ad Alexandrum perduceretur. cum polliciti essent, tardiores fuerunt idoneum tempus expectantes. itaque Dinocrates ab his se existimans ludi ab se petit praesidium. fuerat enim amplissima statura, facie grata, forma dignitateque summa. his igitur naturae muneribus confisus vestimenta posuit in hospitio et oleo

corpus perunxit caputque coronavit populea fronde, laevum umerum pelle leonina texit, dextraque clavam tenens incessit contra tribunal regis ius dicentis. novitas populum cum avertisset, conspexit eum Alexander. admirans ei iussit locum dari, ut accederet, interrogavitque, quis esset. at ille: 'Dinocrates', inquit, 'architectus Macedo, qui ad te cogitationes et formas adfero dignas tuae claritati. namque Athon montem formavi in statuae virilis figuram, cuius manu laeva designavi civitatis amplissimae moenia, dextera pateram, quae exciperet omnium fluminum, quae sunt in eo monte, aquam, ut inde in mare profunderetur'. delectatus Alexander ratione formae statim quaesivit, si essent agri circa, qui possent frumentaria ratione eam civitatem tueri. cum invenisset non posse nisi transmarinis subvectionibus: 'Dinocrates', inquit, 'attendo egregiam formae compositionem et ea delector, sed animadverto, si qui deduxerit eo loci coloniam, fore ut iudicium eius vituperetur. ut enim natus infans sine nutricis lacte non potest ali neque ad vitae crescentis gradus perducere, sic civitas sine agris et eorum fructibus in moenibus affluentibus non potest crescere nec sine abundantia cibi frequentiam habere populumque sine copia tueri. itaque quemadmodum formationem puto probandam, sic iudico locum improbandum; teque volo esse mecum, quod tua opera sum usus'. ex eo Dinocrates ab rege non discessit et in Aegyptum est eum persecutus. ibi Alexander cum animadvertisset portum naturaliter tutum, emporium egregium, campos circa totam Aegyptum frumentarios, inmanis fluminis Nili magnas utilitates, iussit eum suo nomine civitatem Alexandriam constituere. ita Dinocrates a facie dignitateque corporis commendatus ad eam nobilitatem pervenit. mihi autem, imperator, statueram non tribuit natura, faciem deformavit aetas, valetudo detraxit vires. itaque quoniam ab his praesidiis sum desertus, per auxilia scientiae scriptaque, ut spero, perveniam ad commendationem.

(Vitruvii Pollionis *De architectura* 2. pr.1-3)

Lysippum Sicyonium Duris negat ullius fuisse discipulum, sed primo aetarii fabrum audendi rationem cepisse pictoris Eupompi responso. eum enim interrogatum, quem sequeretur antecedentium, dixisse monstrata

hominum multitudine, naturam ipsam imitandam esse, non artificem. plurima ex omnibus signa fecit, ut diximus, fecundissimae artis, inter quae destringentem se, quem M. Agrippa ante Thermas suas dicavit, mire gratum Tiberio principi. non quivit temperare sibi in eo, quamquam imperiosus sui inter initia principatus, transtulitque in cubiculum alio signo substituto, cum quidem tanta pop. R. contumacia fuit, ut theatri clamoribus reponi apoxyomenon flagitaverit princepsque, quamquam adamatum, reposuerit. nobilitatur Lysippus et temulenta tibicina et canibus ac venatione, in primis vero quadriga cum Sole Rhodiorum. fecit et Alexandrum Magnum multis operibus, a pueritia eius orsus, quam statuam inaurari iussit Nero princeps delectatus admodum illa; dein, cum pretio perisset gratia artis, detractum est aurum, pretiosiorque talis existimabatur etiam cicatricibus operis atque concisuris, in quibus aurum haeserat, remanentibus. idem fecit Hephaestionem, Alexandri Magni amicum, quem quidam Polyclito adscribunt, cum is centum prope annis ante fuerit; item Alexandri venationem, quae Delphis sacrata est, Athenis Satyrum, turmam Alexandri, in qua amicorum eius imagines summa omnium similitudine expressit; hanc Metellus Macedonia subacta transtulit Romam. fecit et quadrigas multorum generum. statuariae arti plurimum traditur contulisse capillum exprimendo, capita minora faciendo quam antiqui, corpora graciliora siccioraque, per quae proceritas signorum maior videretur. non habet Latinum nomen symmetria, quam diligentissime custodit nova intactaque ratione quadratas veterum staturas permutando, vulgoque dicebat ab illis factos quales essent homines, a se quales viderentur esse. propriae huius videntur esse argutiae operum custoditae in minimis quoque rebus.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 34. 61-65)

Aristophanes vero, cum ab eo sententia rogaretur, eum primum renuntiari iussit, qui minime populo placuisset. cum autem rex et universi vehementer indignarentur, surrexit et rogando impetravit, ut paterentur se dicere. itaque silentio facto docuit unum ex his eum esse poetam, ceteros aliena recitavisse; oportere autem iudicantes non furta sed scripta probare. admirante populo et rege dubitante, fretus memoriae certis armariis

infinita volumina eduxit et ea cum recitatis conferendo coegit ipsos furatos de se confiteri. itaque rex iussit cum his agi furti condemnatosque cum ignominia dimisit, Aristophanen vero amplissimis muneribus ornavit et supra bybliothecam constituit. insequentibus annis a Macedonia Zoilus, qui adoptavit cognomen, ut Homeromastix vocitaretur, Alexandriam venit suaque scripta contra Iliadem et Odyssean comparata regi recitavit. Ptolomaeus vero, cum animadvertisset poetarum parentem philologiaeque omnis ducem absentem vexari et, cuius ab cunctis gentibus scripta suspicerentur, ab eo vituperari, indignans nullum ei dedit responsum. Zoilus autem, cum diutius in regno fuisset, inopia pressus summisit ad regem postulans, ut aliquid sibi tribueretur. rex vero respondisse dicitur Homerum, qui ante annos mille decessisset, aevo perpetuo multa milia hominum pascere, item debere, qui meliore ingenio se profiteretur, non modo unum sed etiam plures alere posse. et ad summam mors eius ut paricidii damnati varie memoratur. alii enim scripserunt a Philadelpho esse in crucem fixum, nonnulli Chii lapides esse coniectos, alii Zmyrnae vivum in pyram coniectum. quorum utrum ei acciderit, merenti digna constitit poena; non enim aliter videtur promereri, qui citat eos, quorum responsum, quid senserint scribentes, non potest coram indicari. ego vero, Caesar, neque alienis indicibus mutatis interposito nomine meo id profero corpus neque ullius cogitata vituperans institui ex eo me adprobare, sed omnibus scriptoribus infinitas ago gratias, quod egregiis ingeniorum sollertiis ex aevo conlatis abundantes alius alio genere copias praeparaverunt, unde nos uti fontibus haurientes aquam et ad propria proposita traducentes facundiores et expeditiores habemus ad scribendum facultates talibusque confidentes auctoribus audemus institutiones novas comparare.

(Vitruvii Pollionis *De architectura* 7. pr.7-10)

8. Macedonum cum Romanis contentio

Populus Romanus cum quibus gentibus bella conseruit et quibus de causis: [...] Pyrrhus rex Epirotarum qui pro Tarentinis bellum cum Romanis gessit vastataque Campania ad vicesimum ab urbe <lapidem> pervenit; mox a Curio et Fabricio victus in patriam concessit, et cum Achaïam armis sub se redegisset, Macedoniam quoque Antigono regi eripuit, sed dum Argos expugnat occisus est. Omnium Graecorum sapientissimus et militaris disciplinae per<ti>ssimus fuit.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 28. 3)

[De bello Macedonico] Populus Romanus cum Macedonibus bellum ter gessit: sub Flaminio consule regem eorum Philippum vicit, sub Paulo Persen Philippi filium, sub Metello Macedonico Pseudophilippum. primi belli causa quod de iniuriis Macedonum Graeci querebantur; secundi quod foedus cum patre suo percussum ruperit Perses; tertii quod falso nomen regium Macedonum Pseudophilippus invasit.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 44. 1-5)

Nostri maiores, maximi scilicet viri, ab hostibus tantum res repetierunt, beneficia magno animo dabant, magno perdebant; excepta Macedonum gente non est in ulla data adversus ingratum actio. Magnumque hoc argumentum est dandam non fuisse, quia adversus maleficium omne consensimus, et homicidii, veneficii, parricidii, violatarum religionum aliubi atque aliubi diversa poena est, sed ubique aliqua, hoc frequentissimum crimen nusquam punitur, ubique inprobatur; neque absolvimus illud, sed cum difficilis esset incertae rei aestimatio, tantum odio damnavimus et inter ea reliquimus, quae ad iudices deos mittimus.

(L. Annaei Senecae Iunioris *De beneficiis* 3. 6. 2)

Namque Romanis cum nationibus populis regibus cunctis una et ea vetus causa bellandi est: cupido profunda imperi et divitiarum. qua primo

cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere, dum a Carthaginensibus premebantur, amicitiam simulantes. ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et varia certamina apud Samothracas deos acceptum in fidem callidi et repertoires perfidiae, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumen<en>, quouis amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserum servorum effecere, simulatoque in pio testamento filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa est. postremo Bithyniam Nicomede mortuo diripere, quom filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset.

(C. Sallustii Crispi *Historiarum fragmenta ampliora*, Mithr. 16-35)

Post Carthaginem vinci neminem puduit. secutae sunt statim Africam gentes, Macedonia, Graecia, Syria ceteraque omnia quodam quasi aestu et torrente fortunae, sed primi omnium Macedones, adfectator quondam imperii populus. itaque quamvis tum Philippus regno praesideret, Romani tamen dimicare sibi cum rege Alexandro videbantur. Macedonicum bellum nomine amplius quam spectatione gentis fuit. causa coepit a foedere Philippi, quo rex iam pridem dominantem in Italia Hannibalem sibi socium iunxerat; postea crevit inplorantibus Athenis auxilium contra regis iniurias, cum ille ultra ius victoriae in templa et aras et sepulcra ipsa saeviret. placuit senatui opem tantis ferre supplicibus. quippe iam gentium reges duces, populi nationes praesidia sibi ab hac urbe repetebant. primum igitur Laevino consule populus Romanus Ionium mare ingressus, tota Graeciae litora veluti triumphanti classe peragravit. spolia quippe Siciliae Sardiniae, Hispaniae Africae praeferebat, et manifestam victoriam nata in praetoria puppi laurus pollicebatur. aderat sponte in auxilium Attalus, rex Pergamenorum, aderant Rhodii, nauticus populus, qui navibus a mari, consul a terris omnia equis virisque quatiebat. bis victus, bis fugatus rex, bis exutus castris, cum tamen nihil terribilius Macedonibus fuit ipso

volnerum adspectu, quae non spiculis nec sagittis nec ullo Graeculo ferro sed ingentibus pilis nec minoribus adacta gladiis ultra mortem patebant. enimvero Flaminio duce invios antea Chaonum montes Aoumque amnem per abrupta vadentem et ipsa Macedoniae claustra penetravimus. introisse victoria fuit. nam postea numquam ausus congregi rex ad tumulos, quos Cynocephalas vocant, uno ac ne hoc quidem iusto proelio opprimitur. et illi quidem consul pacem dedit regnumque concessit, mox, ne quid esset hostile, Thebas et Euboean et grassantem sub Nabide suo Lacedaemona compescuit. Graeciae vero veterem statum reddidit, ut legibus viveret suis et avita libertate frueretur. quae gaudia, quae vociferationes fuerunt, cum hoc forte Nemeae in theatro quinquennialibus ludis a praecone caneretur! quo certavere plausu! quid florum in consulem profuderunt! et iterum iterumque praeconem repetere vocem illam iubebant, qua libertas Achaiae pronuntiabatur, nec aliter illa consulari sententia quam modulatissimo aliquo tibiatarum aut fidium cantu fruebantur.

(Anni Flori Epitome Bell. Omn. Ann. DCC 1. 23)

Dum aliae aliaeque gentes Syriaci belli secuntur ruinam, Macedonia rursus se erexit. fortissimum populum memoria et recordatio suae nobilitatis agitabat, et successerat Philippo filius Perses, qui semel in perpetuum victam esse Macedoniam non putabat ex gentis dignitate. multo vehementius sub hoc Macedones quam sub patre consurgunt. quippe Thracas in vires suas traxerant, atque ita industriam Macedonum viribus Thracum, ferociam Thracum disciplina Macedonica temperavere. accessit his consilium ducis, qui situm regionum suarum a summo speculatus Haemo positus per abrupta castris ita Macedoniam suam armis ferroque vallaverat, ut non reliquisset aditum nisi a caelo venturis hostibus videretur. tamen Marcio Philippo consule eam provinciam ingressus populus Romanus, exploratis diligenter accessibus per Ascurida paludem Perrhaebosque tumulos illa volucris quoque, ut videbantur, invia accessit, regemque securum et nihil tale metuentem subita belli inruptione deprehendit. cuius tanta trepidatio fuit, ut pecuniam omnem in mare iusserit mergi ne periret, classem cremari ne incenderetur. Paulo consule, cum maiora et crebriora essent inposita

praesidia, per alias vias Macedonia deprensa est, summa quidem arte et industria ducis, cum eminentius alia inrepsisset. cuius adventus ipse adeo terribilis regi fuit, ut interesse non auderet, sed gerenda ducibus bella mandaverit. absens ergo victus fugit in maria insulamque Samothracen, fretus celebri religione, quasi templa et arae possent defendere, quem nec montes sui nec arma potuissent. nemo regum diutius amissae fortunae conscientiam retinuit. supplex cum scriberet ad imperatorem ab illo quo confugerat templo nomenque epistolae notaret suum, regem addidit. sed nec reverentior captae maiestatis alius Paulo fuit. cum in conspectum venisset hostis, in tribunali recepit et convivii adhibuit liberosque admonuit suos ut fortunam, cui tantum liceret, revererentur. inter pulcherrimos hunc quoque populus Romanus de Macedonia duxit ac vidit triumphum; quippe cuius spectaculo triduum impleverit. primus dies signa tabulasque, sequens arma pecuniam transvexit, tertius captivos ipsumque regem adtonitum adhuc tamquam subito malo et stupentem. sed multo prius gaudium victoriae populus Romanus quam epistolis victoris praeceperat. quippe eodem die, quo victus est Perses in Macedonia, Romae cognitum est: duo iuvenes candidis equis apud Iuturnae lacum pulverem et cruorem abluabant. hi nuntiavere. Castorem et Pollucem fuisse creditum volgo, quod gemini fuissent; interfuisse bello, quod sanguine maderent; a Macedonia venire, quod adhuc anbelarent.

(Anni Flori Epitome Bell. Omn. Ann. DCC 1. 28)

Quodam fato, quasi ita convenisset inter Poenos et Macedonas ut tertio quoque vincerentur, eodem tempore utrique arma moverunt. sed prior iugum excutit Macedo, aliquanto quam ante gravior, dum contemnitur. causa belli prope erubescenda. quippe regnum pariter et bellum vir ultimae sortis Andriscus invaserat, dubium liber an servus, mercennarius certe; sed qui volgo Philippus ex similitudine Philippi Persae filii vocabatur, regiam formam, regium nomen, animum quoque regis inplevit. igitur dum haec ipsa contemnit, populus Romanus Iuventio praetore contentus, virum non Macedonicis modo, sed Thraciae quoque auxiliis ingentibus validum temere temptavit invictusque a veris regibus ab illo imaginario et scaenico rege superatus est. sed consul Metellus amissum cum legione

praetorem plenissime ultus est. nam et Macedoniam servitute multavit et ducem belli deditum ab eo, ad quem confugerat, Thraciae regulo in urbem in catenis reduxit, hoc quoque illi in malis suis indulgente fortuna, ut de eo populus Romanus quasi de rege vero triumpharet.

(Anni Flori *Epitome Bell. Omn. Ann.* DCC 1. 30)

Ciuitas Rodiensis et insulae oportunitate et operum nobilitatibus et nauigandi sollertia naualibusque uictoriis celebrata est. Ea ciuitas, cum amica atque socia populi Romani foret, Persa tamen, Philippi filio, Macedonum rege, cum quo bellum populo Romano fuit, amico usa est, conixique sunt Rodienses legationibus Romam saepe missis id bellum inter eos componere. Sed ubi ista pacificatio perpetrari nequiuuit, uerba a plerisque Rodiensibus in contionibus eorum ad populum facta sunt, ut, si pax non fieret, Rodienses regem aduersus populum Romanum adiutarent. Sed nullum super ea re publicum decretum factum est. At ubi Perses uictus captusque est, Rodienses pertimere ob ea, quae conpluriens in coetibus populi acta dictaque erant, legatosque Romam miserunt, qui temeritatem quorundam popularium suorum deprecarentur et fidem consiliumque publicum expurgarent.

(Auli Gellii *Noctes Atticae* 6. 3. 1-5)

Clarissimi duces Romanorum: [...] Paulus qui cum Macedoniam vicisset et Graeciam liberasset et opulentissimum triumphum reportasset, inter ipsos triumphi dies amissis duobus liberis pro contione dixit gratias se agere fortunae, quod in suam potius domum quam in rem publicam saevisset. Duo Metelli; quorum alter Macedonicus devictis Macedonibus qui Contrebiam inexpugnabilem Hispaniae civitatem iussis testamenta scribere et vetitis redire nisi vicissent militibus occupavit; alter Numidicus victa Numidia qui, cum perniciosas rei publicae leges ferret Apuleius tribunus plebis totusque senatus in eas iurasset, maluit in exilium ire quam iurare. Huius filius Pius cognominatus est, quod patrem in exilium secutus est.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 18. 14)

<Populus Romanus> per Flamini<n>um consulem Macedonas vicit; per Paulum consulem <item Macedonas> sub rege Perse <re>bellantes; per Scipiones Africanos Carthaginenses; per Scipionem <Asiaticum> in Syria vicit regem Antiochum; per Scipionem Aemilianum Celtiberos et Numantiam; per eundem Scipionem Lusitaniam et ducem Viriatum; per Decimum Brutum Gallaeciam; per Mummius Achaicum [et] Corinthum et Achaeos; per Fulvium Nobiliorem Aetolos et Ambraciam; per Marium Numidas et Iugurtham; per eundem Marium Cimbrum et Teutones; per Syllam Ponticos et Mithridatem; per Lucullum item <Ponticos et Mithridatem> eosdem Ponticos et Mithridatem, item Cilicas piratas et Armenios cum rege Tigrane et plurimas Asia<ti>cas gentes; sub hoc enim duce ad Indicum Oceanum et Rubrum mare usque pervenit; per Gaium Caesarem Gallias Germanias Britanniam; sub hoc duce non tantum vidit sed etiam navigavit Oceanum; per Caesarem Augustum Dalmat[is] Pannonios Illyricos Aegyptios Germanos Cantabros totumque orbem perpacavit exceptis Indis Parthis Sarmatis Scythis Dacis quod eos fortuna Traiani principis triumphis reservavit.

(Lucii Ampelii *Liber Memorialis* 48. 1-7)

Tum senatus populusque Romanus L. Aemilium Paulum, qui et praetor et consul triumphauerat, uirum in tantum laudandum in quantum intelligi uirtus potest, consulem creauit, filium eius Pauli qui, ad Cannas, quam tergiuersanter perniciosam rei publicae pugnam inierat, tam fortiter in ea mortem obierat. Is Persam ingenti proelio, apud urbem nomine Pydnam, in Macedonia, fusum fugatumque castris exiit, deletisque eius copiis, destitutum omni spe, coegit e Macedonia profugere, quam ille linquens in insulam Samothraciam profugit templique se religioni supplicem credidit.

(Vellei Paterculi *Historia Romana* 1. 9. 3-4)

At Byzantii data dicendi copia, cum magnitudinem onerum apud senatum deprecarentur, cuncta repetivere. orsi a foedere, quod nobiscum icerant, qua tempestate bellauimus aduersus regem Macedonum, cui ut degeneri Pseudophilippi uocabulum impositum, missas posthac copias

in Antiochum Persen Aristonicum et piratico bello adiutum Antonium memorabant, quaeque Sullae aut Lucullo aut Pompeio obtulissent, mox recentia in Caesares merita, quando ea loca insiderent quae transmeantibus terra marique ducibus exercitibusque, simul vehendo commeatu opportuna forent.

(C. Taciti *Annales* 12. 62)

Post uictum captumque Persen, qui quadriennio post in libera custodia Albae decessit, Pseudophilippus, a Mendacio simulatae originis appellatus, qui se Philippum regiaeque stirpis ferebat, cum esset ultimae, armis occupata Macedonia, adsumptis regni insignibus, breui temeritatis poenas dedit. Quippe Q. Metellus praetor, cui ex uirtute Macedonici nomen inditum erat, praeclara uictoria ipsum gentemque superauit et immani etiam Achaeos rebellare incipientes fudit acie. Hic est Metellus Macedonicus qui porticus, quae fuerunt circumdatae duabus aedibus sine inscriptione positae, quae nunc Octaviae portibus ambiuntur, fecerat, quique hanc turmam statuarum equestrium quae frontem aedium spectant, hodieque maximum ornamentum eius loci, ex Macedonia detulit. Cuius turmae hanc causam referunt Magnum Alexandrum impetrasse a Lysippo, singulari talium auctore operum, ut eorum equitum, qui ex ipsius turma apud Granicum flumen ceciderant, expressa similitudine figurarum faceret statuas et ipsius quoque iis interponeret. Hic idem primus omnium Romae aedem ex marmore in iis ipsis monumentis molitus uel magnificentiae uel luxuriae princeps fuit.

(Vellei Paterculi *Historia Romana* 1. 11.2-5)

Auri in aerario populi R. fuere Sex. Iulio L. Aurelio cos., septem annis ante bellum Punicum tertium, pondi \overline{XVII} CCCCX, argenti \overline{XXII} LXX, et in numerato \overline{LXI} \overline{XXXV} CCCC, Sexto Iulio L. Marcio cos., hoc est belli socialis initio, auri \overline{XVI} \overline{XX} DCCCXXXI. C. Caesar primo introitu urbis civili bello suo ex aerario protulit laterum aureorum \overline{XV} , argenteorum

XXX, et in numerato CCC. nec fuit aliis temporibus res p. locupletior. intulit et Aemilius Paulus Perseo rege victo e Macedonia praeda MMM, a quo tempore populus Romanus tributum pendere desiit.

(C. Plinii Secundi *Naturalis Historia* 33. 55-56)

Quippe non delicta regum illos, sed vires ac maiestatem insequi, neque in uno se, sed in aliis quoque omnibus hac saepe arte grassatos. Sic et avum suum Pharnacem per cognitionum arbitria succidaneum regi Pergameno Eumeni datum; sic rursus Eumenen, cuius classibus primo in Asiam fuere transiecti, cuius exercitu magis quam suo et magnum Antiochum et Gallos in Asia et mox in Macedonia regem Perseum domuerant, et ipsum pro hoste Habitum eique interdictum Italia, et quod cum ipso deforme sibi putaverant, cum filio eius Aristonico bellum gessisse.

(Pompei Trogi *Historiae Philippicae* 38. fr.152, 75-84)

Se autem, seu nobilitate illis conparetur, clariorem illa conluvie convenarum esse, qui paternos maiores suos a Cyro Darioque, conditoribus Persici regni, maternos a Magno Alexandro ac Nicatori Seleuco, conditoribus imperii Macedonici, referat, seu populus illorum conferatur suo, earum se gentium esse, quae non modo Romano imperio sint pares, sed Macedonico quoque obstiterint. Nullam subiectarum sibi gentium expertam peregrina imperia; nullis umquam nisi domesticis regibus paruisse; Cappadociam velint an Paphlagoniam recensere, rursus Pontum an Bithyniam, itemque Armeniam maiorem minoremque; quarum gentium nullam neque Alexander ille, qui totam pacavit Asiam, nec quisquam successorum eius aut posterorum attigisset. Scythiam duos umquam ante se reges non pacare, sed tantum intrare ausos, Darium et Philippum, aegre inde fugam sibi expedisse, unde ipse magnam adversus Romanos partem virium haberet.

(Pompei Trogi *Historiae Philippicae* 38. fr.152, 100-116)

9. Provincia non turribus, sed tropaeis munita

Regii, qui Ader<a>e praesideba<n>t, captis Philippis dilabuntur. Colloquium Syllae et Archelauo in Aulide fuit et condiciones impositae, si rex pacem mallet. Quibus ille tandem paruit. Nam et Fimbriae adventum timebat, ut mox ordine indicabo, et se de conventis nihil novaturum Sulla praedixerat. Fuerunt autem hae: Archelauus classem traderet Sullae, rex insulis omnibus, Asia, Bithynia, Paphlagonia decederet, item Gallograecis. Q. Oppium et M'. Aquilium legatos redderet; item ceteros omnis captivos, quorum non parvus numerus erat, dimitteret. Inprimis excepti Macedones, quorum fides insignis fuerat, ut uxores et liberi redderentur. Praeterea naves <sept>uaginta tectas instructas sociis daret, frumentum, <vestem>, stipendium ipse praestaret. Is ipse Mithridates cum Sulla apud Dardanum compositis, gratia <P. R.> reconciliata, Ariobardianen ut servum respuit, reliqua classe in Pontum proficiscitur. Ac dum de condicionibus disceptatur, M<a>edos et Dardanos, qui socios vexabant, Hortensius <l>e<gatus> fugaverat.

ipse Sulla ex<er>citum in M<a>edi<c>am ind<u>xerat, priusquam in A<siam> a<d> conloquium transiret. quo Dardanos e<t> Denseletas caesis hos<tibus>, qui Macedoniam ve<xa>bant, in deditionem recepit.

(Granii Liciniani *Annales* 35. 70-81)

Conicere potestis, si recordari volueritis quanta religione fuerit eadem specie ac forma signum illud quod ex Macedonia captum in Capitolio posuerat <T.> Flamininus. Etenim tria ferebantur in orbe terrarum signa Iovis Imperatoris uno in genere pulcherrime facta, unum illud Macedonicum quod in Capitolio vidimus, alterum in Ponti ore et angustiis, tertium quod Syracusis ante Verrem praetorem fuit. Illud Flamininus ita ex aede sua sustulit ut in Capitolio, hoc est in terrestri domicilio Iovis poneret.

(M. T. Ciceronis *In Verrem* 2. 4.129)

At infestis prope signis inferuntur Galli in M. Fonteium et instant atque urgent summo cum studio, summa cum audacia. Video, iudices; sed multis et firmis praesidiis vobis adiutoribus isti immani atque intolerandae barbariae resistemus. Primum obicitur contra istorum impetus Macedonia, fidelis et amica populo Romano provincia; quae cum se ac suas urbis non solum consilio sed etiam manu M. Fonteius conservatam esse dicat, ut ipsa per hunc a Thraecum adventu ac depopulatione defensa <est>, sic ab huius nunc capite Gallorum impetus terroresque depellit.

(M. T. Ciceronis *Pro Fonteio* 44-45)

Nam superiore parte legis quem ad modum Pompeium oppugnarent, a me indicati sunt; nunc iam se ipsi indicabunt. Iubent venire agros Attalensium atque Olympenorum quos populo Romano <P.> Servili, fortissimi viri, victoria adiunxit, deinde agros in Macedonia regios qui partim T. Flaminini, partim L. Pauli qui Persen vicit virtute parti sunt, deinde agrum

optimum et fructuosissimum Corinthium qui L. Mummi imperio ac felicitate ad vectigalia populi Romani adiunctus est, post autem agros in Hispania apud Carthaginem novam duorum Scipionum eximia virtute possessos...

(M. T. Cicero *De lege agraria* 1. 5)

Quis Platorem ex Orestide, quae pars Macedoniae libera est, hominem in illis locis clarum ac nobilem, legatum Thessalonicam ad nostrum, ut se ipse appellavit, 'imperatorem' venisse nescit? quem ille propter pecuniam, quam ab eo extorquere non poterat, in vincla coniecit, et medicum intromisit suum qui legato socio amico libero foedissime et crudelissime venas incideret.

(M. T. Ciceronis *De haruspicum responso* 35)

Ad ipsas venio provincias; quarum Macedonia, quae erat antea munita plurimorum imperatorum non turribus sed tropaeis, quae multis victoriis erat iam diu triumphisque pacata, sic a barbaris, quibus est propter avaritiam pax erepta, vexatur ut Thessalonicenses positi in gremio imperi nostri relinquere oppidum et arcem munire cogantur, ut via illa nostra quae per Macedoniam est usque ad Hellespontum militaris non solum excursionibus barbarorum sit infesta, sed etiam castris Thraeciis distincta ac notata. Ita gentes eae quae, ut pace uterentur, vim argenti dederant praeclaro nostro imperatori, ut exhaustas domos replere possent, pro empta pace bellum nobis prope iustum intulerunt.

(M. T. Ciceronis *De provinciis consularibus* 4)

Atque hanc Macedoniam, domitis iam gentibus finitimis barbarisque compressa, pacatam ipsam per se et quietam, tenui praesidio atque exigua manu etiam sine imperio per legatos nomine ipso populi Romani tuebimur; quae nunc consulari imperio atque exercitu ita vexata est vix ut se possit diuturna pace recreare; cum interea quis vestrum hoc non audivit, quis ignorat, Achaeos ingentem pecuniam pendere L. Pisoni quotannis, vectigal ac portorium Dyrrachinorum totum in huius unius

quaestum esse conversum, urbem Byzantium vobis atque huic imperio fidelissimam hostilem in modum esse vexatam?

(M. T. Ciceronis *De provinciis consularibus* 5)

Quis umquam provinciam cum exercitu obtinuit qui nullas ad senatum litteras miserit? tantam vero provinciam cum tanto exercitu, Macedoniam praesertim, quam tantae barbarorum gentes attingunt ut semper Macedonicis imperatoribus idem fines provinciae fuerint qui gladiatorum atque pilorum; ex qua aliquot praetorio imperio, consulari quidem nemo rediit, qui incolumis fuerit, quin triumpharit!

(M. T. Ciceronis *In Pisonem* 38)

Denseletis, quae natio semper oboediens huic imperio etiam in illa omnium barbarorum defectione Macedoniam C. Sentio praetore tutata est, nefarium bellum et crudele intulisti, eisque cum fidelissimis sociis uti posses, hostibus uti acerrimis maluisti. Ita perpetuos defensores Macedoniae vexatores ac praedatores effecisti; vectigalia nostra perturbarunt, urbes ceperunt, vastarunt agros, socios nostros in servitutem abduxerunt, familias abriperunt, pecus abegerunt, Thessalonicensis, cum <de> oppido desperassent, munire arcem coegerunt.

(M. T. Ciceronis *In Pisonem* 84)

Cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiss ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum quae nuper erant conscriptae proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, siquod periculum provinciae inferretur depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret. omnem enim illam partem regionemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse credebat.

(Anon. *Bellum Alexandrinum* 42. 4)

*Ultima Lageae stirpis perituraque proles,
degener incestae sceptris cessure sorori,
cum tibi sacrato Macedon seruetur in antro
et regum cineres extracto monte quiescant,
cum Ptolemaeorum manes seriemque pudendam
pyramides claudant indignaque Mausolea,
litora Pompeium feriant, truncusque uadosis
huc illuc iactatur aquis. adeone molesta
totum cura fuit socero seruare cadauer?
hac Fortuna fide Magni tam prospera fata
pertulit, hac illum summo de culmine rerum
morte petit cladesque omnis exegit in uno
saeua die quibus innumeros tot praestitit annos,
Pompeiusque fuit qui numquam mixta uideret
laeta malis, felix nullo turbante deorum
et nullo parcente miser; semel inpulit illum
dilata Fortuna manu. pulsatur barenis,
carpitur in scopulis hausto per uolnera fluctu,
ludibrium pelagi, nullaque manente figura
una nota est Magno capitis iactura reuolsi.*

(M. Annaei Lucani *Bellum Civile* 8. 692-711)

Legiones effecerat civium Romanorum viii: v ex Italia quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; [...] praeterea magnum numerum ex Thessalia Boeotia Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat [...] ex quibus dc Gallos Deiotarus adduxerat, d Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotus ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia cc erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; d ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolomaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; dccc ex

servis suis pastorumque suorum <numero> coegerat; ccc Tarcondarius Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant—horum alter una venerat, alter filium miserat—; cc ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae.

(C. Iulii Caesaris *Bellum Civile* 3. 4)

[Caesar] Domitium Calvinum cum legionibus duabus, xi et xii, et equitibus d in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus omnium suorum excellens studium profitebatur.

(C. Iulii Caesaris *Bellum Civile* 3. 34)

*Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntiatum est adesse Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama omnium; nam plerumque in novitate fama <rem> antecedit. hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad Domitium, et cum ab eo milia passuum xx afuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. hoc adeo celeriter fecit ut simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniae a Thessalia dividit, cum cohortibus viii praesidio impedi-
mentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit.*

(C. Iulii Caesaris *Bellum Civile* 3. 36)

Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. erat edictum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. sed utrum avertendae suspicionis causa

Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus conrogata cognitoque Caesaris adventu ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit.

(C. Iulii Caesaris *Bellum Civile* 3. 102)

Dumque ea in Italia geruntur, acri atque prosperrimo bello Cassius Rhodum, rem immanis operis, ceperat, Brutus Lycios deuicerat, et inde in Macedoniam exercitus traiecerant, cum per omnia repugnans naturae suae Cassius etiam Bruti clementiam uinceret. Neque reperias quos aut pronior fortuna comitata sit aut ueluti fatigata maturius destituerit quam Brutum et Cassium.

Tum Caesar et Antonius traiecerunt exercitus in Macedoniam et apud urbem Philippos cum M. Bruto Cassioque acie concurrerunt. Cornu cui Brutus praeerat, impulsis hostibus, castra Caesaris cepit – nam ipse Caesar, etiamsi infirmissimus ualetudine erat, obibat munia ducis, oratus etiam ab Artorio medico ne in castris remaneret, manifesta denuntiatione quietis territo –, id autem in quo Cassius fuerat, fugatum ac male mulcatum, in altiora receperat loca.

(Vellei Paterculi *Historia Romana* 12. 69-70)

Caesaris deinde testamentum apertum est, quo C. Octauium, nepotem sororis suae Iuliae, adoptabat. De cuius origine, etiamsi praeuenit, et pauca dicenda sunt. Fuit C. Octavius, ut non patricia, ita admodum speciosa equestri genitus familia, grauis, sanctus, innocens, diues. Hic praetor inter nobilissimos uiros creatus primo loco, cum ei dignatio Iulia genitam Atiam conciliasset uxorem, ex eo honore sortitus Macedoniam appellatusque in ea imperator, decedens ad petitionem consulatus obiit praetextato relicto filio.

(Vellei Paterculi *Historia Romana* 2. 59. 1-2)

10. Caesares Augusti Macedones adsimulant

Prodigiorum loco habita sunt etiam, quae forte illo ipso die paulo prius acciderant. sacrificans respersus est phoenicopteri sanguine; et pantomimus Mnester tragoediam saltavit, quam olim Neoptolemus tragoedus ludis, quibus rex Macedonum Philippus occisus est, egerat; et cum in Laureolo mimo, in quo a[u]ctor proripiens se ruina sanguinem uomit, plures secundarum certatim experimentum artis darent, cruore scaena abundavit.

(C. Suetoni Tranquilli *Vita Calligulae* 58. 3-4)

Egressus vero pueritiam seu patris monit<i>s seu calliditate ingenii sive quod se Alexandro Magno Macedoni[ae] aequandum putabat, restrictior, gravior, vultu etiam truculentior factus est, prorsus ut eum, quem puerum scierant, multi esse non crederent. Alexandrum Magnum eiusque gesta in ore semper habuit. T<i>berium et Syllam in conventu plerumque laudavit. Patris superbior fuit; fratrem magna eius humilitate despexit.

(Scriptorum *Historiae Augustae Antoninus Caracallus* 2. 1-3)

Iam vero ipsi milites iuvenem imperatorem sic amabant ut fratrem ut [de]filium ut parentem, vestiti honeste, calciati etiam ad decorem, armati nobiliter, equis etiam instructi et eippiis ac frenis decentibus, prorsus ut Romanam rem p. intellegerent, quicumque Alexandri vidisset exercitum. elaborabat denique, ut dignus illo nomine videret<ur>, immo

ut Macedonem illum vinceret, dicebatque inter Romanum Alexandrum et Macedonem <m>ultum interesse debere. fecerat denique sibi argyroaspidas et chrysoaspidas, fecerat et falangem triginta milium hominum, quos falangarios vocari iusserat et cum quibus multum fecit in ter<ra> Perside; quae quid<e>m erat ex sex legionibus similium armorum, stipendiorum vero post bellum Persicum maiorum.

(Scriptorum Historiae Augustae *Antoninus Caracallus*, 50. 5-5)

Toon Van Houdt - Latin Section, Department of Literature
(KU Leuven, Belgium)
Email: toon.vanhoudt@arts.kuleuven.be

Jan Bloemendal - Huygens Institute for the History of the Netherlands
(Netherlands Academy of Arts and Sciences)
Email: jan.bloemendal@huygens.knaw.nl

THE NETHERLANDS

TESTIMONIA BELGICA

1. Introduction¹

The Netherlands or the Low Countries formed a motley entity. The territory consisted of, roughly, Belgium, Luxemburg, Northern France, and the Netherlands as they exist today. In the Middle Ages, the area was divided between the dukes of Brabant and Gelre, and the counts of Holland and Flanders, while Utrecht and Liège (Luik) were ruled by the church. In the course of the 14th century, the dukes of Burgundy assembled various domains, thereby laying the foundation of a territorial unity that took shape in the 15th century. In 1477, Mary of Burgundy married Maximilian of Austria; as a result of this marriage, the Netherlands came to be ruled by the Habsburg dynasty.

From 1512 onwards, the Burgundian domain formed one of the sixteen districts of the German Empire. In 1549, Charles V stipulated that the Burgundian district be indivisible and separated the territory from both France and the German Empire. After his death in 1556, the Low Countries were left to his son Philip II and thus became part of the Spanish branch of the Habsburg dynasty. In the meantime, the Reformation had found considerable support among the inhabitants of the Netherlands. Eager to reunite the entire country under the

¹ The authors wish to thank dr. Ingrid Sperber for having corrected their English.

Roman-Catholic banner, Philip proposed, among other things, a drastic redistribution of dioceses. Moreover, he wanted to abolish various town privileges. All this stirred a storm of protest, which eventually led to the so-called Dutch Revolt or Eighty Years' War (1568-1648), which was conducted by the Northern troops under the initial command of William I of Orange.

During this war, the Northern Netherlands unilaterally declared themselves independent in 1581. They created the Republic of the United Netherlands, whereas the South firmly remained under the rule of the Habsburgs. During the government of the Archdukes Albert and Isabella (1598-1621), the South enjoyed some autonomy, but failed to develop into an independent nation. Meanwhile, many Protestants fled from the South to the North. Partly as a result of this migration, both countries gradually drifted apart. Whereas the Southern Netherlands became homogeneously Catholic, Protestantism increasingly prevailed in the Republic. Moreover, the 'brain drain' contributed to the economic development of the North. The role of Antwerp as a metropolis was drastically reduced, to the advantage of Amsterdam.

From the late Middle Ages until the Enlightenment, humanism was the predominant cultural movement in the Low Countries. Humanists first and foremost proclaimed a return to the sources (*ad fontes*): to the Bible, to texts from Greek and Roman Antiquity, and to the Church Fathers. Humanists did not aim at erudition as an end in itself; the return to the sources which they promoted and practiced had to be applied to one's own spiritual life and daily conduct. Humanism originated in Italy, and reached the Northern Netherlands through various commercial and ecclesiastical contacts. During the 15th and 16th centuries, Deventer, Zwolle, Kampen, and Groningen were the main humanist centres in the North. The success of (biblical) humanism was greatly furthered by another important intellectual current, the so-called Modern Devotion, which attached great importance to the inner experience of religion as the basis of one's life, the advancement of knowledge in the service of faith, and spiritual care and education. In the South, Louvain (Leuven),

a university town since 1425, became the most important humanist centre: from 1518 onwards, Greek, Latin and Hebrew were taught at the famous *Collegium Trilingue*.

Humanism engendered many outstanding representatives in the Low Countries. Here we can only mention a few of its most authoritative and influential spokesmen: *Rudolphus Agricola* (1443/4-1485) from Baflo near Groningen, who founded Northern Humanism; *Desiderius Erasmus* (1466-1536), an Augustinian secular priest and exceptionally prolific writer; *Juan Luis Vives* (1492-1540), a philosopher, pedagogue and social critic who left Spain for Paris and Louvain, and finally settled down in Bruges; the philologist, historiographer and philosopher *Justus Lipsius* who, after having taught at the university of Leiden, established in 1575, returned to the Southern Netherlands, where he became professor of Latin at the university of Louvain; and, last but not least, the lawyer, theologian and many-sided 'man of letters' *Hugo Grotius* (1583-1645).

Two phases can be roughly distinguished in the history of humanism in the Low Countries. As indicated above, humanism was an important cultural and even social movement during the lifetime of Agricola, Erasmus and Vives. Later the movement was institutionalized and became in a certain sense more academic, a shift which is clearly noticeable in the works of Lipsius and Grotius, as well as contemporary humanists such as the philologist and poet Daniel Heinsius (1580-1655), and the historian, theologian and philologist Gerardus Johannes Vossius (1577-1649). Humanism gradually turned into the so-called 'literae humaniores'. Leiden, where Heinsius, Vossius and Grotius had been trained by Lipsius and Josephus Justus Scaliger (1540-1609), became an internationally renowned centre of philology, which produced several important critical editions of classical authors – poets, prose-writers and philosophers alike. The language of communication was Latin, and so was Greek, albeit to a lesser extent. However, the shift from humanism to 'literae humaniores' also had a profound impact on the position of Latin, which gradually evolved from a living to an academic language. But even as a mere school and university language, Latin

continued to play an important role. The progress made in the field of philology and its application to the Bible cleared the way for a freer approach to religion and eventually even for the Enlightenment. (Neo-)Latin letters had a lasting impact on vernacular literature, if only because many Dutch authors had enjoyed a thorough Latin education at one of the many humanist town schools that were to be found all over the Low Countries.

- Selective bibliography

Jozef IJsewijn, 'Humanism in the Low Countries', in Albert Rabil, Jr. (ed.), *Renaissance Humanism. Foundations, Forms and Legacy*, vol. 2. *Humanism beyond Italy* (Philadelphia, 1988), pp. 156-125; James K. Cameron, 'Humanism in the Low Countries', in Anthony Goodman – Angus MacKay (eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe* (London – New York, 1990), pp. 137-163; J.P. Guépin, *Het humanisme, 1350-1850* (Baarn, 1993); Jozef Janssens – Constant Mattheeussen, *Renaissance in meervoud. Als dwergen op de schouders van reuzen?* (Leuven, 1995), pp. 190-253; Geert Vanpaemel – Tineke Padmos (eds.), *Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel* (Leuven, 2000). Ivo Schöffer e.a. (eds.), *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam - Brussel 1978).

2. 'Nationalism' and 'Cosmopolitanism'

2.1. History as argument

(1) Abraham Ortelius (1527-1598): *Aurei Saeculi Imago* (1596)

Having begun his career as a merchant, Ortelius decided to follow the lead of Gerardus Mercator and became a geographer and cartographer. He won lasting fame and is still remembered as the author and composer of the very first modern atlas, the *Theatrum Orbis Terrarum* (Antwerp, 1570).

In his *Spiegel van de Gouden Tijd* ('Mirror of the Golden Era'), a didactic picture book, the 'Belgian-German' (*Belgo-Germanus*) author Ortelius describes the customs and traditions of the ancient Germans, including (in his view) the ancient Belgians. In his work he reveals himself as an early practitioner of historical anthropology.

The character of the ancient Germans
Engraving from Ortelius' *Aurei Saeculi Imago*

Sera his iuvenum venus, et intra annum vigesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis eos habere rebus, inquit Caesar. Severa his matrimonia, singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur. Dotem uxori maritus offert, boves et frenatum equum, et scutum cum framea gladioque. His matrimonii auspiciis admonetur venire se laborum periculorumque sociam, idem in pace, idem in proelio passuram ausuramque.

Paucissima adulteria, quorum poena praesens haec: accisis crinibus nudatam coram propinquis expellit domo maritus, ac per omnem vicum verbere agit, sic Tacitus. Sua quemque mater uberibus alit, neque ancillis ac nutricibus delegantur.

Numerum liberorum finire aut quemquam ex agnatis necare flagitium habetur. Nemo illic vitia ridet, nec corrumpere et corrumpi saeculum vocatur. Plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonae leges.

- Abraham Ortelius, *Aurei Saeculi Imago of Spiegel van de Gouden Tijd*. Ingeleid, uitgegeven en vertaald door Joost Depuydt en Jeanine De Landtsheer (Wildert, De Carbolineum Pers, 1999).

(2) Hugo Grotius (1583-1645): *Liber de Antiquitate Reipublicae Batavae* (1610)

Grotius was, among other things, a philologist, poet and lawyer. He gained lasting fame as the founder of international and maritime law.

The young Dutch Republic was faced with a serious problem: how to legitimize its existence after having revolted against Spain, a revolt that could even be considered as a (legitimate or illegitimate) civil war? Initial attempts at creating a monarchy failed. Out of necessity, the new country established itself as a republic, with Holland as its core province. The inhabitants of this region liked to consider and present themselves as the successors of the Batavians, an ancient people governed by a council of leaders rather than by a king. As this ancient institution resembled the States, which played a major role in the political organization of the Northern Netherlands, it could easily be used to lend the Dutch Republic some sort of legitimacy:

Qua republica usi sint, Strabo satis docet, qui at Celtas omnes optimatum imperiis fuisse addictos. Celtas autem Graeci cum dicunt, tum Gallos, vicinos Batavorum, tum vero Germanos complectuntur, quorum nobilissimi guere Batavi, si quid Tacito et Plinio credimus. Et apud Gallos quidem veteres ante Romana tempore quae respublica fuerit Ambiorix ostendit, cum dicit eiusmodi esse principum imperia, ut non minus in ipsos iuris multitudo, quam ipsi in multitudinem habeant: ubi multitudinis nomine non ipsum vulgus, sed concilium cuiusque gentis primorum intelligi tum exempla apud Caesarem demonstrant, tum id quod Caesar ipse dicit, plebem nullo paene in loco esse apud Gallos, nullique adhiberi consilio, sed imperium omne intra Druides et equites consistere. Germanicas quoque gentes non sub singulorum, sed sub plurium imperio ab omni aevo vixisse ostendit illud Taciti, quo loco de antiquissimis Germanorum expeditionibus meminit: quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas.

- Hugo de Groot, *Liber de Antiquitate Reipublicae Batavae*, ed. E.D.E.P.O.L. (Gouda, 1995), pp. 16-19; Hugo Grotius, *The Antiquity of the Batavian Republic*, ed. Jan Waszink e.a., *Bibliotheca Latinitatis Novae*, 3 (Assen, 2000), p. 57.

2.2. The limits of patriotism

(3) Joannes Ludovicus Vives (1492/1493-1540): letter of dedication of *De subventione pauperum et humanis necessitatibus* (1526)

A highly original thinker, Vives was nevertheless somewhat overshadowed by the towering figure of Erasmus during his lifetime. Stemming from a family of converted Jews, Vives left his home country of Spain in 1509, in order to escape from the Inquisition. After having studied in Paris, he arrived in Bruges, where he was welcomed by the family of the Spanish merchant Bernardo Valdaura, also a converted Jew. In 1524, Vives's father was burned at the stakes in Valencia. That same year, Vives married Valdaura's daughter Margareta. His 'naturalization process' can be deemed successful: he became so attached to the Southern Netherlands that he called Flanders and Brabant his 'fatherland'. However, his foreign origin enabled him to analyze his new home country with a critical eye:

Ioannes Lodovicus Vives consulibus et senatui Brugensi salutem

Peregrini et advenae officium esse tradit Cicero in aliena re publica non esse curiosum. Ita est. Nam in res alienas curiositas ubique est odiosa; cura et amica admonitio non improbat; quamquam neque naturae lex alienum ab homine quicquam sinit esse quod sit hominum et Christi gratia velut tenacissimum glutinum homines omnes inter se copulavit. Et ut sit alienum aliquid, ego vero sic in civitatem hanc afficior ut in Valentiam meam nec aliter hanc nomino quam patriam; cuius iam quatuordecim annis sum incola, etsi non continenter, semper tamen huc sum solitus redire tamquam ad domum. Placuit ratio administrationis vestrae, educatio, comitas ac civilitas populi huius et incredibilis in eo quies ac iustitia per gentes celebrata. Itaque et uxorem hic duxi nec secus huic civitati consultum velim quam ei in qua quod vitae reliquum Christi benignitas fecerit traducere statuerim meque pro cive eius duco atque in cives eo sum animo quo in fratres.

- Juan Luis Vives, *De subventionem pauperum sive de humanis necessitatibus libri II*. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes by C. Matheussen and C. Fantazzi, with the assistance of J. De Landsheer, Selected Works of J.L. Vives (Leiden-Boston: Brill, 2002), pp. 2-3.

(4) Desiderius Erasmus (1466-1536): letter to Marcus Laurinus, 5 April 1518

An exceptionally fluent writer actively engaged in literary self-promotion, Erasmus quickly established himself as the most important representative of humanism in the Low Countries. Erasmus spent a large part of his adult life outside the Netherlands. He spent at least three years in Italy, five in England, and even more in France and Switzerland. His frequent moves led some contemporaries to denounce him as a weathercock. Erasmus's reply was simple — his real home was the Republic of Letters:

Constantiam in me desiderant homines severi, quod audierint me Basileam aditurum. Quasi vero Basileam animi causa sim profecturus, aut antebac profectus sim! Edidi Hieronymum, edidi Novum Testamentum, praeter alia multa; et ut publicis commodis inservirem, neglexi iter periculosissimum, neglexi sumptus, neglexi tantum laborum, quibus bonam valetudinis ac vitae partem attrivi. (...) Ego quoniam meapte pecunia meoque incommodo publicis inservio commodis, inconstans sum. (...) Illic, opinor, habeo sedem, ubi bibliothecam meam habeo et si quid est suppellectilis. (...) Numquam verti solum nisi aut exigente pestilentia aut valetudine cogente aut honestae rei gratia. Solam Italiam mea sponte visi, partim ut loca sacra vel semel adirem, partim ut illius regionis bibliothecis et eruditorum congressu fruierer. (...) Quod si constantiae virtus in hoc sita est, ut quam diutissime locum eundem occupes, prima laus debetur saxi ac truncis arborum, proxima conchis ac spongiis.

- P.S. Allen – H.M. Allen (eds.), *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Vol. 3 (1517-1519) (Oxonii, 1913), No. 809, pp. 266-267. R.A.B. Mynors, D.F.S. Thomson, Peter G. Bietenholz (eds.), *Collected Works of Erasmus 5, Letters* (Toronto, Buffalo, London, 1979), p. 363-366. Dutch translation by Dirk Sacré in Erasmus. Een portret in brieven. Vertaald en bezorgd door Jan Papy, Marc van der Poel en Dirk Sacré (Amsterdam-Mortsel, 2001), p. 32.

**(5) Hadrianus Barlandus (1486-1542): letter of dedication of *Libelli tres*,
4 May 1532**

Barlandus was great friends with Erasmus. He taught for a while in Louvain at the *Collegium Trilingue*. Later he devoted himself entirely to the private education of noble youth. In his teaching programme, history lessons occupied an important place. The dedicatory letter of the *Libelli tres* is addressed to Arnold von Vogelsanck and Jan van Wyngaerden, canons of the chapter of Saint-Lambert in Liège (Luik). It offers an eloquent account of Barlandus's views on history, its usefulness, and the appropriate style to be applied by historiographers:

Potestne quicquam Historia dulcius esse? Per quam unam tot pulcherrimarum situs urbium, tot fluminum cursus, hortos, amoenos recessus, musarum domicilia, patrios cultus, habitus locorum, et quid quaeque ferat regio, quid quae recuset, ubi segetes, ubi veniant felicius uvae cognoscimus et domi manentes sine sumptu, sine periculo orbem ipsum terrarum nobis peragresse videmus. Eiusdem muneris utilitas nonne maxima est? Vitam, mores, facta hominum, consilia item, atque eventus rerum in medio ponit, in quae posteritas omnis tanquam in speculum inspicere possit, et vitam moresque componere. Quid bonorum animos principum ad res cum laude gerendas magis accendit inflammatque? Tyrannorum cupiditates quid magis refrenat? Dum utrique cernunt, quae in vita patrarint, futurum ut mox in orbis totius, imo saeculorum omnium theatrum omnibus spectanda producantur? Nullam earum habere notitiam rerum, quae antequam nascerere, contigerunt, est semper esse puerum.

Ut praeteritis etiam saeculis vixisse videamur, sola praestat Historiarum cognitio. Absolutum Oratorem neminem dixerim, nisi et exemplis abundaverit et quamplurima noverit. In libris historicorum, ut dixi, omnis exempli documenta, velut in illustri monumento posita intuemur, unde quae imitanda sint depromere, nobisque ad imitandum proponere, quae fugienda, fugere possimus. Consulendum est itaque principibus, regibus, imperatoribus, ut historicos legant.

- E. Daxhelet, *Adrien Barlandus, humaniste Belge. 1486-1538* (Leuven, 1938), p. 326-328; Ari Wesseling, 'In Praise of Brabant, Holland, and the Habsburg Expansion: Barlandus' Survey of the Low Countries (1524)', in D. Sacré and G. Tournoy (eds.), *Myrica. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of J. IJsewijn*, Supplementa Humanistica Lovaniensia, 16 (Leuven: University Press, 2000), pp. 229-247.

(6) Desiderius Erasmus: 'Auris Batava'

Erasmus had a rather low opinion of his countrymen, whom he considered to be uncouth and stupid. Nonetheless, the story goes that he spoke his very last words in Dutch — 'Lieve God' ('Dear God'):

Auris Batava

Quemadmodum Graeci dicunt: Βοιωτίον οὖρον i.e. Boeoticam aurem, pro pingui crassaque, itidem Martialis Epigrammatum lib. Sexto Batavam aurem dixit agrestem, inelegantem tetricamque:

*Tune es, tune, ait, ille Martialis,
Cuius nequitias iocosque novit,
Aurem qui modo non habet Batavam.*

Sic enim legit Domitius Calderinus, quanquam nonnulli mutarant pro Batavam 'severam'.

Erant Batavi Germaniae populi, Cattorum pars, qui domestica seditione pulsati extrema Gallicae orae vacua cultoribus simulque insulam inter vada sitam occupavere, quam mare Oceanum a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit; gens tum bello valida, ut quae Germanicis bellis esset exercitatissima, tum opibus pollens, quod Romana militia non exhauriretur, quandoquidem erat bis cum imperio societas, ut viros tantum armaque ministrarent, quemadmodum copiosius prodidit Cornelius Tacitus lib. XX.

Convenit inter plerosque doctos, nec id refragantibus coniecturis, eam insulam, cuius meminit Tacitus, esse quam nunc Hollandiam vocant, terram mihi semper et celebrandam, et venerandam, ut cui vitae huius initium debeam. Atque utinam illi nos tam possimus honestamento vicissim esse, quam illa nobis non est poenitenda! Nam quod Martialis

*eam gentem rusticitatis insimulat, quod eandem Lucanus trucem vocat,
aut nihil ad nos pertinet aut etiam laudi vertendum arbitror utrumque.*

- Erasmus, *Adagia* 3535 = IV.6.35; Erasmus, *Ausgewählte Werke*. Vol. VII, ed. Theseria Payr (Darmstadt, 1972), p. 612-615; cf. Erasmus, *Opera omnia* (ASD) II.8 *Adagia*, ed. Felix Heinimann (Amsterdam, 1997), pp. 36-38; John N. Grant and Betty I. Knott (eds.), *Collected Works of Erasmus*. Vol. 36 *Adages*. (Toronto, 2006), pp. 235-236; Ari Wesseling, 'Are the Dutch Uncivilized? Erasmus on the Batavians and His National Identity', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993), pp. 68-102.

(7) Justus Lipsius (1547-1606): *De constantia* (1584)

One of the main representatives of late humanism, Lipsius gained international fame thanks to his critical editions of Seneca and Tacitus, his antiquarian studies and, especially, his pivotal role in promoting Neo-Stoic philosophy.

Lipsius was born and bred in Brabant. In 1571, he decided to leave his country that was heavily afflicted by civil war. Seeking peace and tranquillity, he set out on a journey to Germany. In his famous work on constancy in times of public disaster, he evokes a long conversation which he had had with Carolus Langius, a friend from Liège, in 1572. Langius suggests a viable alternative to his journey: an *innere Migration*. In 1575, Lipsius returned to his beloved home village Overijssel:

Ante annos aliquot cum Viennam Austriae iter haberem, fugiens patriae meae turbas, deflexi, sine Deo duce, ad Eburonum urbem, quae nec longe a via et in qua amici, quos salutare more suadebar et amore. Inter eos Carolus Langius, vir (sine fraude aut ambitione dicam) optimus doctissimusque Belgarum. Qui cum me hospitio excepisset, non omni solum comitate et benevolentia id temperavit, sed eo genere sermonum qui utiles imo salutare mibi in omne aevum essent. Ille enim fuit, ille vir, qui oculos mibi aperiret, detersa vulgarium aliquot opinionum nube, ille qui viam ostenderet, qua sine ambage pervenirem, ut cum Lucretio loquar, ad illa edita doctrina sapientium templa serena. Nam cum post meridiem fervido sole (praeceps enim iam mensis Iunius erat) domi eius in atrio inambularem, quaesivit, ut fit, blandius de itinere meo et eius causis. Cui cum ego

de turbis Belgarum, de insolentia praefectorum et militum, libere et vere multum dixissem, addidi postremo praetexti a me aliam, sed hanc intimam esse discessus mei causam. 'Quis enim, Langi,' inquam, 'tam firmo et tam ferreo pectore, qui diutius ferendis iis malis sit? Iactamur iam tot annos, ut vides, bellorum civilium aestu, et ut in undoso mari, non uno vento agitatur turbarum seditionumque. Otium mihi cordi et quies? Tubae interpellant et strepitus armorum. Horti et rura? Miles et sicarius compellit in urbem. Itaque certum mihi, Langi, relicta hac infesta et infausta Belgica (ignoscat mihi genius patriae) terram terra commutare et quovis terrarum fugere ubi nec Pelopidarum facta neque nomen audiam.' Langius admirans et velut excitatus, 'Itane tu, Lipse,' inquit, 'abeas a nobis?' 'A vobis,' inquam, 'aut certe ab hac vita. Quod enim malorum istorum effugium, nisi in fuga? Nam ut videam ista cottidie et feram, non possum, Langi: nec chalybs aliquis mihi circa pectus.' Suspiravit ad hunc sermonem Langius et, 'Infirme adolescens,' inquit, 'quae haec mollities est? Aut quae tua mens salutem quaerentis in fuga? Turbat et aestuat patria tua, fateor, sed quae non hodie pars Europae? (...) Itaque non patria fugienda, Lipsi, sed adfectus sunt, et firmandus ita formandusque hic animus, ut quies nobis in turbis sit et pax inter media arma.'

- Justus Lipsius, *De Constantia. Von der Standhaftigkeit*. Lateinisch-Deutsch. Übersetzt, kommentiert und mit einem Nachwort von Florian Neuman, Excerpta classica, 16 (Mainz, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1998), pp. 8-13; English translation: <http://www.wku.edu/~jan.garrett/lipsius1.htm> (aangepast).

3. Cultures and religions: unity and diversity

3.1. Tolerance and intolerance

(8) Joannes Ludovicus Vives: letter to Franciscus Cranevelt, 1 December 1520

In November 1517, Martin Luther drew up 95 theses against the practice of indulgences and nailed them to the door of All Saints' church at Wittenberg – the start of a schism that risked splitting Europe in two

camps. Initially, however, there was still hope for negotiation and reconciliation. But the atmosphere gradually changed, as the hardliners got the upper hand. The consequences were dire. As early as 1523, the first Lutheran heretics were burned at the stakes in Brussels. This had not yet happened in 1520, when Vives wrote the following report from Louvain, a centre of humanist studies, yet at the same time a bastion of theological orthodoxy:

Vives Cranaveldio suo salutem

Binas tuas litteras accepi diversis temporibus et datas et redditas: quae priorem habebant diem, eas posterius, specie quidem satis longas, sed revera satis breves. Nam haec est ars vestra: separare versus, ut moles fallat spectatorem non considerantem raritatem. Haec dico, quia tu mihi brevitatem obiicis, quam velim resarcias aliarum loquacitate. (...)

Theologi in tantas angustias deducunt suam rem, ac inter tot scopulos cogunt enavigare, ut difficile sit homini paulo liberiori non facere naufragium. Quae res me hominem liberum ac solutum ab ineunda via illa praeclara sane atque magnifica, quando ita volunt, sed arcta nimis et parum certe tuta absterret. Hic non per publicum modo praeconem, sed per publicum quoque carnificem medio foro, media luce, nescio quot dolia librorumne dicam Lutheri an fasciculorum – hoc puto, nam liber erat unus aut alter – fasciculi permulti sunt concremati igne, de quo vereor ne magnum aliquod incendium suscitetur. Faxit Deus ut Ecclesia sua duabus rebus munita semper sit: sanis mentibus et quiete. Hanc credo affuturam, si illa non defuerit.

- J. IJsewijn e.a., 'Litterae ad Craneveldium Balduiniana. A Preliminary Edition. Part 1. Letters 1-30 (March 1520 – February 1521)', *Humanistica Lovaniensia*, 41 (1992), 1-85, ep. 20.

(9) Guilielmus Gnapheus: *Ioannis Pistoris martyrium* (1529)

In the summer of 1525, the Protestant martyr Jan de Backer or Johannes Pistorius from Woerden stood trial. In 1529, his fellow prisoner, the school rector and playwright Guilielmus Gnapheus (Willem de Volder, 1493-1568)

gave a detailed account of the trial, which was published in Strasbourg, though not until 1546. After a lengthy biography and an overview of the interrogations, Gnapheus describes in detail how Pistorius dies a martyr's death; the description is clearly modelled on Christ's death:

Is cum iam rogam conscendisset, carnificem pronum sibi factum, et quam mortem illaturus illi erat de more deprecantem, blande excipit, et fratris nomine compellatum benigne dimittit, revocato tamen illi in memoriam vaticinio, quod superiore anno Harlemi de se dederat. Denunciarat enim fore, ex animi sui praesagio, ut in lictoris manus ob rem Evangelicam olim incideret. Caeterum, ubi iam ignibus admovebatur propius, pectus ipse suum tortori aperit, ut pulverem ille bombardicum inspergeret. Mox conscensa sella, palo tergum suum arctius appressit. Cum vero sentiret tortorem maturare iugulum, oppido quam triumphanter morti suam opprobavit victoriam: "Ubi nunc est, inquit, inferne, gloriatio tua? ubi, mors, victoria tua? Absorpta est mors in victoria Christi." Verum enimvero, cum iugulum sibi peti a carnifice adverteret, funem quo praefocandus erat, suis ipse manibus aptabat iugulo. Hinc in coelum suspiciens: "Domine Jesu, inquit, ignosce illis, nesciunt enim quid faciunt." Et obstrangulante tortore: "O Jesu Christe, fili Dei, inquit, memento mei, miserere mei." Quo dicto, spiritus ille excludebatur.

Quam externam vim, quam praefocationis torturam nulla membrorum agitatio, nulla capitis concussio, nulla item oculorum inversio (ut fere fit) sequebatur, quod memorabile cum primis existit. Dixisses non nisi in amoenum quempiam somnum martyrem hunc nostrum solvi, ut vere solvebatur. Vivit enim cum Christo exutus malis omnibus, qui a christiani nominis confessione ne in morte quidem discessit. Quam virtutem nobis etiam largiatur in finem ille, qui est super omnia Deus benedictus in saecula. Amen.

- P. Fredericq, *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl. 4. (Gent, 's Gravenhage, 1900), nr. 378, pp. 406-452 (Latin text); nr. 379, pp. 452-496 (contemporary Dutch adaptation). On Gnapheus, see *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme 2* (Kampen, 1978), pp. 142-144 (J. Trapman and G.J. Graafland); *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon 2*, cols. 256-257 (Friedrich Wilhelm Bautz).

(10) Hugo Grotius (1583-1645): letter to Jerzy Slupecki, 12 December 1636

In the Polish city of Lublin, the Jews were said to have drained the blood from a Christian boy and then drowned him in the river. Three Jews who were suspected of having been implicated in the murder were brought before a court. At first they were acquitted, but in a second trial they were sentenced to death and executed. Jerzy Slupecki, who had studied in Holland with Gerardus Johannes Vossius and Grotius, did not know what to think of this and asked the advice of his former teacher Grotius:

Vir nobilissime,

(...) Venio ad illud de Iudaeis. Facis pro tua bonitate, quod non facile credis eorum criminationibus qui odio religionis in alios inardescunt. Pie non minus quam prudenter ab imperatoribus Honorio ac minore Theosodio constitutum est L. 14, C. de Iudaeis, ne quis cum sit innocens tanquam Iudaeus obteratur neve expositum eum ad contumelias religio qualiscunque perficiat. Quid non Christianis veteribus, quid non illis nostri prope saeculi qui a pontifice secesserant et ante Valdensibus obiecit freta potentibus praesidiis et ex accusatae partis publico odio impunitatem sperans mentiendi licentia? Iudaei ex quo patria exules infestis dominis serviunt, haud dubie ad calumnias patent. Nec tamen semper innocentes praestem, cum execrari Christianos fas piisque habeant, ut ex Thalmudicis aliisque libris apparet. Neque facit abstinere sunt soliti, ubi vires ipsis suas placuerunt. (...)

Ut magica aut superstitiosa taceam, cum constet puerilem sanguinem in eo se proluentibus leprae esse remedium, cuius quaesiti multi infamati sunt reges, potuere Iudaei, qui medicinam faciunt, hoc promptius eo decurrere, quo magis Christianos odere, nisi poenarum metu absterrentur. Apparet ergo vetus esse hoc sive crimen, sive fabulem. Utrem apud nos sit, non facile dictu est. (...)

Neque miror fuisse viros graves qui Christianis omnino a quaestionibus illis violentis ac periculosis abstinendum censerent, cum certum sit in sapientissima Mosis lege fuisse incognitas et nunc Angliam sine iis

non minus tuto quam alias gentes vivere Romaeque, dum libertas stetit, immunia ab issi fuisse civum corpora. Apud Batavos Iudaei suspecti tallium facinorum non sunt, sive mitius habiti mitescunt et ipsi sive recentes advenae cautius vivunt. Certe pridem non levibus de causis Belgica omni non minus quam Gallia exacti fuere, ut de Hispania nihil dicam, ubi praeter aequum eos tractatos esse non nego. (...)

Tui amantissimus, H. Grotius

Lutetiae, XII. Decembris novi Cal. MDCXXXVI.

- F.F. Blok, *Seventy-Seven Neo-Latin Letters. An Anthology* (Groningen, 1985), No. 66, pp. 208-209; Grotius, *Briefwisseling*. Ed. B.L. Meulenbroek. Vol. VII ('s-Gravenhage, 1969), No. 2884, pp. 576-580.

**(11) Gerardus Joannes Vossius (1577-1649): letter to Krzysztof Slupecki,
20 December 1637**

Krzysztof Slupecki, who had also studied in Holland, with Gerardus Johannes Vossius and Grotius, was just as troubled as his brother Jerzy by what had happened in Lublin. He also asked his former teacher for advice. Professor Vossius gave lectures not only to his students, but also to adult citizens, and he held a consulting hour for citizens, so it was obvious that Krzysztof would approach him:

(...) Iudaeorum de quibus scribis miseret me prorsus. Quanto mallem sedulo ut operam darent Christiani iis convertendis! Hoc fine iam Thalmudicis et Rabbinicis totum se dare coeperat oJ makarivth" Dionysius meus. Nunc plerisque omnibus terris mira eorum est paucitas qui sua tueri adversus hanc gentem sciant, pauciores etiam qui idonei videantur iis expugnandis. Merito accusamus Iudaeos pertinaciae, sed nec ipsi sumus exsortes, quando apud nostros propemodum iacent Orientis litterae saepeque optimam causam lusoriis magis armis tutamur quam decretoriis, quasi hoc aliud sit quam prodere veritatem. Non hoc scriberem nisi saepius observassem, quam levi amictu Iudaei exeant tela nostra, atque id hac in urbe Amstelodamensi magis etiam cognovi quam ante.(...)

Mea nihil interest, quid in Polonia vel alibi rerum geratur. Sed horrescit animus, quoties cogito, quam parum solliciti omnes simus de salute proximi, quem malis artibus nostris magis avertimus a nobis et simul ab aeterna salute sua, saltem quantum in nobis. (...)

Amstelodami, Anno Sospitatoris nostri MDCXXVII, XIII. Kal. Ian.

Illustrissimi nominis tui Cultor,

G. J. Vossius

- F. F. Blok, *Seventy-Seven Neo-Latin Letters. An Anthology* (Groningen, 1985), No. 68, pp. 212-124; Boldeian Library, Ms. Rawlinson Letters 84A, ff. 96vo-97ro; *Gerardi Ioan. Vossii et Clarorum Virorum ad eum Epistolae* (London, 1690), No. CCCLV, p. 335.

3.2. Familiar and strange

(12) Nicolaus Clenardus (1495-1542): letter to Jacobus Latomus, 26 March 1535

Philologist, orientalist and traveller from Diest. Upon his arrival in Portugal, Clenardus was unpleasantly surprised by the great number of (black) slaves in the country. Gradually, however, he managed to overcome his initial aversion and even started to teach them Latin as a living language. If we are to believe him, his lessons were successful:

Mancipiorum plena sunt omnia. Aethiopes et Mauri captivi omnia obeunt munia; quo genere hominum tam est referta Lusitania, ut credam Ulyssipone plures esse huiusmodi servos et servas, quam sint liberi Lusitani. Aegre reperias domum, quae non saltem ancillulam huius generis teneat. Ea foris emit quocunque opus est, lavat vestes, verrit pavimentum, fert aquam, effert suo tempore faeces domesticas et humanas, et breviter servam agit, et praeter figuram nihil differt a brutis iumentis. Nam qui ditiores sunt, plures etiam possident utriusque sexus; quidam etiam non exiguum quaestum faciunt e vernis natis, ut mihi tanquam columbas alere videantur, et adeo non offendi ancillae concubitu, ut etiam admissariis equis gaudeant, et partus ventri cedat, non vicino

sacerdoti, aut nescio cui Aethiopi et captivo. Nam, ut hoc quoque obiter aspergam, mihi per omnem Hispaniam vere πάνδημος esse Venus apparet, non minus quam olim celebrabatur apud Thebanos; maxime tamen in Lusitania, ubi credo monstrum esset Κορίνθιος sponsus. (...)

Si me ad ingenium terrae vernaculum accommodarem, ante omnia mulam alerem, et ministros quatuor. – Qui posses? – Ieiunarem domi, foris splendide triumpharem, et amarum illud sumerem pharmacum, ut plus deberem quam queam solvere. Nam ita demum perfectus absolvitur aulicus. – Et quid, quaeso, tanto opus est numero? – Etsi otium agant omnes, nemo tamen caret officio. Duo praecedunt; tertius gestat galerum; quartus pallium, si forte pluatur; quintus equi capistrum; sextus holoserica sandalia; septimus scopulas illas quibus vestes repurgantur a pilis; octavus pannum quempiam, ad abstergendum equi sudorem interim, dum dominus audit sacrum aut confabulatur cum amico; nonus pectinem promit, si forte honoratior sit salutandus, ne imcomposito appareat capillitio. Quae vidimus, testamur.

His moribus tu fieri putas, ut laborem ullum ingenio patre natus suscipiat? Etiam si dimidium proventum meorum effundam, non nanciscar ancillam liberam, aut ministrum vere ministrum. Quin et nostrates quoque, perpensa gentis consuetudine, protinus rediguntur in nobiles: pudori enim daretur, si e macello partem carnis deferrent, aut ostenderent se manibus valere. Omnia hic spectant, ut perpendas quam distent hi mores a nostratibus, ipsis quoque Lusitanis non probabiles. Verum hic gustus otii sic passim omnes corripuit, ut boni viri, velint nolint, mancipiis uti necesse habeant, et prudenter ferant quod vitare non possint.

- Correspondance de Nicolas Clénard, ed. Alphonse Roersch, tome 1 (Bruxelles, 1940), ep. 24.

**(13) Augerius Busbequius (Ogier van Boesbeeck) (1520/1-1591):
Legationis Turcicae epistolae quatuor (1589)**

Born in Komen (Comines). After having studied at the university of Louvain, Busbequius took service with king Ferdinand I of Austria.

Between 1554 and 1562, he was active as Ferdinand's diplomat in the empire of the Ottoman sultan Süleyman I. During his travels there, he discovered the *Monumentum Ancyranum*, containing the *Res gestae divi Augusti*.

In his Turkish letters (first comprehensive edition: 1589), Busbequius relates his adventures and experiences in the Ottoman empire. While doing so, he proves to have a keen eye for cultural differences:

Volo tibi castimoniae mulieris Turcicae exemplum commemorare. Turcae si qua alia gens uxorum pudicitiae student. Ideo conclusas servant domi atque abdunt, ut vix sol aspiciat. Quod si in publicum necessitas evocet, ita tectas, ita pannis obvolutas emittunt, ut merae larvae aut spectra occurrentibus videantur. Ipsis quidem viros per linteum aut setaceum videndi copia est, viris nulla earum corporis pars ad conspectum patet. Est enim apud eos recepta opinio non posse mulierem, quam vel minimum forma aut aetas commendet, a viro sine potiundi libidine ac proinde sine mentis labe conspici. Ob id omnes habent absconditas. Fratribus quidem earum videndi facultas permittitur. At maritorum fratribus non item. Qui sunt opulentiores aut in aliquo honoris gradu, ea lege ducunt, ne limine unquam pedem efferant, ne quis quaeve ad eas visendi vel quacunque de causa admittatur, ne consanguineorum quidem proximi, excepto patre et matre, qui die paschatis visere filiam non prohibentur. Pro quo, si mulieres eminenti dignitate patrem habeant, aut dotem attulerunt grandiore, repromittunt vicissim mariti se nullas habituros pellices, sed eis solis contentos fore. Alioquin Turcas, quot velint ad iustas uxores pellices assumere, nulla lex vetat. Neque ullum inter harum et illarum liberos honoris discrimen, eodemque iure censentur. Pellices vero aut sibi emunt, aut bello acquirunt; quarum ubi taedet, nihil impedit, quo minus in forum productas vendant. Liberis tamen susceptis libertatem consequuntur.

- Augerius Gislenuus Busbequius, *Legationis Turcicae epistolae quatuor – Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*. Uitgave, inleiding en aantekeningen van Zweder von Martels, vertaling van Michel Goldsteen (Hilversum, 1994), ep. 3, pp. 186-187.

3.3. Towards a European pattern of civilization

(14) Desiderius Erasmus: *De civilitate morum puerilium libellus* (1530)

In his brief treatise on good manners for youngsters, Erasmus advocates the need for a European code of conduct that transcends, at least to a certain extent, regional and social differences. This is not to say that the author is blind to the many particular customs and habits which he got to know during his travels through Europe. Some of those he approves of, others he strongly rejects, as he is of the opinion that they violate natural good taste or are harmful to the health. In general, he has a strong preference for universally recognizable manners that can – and should – be accepted on reasonable grounds:

In summa dictum est de corpore, nunc de cultu paucis, eo quod vestis quodammodo corporis corpus est et ex hac quoque licet habitum animi coniiicere. Quanquam hic certus praescribi modus non potest, eo quod non omnium par est vel fortuna vel dignitas, nec apud omnes nationes eadem decora sunt aut indecora, postremo nec omnibus seculis eadem placent displicentve. Unde quemadmodum in aliis multis, ita hic quoque nonnihil tribuendum est, iuxta proverbium, νόμῳ καὶ χώρᾳ atque etiam καίρῳ cui servire iubent sapientes. Est tamen in hisce varietatibus, quod per se sit honestum aut secus, velut illa quae nullum habent usum, cui paratur vestis. Prolixas trahere caudas in foeminis ridetur, in viris improbatur, an cardinales et episcopos deceat aliis aestimandum relinquo. Mulctitia nunquam non probro data sunt tum viris, tum foeminis, quandoquidem hic est alter vestis usus, ut ea tegat quae impudice ostenduntur oculis hominum. Olim habebatur parum virile discinctum esse, nunc idem nemini vicio vertitur, quod indusiis, subuculis et caligis repertis tegantur pudenda, etiam si diffluat tunica. Alioqui vestis brevior quam ut inclinanti tegat partes quibus debetur honos, nusquam non inhonesta est. Dissecare vestem amentium est, picturatis ac versicoloribus uti morionum est ac simiorum. Ergo pro modo facultatum ac dignitatis proque regione et more adsit cultui mundicies, nec sordibus notabilis, nec luxum aut lasciviam aut fastum prae se ferens.

- Desiderius Erasmus, *Opvoeding*. Vertaald en toegelicht door Jeanine De Landtsheer en Bé Breij (Amsterdam, 2006), pp. 17-18; *La civilité puérile d'Erasme*. Traduction, édition et introduction par Franz Bierlaire, *Notulae Erasmianae*, 3 (Bruxelles, 1999), pp. 46-47; J. K. Sowards (ed.), *Collected Works of Erasmus*, 25 (Toronto – Buffalo – London, 1985), pp. 278-279.

4. Cultural heritage

4.1. Academic life

(15) Justus Lipsius: letter to Philippe de Lannoy, 3 April 1578

Nowadays, students have recourse to Erasmus and Socrates grants to visit universities abroad. In early modern times, too, youngsters travelled to distant countries, especially to Italy, in order to study and develop themselves. In the following letter, Lipsius gives an early modern 'Erasmus student' a good piece of advice:

Philippo Lanoyo, nobilissimo iuveni, S[alutem] D[ico].

In Italiam cogitare te audio, nobilissime iuvenum, et audio volens. Placet ea mens, quam agnatam scio non nisi optimae cuique menti. Humiles istae et plebeiae animae domi resident et adfixae sunt suae terrae; illa divinius est quae caelum imitatur et gaudet motu. Itaque sive prisco sive nostro aevo peregrinati fere sunt viri magni. Sed ista hic cautio: ut id fiat non cum voluptate solum, sed cum fructu. Vagari, lustrare, discurrere quivis potest; pauci indagare, discere, id est: vere peregrinari. Ut tu id possis, finem verum fructumque ante omnia mihi porpone quem is petitum. (...)

Duo, nisi fallor: utilitatem et voluptatem. (...) Ac de voluptate aliquid dicere vacuum sit, cum ea sponte obvia nec quisquam tam lapis aut frutex quem non titillet ac flectat amoena illa variaque spectio gentium,

urbium, locorum. Natura scilicet illuc aurigatur nec duce opus ulla ratione. At in utilitate laborandum est, quam nec secuti omnes nec qui secuti adsecuti. Eam tibi ingero et triplici hoc limite designo: prudentiae, scientiae, morum. Haec enim omnia peregrinatio adferre debet, si consilio, si rite instituta.

- *Iusti Lipsi Epistolae, pars I: 1564-1583*, eds. A. Gerlo – M. A. Nauwelaerts – H. D. L. Vervliet (Brussel, 1978), pp. 197-202, no 90; Justus Lipsius, *Brieven aan studenten: de Romereis, bonden en geleerden, drinkebroers en smulpapen*. Vert. J. Papy (Leuven, 2006); N. Doiron, *L'Art de voyager. Le déplacement à l'époque classique* (Sainte-Foy-Paris, 1995), pp. 211-212 (Traduction par Anthoine Brun, Lyon, 1619).

(16) Constantijn Huygens (1596-1687): poems

The 'bourgeois-gentilhomme' Constantijn Huygens was active as a diplomat, poet, secretary to the princes of Orange, composer and musician.

Quite often Huygens writes with his tongue in his cheek. This is notably the case when he describes his travel to Rome:

ITALIA DECOLOR

Hesperii Manes, Mundi morientis imago

Praevia, faex rerum, splendida barbaries,

Marcide flos, cinis, umbra tui, salve Itala Tellus,

Indigenam Patriae frigidioris habes,

(5) *Frigidioris habes, non deterioris alumnum,*

Hospitii sociâ qui rogo jura fide.

Illa per ingenteis olim dilapsa Triumphos

Illa super geminum Fama levata Polum,

Qua Caput atque Orbis late dominator ocellus

(10) *Diceris, hos oculos impulit, hosce pedes,*

Iussit ab Arctoïis discedere littoris undis,

Qua Batavi fontem nescit arena soli,

Scandere monstrosum per inhospita nubila culmen,

Ferre per aestivas torpida membra nives

(15) *Iussit, et ô vanis utinam ne lapsa revolvens*

Luserit ignarum rumor imaginibus!

Infelix, at enim quam prisci rara decoris
Semina, pauca virum, nulla vigoris habes,
Nulla pudoris et ingeniti (fas dicere) bruto
(20) *Luminis ingeniti quas alis ipsa feris.*
Impia divinos, specie pietatis, honores
Eripis immenso qui videt ista Deo;
Quod colis ipsa creas, quod edis colis, borreo dictis,
Mente Creatorem non capis, ore teris;
(25) *Cui gemitus de corde pios, cui viscera debes,*
Contritique sacras pectoris exuvias,
Dona viris, pueris spernenda crepundia profers,
Aera, faces, tabulas, marmora, thura, sonos.
Improba, cognatas agis in sua viscera dextras,
(30) *Tota rubes fratrum sanguine, tota Patrum:*
Flagra, sicas, aconita doces, non praelia, civem,
Ivit in acceptos fraus homicida jocos.
Luxu, foeda, fluis; quicquid congesta dederunt
Saecula vel patras una vel exsuperas;
(35) *Non gladium raptor, non novit adultera Legem,*
Non Sodomae sordes, non pice digna Venus.
Plura jubet calamus, jubet indignatio plura,
Ni vetet ingenuus plura referre pudor.
Sisto manum, pede linquo tuos, indigna, Penates,
(40) *Forsitan his olim qui capiatur erit,*
Quo sociae veteres Romae placuere Batavi
Candor, et egregius mentis ad alta vigor
Fervet adhuc, studiisque idem Constanter abhorret,
Roma, sed heu! quam nunc altera Roma tuis.
(45) *En reducem dilecta tenes Hollandia Civem;*
Da subeat veteres non novus hospes agros.
Rettulerint alii insane novitatis amorem,
Italiae solus taedia sola fero.
Clavennae in Rhaetis. Iulio.

- Constantijn Huygens, *Latijnse gedichten 1607-1620*. Ed. T.L. ter Meer (Den Haag, 2004), p. 202, no. 127. Constantijn Huygens, *Gedichten*, ed. J.A. Worp (Groningen, 1893-1899), vol 1, pp. 186-187.

4.2. Sciences

An anatomical demonstration
Engraving from Vesalius' *De humani corporis fabrica*

(17) Andreas Vesalius (1514-1564): *De humani corporis fabrica* (1543)

Vesalius studied at Louvain and Paris, and received his doctoral degree in 1537 at Padua, where he was appointed professor the very same year. In 1544, he became court physician of Charles V, later of Philip II. He is internationally renowned for his innovative research on human anatomy.

A right-minded humanist, Vesalius adamantly advocates a reform, or perhaps rather a 'renaissance', of medicine. In his ardent plea, antiquity clearly functions as a model to be imitated:

*Quando ingeniorum fons Homerus medicum virum multis praestantio-
riorem esse affirmat, et cum universis Graeciae poetis Podalyrium et
Machaonem celebrat, hi divi Aesculapii filii non ideo praedicantur, quod
febriculam, et quae sola natura absque medici auxilio levius quam illo
adhibito plerunque sanat, removerent, hominumve palato in reconditis
deploratisque affectibus subservirent, sed quia luxationum, fracturarum,
contusionum, vulnerum et reliquarum continuitatis solutionum, sangui-
nisque fluxus curationi potissimum praeessent, ac spiculis, telis atque aliis
eiusmodi malis (quae bella in primis inferunt, diligentemque medici ope-
ram semper expetunt) generosissimos Agamemnonis milites liberarent. (...)*

*Perversissima curationis instrumentorum ad varios artifices diductio,
adhuc multo execrabilius naufragium ac longe atrocio-rem cladem pra-
ecipue naturalis philosophiae parti intulit: cui, cum hominis historiam
complectatur, firmissimumque totius medicae artis fundamentum ac con-
stitutionis initium iure habenda sit, Hippocrates et Plato tantum tribuerunt,
ut illi inter medicinae partes primas esse adscribendas non dubitarint.
Haec namque cum prius a medicis unice excoleretur, ipsique in hac adi-
piscenda omnes nervos intenderent, tum demum misere collabi coepit, cum
ipsi manuum munus ad alios reiicientes, Anatomem perdididerunt.*

- *Préface d'André Vésale à ses livres sur l'anatomie, suivie d'une lettre à Jean Oporinus, son imprimeur. Texte introduit, établi, traduit et annoté par Louis Bakelants (Bruxelles, 1961), pp. 20-23 en 25-27.*

(18) Baldasar Heseler (1508/9-1567): an anatomical demonstration by Vesalius

Baldasar Heseler was a medical student at Bologna when he made the following notes from lectures on Mondino dei Luzzi's *Anatomia corporis humani*, given by Matthaeus Curtius (1475-1542), a noted Italian physician and teacher, and demonstrated by none other than Andreas Vesalius:

*Instituta erat anathomè huius nostri subiecti in illo loco ubi solent
rectores Medicorum eligi, satis commode et bene mensa in qua subiec-
tum iacebat, et quattuor gradibus sedilium circumquaque ad formam*

rotundam instructo, ita ut pene ducentae personae videre anathomèn potuerunt. Nemo tamen intromittebatur, nisi primum domini anathomistae, et deinde ii qui 20 solidos persolverant. Scolaribus igitur ultra 150 praesentibus et D[omino] Curtio, Erigio, caeterisque multis aliis Curtianis Doctoribus, etc. Veniebat postremo D[ominus] Andreas Vesalius: incendebantur multae cereae candelae, ut possimus omnes videre.

Incipiebat igitur D[ominus] Vesalius: 'Scitis,' inquit, 'domini, quomodo soleant Medici et veteres et moderni corpus humanum partiri. Aegiptii enim atque Arabes incipiunt a trunco et extremitatibus, sed Galenus secundum tres ventres, quem etiam Mundinus secutus est. Sed his omissis' (Curtius enim admonebat ut ostenderet quae praelegerat) 'ad anathomiam pervenimus.' Atque tunc iam antea sectum et praeparatum erat corpus, prius rasum, lavatum et mundatum. Incipiebat igitur ab extrinseca cute, cui interius interna adhaerebat, quae vera dicitur cutis, exterior autem illa corium potius. 'Et quia,' inquit, 'non bene possunt hae duae separari, nam illa interior est nimis subtilis et vere spermatica, quae rupta aut discissa consolidari non potest.' Igitur faciebat hanc inter eas differentiam. Urebat lumine extrinsecam quae corium dicitur, et ostendebat nobis quomodo vesicaretur, cum tamen intrinseca non vesicaretur, quia magis carnosa et carniformis illa externa esset.

Postmodum pinguedo adhaerebat panniculo carnoso sub cute, qui seiunctus rasorio erat. Dixit quod pinguedo resudans ad cutem coagularetur a frigiditate cutis. Intus in ista membrana seu panniculo ostendebat nobis venarum capita nigra, et orificia nervorum tendentium pro nutritione cutis utriusque et pro sensu interioris cutis.

Atque haec nobis ostendebat in sinistro latere. In dextro latere autem non istum panniculum seiunxerat. 'Sic,' inquit, 'solent laniatores excoriare corpora.' Demum veniebat ad anathomem musculorum quos sane artificiosissimus, summa cum industria seiunxerat, ita ut singuli substantia, magnitudo, situs, ortus et finis conspici potuit.

- *Andreas Vesalius' First Public Anatomy at Bologna, 1540. An Eyewitness Report by Baldasar Heseler, Medicinae Scolaris, Together With His Notes on Matthaeus Curtius' lectures on Anatomia Mundini.* Edited, with an Introduction, Translation into English and Notes by R. Eriksson, Lychnos-Bibliotek, 18 (Uppsala-Stockholm, 1959), pp. 84-87.

(19) Gerardus Mercator (1512-1594): letter to Abraham Ortelius, 8 August 1579

Mercator was a cartographer, maker of instruments and engraver from Rupelmonde. In 1544, he was arrested on suspicion of adhering to the Protestant faith. In 1552, he left for Duisberg, where he became professor of cosmography and published his major works.

The following letter clearly reveals how intimately entangled science and politics could be in early modern times. For geo-political reasons, the Portuguese withheld their maps of certain parts of the New World. This greatly annoyed cartographers like Mercator and Ortelius:

Salve Plurimum mi D. Orтели.

Magnus cunctator sum in remittendis iis, quae mihi liberaliter concessisti, et ipse fortasse indiges, tot occupationibus cingor, ut exscribere illa vix tandem datum sit. Utinam reliquam eam continentem ita descriptam haberemus. Non dubito autem quin maxima ejus pars a Portugalensibus sit descripta, postquam eam a Mexico usque in Catajum plures ac non semel peragrarunt, idque diversis itineribus; sed quae firmis praesidiis et legibus sibi subjecta non habent, non lubenter opinor aliis spectanda permittunt, nam et Galli et Angli occupandis terris inbiant. Galliam universam particulatim descriptam esse, non dubito quin audieris. De Hispania simile quid tentatum intellexi, sed quousque deductum sit opus, ignoratur. Has tabulas si nancisci posses (ut posse existimo, quum in plurium evangelicorum principum manibus versentur, apud quos facilem tibi gratiam fore non dubito) maximum exoptatissimumque Theatro tuo auctarium adjungeres. Scripsit mihi filius, te aliquot Tabularum adpendicem fecisse, ejusque exemplar mihi donasse, pro quo ingentes ago gratias; spero in eo me Artesiam Hannoniamque reperturum, nam Artesiam qui excusam vidit, etiam Hannoniam mox edendam mihi dixit. Boni quaeso consule quod Tabulas Americae tamdiu retinui; si quid amplius a te habeo, aut alioqui penes me sit quo uti velis, significa, mittam continuo.

Bene vale mi Chariss. D. Orтели. Duysburgi 8 Aug.) 579.

Tuus perpetuo

Gerardus Mercator

Amico singulari D. Abrahamo Ortelio

- M. Van Durme (ed.), *Correspondance Mercatorienne* (Anvers, 1959), pp. 155-156, no 140.

(20) Ferdinand Verbiest (1623-1688): *Astronomia Europaea* (1687)

The Jesuit Verbiest was a missionary and an astronomer. In 1659, he travelled to China where he constructed, with the approval of the Chinese emperor, various new instruments that enabled more exact measuring.

In the 17th century, the Southern Netherlands were at the head of mathematical and astronomical research. Verbiest made an important contribution to it, not so much as an original thinker, but rather as an inventive engineer. Probably as early as 1665, he built the first experimental models for an automobile driven by steam – a truly revolutionary achievement. At the beginning of his 'European Astronomy', Verbiest explains how he managed to gain the trust of the Chinese emperor. On 26 December 1668, he was summoned to the emperor, together with his European colleagues and his Chinese opponents:

Imperator, qui iam satis multam de me notitiam habebat, statim me primo loco et ante omnes in conspectu suo statuendum iussit, ac benigno vultu interrogans, estne, inquit, signum aliquod manifestum, quo oculis nostris demonstrari possit, Calendarii calculum convenire vel non convenire cum caelo? Ego statim respondi, hoc facile demonstrari posse et quidem ab omni saeculo; eam tantum ob causam instrumenta astronomica exposita esse, uti adhuc hodie in specula astroptica Pekinensi videre est, ut scilicet illi, quibus ob graviora imperii negotia astronomiae vacare non licet, aperte videant, utrum calculus a caelo differat, necne. Et cum sol inter omnes planetas sit maxime conspicuus, sic et nunc

coram oculis Maiestatis Tuae, erecto quocunque stylo, sive etiam mensa aut sedili quopiam in medio huius atrii posito, ego paratus sum calculo praedicere quam longam umbram, stylus quicunque datus, ad horam a Maiestate Tua assignandam, projecturus sit. Ex data autem longitudine umbrae manifeste arguitur altitudo solis in caelo ad eandem horam quae quotidie diversa est. Ex altitudine vero solis tali die et hora determinata aperte cognoscitur locus solis in zodiaco, adeoque an calendarii calculus invento iam loco caelesti respondeat.

Hoc meum responsum tam amoenum et optatum visum est Imperatori, quam triste et fatale adversariis nostris. Quos cum Imperator interrogaret, num et ipsi hanc umbrae calculandae artem scirent, Mahumetanus ille, non minus audacter quam temere, respondit se eam scire, illamque certam esse regulam, qua verum a falso manifeste discerni possit. Mox Imperatori iterum interroganti, num et ipsi sustentare possent astronomiam Europaeam, impudentissimus ille impostor Yangquangsenius ita statim reposuit: nullo modo, inquit, convenit Imperii Sinico-Tartarici felicitati, ut Maiestas Tua vel scientiis vel hominibus Europaeis utatur, et cum blasphemio ore multa contra religionem nostram inciperet evomere.

Imperator repente mutato in severitatem vultu silentium illi imponens dixit: 'Hoc ipso die mandatum a me fuit, ut priori omni inimicitia deposita, communi consilio de optima astronomiae lege introducenda ageretur, et tu etiam coram me nunc in haec verba erumpis?' Et post pauca haec subiunxit: 'Tu porrecto saepius libello supplice petiisti, ut homines astronomiae peritos toto Imperio quaerendos iuberem, et ecce intra hos quatuor annos quaesiti et nulli reperti sunt. Nunc autem, cum Ferdinandus Verbiest (me Sinico meo nomine appellabat) astronomiae peritissimus in hac aula Pekinensi moraretur, tu mihi nomen illius occultasti. Aperte patet te esse hominem valde abjectum, nullius fidei, habentem animum dolo et invidia plenum.'

- Noël Golvers – Ulrich Libbrecht, *Astronoom van de Keizer. Ferdinand Verbiest en zijn Europese Sterrenkunde* (Leuven, 1988), pp. 126-127; Noël Golvers, *The 'Astronomia Europaea' of Ferdinand Verbiest, S.J. (Dillingen, 1687). Text, Translation, Notes and Commentaries*, Monumenta Serica – Monograph Series, 28 (Nettetal, 1993), pp. 352-354.

4.3. The art of printing

(21) Augerius Busbequius: *Legationis Turcicae epistolae quatuor* (1589)

Busbequius's letters clearly reveal how much respect the Turks showed for European culture; in their great admiration they were eager to take over all kinds of European inventions – with the notable exception of the printing press and the clock:

Non facile gentem aliam minus piguit aliorum bene inventa ad se transferre. Testes maiores minoresque bombardae multaque alia, quae a nostris excogitata, ipsi ad se avertunt. Ut libros tamen typis excuderent, horologia in publico haberent, nondum adduci potuerunt, quod scripturam, hoc est suas literas sacras, non amplius scripturam fore, si excuderetur, et si horologia publice haberentur, aliquid de aedituorum suorum et prisci ritus auctoritate deminutum iri arbitrarentur; alias plurimum tribuere soliti vetustis aliorum institutis paene vel cum aliqua religionis suae iniuria, de vulgo dico.

- Augerius Gislenus Busbequius, *Legationis Turcicae epistolae quatuor – Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*. Uitgave, inleiding en aantekeningen van Zweder von Martels, vertaling van Michel Goldsteen (Hilversum, 1994), ep. 3, pp. 218-219.

4.4. The visual arts

(22) Peter Paul Rubens (1577-1640): letter to Franciscus Junius, 1 August 1637

Rubens has read with great interest the recently published treatise *De pictura veterum* of Franciscus Junius Junior (1589-1677), a philologist from the Northern Netherlands. As a humanist, he is impressed by the author's erudition. As a painter, however, he is not entirely satisfied. Rubens takes the liberty of explaining why:

*Liber iste D[ominatio]nis V[est]rae vere promus condus est uberri-
 mus omnium exemplorum, sententiarum et dogmatum quae a veteribus
 usquam sparsim ad dignitatem et lucem Artis Pictoriae pertinentia,
 litteris consecrata maximo nostro emolumento hactenus perennarunt.
 (...) Sed quoniam exempla illa veterum Pictorum phantasia tantum et
 pro cuiusque captu magis aut minus assequi possumus, vellem equidem
 eadem diligentia similem quandoque tractatum excudi posse de Picturis
 Italarum, quorum exemplaria sive prototypa adhuc hodie publice pros-
 tant, et digito possunt monstrari et dici 'haec sunt'. Nam illa quae
 sub sensum cadunt, acrius imprimuntur et haerent, et exactius examen
 requirunt, atque materiam uberiorem proficiendi studiosis praebent,
 quam illa quae sola imaginatione tanquam somnia se nobis offerunt, et
 verbis tantum adumbrata ter frustra comprehensa (ut Orpheum Euridices
 Imago) eludunt saepe, et sua quemque spe frustrantur. Quod experti
 dicimus, nam quotusquisque nostrum si praeclarum aliquod Apellis aut
 Timanthis opus a Plinio aut aliis auctoribus graphice descriptum, pro
 rei dignitate oculis subiicere tentaturus, aliquid non insulsum aut a
 veterum maiestate non alienum praestabit, sed genio suo quisque indul-
 gens, musteum aliquid pro Opimiano illo dulcemarko promit, et iniuriam
 magnis illis manibus affert, quos ego veneratione summa prosequor, et
 vestigia euntium potius adoro, quam vel sola cogitatione assequi me
 posse ingenue fateor.*

*Ick bidde mijn Heere believe mij wel af te nemen 't gene ick met
 vriendelijcke liberteit ben seggende, met hope dat UE. ons naar soo
 goeden promulsidem niet en sal weigeren ipsum caput coenae, daer
 wij allegaeder seer naer verlangen: want tot noch toe en heeft ons
 niemant onsen appetijt voldaeen, van alle die gene die alsulcken ma-
 terie getracteert hebben, nam oportet venire ad individua, ut dixi.
 (I pray, my Lord, that you may take well what I have said with friendly
 liberty. You have served us such a delicious entrée, so I hope you will
 not refuse us le plat de résistance, for which we long so much. For
 thus far, of all those authors who have discussed this matter, no one
 has satisfied our appetite. For, as I have said, it is necessary to come
 to individual cases).*

- Franciscus Junius, *De pictura veterum libri tres* (Roterodami 1694). Edition, traduction et commentaire du livre I par Colette Nativel, *Travaux du Grand Siècle*, 3 (Genève, 1996), pp. 109-110; *The Letters of Peter Paul Rubens*. Translated and Edited by Ruth Saunders Magurn (Evanston, Ill., 1991 (= 1955), pp. 406-408.

4.5. Music

Constantijn Huygens enchanting his beloved one with his music
 Engraving from Huygens' *Zedeprinten* (1623)
<http://www.fransmensonides.nl/5laatsteprinten/verrastdoordood.htm>

(23) Constantijn Huygens: playing music together

As mentioned above, Huygens was not only a diplomat, but also a composer and a talented amateur musician. He often played mu-

sic together with his friends. For the 'exceptionally learned woman' Anna Maria van Schurman (1607-1678) from Utrecht, he composed the following invitational poem, asking her to receive him at home in order to play music together. Huygens hopes that her brother Johan Godschalk van Schurmen (1605-1664) and Gisbertus Voetius (1589-1676), a professor of theology, will join them as well, and the same goes for the singer Utricia Ogle, who was married with William Swan, an English captain serving Holland, and who also lived in Utrecht:

AD EANDEM REDUX

*Fugi nuper: an hic fuerit pudor, an vis maior,
 Ambigo: si bene rem pondero, utrumque fuit.
 Nunc procul et pudor est, procul et vis maior et Aulae
 Assiduum, compes aurea, seruitium.*

- (5) *Libera per vacuum pono vestigia; quo me
 Fata ferunt, quo me ventus et aura, feror.
 Et feror, en, Fatis, aurâ ventoque secundis
 Quo si saepe ferar saepius ire velim.
 In Musas, mea Musa, tuas: ignosce molesto:*
- (10) *Aut leuis, ut monui, est, aut brevis iste dolor.
 Quod si tam superos habeas in vota benignos,
 Ut mea se nobis tertia jungat Olor,
 Quartus erit Cynus, quinto fortassis amabunt
 Voetius et sexto Frater adesse loco.*
- (15) *Septima ne jubeas accedat lingua, nec auris
 Septima; sat seni musica turba sumus,
 Et faciam, si quid possunt mea Carmina, dicas,
 Hei mihi, quam leuis est, quam brevis iste dolor!
 Inter Rhenam et Arnhemum 10. Octob.*

Constantijn Huygens, *Gedichten*. Ed. J.A. Worp (Groningen, 1893-1899), Vol. 4, pp. 240-241;
 J. Bloemendal, *Een handvol Huygens. Vijf Latijnse gedichten van Constantijn Huygens
 vertaald en toegelicht* (Voorthuizen, 1997), pp. 12-13, 33-34.

4.6. Religion

The Northern Netherlands have sometimes been characterized as a country filled with theologians. True enough, nearly everyone had an opinion about a religious problem. Two famous theologians from the North deserve to be mentioned here: Erasmus and Gisbertus Voetius (1589-1676).

(24) Desiderius Erasmus: *Enchiridion* (1503)

Erasmus was first and foremost a theologian. One of his best-known works as a theologian is the *Enchiridion militis christiani* (*Manual/Hand weapon of the Christian soldier*). It first appeared in 1503 as part of the *Lucubrationes* (*Works written at lamplight*). However, it remained largely ignored, until it was published as a separate treatise, with a dedicatory letter addressed to Paul Volz, in 1518. From that time onwards, the treatise became widely known, and for a good reason: it can be rightly considered as *the* manifesto of Northern biblical humanism. In it the works of classical Antiquity are regarded as a propaedeutic, an introduction and preparation to the study of the Bible and the Church Fathers – a combined study whose primary aim is to foster inner piety:

Ergo si te totum studio scripturarum dedicabis, si in lege domini meditaberis die ac nocte, non timebis a timore nocturno sive diurno, sed ad omnem hostium insultum munitus atque exercitatus eris. Neque equidem usquequaque improbaverim ad hanc militiam velut tirocinio quodam praeludere in litteris poetarum et philosophorum gentilium, modo modice ac per aetatem quis eas attingat et quasi in transcurso arripiat, non autem immoretur et veluti ad scopulos Sireneos consenescat. Nam ad haec quoque studia vocat divus Basilius adolescentulos, quos ad Christianos mores instituit, et ad Musas revocat Licentium suum noster Augustinus. (...) Verum nolim te cum gentilium litteris gentilium et mores haurires. Alioqui permulta reperies et illic ad recte vivendum conducibilia neque aspernandum, quod etiam ethnicus

auctor bene monet, quandoquidem nec Moses Iethro soceri consilium est aspernatus. Fingunt illae litterae vegetantque puerile ingenium atque ad divinarum scripturarum cognitionem mire praeparant, ad quas ilico pedibus manibusque illotis irrumpere patrie sacrilegii genus est. Hieronymus eorum impudentiam taxat, qui modo a saecularibus studiis profecti audent divinas tractare scripturas, at quanto faciunt impudentius, qui ne gustatis quidem illis istuc ipsum audent. Sed uti divina scriptura non multum habet fructus, si in littera persistas haereasque, ita non parum utilis est Homericæ Vergilianæque poesis, si memineris eam totam esse allegoricam. Id quod nemo negabit, qui modo veterum eruditionem vel summis labiis degustarit. Obscoenos autem poetas suaserim omnino non attingere aut certe non introspicere penitus, nisi forte noveris descripta magis horrere vitia et contentione turpium vehementius amare honesta.

*E philosophis autem Platonicos te sequi malim, propterea quod cum plerisque sententiis tum ipso dicendi caractere quam proxime ad propheticam evangelicamque figuram accedunt. Breviter omnem ethnicam litteraturam delibare profuerit, si quidem id fiat, ut dixi, et annis idoneis et modice, tum cautim et cum delectu, deinde cursim et peregrinantis, non habitantis more, postremo, quod est praecipuum, si omnia ad Christum referantur. Sic enim mundis omnia munda sunt, cum immun-
dis contra nihil sit mundum.*

- Erasmus, *Ausgewählte Werke*, eds. Annemarie and Hajo Holborn, (München, 1964 [= 1933]), pp. 31-32; John W. O'Malley (ed.), *Collected Works of Erasmus* 66 (Toronto, Buffalo, London, 1988), pp. 33-34.

4.7. Philosophy

Philosophy and philosophers found rather fertile soil in the Netherlands. It was there that Justus Lipsius promoted a practical kind of Stoic philosophy; it was there that the French philosopher René Descartes spent several years of his adult life; and it was there that the radical philosopher Baruch de Spinoza lived and worked.

(25) Benedictus de Spinoza (1632-1677): *Ethica* (1677)

In 1677, Baruch (also called Benedictus) de Spinoza published his *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata* ('Ethics demonstrated by means of geometric method'). In this work, Spinoza tackled, among other things, the problem of free will:

Propositio XXXII. Voluntas non potest vocari causa libera; sed tantum necessaria.

Demonstratio. Voluntas certus tantum cogitandi modus est, sicuti intellectus; adeoque (per Prop. 28) unaquaeque volitio non potest existere, neque ad operandum determinari, nisi ab alia causa determinetur, et haec rursus ab alia, et sic porro in infinitum. Quod si voluntas infinita supponatur, debet etiam ad existendum, et operandum determinari a Deo, non quatenus substantia absolute infinita est; sed quatenus attributum habet, quod infinitam, et aeternam cogitationis essentiam exprimit. (per Prop. 23.) Quocumque igitur modo, sive finita, sive infinita concipiatur, causam requirit, a qua ad existendum, et operandum determinetur; adeoque (per Defin. 7.) non potest dici causa libera; sed tantum necessaria, vel coacta. Q.E.D.

Corollarium I. Hinc siquitur I^o. Deum non operari ex libertate voluntatis.

Corollarium III. Sequitur II°. voluntatem, et intellectum ad Dei naturam ita sese habere, ut motus, et quies; et absolute, ut omnia naturalia, qua (per Prop. 29.) a Deo ad existendum, et operandum certo modo determinari debent. Nam voluntas, ut reliqua omnia, causa indiget, a qua ad existendum, et operandum certo modo determinetur. (...)

- Spinoza, *Opera – Werke*. Vol. 2: *Tactatus de Intellectus Emendatione – Ethica*, ed. Konrad Blumenstock (Darmstadt, 1989 [= 1967]).

5. Society and politics

5.1. Towards a social Europe?

(26) Joannes Ludovicus Vives: *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus* (1526)

In this pioneering treatise, Vives stresses that it is a fundamental task of the government to combat poverty. In doing so, the government is allowed to take harsh measures. Forced employment of beggars, expulsion of unemployed foreigners: according to Vives, these are perfectly acceptable policy tools:

Ex mendicis validis alienigenae remittendi ad suas civitates (quod etiam iure Caesareo cavetur), adiecto viatico; nam inhumanum esset egenum sine viatico in iter mittere et qui hoc faceret, quid aliud quam iuberet rapere? Inter propinquos et affines tum pudebit eos magis segnitiae et turpitudinis vitae, tum facilius subsidium invenient quam foris. Si vero ex vicis aut oppidulis sine bello afflictis, tum reputandum quod Paulus docet, inter baptizatos in sanguine Christi iam nec Graecum esse nec barbarum nec Gallum nec Flandrum, sed novam creaturam, pro indigenis habendi.

Indigenae rogandi an artem norint ullam. Qui nullam norunt, si aetate sunt idonea, edocendi ad quam dicent se maxime propensos, modo liceat; sin secus, ad similem quampiam; ut cui non licebit suere vestes, suat quas caligas nominant; sin est provector aut ingenio nimis tardo, facilius aliqua tradatur, denique ea quam nemo non paucis diebus perdiscat: fodere, haurire aquam, baiulare, monotrochon trahere, apparere magistratui, viatorem esse, aliquo proficisci cum litteris aut mandatis, equos agere perpetuarios.

- Juan Luis Vives, *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus libri II*. Introduction, Critical Edition, Translation and Notes by C. Matheussen and C. Fantazzi, with the assistance of J. De Landtsheer, Selected Works of J.L. Vives (Leiden-Boston: Brill, 2002), 2,3,3-4, pp. 100-101.

5.2. Emancipation of women?

A real-life model for Erasmus' Magdalia: Thomas More's learned daughter Margaret Roper
Painting by Hans Holbein the Younger
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Margaret_Roper,_by_Hans_Holbein_the_Younger.jpg

(27) Desiderius Erasmus: *Colloquium abbatis et eruditae* (1524)

In March 1524, Erasmus published a pithy dialogue in which he criticized the decadence of some abbots and advocated proper intellectual education of women – a rare, but by no means unique plea in the 16th century. In the dialogue, Magdalia, a learned woman with a sharp intellect and an even sharper tongue, crosses swords with Antronius, a stupid, conceited abbot who attaches greater importance to his pleasures than to wisdom and piety. As is to be expected, the conversation between them is doomed to fail: Magdalia is speaking to deaf ears:

A. Nescio quomodo fit, ut quemadmodum clitellae non conveniunt bovi, ita nec literae mulieri.

M. Atqui negare non potes, quin magis quadrent clitellae bovi, quam mitra asino aut sui. Quid sentis de Virgine matre?

A. *Optime.*

M. *Nonne versabatur in libris?*

A. *Versabatur, at non in istis.*

M. *Quid igitur legebat?*

A. *Horas canonicas.*

M. *Ad quem usum?*

A. *Ordinis Benedictini.*

M. *Sit ita sane. Quid Paula et Eustochium, nonne versabantur in sacris libris?*

A. *Verum istuc nunc rarum est.*

M. *Sic olim rara avis erat abbas indoctus, nunc nihil vulgatus. Olim principes et Caesares eruditione non minus quam imperio praeminebant. Neque tamen usque adeo rarum est, quam tu putas: sunt in Hispania, sunt in Italia non paucae mulieres apprime nobiles quae cum quovis viro queant contendere; sunt in Anglia Moricae, sunt in Germania Bilibaldicae et Blaurericae. Quod nisi caveritis vos, res eo tandem evadet, ut nos praesideamus in scholis theologicis, ut concionemur in templis. Occupabimus mitras vestras.*

A. *Ista Deus avertat.*

M. *Imo vestrum erit hoc avertere. Quod si pergetis, ut coepistis, citius anseres concionaturi sint, quam vos mutos pastores ferant. Videtis iam inverti mundi scaenam. Aut deponenda est persona, aut agenda sunt suae cuique partes.*

A. *Unde incidi in banc feminam? Si quando vides nos, ego te suavius accipiam.*

M. *Quibus modis?*

A. *Saltabimus, bibemus affatim, venabimur, ludemus, ridebimus.*

M. *Mibi quidem iam nunc ridere libet.*

- C. Matheussen, J. De Landtsheer, T. Van Houdt and L. Verachten (eds.), *Erasmus en Vives over vrouwen en opvoeding. Een didactisch dossier voor de derde graad*, Aulos. Studies over oude talen en antieke cultuur (Leuven, 2001), pp. 78-79; Desiderius Erasmus, *Gesprekken – Colloquia*. Vertaald en toegelicht door Jeanine De Landtsheer (Amsterdam, 2001), pp. 231-232; Craig R. Thompson (ed.), *Collected Works of Erasmus*, vol. 39. *Colloquies* (London, 1997), pp. 504-505.

(28) Anna Maria van Schurman (1607-1678): *Dissertatio* (1641)

From 1632 onwards, Anna Maria van Schurman was engaged in a hot debate with the theologian André Rivet about the question of whether or not women were suitable for study and science. Nine years later, she wrote an extensive treatise on the matter that made her world-famous: the *Dissertatio de Ingenii Muliebris ad Doctrinam & meliores Litteras aptitudine*. Adopting a rigorous, strictly 'scientific' line of reasoning, Van Schurman consciously appropriates a typically male language and genre in order to meet her male discussion partners. In so doing, she convincingly proves that there is at least one woman who deserves to be admitted to the closed circle of academic, male conversation and discussion.

Sit igitur Thesis nostra. Foeminae Christianae convenit studium Litterarum. Cui confirmandae argumenta haec adferimus primo ex parte Subiecti: deinde etiam, Praedicati.

I. Argumentum ex proprio Subiecti.

Cuicunque natura indita sunt principia, seu potentiae principiorum omnium artium, ac scientiarum, ei conveniunt omnes artes ac scientiae: Atqui foeminis natura indita sunt principia seu potentiae principiorum omnium artium ac scientiarum. Ergo Foeminis conveniunt omnes artes ac scientiae.

Propositio probatur: quia cui conveniunt principia seu potentiae principiorum, ei convenit notitia conclusionum, quae sua natura ex iisdem educuntur.

Assumptio probari potest, tum ex proprio formae huius Subiecti, sive rationis humanae: tum ex ipsis actibus seu effectis, siquidem foeminas actu scientias et artes quaslibet addiscere manifestum est: actus vero nulli sine principiis esse possunt.

II. Argumentum a proprio Subiecti.

Cui natura inest scientiarum artiumque desiderium, ei conveniunt scientiae et artes: Atqui Foeminae natura inest scientiarum artiumque desiderium. Ergo.

Maioris ratio patet, quia Natura nihil facit frustra.

Minor probatur, quia quod inest toti speciei, inest etiam singulis individuis. Atqui omnis homo (ut exserte statuit Philosophus Metaphysic. lib. 1. cap.2) natura scire desiderat.

- Anna Maria van Schurman, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica, Prosaica et Metrica* (Leiden: Elzevier, 1650), pp. 33-35; Anna Maria van Schuurman, *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor wetenschap* (Groningen, 1996); Anna Maria van Schurman, *Whether a Christian Woman Should Be Educated and Other Writings from Her Intellectual Circle*. Edited and Translated by Joyce L. Irwin, *The Other Voice in Early Modern Europe* (Chicago-London, 1998), pp. 27-28.

5.3. Good governance

(29) Justus Lipsius: *Politiorum sive civilis doctrinae libri sex* (1589)

For decades, Lipsius's treatise was one of the most influential political manuals in Europe. It was eagerly read, extensively commented upon, and diligently used as a political compass in both the Protestant and Catholic world. The core of the treatise is to be found in the fourth book, which focuses on the many serious problems a ruler is inevitably confronted with. One of those problems concerns the collection of taxes. Following Erasmus's lead, Lipsius stresses the need for good governance — taxes should be spent with frugality and only after due consideration:

At quartum fomentum, Dispensatio. Eam restrictam utilemque esse suadeo, et qualis in familia boni patris. Exiguam in publicum impensam quis gravabitur, si videant te continenter sobrieque viventem, ac nihil vane effundentem? Scient enim vere in publicum tribui: teque esse dumtaxat custodem et dispensatorem, ut communium bonorum, non ut tuorum. Ita debes. Non privatim largiri, quod avidius de republica sumas, et explere hiantes in magna fortuna amicorum cupiditates. Non per delicias aut sumptus, pecuniae illudere: ut quas honeste habere et uti licet, per turpitudinem abuti properes. Absit. Alexander Romanus tibi praeerat: qui aurum et argentum raro cuiquam nisi militi divisit, nefas esse dicens, ut dispensator publicus, in delectationes suas suorumve converteret, id quod

Provinciales dedissent. O virum, o Principem! Non illos tyranniones, qui divitiarum et pecuniae non alium fructum putant, quam profusionem.

- Justus Lipsius, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*, edited, with translation and introduction, by Jan Waszink, *Bibliotheca Latinitatis Novae* (Assen, Royal Van Gorcum, 2004), pp. 476-479.

5.4. War...

(30) Hugo Grotius: *De iure belli ac pacis* (1625)

Grotius is rightly hailed as the founder of modern international law. In his seminal treatise on the rights of war and peace, he defines the minimal rules that should govern the relations between states and peoples. Grotius was by no means a pacifist. According to him, waging a war is a natural right, albeit a right constrained by numerous conditions:

Sileant ergo leges inter arma, sed civiles illae et iudicariae et pacis propriae, non aliae perpetuae et omnibus temporibus accommodatae. Optime enim dictum est a Dione Prusaensi, inter hostes scripta quidem iura, id est, civilia non valere, at valere non scripta, id est, ea quae natura dictat, aut gentium consensus constituit. Docet hoc vetus illa Romanorum formula: eas res puro pioque duello quaerendas censeo. Iidem veteres Romani, ut Varro notabat, bella tarde et nulla licentia suscipiebant, quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere. Camillus iuste non minus, quam fortiter bella gerenda dicebat: Africanus populum Romanum et suscipere iuste bella, et finire. Apud alium legas: Sunt et belli, sicut et Pacis iura. Alius Fabricium miratur ingentem virum, et quod difficillimum est in bello innocentem, et qui aliquid esse crederet et in hostem nefas.

- Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis libris tres*, ed. P.C. Molhuysen (Leiden, 1919), p. 11; Hugo de Groot, *Denken over oorlog en vrede*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door A.C. Eyffinger en B.P. Vermeulen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (Baarn, 1991), pp. 49-50; Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace, book I*. Edited and with an Introduction by Richard Tuck. From the Edition by Jean Barbeyrac, *Natural Law and Enlightenment Classics* (Indianapolis, 2005), pp. 102-103 (1738 translation by John Morrice).

(31) Leonardus Lessius (1554-1623): *Commentarius in secundam secundae Divi Thomae (1592)*

The Jesuit Lessius was an important moral theologian from Brecht near Antwerp. He was renowned for his sharp observations about, and penetrating insights into, business ethics and international law.

In his lectures on Thomas Aquinas's *Summa theologiae*, Lessius paid much attention to the question of just war (*bellum iustum*). Following the lead of the so-called School of Salamanca, he developed a balanced doctrine that would influence natural-law thinkers such as Hugo Grotius. In the following passage, Lessius discusses whether or not a ruler is allowed to launch a war in order to protect the innocent subjects of another state:

Petes utrum non sint alii tituli belli inferendi praeter iniuriam? Respondeo: quidam dicunt peculiariter fideles habere quosdam alios titulos, quorum quintus est innocentium defensio, ut si alicubi sacrificentur innocentes vel mactentur, possunt bello peti. Sed hoc bellum non tam est aggressivum de quo disputamus, quam defensivum. Non enim princeps Christianus potest vindicare iniurias innocentibus in alia Republica nisi id ipsi velint (...). Potest tamen prohibere ne fiant, et cogere ut abstineant ab iniuria, quod est defendere innocentes. Quivis enim potest defendere innocentem, praesertim in iis in quibus ipse non potest cedere iure suo, nempe in vita et integritate membrorum, quamvis id ipse innocens non requirat. In ceteris autem nisi ipse innocens censeatur petere, ut si alicui auferantur facultates, non licet eum defendere si ipse nolit, quia si non vult defendi, sponte vult eas amittere a quo non potest prohiberi. Nam potest cedere iure suo, quod habet ad eas retinendas.

Praeter hos dictos titulos non occurrunt alii ullo modo probabiles. Ex quibus patet solam iniuriam illatam esse iustum titulum ad bellum inferendum ac proinde omnem titulum belli indicendi qui convenit Christianis posse etiam convenire ethnicis suo modo.

- J. Bittremieux, *Lessius et le droit de guerre. Contribution à l'histoire des doctrines théologiques sur la guerre* (Bruxelles, 1920), pp. 115-117.

5.5. ... and peace

(32) Desiderius Erasmus: *Querela pacis* (1516)

The dream of a unified and peaceful Europe... According to Erasmus, narrow-minded nationalism and human solidarity are incompatible. That is the reason why he makes a passionate plea in favour of collaboration and concord among all Europeans. The unified Europe which Erasmus has in mind is thoroughly and exclusively Christian; a multicultural or multi-religious society was inconceivable to him:

Magna pars pacis est, ex animo velle pacem. Quibus enim pax vere cordi est, hi omnes pacis occasiones arripiunt: quae obstant, aut negligunt, aut amoliuntur, permulta ferunt, dum tantum bonum sit incolume. Nunc ipsi bellorum seminaria quaerunt: quod ad concordiam facit, elevant, aut dissimulant etiam; quod ad bellum tendit, ultro exaggerant, exulcerantque. Pudet referre, ex cuiusmodi nugis, quantas excitent tragoedias, et ex quam minuta scintillula, quae rerum tempestates exoriantur. Tunc illud iniuriarum agmen venit in mentem, et suum quisque malum sibi exaggerat. At benefactorum interim profunda oblivio, ut iures adfectari bellum. Et saepe Principum privatum quiddam est, quod orbem ad arma compellit. At plus quam publicum esse debet, ob quod bellum suscipiatur. Quin ubi nihil subest causae, ipsi dissidiorum causas sibi fingunt, regionum vocabulis ad odiorum alimoniam abutentes: et hunc stultae plebis errorem alunt Magnates, et in suum abutuntur compendium, alunt Sacerdotes quidam. Anglus hostis est Gallo, nec ob aliud, nisi quod Gallus est. Scoto Britannus infensus est, nec aliam ob rem, nisi quod Scotus est. Germanus cum Franco dissidet, Hispanus cum utroque. O pravitatem, disiungit inane loci vocabulum, cur non potius tot res conciliant? Male vis Britannus Gallo. Cur non potius bene vis homo homini? Christianus Christiano? Cur res frivola plus apud istos potest, quam tot naturae nexus? tot Christi vincula? Locus corpora dirimit, non animos.

- Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften*, 5. Herausgegeben von Werner Welzig. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Gertraud Christian (Darmstadt, 1990), pp. 428-431; A.H.T. Levi, *Collected Works of Erasmus*, 27 (Toronto -Buffalo - London, 1986), pp. 314-315.

PORTUGAL

1. The Hispanic west since the romanization¹

The Roman presence in the Hispaniae began with the landing of Cnaeus Cornelius Scipio in 218 B.C. and the creation of two provinces, probably in 197 B.C. The conquest was only fully accomplished with Augustus' campaigns in the northwest of the Peninsula (27-19 B.C.). The wars waged against the Roman legions by the Lusitanians led by Viriatus (147/146-139 B.C.), and the participation of the Peninsular peoples in the Roman civil wars (80-73 B.C.) under the command of Quintus Sertorius, have a particular significance in the process of conquering and Romanizing the Peninsula. Later on, the Portuguese would come to consider themselves as descendants of the Lusitanians, awarding Viriatus the status of national hero.

The Western part of the Peninsula soon revealed cultural and linguistic characteristics that were different from other regions of the Roman Hispaniae. That distinct identity was progressively shaped with the creation, between 27 and 13 B.C., of the *Lusitania* province, with *Emerita Augusta* as its capital, and which included initially *Gallaecia*, a province later made autonomous by Diocletianus between 284 and 288 A.D., with *Bracara Augusta* serving as its capital.

With the arrival of the Alans, Vandals and Suevi by 409-410 A.D., **Orosius**, born probably in Braga in 390 A.D., fled the Barbarians' persecutions and

¹ Where mediaeval and renaissance texts are concerned, either a direct reading of the originals and manuscripts was made which took account of some variations in the terms of the original script, or good critical editions or modern studies were simply followed.

exiled himself in Africa, near Saint Augustine, from whom, however, he would show intellectual independence. In his *Historiae*, written around 416-417 A. D., he describes human history beginning with the origins of the world and placing great emphasis on Greece and Rome.

The Visigoths, who arrived on the Peninsula in 410 A.D. as allies of the Roman Empire, conquered *Bracara Augusta* to the Suevi in 456. The Visigothic kingdom reached its zenith in the 6th and 7th centuries, after King Recaredus' conversion to Christian religion. King Euricus (466-485) was the first prince of a Germanic people to transpose his national law into Latin. Rescevindus unified the Iberian Peninsula's law through the Codex Visigothicus, under the aegis of the Roman law, in 654.

The outstanding name in the culture of the northwest of the Peninsula in the 6th century is Martinho de Braga or de Dume (Martinus Bracarensis or Dumienis, deceased in 579), who converted the King of the Aryan Suevi to Catholicism. He wrote for them the work *De correctione rusticorum*. Martinho identifies the Suevi gods with the Roman divinities (Jupiter, Juno, Mars, Mercury, Minerva and Venus), which, according to his view, are devil's instruments leading mankind to its doom, and criticises the habit of naming the days of the week in the Roman way, imposing the Christian designations. These designations would be adopted by the Portuguese language, becoming a unique feature among Romance languages.

The Arab invasion of 711 led to the destruction of the Visigothic kingdom, pushing the Christians and their culture with Greco-Latin roots to the Northwest mountains of the Peninsula. These mountains would be the starting point of the Christian reconquest, moving from North to South, and it was in this historical context that the kingdom of Portugal would be born, gaining its independence in 1143.

The Greco-Latin cultural heritage did not fade away completely in these times. It was preserved by monastical and ecclesiastical schools, like the ones at Santa Cruz and Alcobça's monasteries (12th century), and developed after the founding of the Portuguese University in 1288, honoured by distinguished professors such as Pedro Hispano (Petrus Hispanus), later to become Pope John XXI (deceased 1277), and Santo António de Lisboa (Antonius Patavinus Olissiponensis, deceased 1231).

Preceded by a phase of pre-humanism, where the name of D. Garcia de Meneses (Garsias Menesius) stands out, the resurgence of the classical heritage occurred with the Renaissance (1500-1580). This resurgence was brokered by Spain and Italy and characterized by the printing of Portuguese and foreigner humanists' works, an activity which extended to the rest of Europe as well as to Asia and Africa, thanks to the Portuguese discoveries.

Institutions and personalities stood out in this process, such as the College of Arts, founded in 1547 by André de Gouveia (Andreas Goveanus or Gouveianis, 1497-1548), and personalities such as André de Resende (Lucius Andreas Resendius, 1500-1573), polygrapher and antique dealer that had contacts with Erasmus, Clenardo, Salamanca, Alcalá de Henares, Paris and Leuven, and that in 1534 pronounced, as opening lecture of the academic year, the *Oratio pro rostris*, vibrant praise of classical humanities; Damião de Góis (Damianus Goes), 1502-1574), who lived abroad for 22 years, met Dürer, Luther, Melanchthon and L. Vives and publicized the Portuguese exploits; Jerónimo Osório (Hieronymus Osorius, 1506-1580), who excelled in political philosophy; Diogo Pires (Didacus Pyrrhus Lusitanus, 1517-1599), distinguished Neo-Latin poet who was exiled and died in Dubrovnik; and other distinguished learned men such as Inácio de Moraes (Ignatius Moreus or Moralis, ?1507-1580), Gaspar Barreiros (Gaspar Varrerius or Barrerius), deceased 1574) and Duarte de Sande (Eduardus de Sande, 1531-1600).

In the vernacular Humanism the renowned national poet Camões (deceased 1580) stands out, whose epitaph written by António Figueira Durão (Antonius Figueira Duram, deceased 1642) is shown here.

2. Geography of Roman Lusitania

ab Ana autem Atlantico oceano obversa Bastulorum Turdulorumque est. in universam Hispaniam M. Varro pervenisse Hiberos et Persas et Phoenicas Celtasque et Poenos tradit. lusum enim Liberi patris aut lyssam cum eo bacchantium nomen dedisse Lusitaniae et Pana praefectum eius

universae. at quae de Hercule ac Pyrene vel Saturno traduntur fabulosa in primis arbitror.

(Plin. Nat. 3.8)

universae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus iactatum procellis rei publicae Latium tribuit. Pyrenaei montes Hispanias Galliasque disterminant promunturiis in duo diversa maria proiectis.

(Plin.Nat.3.30)

a Cilenis conventus Bracarum Helleni, Grovi, castellum Tyde, Graecorum subolis omnia. insulae Siccae, oppidum Abobrica. Minius amnis, IIII ore spatiosus, Leuni, Seurbi, Bracarum oppidum Augusta, quos super Gallaecia. flumen Limia, Durius amnis e maximis Hispaniae, ortus in Pelendonibus et iuxta Numantiam lapsus, dein per Aevacos Vaccaeosque, disterminatis ab Asturia Vettonibus, a Lusitania Gallaecis, ibi quoque Turdulos a Bracaris arcens. omnis, quae dicta regio a Pyrenaeo, metallis referta auri, argenti, ferri, plumbi nigri albique.

A Durio Lusitania incipit. Turduli veteres, Paesuri, flumen Vagia, oppidum Talabrica, oppidum et flumen Aeminium, oppida Conimbriga, Collipo, Eburobrittium. excurrit deinde in altum vasto cornu promunturium, quod aliqui Artabrum appellavere, alii Magnum, multi Olisiponense ab oppido, terras, maria, caelum discriminans. illo finitur Hispaniae latus et a circuitu eius incipit frons.

(Plin. Nat. 4.112-113)

erratum et in omnibus inclutis. ab Minio, quem supra diximus, CC, ut auctor est Varro, abest Aeminus, quem alibi quidam intellegunt et Limaeam vocant, Oblivionis antiquis dictus multumque fabulosus, ab Durio Tagus CC interveniente Munda. Tagus auriferis harenis celebratur. ab eo CLX promunturium Sacrum e media prope Hispaniae fronte prosilit. |XIII| inde ad Pyrenaeum medium colligi Varro tradit, ad Anam vero, quo Lusitaniam a Baetica discrevimus, CXXVI, a Gadibus CII additis.

gentes Celtici Turduli et circa Tagum Vettones, ab Ana ad Sacrum Lusitani. oppida a Tago memorabilia in ora Olisipo, equarum e favonio vento conceptu nobile, Salacia cognominata Vrbs Imperatoria, Merobrica. promunturium Sacrum et alterum Cuneus. oppida Ossonoba, Balsa, Myrtilis.

Vniversa provincia dividitur in conventus tres, Emeritensem, Pacensem, Scalabitanum, tota populorum XLV, in quibus coloniae sunt quinque, municipium civium Romanorum, Latii antiqui III, stipendiaria XXXVI. coloniae Augusta Emerita, Anae fluvio adposita, Metellinensis, Pacensis, Norbensis Caesarina cognomine; contributa sunt in eam Castra Servilia, Castra Caecilia. quinta est Scalabis quae Praesidium Iulium vocatur. municipium civium Romanorum Olisipo, Felicitas Iulia cognominatum. oppida veteris Latii Eborā, quod item Liberalitas Iulia, et Myrtilis ac Salacia, quae diximus.

(Plin. Nat. 4.115-117)

3 — Conquest and romanization of the Hispanic west

3.1. Wars waged by Viriatus (147-139 B.C.)

Ceterum Lusitanos Viriatus erexit, vir calliditatis acerrimae. Qui ex venatore latro, ex latrone subito dux atque imperator et, si fortuna cessisset, Hispaniae Romulus, non contentus libertatem suorum defendere, per quattuordecim annos omnia citra ultraque Hiberum et Tagum igni ferroque populatus, castra etiam praetorum et praesidia adgressus, Claudium Vnimanum paene ad interneconem exercitus cecidisset et insignia trabeis et fascibus nostris quae ceperat in montibus suis tropaea fixisset. Tandem eum Fabius Maximus consul oppresserat; sed a successore Popilio violata victoria est. Quippe qui conficiendae rei cupidus, fractum ducem et extrema deditiois agitantem per fraudem et insidias et domesticos percussores adgressus, hanc hosti gloriam dedit, ut videretur aliter vinci non posse.

(Florus, 1.33.15-17)

3.2. Deceit of Servius Sulpicius Galba in 150 B.C.

familiam illustravit Seruius Galba consularis, temporum suorum et eloquentissimus, quem tradunt Hispaniam ex praetura optinentem, triginta Lusitanorum milibus perfidia trucidatis, Viriathini belli causam extitisse.

(Suetonius, *Galba*, 3.2)

3. Sergius autem Galba praetor a Lusitanis magno proelio victus est universoque exercitu amisso ipse cum paucis vix elapsus evasit. (...) 10. Igitur in Hispania Sergius Galba praetor Lusitanos citra Tagum flumen habitantes cum voluntarios in deditionem recepisset, per scelus interfecit; simulans enim de commodis eorum se acturum fore, circumpositis militibus cunctos inermes incautosque prostravit. Quae res postea universae Hispaniae propter Romanorum perfidiam causa maximi tumultus fuit.

(Orosius, 4.21.10.3 e 10)

3.3. Decimus Brutus penetrates deep in Lusitania (138-137 B.C.)

Decimus Brutus aliquanto latius Celticos Lusitanosque et omnis Callaeciae populos formidatumque militibus flumen Oblivionis, peragratoque victor Oceani litore non prius signa convertit quam cadentem in maria solem obrutumque aquis ignem non sine quodam sacrilegii metu et horrore deprendit.

(Florus, *Epit.* 1.33.12)

3.4. Wars waged by Sertorius, murdered by Perpenna (80-73 B.C.)

Bellum Sertorianum quid amplius quam Sullanae proscriptionis hereditas fuit? Hostile potius an civile dixerim nescio, quippe quod Lusitani Celtiberique Romano gesserint duce. Exul et profugus feralis illius tabulae, vir summae quidem sed calamitosae virtutis malis suis maria

terrasque permiscuit; et iam Africae, iam Balearibus insulis fortunam expertus usque in Oceanum Fortunatasque Insulas penetravit consiliis, tandem Hispaniam armavit. Viro cum viris facile convenit. Nec alias magis apparuit Hispani militis vigor quam Romano duce.

(Florus, 2.10.1-3)

Sertorius vero, corporis robore atque animi consilio parem Naturae indulgentiam expertus, proscriptione Sullana dux Lusitanorum fieri coactus, cum eos oratione flectere non posset ne cum Romanis universa acie confligere vellent, vafro consilio ad suam sententiam perduxit: duos enim in conspectu eorum constituit equos, validissimum alterum, <alterum> infirmissimum, ac deinde validi caudam ab imbecillo sene paulatim carpi, infirmi a iuvene eximiarum virium universam convelli iussit. obtemperatum imperio est. sed dum adolescentis dextera irrita se labore fatigat, senio confecta manus ministerium exsecuta est. tunc barbarae contioni, quorsum ea res tenderet cognoscere cupienti, subicit equi caudae consimilem esse nostrum exercitum, cuius partes aliquis adgre-diens opprimere possit, universum conatus prosternere celerius tradiderit victoriam quam occupaverit. ita gens barbara, aspera et regi difficilis, in exitium suum ruens, quam utilitatem auribus respuerat, oculis pervidit.

(Valerius Maximus, 7.3.6)

2. Sertorius siquidem, vir dolo atque audacia potens, cum partium Marianarum fuisset, Sullam fugiens ex Africa dilapsus in Hispanias, bellicosissimas gentes in arma excitavit. 3. Adversus hunc, ut breviter definiam, duo duces missi Metellus et Domitius: quorum Domitius ab Hirtuleio Sertorii duce cum exercitu oppressus est. (...) 13. Prostremo ipse Sertorius decimo demum anno belli inchoati isdem quibus et Viriatus suorum dolis interfectus finem bello fecit Romanisque victoriam sine gloria dedit; quamvis Perpennam postea pars exercitus eius secuta sit: qui a Pompeio victus cum universo exercitu suo interfectus est.

(Orosius, 5.23. 2-3 e 13)

4 — Myths of the west

Fortunatae Insulae

*vos, quibus est virtus, muliebrem tollite luctum,
Etrusca praeter et volate litora.
nos manet Oceanus circum vagus arva beata:
petamus arva, divites et insulas,
reddit ubi Cererem tellus inarata quotannis
et imputata floret usque vinea,
germinat et numquam fallentis termes oliva
suamque pulla ficus ornat arborem,
mella cava manant ex ilice, montibus altis
levis crepante lympba desilit pede.
illic iniussae veniunt ad mulctra capellae
refertque tenta grex amicus ubera,
nec vespertinus circumgemit ursus ovile,
neque intumescit alta viperis humus.*

(Hor. Ep. 16. 39-52)

5. Barbarian invasions: collapse of the Roman Empire (5th century)

5.1. Fleeing the barbarian invasions, Orosius takes refuge in Africa

*Mihi autem prima qualiscumque motus perturbatione fugienti, quia
de confugiendi statione securo, ubique patria, ubique lex et religio mea
est. 2. Nunc me Africa tam libenter excepit quam confidenter accessi;
nunc me, inquam, ista Africa excepit pace simplici, sinu proprio, iure
communi, de qua aliquando dictum et vere dictum est
hospitio prohibemur harenae,
Bella cient primaque vetant consistere terra;*

nunc ultro ad suscipiendos socios religionis et pacis suae benivolam late gremium pandit atque ultro fessos, quos foveat, invitat. 3. Latitudo orientis, septentrionis copiositas, meridiana diffusio, magnarum insularum largissimae tutissimaeque sedes mei iuris et nominis sunt, quia ad Christianos et Romanos Romanus et Christianus accedo. (...) 6. Inter Romanos, ut dixi, Romanus, inter Christianos Christianus, inter homines homo legibus inploro rempublicam, religione conscientiam, communionem naturam. Utor temporarie omni terra quasi patria, quia quae vera est et illa quam amo patria in terra penitus non est.

(Orosius, 5.2.1-3 and 6)

5.2. The Goths: Gothia or Romania

4. Nam ego quoque ipse virum quendam Narbonensem inlustris sub Theodosio militiae, etiam religiosum prudentemque et gravem, apud Bethleem oppidum Palaestinae beatissimo Hieronymo presbytero referentem audivi, se familiarissimum Athaulfo apud Narbonam fuisse ac de eo saepe sub testificatione didicisse, quod ille, cum esset animo viribus ingenioque nimius, referre solitus esset: 5. se imprimis ardentem in biasse, ut oblitterato Romano nomine Romanum omne solum Gothorum imperium et faceret et vocaret essetque, ut vulgariter loquar, Gothia quod Romania fuisset et fieret nunc Athaulfus quod quondam Caesar Augustus, 6. at ubi multa experientia probavisset neque Gothos ullo modo parere legibus posse propter effrenatam barbariem neque reipublicae interdici leges oportere, sine quibus respublica non est respublica, elegisse saltem, ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret habereturque apud posteros Romanae restitutionis auctor, postquam esse non potuerat immutator.

(Orosius, 7.43.4-6)

6. The Hispanic west in the Middle Ages (6th century)

*Ecce quales fuerunt illo tempore isti perditii homines, quos ignorantes et rustici per adinventiones suas pessimas honorabant, quorum vocabula ideo sibi daemones adposuerunt, ut ipsos quasi deos colerent, et sacrificia illis offerrent et ipsorum facta immitarentur, quorum nomina invocabant. Suaserunt etiam illis daemones, ut templa illis facerent et imagines vel statuas sceleratorum hominum ibi ponerent et aras illis constituerent, in quibus non solum animalium sed etiam hominum sanguinem illis funde-
rent. Praeter haec autem multi daemones ex illis qui de caelo expulsi sunt aut in mari aut in fluminibus aut in fontibus aut in silvis praesident, quos similiter homines ignorantes deum quasi deos colunt et sacrificant illis. Et in mare quidem Neptunum appellant, in fluminibus Lamias, in fontibus Nymphas, in silvis Dianas, quae omnia maligni daemones et spiritus nequam sunt. Qui homines infideles, qui signaculo crucis nesciunt se munire, nocent et vexant. Non tamen sine permissione dei nocent, quia deum habent iratum. Et non ex toto corde in fide Christi credent, sed sunt dubii in tantum ut nomina ipsa daemoniorum in singulis diebus nominent et appellent diem Martis et Mercurii et Iovis et Veneris et Saturni, qui nullum diem fecerunt, sed fuerunt homines pessimi et scelerati in gente Graecorum.*

(...) Ecce qualis cautio et confessio vestra apud deum tenetur. Et quomodo aliqui ex vobis, qui abrenuntiaverunt diabolo et angelis eius et culturis eius et operibus eius malis, modo iterum ad culturas diaboli revertuntur? Nam ad petras et ad arbores et ad fontes et per trivium cereolos incendere, quid est aliud nisi cultura diaboli? Divinationes et auguria et dies idolorum observare, quid est aliud nisi cultura diaboli? Vulcanalia et Kalendas observare, mensas ornare, et lauros ponere, et pedem observare, et fundere in foco super truncum frugem et vinum, et panem in fontem mittere, quid est aliud nisi cultura diaboli? Mulieres in tela sua Minervam nominare et Veneris diem nuptias observare et qua die in via exeatur adtendere, quid est aliud nisi cultura diaboli? Incantare herbas ad maleficia et invocare nomina daemonum incantando, quid est aliud nisi cultura diaboli? Et alia multa quae longum est dicere. Ecce ista omnia, post abrenuntiationem diaboli, post baptismum, facitis et, ad culturas daemonum et ad mala

idolorum opera redeuntes, fidem vestram transgressi estis et pactum quod fecistis cum deo disruptistis. Dimisistis signum crucis, quod in baptismo accepistis, et alia diaboli signa per avicellas et stornutos et per alia multa adtenditis. Quare mihi aut cuilibet recto christiano non nocet augurium? Quia, ubi signum crucis praecesserit, nihil est signum diaboli. Quare vobis nocet? Quia signum crucis contemnitis, et illud timetis quod vobis ipsi in signum configitis. Similiter dimisistis incantationem sanctam, id est symbolum quod in baptismo accepistis, quod est Credo in deum patrem omnipotentem, et orationem dominicam, id est Pater noster qui es in caelis, et tenetis diabolicas incantationes et carmina. Quicumque, contempto signo crucis Christi, talia signa aspicit, signum crucis, quod in baptismo accepit, perdidit. Similiter et qui alias incantationes tenet a magis et maleficiis adinventas, incantationem sancti simboli et orationis dominicae, quam in fide Christi accepit, amisit et fidem Christi inculcavit, quia non potest deus simul et diabolus coli.

(Martinho de Braga, *Instrução pastoral sobre superstições populares: De correctione rusticorum*, ed., trad., introd., coment. de Aires A. Nascimento, colab. de Maria João V. Branco. Lisboa 1997, 8 and 16)

7. Pre-humanism, Humanism and Renaissance (15th and 16th centuries)

Via Latina, University of Coimbra (FO)

*Adde, quod et populum laetis Conimbrica ludis
Exhilarat, crebro quos celebrare solet.
Nam quoties quisquam studiis sua praemia posci.
Et lauri emeritum cingere fronde caput:
Antiquo canitur laetus de more triumphus,
Pergit et ad doctas ordine pompa Scholas.
Incedit rector, comitatus fascibus aureis.
Atque comes sequitur densa caterua uirum.
Turba it doctorum, redimitaque tempora sertis.
Textaque quisque suo tincta colore gerunt.
Plebs stupefacta ruit studio diffusa uidendi,
Et reboant festo tympana pulsa sono.
Miscet et alterno strepitu tuba rauca sonorem,
Argutos fundunt et caua buxa modos.
Tum personatis iuuenes discurrere gaudent
Vultibus, et lepidos ore referre iocos.
Sic cum Romanus domito dux hoste triumphum,
Atque olim niueos uictor agebat equos:
Laurigerum magno excipiebat honore senatus,
Et populus plausum uoce sonante dabat.*

(Inácio de Moraes, *Conimbricae Encomium 387-407: Conimbricæ encomium ab Ignatio Morali editum, Conimbricae*. Apud Ioannem Barrerium Typographum Regium. M D LIII; <http://purl.pt/15175>)

7.2. The College of Arts in Coimbra, 1547

Torre da Universidade, Coimbra, Portugal (FO)

De Gymnasio Conimbricensi a Ioane Rege Exstructo

*Cernis ut illa uetus regum Conimbrica sedes
Ante alias urbes exserat una caput?
Nam cum fida diu templis suspenderit arma,
Aonidum lucos et iuga summa colit.
Hic Academiae, hic sunt loca nota Lycaei,
Hic schola constructis inclyta porticibus.*

*Instat et ipsa sibi laudis studiosa iuuentus:
interea docta laurea fronde uiret.
Adsit Aristoteles, doctas miretur Athenas,
Et locus hic dicat plus pietatis habet.
Adsit et interpres Diuum Cumaea Sibylla,
Plena Deo uates ore futura canat:
Donec Monda maris uicini excurrat in undas,
Stabit Ioannis nobile Regis opus.*

(Diogo Pires, *De Gymnasio Conimbricensi*, in: Flavii Iacobi
Eborensis *Cato Minor, sive Disticha Moralia ... Venetiis 1596*, p.131)

7.3. Praise of Lisbon

Igitur antiquae urbis Olisiponis situs collem excelsum, ad Tagi ripam deductum usque, antiquitus solummodo occupabat, nunc vero plures montes ac valles magnitudine amplectitur. Cuius potissima celeberrimaque pars orienti opposita est: qua potissimum parte, suscepto iam Tago, pelagus in latitudinem millia passuum sex patet. Ex aduerso latere duo sinus efficiuntur: quorum unus Aquilonem versus introrsum redactus ad frequentem hac tempestate vicum Gallecum nomine, alter vero ad meridiem paulum deflexus, ad vicum Conam quotidianas habent navigationes. Ab eodem vero latere paulo inferius, oppidum Almada situm est, in extremo frontis, quam Conensis sinus obliquo circuitu emittit. Quo quidem loco pelagus a licentiosa sinus vastitate paulo coarctatur. Illincque ad urbem traiectus est passibus paulo minus quam millibus quatuor.

Ripa vero lateris eius fere praecipitio in mare descendens, ac dorso in acus similitudinem ad meridiem sese inclinans ad Barbarium promontorium extenditur. Mediis his anfractibus sinuosa, devia, quasi syrtes intersunt; in quibus aurum arenis involutum nostri conquirunt, eo praecipue loco quem Addiciam nuncupant: quod item plerisque locis in ipsa Tagi ripa fieri consuevit. Nec a veterum sententia discrepat, qui Tagum auro gemmisque affluere scripserunt . (...)

Quod si solum omnibus ex partibus planum esset, a latere terrestri formam arcus demonstraret. Interioris vero urbis amplitudo et magnificentia tanta est ut cum caeteris omnibus Europae urbibus, et hominum multitudine, et aedificiorum pulchritudine et varietate, merito contendere possit. Domorum siquidem amplius quam viginti millia inesse constat. Earumque ingens multitudo, tam principum virorum, nobiliumque, quam etiam privatorum hominum, eleganter, et sumptu prope incredibili constructa est, adeo ut etiam parietes intrinsecus fornicesque, ligno Sarmatico undique vestiti, vermiculato opere, auro, variisque coloribus adhibitis exornentur.

(*Urbis Olisiponis Descriptio* per Damianum Goem Equitem Lusitanum, in qua obiter tractantur nō nulla de Indica nauigatione, per Graecos et Poenos et Lusitanos, diuersis temporibus inculcata. Eborae: apud Andream Burge[n]sem, mense Octobri 1554, chapters 12 and 18)

8. Exaltation in latin of Portuguese discoveries

8.1. Expansion to Africa in the reign of King Afonso V (1432-1481)

Omitto breuitatis gratia commemorare quae eorum maiores contra mauritanos gesserint, quo pacto eos tot iam annos lusitaniae totius possessione haerentes ui et uirtute pepulerint. Quonam modo post recuperatum regnum in africanam transcenderint et expugnata septa urbe omnium africanarum clarissima et maxima gaditanum fretum occupauerint non haec dicam quanquam plena meritorum plena gloriae sint, quia progenitorum ornamenta neque virtutem neque honestatem mea quidem sententia minoribus praebent quin immo saepe etiam plerisque dedecori et ignominiae fuere. Sed ad ea animus proferat quae Alfonsus ipse rex clarissimus sua industria sua manu gesserit. Primum alcassar oppidum munitissimum situm in medio freto magna classe adortus paucorum dierum oppugnatione cepit. Postea uero cum expedito equitatu iterum in mauritaniam

traiciens quamvis tingi urbem antiquissimam et natura atque operibus munitissimam quam furto tentauerat capere nequiret, tamen excursiones plerasque in barbarorum agros longe lateque fecit multosque mortales ferro ignique absumpsit. Vastatisque agris et populatis eorum finibus in Lusitaniam est regressus. Tertio uero in africanam quadringentarum circiter nauium maxima et pulcherrima classe traiciens arzillam urbem magnam et opulentam in ora oceani atlantici sitam in coronam obsessam tormentisque quassatam ui cepit, comite et socio illustrissimo principe, qui inibi post tam claram uictoriam militaribus sacramentis a patre obstrictus uir euasit animo et corpore inuictus prudentiaque insuper et rei militaris peritia super aetatem superque humanam fidem insignis. Sed ea urbe expugnata pauore percussi mauri cum ferre obsidionem tingitanam desperarent relictis moenibus sese cum mauritaniae regno (algarbium accolae uocant) eximio regi dederunt.

(*Oração ao Sumo Pontífice Sisto IV* dita por D. Garcia de Meneses em 1481. Edição fac-similada, com nota bibliográfica de Martim de Albuquerque e tradução portuguesa de Manuel Pinto de Meneses. Lisboa 1988; cf. A. Costa Ramalho 1985, pp.14-16)

8.2. The geographical discoveries of the Portuguese

Hinc est quod saepe nostrorum hominum ingenia et facta mecum animo reputans, ausus sum illud affirmar: aut non alios prorsus Romanam uirtutem adaequare aut certe propius referre. Nihil equidem ad gratiam fingimus, sed quae partim uetustis latinae historiae libris sunt comprehensa, partim nostra aetate quotidie uidemus. Etenim si Lusitanorum paucitas aduersus tantam hostium multitudinem spectetur, quis non iure miretur tot asperrima bella a nostris suscepta et tam felici rerum successu confecta? Tot urbes, tot oppida ui capta, uastos oceani fluctus perdomitos, nouas insulas, nouas / regiones ac nostro orbi incognitas repertas? Denique magnam partem Africae, totum fere

Orientem subactum, in cuius ultimam fere plagam arma Lusitana sunt illata, et alte sacratissimae Crucis uexilla imposita, quo nec Augusti Caesaris, nec Alexandri olim uirtus penetrauit.

Nos Hesperidum insulas inuenimus. Nos Nili fontes tot ante saeculis ignotos reclusimus. Nos Herculis metas sumus praetergressi. Quid reliquum est tantis laboribus (nisi absit dictis iactantia) ut Antipodas ipsos (si qui sunt) tandem eruamus? Vt de Hercule ipso ferunt, qui cum in terris monstra quae domaret non amplius haberet, inferos etiam petiuit.

(Ignatii Moralis *oratio panegyrica* ad inuictissimum Lusitaniae Regem diuum Ioannem tertium ... 1550, ed. fac-simile, Coimbra, 1938, fls. Biiij-Biiij v)

8.3. Evangelization and outstanding military victories during the expansion

Procuratam in his regnis sacrosanctae religionis sinceriolem puritatem, et datam graviter operam ne impune peruersis dogmatibus exoticisque doctrinis polluat. Propagatam quoque longe gentium in abditissimas terras, etiam ante hoc tempus ignoratas, Dei opt. max. notitiam, ut tametsi eae gentes huius auspiciis, nostris armis, deuictae sint, earum tamen interfuerit ita uinci, bonoque illis sit seruitutem eam perpeti, quae in ueram animorum adserat libertatem, positoque foedissimo simulacrorum cultu, ac daemonum abiecto iugo, quo obligatae atque detentae superstitione turpissima conflictabantur, iam caelum spectant, iam omnium rerum parentem adgnosunt, sancteque uenerantur. (...)

Quod si qui praeferoces atque bellicosos usque eo titulos admirantur, iis Indici, Carmanicique triumpho in mentem ueniant, ii inquam debellatos non ita pridem reges potentissimos, bellicosissimas nationes iugo pressas, Turcarum pestiferam gentem, et unis omnium Christianorum Lusitanis infensissimam, toties illic ad interuersionem caesam atque

deletam, in memoriam redigant, sibi que gratulentur, quod regis vere maximi prudentia foris vincant, domi pace salutari perfruantur.

(L. Andr. Resendii, *Oratio habita Conimbricae In Gynasio Regio, anniversario dedicationis eius die*, M. D. LI, folii B and Bij v.)

8.4. The Portuguese in China

Exponam vobis rem admirabilem et auditu fortasse non iniucundam. Sinae, ut scitis, regionem incolunt latissimam, in extremis orientis oris ad septemtrionem sitam atque Scythiae continentem, ita ut multis in locis niue pruinaque rigeant. Nostri autem cum maria omnia transmiserint inuictis armis omnia littora peruagantes, auream Chersonesum extremasque oras Indiae praeteruecti flectunt ad septemtrionem, ad regiones maritimas Sinarum naues appellentes. Ibi itaque tandem consistunt atque finem ulterius nauigandi faciunt.

Qui igitur ex nostris aliquod commercium cum illis habuerunt, aiunt uix esse ullam nationem siue urbium magnitudine, siue aedificiorum pulchritudine, siue uictu cultuque ciuili, siue flagranti artium studio cum Sinarum natione comparandam. In libris autem scribendis aeneis formis, quae non ita pridem apud nos in usu sunt, illi infinitis prope saeculis utuntur. Tantumque ferunt apud illos tribui disciplinis ut non sit ullo modo fas summum imperium committi, nisi illi qui se probauerit esse omni disciplina cumulatum. Nec enim in mandandis honoribus aut generis aut fortunae rationem habent, sed tantum disciplinae. Omnes igitur qui principatum expetunt, in artium studia incumbunt. Vbi autem credunt se non paenitentiam progressionem fecisse, ad certos iudices huic muneri destinatos accedunt. Horum suffragio, aut ut indocti repelluntur aut ut docti certis honoris insignibus ornantur. Ex iis deliguntur qui minores iurisdictiones administrent.

Qui autem diutius in studio permanere et in maioribus disciplinis uersari cupiunt, ubi certum cursum absoluerint, aliud iudicium longe grauius subeunt. Iudicantur enim a uiris multo doctioribus; iis si satisfecerint ad altiore honoris gradum ascendunt. Sic etiam licet iis qui

ampliores honores sibi proponunt plures annos in studio consumere et ordinatim alia atque alia doctorum hominum iudicia subire. Sunt enim plures ordines hominum de ingenio atque doctrina iudicantium. Pauci autem sunt qui per omnes doctrinae gradus ad amplissimum locum ascendant, cum multos praestans uis naturae non paucos fortunae deficiant. Hi tamen pauci summum imperium administrant, in summo rerum fastigio collocati.

(Hieronymi Osorij *de gloria* libri V. Conimbricæ M. D. xlix, in: J. M. N. Torrão, *D. Jerónimo Osório e o Tratado De Gloria*, ed. crítica, II vol., Coimbra 1991, pp.122-123; see also A. Costa Ramalho 1985, p.174)

8.5. Portuguese navigations precede those of Columbus

Ita igitur usque ad Plinii tempora certos quosdam progressus fecisse uidetur nauigatio. Verum tamen multo ampliores usque ad nostram aetatem. In quo genere iure laudantur Lusitani, qui magnum fundamentum perpetuae suae commendationis et famae, fecisse, atque memoriam nominis sempiternam consecuti esse uidentur, apud quos magis quam in caeteris nationibus haec ars exulta est. Qui primi mare Atlanticum nauigantes, cunctam Mauritaniae et Aethiopiae oram, usque ad magnum et vastum illud Bonam Spem promontorium: maris interiora magno impetu irrumpens atque ab antiquis geographis ignoratum, summa cum animi fortitudine et solertia, et magnis tandem exantlatis laboribus explorarunt, temporibus Iffantis Henrici et Ioannis Portugalliae regis secundi, et plurimis annis ante quam Christophorus Colonus Ligur occidentalem Oceanum nauigasset, uiamque munitam posteris reliquere, qua perfectum est, ut postmodum in Indiam ab Vlissipone, summa, ut hodie fit facilitate nauigaretur.

(*Commentarius de Ophyra Regione ... Gaspare Varrerio Lusitano autore*. Conimbricæ. Per Ioannem Aluarum Typographum Regium, M. D. LXI, fol. I 8v°, 1561, in: Gaspar Barreiros, *Chorographia*, ed. C. Pegado, Coimbra, 1968)

8.6. Difficulties in sailing to India

(...) Atque ut omittam semestrem illam inclusionem, velut in carcere, de qua initio colloquiorum locutus sum, vix dici potest, quot, et quam variis tempestatibus Oceanus sit infestus. Vnus enim dies, atque una hora interposita saepe perturbat omnia, et secundam navigationem parua nonnunquam commutat aura, quae vehementius interdum flans, admirabiles procellas excitat. Hae autem vel certo aliquo caeli signo, vel etiam improviso, nulla spectata ratione, commouentur. Nec leue taedium aliquando sequitur ex malacia, nullo, ne levissimo quidem flatu spirante, sed mari huc ac illuc cum magna vectorum satietate flutuante. Quid dicam de vadosis, scopulosisque locis? in quae saepe naues plenissimis velis vectae ita incurrunt, ut in multas partes confringantur, miserique homines absque vlla spe salutis profundissimo maris gurgite absorbeantur. Quid denique referam periculum, quod ab igne nauibus imminet? cum enim sint ex arida lignorum materia confectae, et pice alioque simili bitumine oblitae, earumque tenuissimae rimae stuppis obstructae, facillimum est, concepto igne incendium excitari, quo tota navis deflagret, ut saepe euenisse certum est. Quorum euentuum mira et miseranda vobis possem exempla referre, nisi notiora esse crederem, quam ut repetitione indigeant.

(De missione legatorum Iaponensium ad Romanam curiam, rebusque in Europa, ac toto itinere animaduersis dialogus ... in sermonem latinum versus ab Eduardo de Sande. Macau, 1590, p. 366; <http://books.google.pt/books?hl=pt-PT&id=B5h8oBxpb4YC&q=inclusionem#v=onepage&q=inclusionem&f=false>).

9 — Camões, national poet

*Iussus deinde sacri diuina lararia Phaebi
Ingredior doctis vatum fulgentia formis.
Hic desiderii mens flagrat, lumine vatum*

*Perlegere effigies: animum praesensit amantem
Nympha comes, tendensque manus inscripta CAMONI
Ora procul monstrat, docti sacra ora Camoni,
Maeonii vatis Samius quem crederet heros
Informatum anima; caecus namque vnus, et alter
Conspicitur luscus: mansurum in saecula nomen
Olli fama ingens aurato lemmate sacrat.*

LVDOVICO DE CAMOENS

Tagidum Apollini Durabile omen

*Lysiadum cursus nitidi ad cunabula Phaebi
Dum celebros, aeternum me mea pluma facit:
Namque liber, qui Lysidas ad maxima duxit
Littora, gemmiferis quae rigat Indus aquis.
Nunc meus est Oriens, nunc est mihi posthuma cuna
Vnde meum assurgens nomen ad astra volat.
Nam quanquam in mortis tumulo prostratus obiui,
En noster nobis nunc liber ortus erit.*

(António Figueira Durão Lisbonensis, Poema *Lararium Apollinis* 73-90, in: *Antonii Figuera Duram, Lisbonensi Opera omnia*. Quibus in I. adhuc pueritia praelusit. Lisbonae; ex Typographia Georgij Rodrigues, M. D. C. XXXV, pp.32rv)

10 — Bibliography

- L. Brunhölzl, *Histoire de la Littérature Latine du Moyen Age*, I.1: *L'Époque Mérovingienne*; (1991), I.2: *L'Époque Carolingienne*. Paris, Brepols 1990.
- Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*. Cambridge, Harvard University Press, 1966 (1929, repr.).
- Damião de Góis, *Elogio de Lisboa. Urbis Olisiponis descriptio*. Versões latina e portuguesa. Introdução de I. Amaral. Apresentação, edição crítica, trad. e com. de A. A. Nascimento. Lisboa 2002.
- Q. Horati Flacci *Opera*, ed. D. R. Shackleton Bailey. Stutgardiae, Teubner 1995 (1985).

- Martinho de Braga, *Instrução Pastoral sobre Superstições Populares. De correctione rusticorum*, ed., trad. A. A. Nascimento — M. J. V. Branco. Lisboa.
- F. Oliveira, ed., *Raízes Greco-Latinas da Cultura Portuguesa*. Coimbra 1999.
- F. Oliveira, "Portugal", in: *Der Neue Pauly*, Stuttgart 2002 516-526.
- Orosio, *Le storie contro i pagani*, a cura de Adolf Lippold, traduzione di G. Chiarini. Mondadori 1972 vols.
- C. Plinii Secundi *Naturalis Historiae libri XXXVII*, post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit Carolus Mayhoff, vol. I. Libri I-VI, editio stereotypa editionis prioris (MCMVI), Stutgardiae in aedibus B. G. Teubneri MCMLXVII.
- A. Costa Ramalho, *Latim Renascentista em Portugal (antologia)*. Coimbra 1985.
- E. G. Riaza, *Celíberos y Lusitanos frente a Roma: Diplomacia y Derecho de Guerra*. Vitoria 2002.
- Duarte de Sande, S. I., *Diálogo sobr a missão dos embaixadores japoneses à Cúria Romana*. 2 vols. Pref., trad. e coment. A. Costa Ramalho, estabelecimento do texto latino S. T. Pinho. Coimbra 2009.
- G. Suetoni Tranquilli *Opera*, vol. I, *De Vita Caesarum libri VIII*, recensuit M. Ihm, Stutgardiae et Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMXCIII (1908).
- Valerius Maximus, *Memorable Doings and Sayings*, vol. II, books VI-IX, ed. and transl. By D. R. Shackleton Bailey. Cambridge, Harvard University Press 2000.

Gabriela Cretia
Université de Bucaresti
Email: gabrielacretia@yahoo.com

ROMANIA

PATRIAE HISTORIA LATINIS DOCUMENTIS RESTITUTA

Avant - Propos

La première partie (*Dacia antiquis temporibus*) de ce recueil essaie de retracer en raccourci le cadre géographique de la région, l'histoire de la colonisation romaine, ainsi que la vie quotidienne, les mœurs, les croyances et la langue des Daces, en offrant aux lecteurs les informations éparpillées dans les œuvres d'auteurs latins bien connus.

Le seul écrivain moderne utilisé, que nous avons choisi à cause de la consistance et de la brièveté de ses exposés, est *Johann Christian von Engel* (1770-1814), historiographe autrichien, préoccupé tant par l'histoire de l'Empire autrichien-hongrois que par celle des pays limitrophes. Pour les provinces roumaines, voir ses *Historia Moldaviae* et *Historia Valachiae* (1804) et, pour l'antiquité, sa *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium* (1794), dont nous offrons des extraits.

La seconde partie (*Tres Provinciae - Valachia, Moldavia, Transsilvania - recentioribus saeculis*) présente certains aspects de l'histoire tourmentée des trois provinces qui constituent l'actuelle Roumanie, ainsi que des détails d'organisation sociale et de mentalités de leurs habitants, au 16^{-ème}, 17^{-ème} et 18^{-ème} siècles.

Michel le Brave (1557-1601) a été prince („Voivoda”), d'abord, de Valachie, ensuite de toutes les trois provinces, réunies pour la première fois sous un sceptre unique. Parce qu'il a repoussé maintes fois les attaques ottomanes, le folklore balkanique en a fait un héros libérateur de la chrétienté.

Guerrier acharné, mais aussi habile diplomate, il a essayé de tirer profit des conjonctures politiques, comme le prouve sa correspondance avec son allié, l'empereur Rodolphe II, et avec le pape Clément VIII, où nous avons puisé.

Dimitrie Cantemir (1673-1723), otage, dans sa jeunesse, à Constantinople, a été prince de Moldavie, puis, réfugié en Russie, devint conseiller de Pierre le Grand pour les relations russo-turques. Mais il fut aussi, tout comme Lorenzo de' Medici auquel on l'a souvent comparé, un érudit encyclopédique, connecté à tous les grands courants d'idées européens (philosophie, sciences de la nature, géographie, histoire, ethnographie) et célèbre en Occident surtout grâce à son *Histoire de l'Empire Ottoman*. En 1714, il a été nommé membre de l'Académie de Berlin. Sa *Descriptio Moldaviae* est un document d'extrême intérêt sur la géographie, la vie politique, religieuse et culturelle de la Moldavie, écrit avec une lucidité et un esprit critique remarquables.

Au 18e siècle, la Transsilvanie (appelée aussi Ardeal) faisait partie de l'Empire autrichien-hongrois et les roumains, quoique majoritaires, y étaient considérés comme une population de rang inférieur. En conséquence, une pléiade de savants, ecclésiastiques pour la plupart, ont initié un ample mouvement („Școala Ardeleană” = „l'Ecole d'Ardeal”) destiné à revendiquer des droits égaux et la légitimité du peuple roumain, par les arguments de sa latinité et de sa continuité d'habitation. Une série de livres prouvant ces qualités ont donc paru, dont les *Elementa linguae Daco-Romanae* de Samuel Micu-Klein (1745-1804) et Gheorghe Șincai (1754-1816).

Le choix de ces textes illustratifs a été dicté par des raisons documentaires (*docēre*), mais aussi des raisons d'émotion (*movēre*) et d'amusement (*delectare*). Nous avons offert, par exemple, des détails de „la petite histoire”, comme des documents épigraphique concernant la transmutation, par l'Empire romain, de ses sujets, ou la vente d'esclaves - enfants pour l'exploitation des mines aurifères de Dacie, ou les étranges punitions

infligées par les Daces à leurs concitoyens vaincus. Ou encore l'essai d'assassiner Trajan au cours de son expédition finalement victorieuse.

Comme la religion, jadis et aujourd'hui, est l'un des pilons principaux de la mentalité de notre peuple, nous avons essayé de connecter la très ancienne et très profonde christianisation à la croyance des Daces à l'immortalité.

Pour les temps modernes, nous avons considéré intéressants les documents politiques qui démontrent les liaisons des princes autochtones avec les cours européennes, ainsi que certaines particularités rituelles archaïques (gestes nuptiaux et funéraires, danses magiques à transmission secrète etc.) en vigueur aujourd'hui encore; pour finir, quelques fragments de langue roumaine, face-à-face à leurs étymons latins.

Nous espérons donc que chaque lecteur pourra puiser, à son gré, un supplément d'information ou une occasion de s'amuser.

1. Dacia antiquis temporibus

1.1. Locus et condiciones

1.1.1. *Terra aspera, terribile frigus*

*Sic stat iners Scythicas adstringens Bosporos undas,
cum glacie retinente fretum non impulit Hister,
immensumque gelu tegitur mare; comprimit unda,
deprendit quascumque rates, nec pervia velis
aequora frangit eques, fluctuque latenti sonantem
orbita migrantis scindit Maeotida Bessi.*

(Lucanus, *Pharsalia*, 5. 436-441)

*Si quis adhuc istic meminit Nasonis adempti
Et superest sine me nomen in Vrbe meum,*

*Subpositum stellis nunquam tangentibus aequor
Me sciat in media uiuere barbaria.
Sauromatae cingunt, fera gens, Bessique Getaeque,
Quam non ingenio nomina digna meo!
Dum tamen aura tepet, medio defendimur Histro:
Ille suis liquidis bella repellit aquis.
At cum tristis hiems squalentia protulit ora,
Terraque marmoreo est candida facta gelu,
Dum parat et Boreas et nix habitare sub Arcto,
Tum patet has gentes axe tremente premi.
Nix iacet, et iactam ne sol pluuiiaeque resoluant,
Indurat Boreas perpetuamque facit.
Ergo ubi deliuit nondum prior, altera uenit
Et solet in multis bima manere locis;
Tantaque commoti uis est Aquilonis ut altas
Aequet humo turres tectaque rapta ferat.
Pellibus et sutis arcent mala frigora braxis,
Oraque de toto corpore sola patent.
Saepe sonant moti glacie pendente capilli,
Et nitet inducto candida barba gelu;
Nudaque consistunt formam seruantia testae
Vina, nec hausta meri, sed data frustra bibunt.*

(Ovidius, *Tristia*, 3. 10. 1-24)

1.1.2. *Bellum perpetuum, pax rara.*

Poeta ipse gladio cingitur

Turbata per eosdem dies Germania, et socordia ducum ... memorabimus. Mota et Dacorum gens numquam fida, tunc sine metu, abducto e Moesia exercitu. Sed prima rerum quieti speculabantur: ubi flagrare Italiam bello, cuncta in vicem hostilia accepere, expugnatis

cohortium alarumque hibernis utraque Danuvii ripa potiebantur. Iamque castra legionum excindere parabant, ni Mucianus sextam legionem opposuisset, Cremonensis victoriae gnarus, ac ne externa moles utrimque ingrueret, si Dacus Germanusque diversi inrupissent. Adfuit, ut saepe alias, fortuna populi Romani, quae Mucianum viresque Orientis illuc tulit, et quod Cremonae interim transegimus. Fonteius Agrippa ex Asia (pro consule eam provinciam annuo imperio tenuerat) Moesiae praepositus est, additis copiis e Vitelliano exercitu, quem spargi per provincias et externo bello inligari pars consilii pacisque erat.

(Tacitus, *Hist.* 3. 46)

*Aspera militiae iuuenis certamina fugi,
Nec nisi lusura nouimus arma manu;
Nunc senior gladioque latus scutoque sinistram,
Canitiem galeae subicioque meam.
Nam dedit e specula custos ubi signa tumultus
Induimus trepida protinus arma manu.
Hostis habens arcus inbutaque tela uenenis
Saeuus anbelanti moenia lustrat equo;
Vtque rapax pecudem quae se non textit ouili
Per sata, per siluas fertque trahitque lupus,
Sic, si quem nondum portarum saepe receptum
Barbarus in campis repperit hostis, habet:
Aut sequitur captus coniectaque uincula collo
Accipit aut telo uirus habente perit.*

(Ovidius, *Tristia*, 4. 1. 71-84)

*Turba Tomitanae quae sit regionis et inter
Quos habitem mores discere cura tibi est?
Mixta sit haec quamuis inter Graecosque Getasque,
A male pacatis plus trahit ora Getis;*

*Sarmaticae maior Geticaeque frequentia gentis
Per medias in equis itque reditque uias.
In quibus est nemo qui non coryton et arcum
Telaque uipereo lurida felle gerat.
Vox fera, trux uultus, uerissima Martis imago,
Non coma, non ulla barba resecta manu,
Dextera non segnis fixo dare uulnera cultro,
Quem iunctum lateri barbarus omnis habet.*

(Ovidius, *Tristia*, 5. 7. 9-20)

1.1.3. *Ad Euxini litora*

Miser exsul poeta, solus et aeger, loci linguae inscius

*Haec mea si casu miraris epistula quare
Alterius digitis scripta sit, aeger eram,
Aeger in extremis ignoti partibus orbis
Incertusque meae paene salutis eram.
Quem mihi nunc animum dira regione iacenti
Inter Sauromatas esse Getasque putes?
Nec caelum patior nec aquis adsueuimus istis,
Terraque nescio quo non placet ipsa modo.
Non domus apta satis, non hic cibus utilis aegro,
Nullus Apollinea qui leuet arte malum,
Non qui soletur, non qui labentia tarde
Tempora narrando fallat, amicus adest.
Lassus in extremis iaceo populisque locisque,
Et subit adfecto nunc mihi, quicquid abest.*

(Ovidius, *Tristia*, 3. 3. 1-14)

1.2. Daciae historia

1.2.1. *Primum Traiani adversus Dacos bellum*

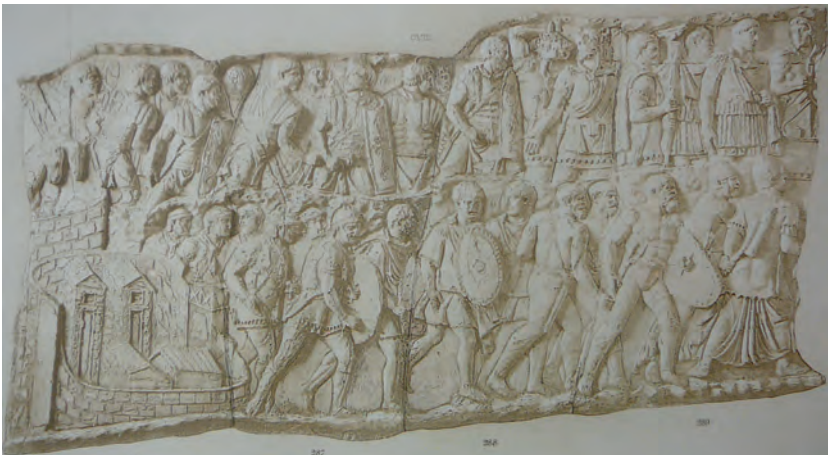
Ex omnibus gentibus Danubii accolis, Trajano ibidem praesente, Daci insolentissime se gesserant; aerarium Romanum exacta annua a Domitiano stipulata pecunia exhauriebant, copias augebant, animos in dies magis magisque efferebant. Hos igitur ante omnes bello adgrediendos, superbiamque eorum frangendam esse, Trajanus apud se constituit. Anno igitur u.c. 853 post natalem suum mensem, hoc est Septembrem (quo Plinius in consulem suffectus est), Roma cum exercitu movit.

Audito ejus profectionis rumore Decebalus exhorruit; probe enim noverat, se prius non Romanos, sed Domitianum vicisse; nunc autem sibi bellum fore cum populo Romano et Trajano Imperatore, qui justitia, fortitudine, morumque integritate excelleret, et quem ab illo adhuc tempore, quo Germaniae praefuit, reverebatur.

Hiemem in Mysia transegisse Trajanum probabile est, excubante ad Danubium milite Romano. Adveniente autem vere 854, exercitum navibus

transmisit in Dacos ultra Danubium, persolutisque in hostili solo rebus divinis et haruspicibus consultis, in hostium regionem penetravit, silvis ubique caesis et castris contra inpraevisos hostium insultus munitis. Cum non longe abesset a Tapis, ubi barbari castra posuerant, fungus ingens ad eum adlatus est, in quo scriptum erat literis latinis: Burros sociosque omnes Trajanum hortari, ut domum reverteretur et pacem coleret. Ast Trajanus non attentis his sociorum monitis, pugnam cum Dacis conseruit, et capita hostium demessa in fronte castrorum palis infigi curavit. Accepta clade concussus haud tamen fractus Decebalus legatos quidem pro pace petenda misit, sed comatos, hoc est ordinis inferioris, quasi in contentum Trajani. Spretis itaque et reiectis illorum petitis persequitur Dacos, inque flumen agit, et equitatus quoque Romanus cum equitibus Dacis atque Sarmaticis praelia miscet, quorum posteriores toto corpore squammata lorica tecti sunt. Adest itaque altera Dacorum comatorum legatio, ast amplior numero, et uxoribus atque liberis pacem flendo rogantibus stipata. Sed neque hac audita, nova committuntur praelia, ex quibus utraque pars captivos abduxit. Dacos quidem captivos Romani inclusos tenebant; Romanos vero mulierculae Dacicae crudeliter tractabant, facibus eos in capite et humeris urendo. His ita gestis bruma silentium armis imposuit.

(Johann Christian von Engel, *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium*, II, 1, 2, Vindobonae, 1794)

1.2.2. *Alterum Traiani adversus Dacos bellum*

Decebalus

Decebali mors

Cum Trajanus rursus ad littus Danubii principio anni 857 venisset, occurrerunt ei Jazyges aliaeque gentes vicinae, a Decebalo bello pressae, expansis eum manibus excipientes, et deficientes etiam a Decebalo Daci. Transeundus iterum fuit Danubius ponte scaphis injecto, aut navibus; ast animadvertit providus Imperator, hostes in oppositam Istri ripam copias traducere, ut Romanos a tergo aggrederentur, pontem ligneum et naves cremarent, sicque recessum Romanorum impedirent. Metuebat quoque, ne Danubio frigore conglaciato, Romani, qui trans flumen essent, impune a hostibus vexarentur,

quandoquidem ex Mysia auxilia eisdem transmitti non possent. Maluit autem bellum hoc securius, quam celerius gerere, ac de ponte lapideo struendo cogitavit. Tantam itaque exercitus partem in Dacicum fluvii littus transire iussit, quanta sufficeret ad defendendum locum, ubi pons aedificandus erat; hunc in finem ad arcendos hostium impetus, castella cum turribus et fossis celeri opere structa sunt. Apollodoro Damasceno peritissimo architecto cura faciendi pontis demandata est; ipse Trajanus in Mysia durante opere substitit, ibique, cum et antea semper facilis esset accessu, tum vero id temporis propter belli necessitates cupienti cuivis adeundi et colloquendi potestatem fecit. Ejus enim erat indolis, ut propter rei militaris studium cetera non negligeret, sed multis in locis et saepe jus pro tribunali diceret.

(Engel, *id.*, II, 1, 3)

Decebalus, cum itaque armis rem male gereret, fraude et insidiis Trajanum e medio tollere statuit; parum autem abfuit, quin haec consilia optatum sortirentur effectum. Misit enim transfugas in Mysiam necem Trajani, qui, ut diximus, facilis accessu fuit, tentaturos; erravit tamen in eo, quod plures miserit, sicque consilium hoc tanto difficillius celatu reddiderit. Unus quippe illorum, quum suspicionem movisset, captus, vi tormentorum omnes insidias patefacere coactus est.

(Engel, *id.*, *ibid.*)

Momenta alterius belli Columnā Traianā picta

Progreditur exercitus, barbarorum auxiliis accitis, non uno agmine (80-82). Parant Romani intra munitiones commeatus (83). At hostes in castello suo trepidant (84); committitur pugna; pugnant barbari e locis editis et ex castellis (85-89); munitur locus a Romanis (90). Fit unus e barbaris Trajano supplex (91). Ab ipsis Dacis de salute sua desperantibus incenditur oppidum, alii venenum sumunt, alii se dedunt (92-95). Iterum alloquitur milites Trajanus, muniuntur loca; legati admissi (96-99) ut tamen re infecta eos dimissos esse putes; nam traiciunt Romani fluvium; Romani in munitione oppugnantur, barbari re infecta discedunt (100-102). Allocutio militum; laudantur milites; apportatur praeda, gaza Deceballi, quod suspicari licet (103); barbarus ipse sibi mortem consciscit una cum amicis (104); multi e barbaris se dedunt (105); parte alia equites Romani fugant equites Dacos (106, 107, 108); Deceballi caput recisus ostenditur (109); Barbari in montibus et castellis expugnati et capti; Aurora appicta (111) declarat victoriam sub ortum diei reportatam. Castella incensa, barbari seu sponte alia terras petentes, seu cum coniugibus, liberis et armentis alio migrare iussi (113-114).

(C. G. Heyne, consilarii regis M. Britanniae aulici et prof. Goetting, *Epistula ad Jo. Chr. Engel missa et Columnam Trajanam illustrans*)

1.2.3. *Dacia, Provincia Romana a Traiano constituta, ab Aureliano amissa*

Successit ei Ulpus Traianus [...]. Daciam, Decibalo victo, subegit, provincia trans Danubios facta in his agris, quos nunc Taifali ... habent; ea provincia decies centena millia passuum in circuitu tenet.

(Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, 8. 2. 1-2)

Defuncto Traiano, Aelius Hadrianus creatus est princeps ... et de Assyria ... revocavit exercitus Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur, propterea quod Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas; Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.

(Eutropius, *id.*, 8. 6. 1)

... Dacos autem post haec iam sub imperio suo Traianus, Deceballo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia, in provinciam redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator, evocatis exinde legionibus, in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iunxit.

(Iordanes, *Romana*, 217)

1.3. *Dacica vita.*

1.3.1. *Dacorum mores*

Mulierum castitas

*Illic matre carentibus
privignis mulier temperat innocens*

*nec dotata regit virum
coniux nec nitido fudit adultero;*

*dos est magna parentium
virtus et metuens alterius viri
certo foedere castitas
et peccare nefas aut pretium est mori.*

(Horatius, Carmina, 3. 24. 17-24)

Simplex vita, tamen non infelix

Omnes considera gentes in quibus Romana pax desinit, Germanos dico et quicquid circa Histrum vagarum gentium occursat: perpetua illos hiems, triste caelum premit, maligne solum sterile sustentat; imbrem culmo aut fronde defendunt, super durata glacie stagna persultant, in alimentum feras captant. Miseri tibi videntur? Nihil miserum est quod in naturam consuetudo perduxit; paulatim enim voluptati sunt quae necessitate coeperunt. Nulla illis domicilia nullaeque sedes sunt, nisi quas lassitudo in diem posuit; vilis et hic quaerendus manu victus, horrenda iniquitas caeli, intacta corpora: hoc quod tibi calamitas videtur, tot gentium vita est.

(Seneca, De Providentia, 4. 14)

Segnitiae ultio

Daci quoque suboles Getarum sunt, qui, cum, Orole rege, adversus Bastarnas male pugnassent, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere iussu regis cogebantur ministeriaque uxoribus, quae ipsis ante fieri solebant, facere. Neque haec ante mutata sunt quam ignominiam bello acceptam virtute delerent.

(Trogius Pompeius, M. Iuniani Iustini Epitoma
historiarum Philippicarum Pompei Trogi, 32. 3. 16)

Immortalitas. Feminae. Semina inebriantia

2.18. *Vna gens Thraces habitant, aliis aliisque praediti et nominibus, et moribus. Quidam feri sunt et paratissimi ad mortem, Getae utique. Id varia opinio perficit; alii redituras putant animas obeuntium, alii etsi non redeant, non exstingui tamen, sed ad beatiora transire, alii emori quidem, sed id melius esse quam vivere. Itaque lugentur apud quosdam puerperia natiqque deflentur, funera contra festa sunt, et veluti sacra cantu lusuque celebrantur.*

2.19. *Ne feminis quidem segnis animus est. Super mortuorum virorum corpora interfici simulque sepeliri votum eximium habent, et quia plures simul singulis nuptae sunt, cuius id sit decus apud iudicatuos magno certamine adfectant. Moribus datur estque maxime laetum, cum in hoc contenditur vincere.* 2.20. *Maerent aliae vocibus, et cum acerbissimis planctibus efferunt. At quibus consolari eas animus est, arma opesque ad rogos deferunt, paratique, ut dictitant, cum fato iacentis, si detur in manus, vel pacisci vel discernere [...] Nupturae virgines non a parentibus viris traduntur, sed publice aut locantur ducendae aut veneunt. Vtrum fiat ex specie et moribus causa est. Probae formosaeque in pretio sunt, ceteras qui habeant mercede quaeruntur. Vini usus quibusdam ignotus est: epulantibus tamen, ubi super ignes quos circumsident quaedam semina ingesta sunt, similis ebrietati hilaritas ex nidore contingit.*

(Pomponius Mela, *De Chorographia*, 2. 18-19 and 21)

Exemplum: canes et lupus

Scorylo, dux Dacorum, cum sciret dissociatum armis civilibus populum Romanum neque tamen sibi temptandum arbitraretur, quia externo bello posset concordia inter cives coalescere, duos canes in conspectu popularium commisit iisque acerrime inter se pugnantibus lupum ostendit, quem protinus canes omissa inter se ira adgressi sunt: quo exemplo prohibuit barbaros ab impetu Romanis profuturo.

(Frontinus, *Stratagema*, 1. 10. 4)

1.3.2. *Dacorum arma*

Inter reliqua arma arcui maxime fidebant; nam celeri equo insidentes, sagittas longe volantes singulari arte jaculabantur, unde etiam a Thucydide hippotoxótai appellantur, quasi ex equis sagittarii. Tela sua aut vipereo felle, seu cruore, aut belenio cuspidibus sagittarum circumsperso mortifera ac lurida reddebant. Neque etiam deerat culter, quem lateri vinctum quilibet eorum habuit haud absimilem falci (hárpe), quod quidem gladii genus incurvum Thracum inventio fuit nec dextera segnis erat ad infligenda vulnera.

(Engel, *id.*, I, 8, b)

*Hostis habens arcus imbutaque tela venenis
Saevus anhelanti moenia lustrat equo.*

(Ovidius, *Tristia*, 4. 1. 77-78)

1.3.3. *Vestitus et habitus*

Dacorum vestitus et habitus

Vestitus eorum, postquam relicta Haemi vicinia, ad septentrionale Danubii littus sese transtulissent, a Scytharum habitu haud abhorrebat. Braccis quidem et pellibus ita sese brumali tempore involuebant, ut de corpore sola paterent ora. Nec barbam nec comam resecare, multo minus cincinnis ornare curabant. Vox eis fera, trux vultus, uno verbo verissima Martis erant imago. Quo genere vestium tempore aestatis usi sint, haud liquet. Si Plinio fidem habeamus, Mares apud Sarmatas et (Dacos hoc est) Getas corpora sua, more Thracibus recepto inscribebant; unde fiebat, ut si Geta ex alia quoque gente uxorem duceret, ad quartam usque generationem quaedam originis Geticae notae in corpore propagarentur.

(Engel, *id.*, I, 8, c)

Daci, quales in columna, nummis etc. adparent

Caligis utebantur laxioribus, usque ad talos demissis, ut parum a braccis differrent, et calceis integros pedes tegentibus; tunica ad genua usque protensa, circa ventrem ligata; chlamyde pellicea, laxa, per fibulam aut nodum in sinistro humero corporis adplicata.

Feminae induebantur tunica manicata, sinuosa, ad talos usque defluente, in medio corpore cingulo adstricta; caput linteo pro lubitu circumvoluto, quod vitta ligabatur, et versus humeros vel dorsum pendebat, tectum fuit.

Negari quidem non potest, aliquam similitudinem inter habitum hunc Dacorum et hodiernorum Valachorum intercedere, qua observata nonnulli originem Valachorum Dacicam firmare conati sunt.

(Engel, *id.*, III, 1, 2)

1.3.4. Dacorum victus

*Campestres melius Scythae,
quorum plaustra vagas rite trabunt domos,
vivunt et rigidi Getae
immetata quibus iugera liberas*

*fruges et Cererem ferunt
nec cultura placet longior annua
defunctumque laboribus
aequali recreat sorte vicarius.*

(Horatius, *Carmina*, 3. 24. 9-16)

Fortes, asperi, propter frigidam regionem.

(Pseudacronis scholia in Horatium vetustiora. *Rigidi Getae*)

Quod ad victum attinet; ex Ovidio tenemus, illam saltem regionem, quam ille inter Getas incolebat, nec pomis foetam fuisse, nec uvis. Columella Getas nationibus illis nomadicis et galaktopótai adnumerat, quibus frumenti expertibus casei lactisque abundantia victum commodabat. Graecis tamen in medio Getarum positis colonis frumentum non in farinam conversum, sed obiter a feminis in mortario fractum alimentum praebebat. Itaque aestate beneficio gregum commode victitasse; hieme autem penuriae suae rapinis et expilationibus subvenisse videntur. Innuente tamen Horatio (Od. 3, 24) erant Getis aequae ac Scythibus agri nullis metis distincti, fruges in commune, nulli proprias ferentes; agros, quos per annum coluissent, relinquebant, et novos quaerebant, ut priores requiescerent, et in posterum etiam utiles essent.

(Engel, *id.*, I, 8, c)

1.4. Dacorum lingua

Plinius Caninio suo s.

Optime facis quod bellum Dacicum scribere paras. Nam quae tam recens, tam copiosa, tam lata, quae denique tam poetica et (quamquam in verissimis rebus) tam fabulosa materia? Dices immissa terris nova flumina, novos pontes fluminibus iniectos, insessa castris montium abrupta, pulsum regiā, pulsum etiam vitā regem nihil desperantem. Super haec, actos bis triumphos, quorum alter ex invicta gente primus, alter novissimus fuit. Una, sed maxima difficultas, quod haec aequare dicendo, arduum, immensum etiam tuo ingenio, quamquam altissime assurgat, et amplissimis operibus increseat. Non nullus et in illo labor, ut barbara et fera nomina, in primis regis ipsius, Graecis versibus non resultent. Sed nihil est quod non arte curaque, si non potest vinci, mitigetur. Praeterea, si datur Homero et mollia vocabula et Graeca ad lenitatem versus contrahere, extendere, inflectere, cur tibi similis audentia, praesertim non delicate, sed necessaria, negetur?

(C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistolae*, 8. 4. 1)

*In paucis extant Graecae uestigia linguae,
Haec quoque iam Getico barbara facta sono.
Vnus in hoc nemo est populo qui forte Latine
Quaelibet e medio reddere uerba queat.
Ille ego Romanus uates - ignoscite, Musae! -
Sarmatico cogor plurima more loqui.
Et pudet et fateor, iam desuetudine longa
Vix subeunt ipsi uerba Latina mihi.
Nec dubito quin sint et in hoc non pauca libello
Barbara: non hominis culpa, sed ista loci.*

(Ovidius, *Tristia*, 5, 7. 51-60)

*Exercent illi sociae commercia linguae:
Per gestum res est significanda mihi.
Barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli,
Et rident stolidi uerba Latina Getae;
Meque palam de me tuto male saepe loquuntur,
Forsitan obiciunt exiliumque mihi;
Vtque fit, in me aliquid, si quid dicentibus illis
Abnuerim quotiens adnuerimque, putant.
Adde quod iniustum rigido ius dicitur ense,
Dantur et in medio uulnera saepe foro.*

(Ovidius, *Tristia*, 5. 10. 35-45)

De lingua Getarum nullus aptior testis Ouidio audiri potest, qui eam, quamvis inassueto barbari soni timorem incuterent, assiduo usu ita didicit, ut laudes Augusti Getico sermone celebraverit, et Pyladis atque Orestis fata poëtice narrando, Getis lacrymas elicere potuerit; ut ita et lingua, et animus atque sensum Getarum haud inflexibilis fuisse appareat. Ad nos nullae hujus idiomatis reliquiae pervenerunt, praeter sequentia plantarum nomina Dacica seu Getica.

(Engel, *id.*, I, 8, e)

1.5. *Dacorum religio*

1.5.1. *Vetus religio*

Aufidius Modestus legisse se affirmabat hunc morem esse Dacorum, ut cum ad bella proficiscerentur, non prius rem capesserent, quam de Histro certum modum haurientes ore in modum sacri vini iurarent, non se ad patriae sedes regressuros nisi hostibus caesis; et idcirco Vergilium familiari sibi hypallage usum dixisse Histrum coniuratum apud quem Daci coniurare consuerunt.

(Servius, *Commentarii ad Georg.* 2. 497)

Ex heroum istorum (qui interdum honorifica ton ktistón vel ton dai-mónon compellatione sunt insigniti, numero erat, Herodoto potissimum teste, Zamolxis, natione Geta, homo servilis conditionis, in insulam Samum divenditus, Pythagoramque dominum nactus (Olympiade circiter 70). Hunc postquam per Aegyptum aliasque regiones iter facientem assidue comitatus fuisset, ex eoque multa inprimis de rebus coelestibus, sacrorum ritibus et Deorum cultu, ac de sublimiori illa contemplatione, tum alia ex Aegyptiis cognovisset, Jonicumque viuendi genus et mores liberaliores edoctus esset; reversus est in patriam, diues non scientiae tantum, sed pecuniarum etiam; ex quibus splendida domo exstructa, conuiuio praecipuos popularium excepit, interque conuiuandum de variis Philosophiae capitibus disserendo, et coelestium phaenomenorum eventus interdum praesagiendo, omnium in se admirationem convertit. Dum haec ageret, pergat Herodotus, popularibusque suis inter caetera opinionem de animorum immortalitate, vitaeque post mortem continuo cursu et beatis proborum sedibus probabilem reddere niteretur; interea subterraneum struxit aedificium, in quo triennium egit, deflentibus eum Getis atque desiderantibus. Quarto tamen anno rursus in conspectum se dedit, hocque facto dictis pondus et fidem conciliavit. His addit Strabo, Zamolxin principi Getarum persuasisse, ut se tanquam oraculorum divinorum interpretem collegam imperii adoptaret, et summum sacerdotem illius Dei,

qui apud Getas praecipuo loco habebatur, crearet; deinde nomen Dei eum assumpsisse, et loco quorum antroso et inaccessu se abdidisse, vitam ibi egisse, raro cum aliis, rege et famulis exceptis, collocutum, adque haec omnia regis auxilio usum fuisse, qui subditos multo audientiores dicto sibi senserat, edicta scilicet sua consilio Deorum promulganti. Hunc morem ad seriore[m] usque aetatem durasse, semper aliquo reperto, qui ita esset animatus, ut regi esset a consiliis, et a Getis Deus nominaretur, et montem sacrum incoleret; qualis egr. seriori tempore Dicenaeus fuit.

(Engel, *id.*, I, 5, b)

1.5.2. *Christiana religio*

205 *Nam simul terris animisque duri*
et sua Bessi nive duriores
nunc oves facti duce te gregantur
pacis in aulam.

210 *Quasque cervices dare servituti*
semper a bello indomiti negarunt,
nunc iugo veri Domini subactos
sternere gaudent.

241 *Avios saltus, iuga vasta lustras,*
dum viam quaeris, sterilemque silvam
mentis incultae superans in agros
vertis opimos.

249 *Et Getae currunt et uterque Dacus,*
qui colit terrae medio vel ille
divitis multo bove pilleatus
accola ripae.

(Paulinus Nolanus, *Carmen XVII,*
De reditu Nicetae sive De Dacia)

*Barbari discunt resonare Christum
corde Romano placidamque casti
vivere pacem.*

(*id.*, *ibid.*, vv. 262-264)

Non enim fertur praedicatum esse Evangelium apud omnes... Quid autem dicamus de Britannis, aut Germanis, qui sunt circa Oceanum, vel apud Barbaros Dacos et Sarmatos et Scythas, quorum plurimi nondum audierunt Evangelii verbum, audituri sunt autem in ipsa saeculi consummatione.

(Origenes, *Adversus Iudaeos*, Migne, *P.G.* XIII, col. 1655)

Scythiae frigora fervent calore fidei. Getarum rutilus et flavus exercitus ecclesiarum circumfert tentoria et ideo forsitan contra nos aequa pugnant acie, quia pari religione confidunt.

(Hieronymus, *Epist.* CVII, Migne, *P.L.* XXII, col. 870)

7. *Eras virgo Dei, eras sponsa Christi, eras templum Domini, eras habitaculum Spiritus Sancti. Et cum dico totiens "eras", necesse est totiens ingemescas: quia non es quae fuisti. Incedebas in ecclesia tamquam columba illa, de qua scriptum est: Pennae columbae deargentatae et posteriora dorsa eius in specie auri (Ps. LXVII, 14). Splendebas ut argentum, fulgebas ut aurum, cum sincera conscientia procedebas.*

8. *Quae est ista subita conversio? Quae repentina mutatio? De Dei virgine facta es corruptio Satanae, de sponsa Christi scortum execrabile, de habitaculo Spiritus Sancti tugurium diaboli, de templo Domini fanum immunditiae. Quae fueras ut stella radians in manu Domini, veluti de alto ruens caelo, lumen tuum extinctum.*

(Nicetas, episcopus de Remesiana, *Ad lapsam virginem libellus*,

6. 7 - opus dubium)

1.5.3. *Christiani Martyri*

In Ponto, civitate Tomis, trium fratrum Argaei, Narcissi et Marcellini pueri, qui sub Licinio principe inter tyrones comprehensus, cum nollet militare, caesus ad mortem, et diu in carcere maceratus atque in mare mersus, martyrium consummavit.

(*Acta sanctorum*, ASS, ian. I, 82)

Item [Tomis] Phil Episcopi: qui sub Licinio Caesare inter tyrones comprehensus, cum nollet militare, caesus ad mortem et diu in carcere maceratus et in cippo missus, deinde in mare demersus, martyrium consummavit. Cuius corpus ad littus delatum et a religiosis viris depositum magnis coruscat virtutibus.

(*Acta sanctorum*, ASS, ian. I, 134)

1.6. *Provinciae incolarum vita privata*

Militum transmutatio

D. M. Aurelius Saza centenarius. Pelece. Hic iacio, qui vixi annis quinquaginta et militavi annis XXX et sum natus in provincia Dacia et militavi inter ecuites catafractarios Pictavensis succura Romani propositi. Aurelia Piactu coniux, qui posit titulo benemerenti caro mar(i)t[is] suo. Resta viator et lege titulo nestro: dunc leces et perausas.

(C.I.L. III, 14406a, e Macedonia)

Dacus miles fit body guard

Resta viator e lege. Fl. Marcus protector, natus in Dacia provincia in vico Valentiniano, militavit in v[e]xillatione Fesianesa annis XXIII, unde factus protector, ide(m)qui militavit in scola protectoru[m] annis [q]uin[que] qui petivit sibi memoriam fieri de proprio ...

(C.I.L. III, 371, e Cyzico)

Emptio servae puellae

Maximus Batonis puellam nomine Passiam, sive ea quo alio nomine est, annorum circiter p(lus) m(inus) sex, empta sportellaria, emit mancipioque accepit de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti[o], Ú ducentis quinque. Iam puellam sanam esse a furtis noxisque solutam, fugitivam erronem non esse praestari. Quot si quis eam puellam partemve quam ex eo quis evicerit, quominus Maximum Batonis quove ea res pertinebit habere possidereque recte liceat, tum quanti ea puella empta est, tam pecuniam et alterum tantum dari fide rogavit Maximus Batonis, fide promisit Dasius Verzonis Pirusta ex Kaviereti. ...

Actum Karto XVI K(alendas) Apriles Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Bruttio Praesente II co(n)s(ulibus).

(Tabula cerata, C.I.L. III, p. 937, VI = Inscr. Dac. Rom. I, 36; a. Chr. 139, ex Alburno Maiore)

2. Tres provinciae: valachia, moldavia, transsilvania

Recentioribus saeculis

2.1. Michaelis, Voivodae trium provinciarum, cum Europaeis primoribus colligationes

2.1.2. Fidelitatis erga Imperatorem Rodolphum II^{um} (1552-1611)

Professio Michaelis Voivodae.

1599 december 15, Alba Iulia

Sacratissima Caesarea ac Regia Maiestas, Domine, Domine clementissime
Quantum ego victoriae Sacrae Caesarae Regiaeque Maiestatis Vestrae vindicatis per me tot iniurijs et contra rebelles Transylvuanos successibus gratulor, tanto maiorem animo voluptatem capio, quod operam,

studium, fidem, constantiamque meam Maiestati Vestrae Caesaræae probari et clementer accipi intelligo. Quam ego sicuti hactenus, ita in posterum quoque non alio, quam ad Reipublicæ Christianæ commodum, Augustissimæ Domus Austriacæ splendorem et gloriam dilatandosque Imperij Christiani fines conferam, certus, clementiam Sacrææ Caesarææ Maiestatis Vestrae ad promouendos conatus meos nunquam mihi defuturam. Eoque nomine Maiestati Vestrae Caesarææ ac Regiæ humiliter supplico, ut de fide, integritate, et constantia mea tantum sibi gratiose polliceatur, quantum ab eo praestari potest, qui incolumitatem, fortunas, liberos, vitam denique ipsam pro Republica Christiana, Maiestatis Vestrae et inclytæ Domus Austriacæ gloria, in discrimen adducere non dubitet. Legatos meos proximis diebus ad Sacram Maiestatem Vestram expediui, pro gratiosa Maiestatis Vestrae resolutione cognoscenda, quid de me liberisque meis, deque rebus Transsylvanicis statuendum censuerit. [...]

Humilis Seruitor

2.1.2. Pro unitate trium provinciarum et pro salute suae familiae Michael Voivoda auxilium Imperatoris Rodolphi IIⁱ petit

1601 ianuarius 12, Viena

Sacratissima Caesarea ac Regia Maiestas, Domine, domine mihi semper clementissime [...]

Id ego mature praesentiens prouincia mea per hostes meos exturbatus, personaliter ad Sacram Maiestatem Vestram uti omnium afflictorum et fideliter seruientium asylum coram Sacratissima Maiestate Vestra Domino meo clementissimo me sistere et acta omnia quemadmodum patrata fuerunt, viua voce etiam fideliter et humilime enarrare, iam antea statueram. Quod et facturus sum sponte et libere, et coram justissimo tribunali Sacratissimæ Maiestatis Vestrae comparebo, et cui omni fidelitate et obedientia deuinctus sum, eidem caput meum submittam, ut, si reus fuero debitam poenam luam, sin autem insons fuero Sacratissimæ Maiestatis Vestrae gratiam et clementiam promerear, et efficiam ne

istae tres prouinciae ab obedientia et fidelitate Sacratissimae Maiestatis Vestrae atque fratrum Sacratissimae Maiestatis Vestrae ulla ratione auellantur, vel uero Turcico furore sese contaminent - cum autem ego coniugem, filium et filiam Transiluanis obsides pro mea constanti fidelitate dederim, et quantum inaudio, periculum et discrimen vitae illis inter Transiluanos immineat, supplico humillime dignetur Sacratissima Maiestas Vestra, Dominus meus clementissimus, ipsis de salute et permansione benignissime prospicere. [...]

*Sacratissimae Maiestatis Vestrae Humilis et perpetuus seruator,
Subditus et fidelis,
Io Michaël Voiuoda*

2.1.3. Papae Clementis octavi exhortatio ad ecclesiam catholicam venerandam

1600 aprilis 29, Roma

Dilecto filio Nobili uiro Michaeli Principi Valachiae

Clemens papa VIII^s,

Dilecte fili, nobilis vir salutem et Apostolicam benedictionem.

Litterae quas Nobilitas Tua superiori februario Mense ineunte ad nos dedit et quibus praeclarum studium ostendis Christianae Reipublicae adiuuandae aduersus communes et immanissimos hostes Turcas sane gratae nobis fuerunt et eam quam prae te fers, animi magnitudinem et constanciam plurimam commendamus ac multo certe gratiores nobis aduenissent eadem litterae tuae; si illud de te nobis nuntiassent, quod ex propensa erga te uoluntate iam pridem auide expetimus atque optamus nimirum quod optimo consilio statuisses quouis schismate et quibusvis erroribus reiectis venire corde perfecto ad unitatem catholicae atque Apostolicae ecclesiae cui pater misericordiarum Deus, humilitatem nostram praesidere uoluit, qui meritis licet imparibus locum et auctoritatem tenemus Beatissimi Apostolorum Principis Petri quem Christus Dominus uniuersae ecclesiae suae caput et omnium ouium

suarum pastorem et doctorem summum constituit et nos certe sperare hos iuuat et delectat fore ut Dei benignitate te ipse nobis adiungas in vinculo unitatis fidei et glutino caritatis, in una spe uocationis nostrae ut sis membrum militantis ecclesiae et portio corporis nostri et filius noster uere in Christo dilectus, sicut ceteri sunt catholici Principes qui ecclesiam Romanam, omnium ecclesiarum matrem et magistram agnoscunt et uenerantur. ...

(Papa Clemens VIII, Pastor 1592-1605)

2.2. Cantemiri Descriptio Moldaviae

2.2.1. Indolis Moldavae critica descriptio

Candide fatemur, in Moldavorum moribus, praeter orthodoxam fidem et hospitalitatem, vix nos invenire quod laudare merito possemus. Quaecunque reliquis mortalibus familiaria sunt vitia, si non semper in excessu, certe tamen non in defectu Moldavos tenent: virtutes contra raras, et cum recta disciplina virtutumque destituantur exercitio, vix quenuquam virtutibus elucentem inuenies, nisi quem singularis adiuverit naturae benignitas. Arrogantia et superbia mater illis et soror est: si generosum equum et arma praestantiora possidet Moldavus, se superiorem putabit neminem: nec cum Deo pugnare, si casus ita ferret, recusabit. Universim procaces sunt, et ad lites ciendas faciles, statim tamen remittunt animos, et adversae parti conciliantur. Monomachiae apud illos inauditum nomen. Rustici a verbis raro ad arma descendunt, sed baculis, fustibus et pugnis liberiora sodalium ora compescunt; idem et milites faciunt, infrequentius a verberibus ad arma deveniunt, eamque audaciam, si quando acciderit, severissimis poenis expiare debent.

Iocosi sunt et hilares, cor non longe ab ore remotum habent, sed ut inimicitiae facile obliviscuntur, ita etiam neque amicitiae longam conservant memoriam. Ebrietatem neque horrent, neque deperiunt; in deliciis

tamen habent, ab hora diei sexta usque ad tertiam noctis, nonnunquam etiam ad diluculum longa protrahere convivia, largoque ad vomitum usque se ingurgitare mero. Neque tamen id quotidie facere solent, sed tantum diebus festis, aut ingruentibus hybernis tempestatibus, cum frigus intra conclavium parietes incolas concludit, et membra vino calefacere suadet. Crematum non amant, nisi milites, reliqui non nisi unicam, eamque parvam phyalam ante prandium ebibunt. Vini in inferiori praesertim Moldavia et Valachiae confiniis sunt amantiores.

(Demetrius Cantemirius, *Descriptio Moldaviae*, 1714, Pars secunda, caput XVII - *De Moldavorum moribus*)

2.2.2. Moldavorum specialis saltatio

Chori moldavici longe quam inter caeteras gentes alia est ratio. Non enim bini vel quaterni saltant, ut Galli Polonive, sed plures simul personae vel circulum vel longam seriem componunt, neque id facile nisi in nuptiis. Quod si omnes manibus inter se iunctis per circulum saltent, ac pari et composito passu a dextra in sinistram moventur, Chora dicitur: quod si autem in longam seriem dispositi, coniunctis licet manibus, ita tamen, ut extrema libera remaneant, per diversas flexiones rotentur, id polonico vocabulo Dancz insignire consueverunt.

In nuptiis, antequam sacerdotalis benedictio desponsatos coniungat, in aulis et plateis saltari solenne est, idque duabus seriebus, virorum una, feminarum altera. [...]

Praeter ista saltus genera, quae in festivitibus locum habent, aliud est superstitiosius, quod ex impari saltatorum numero, septem, novem et undecim, debet componi. Caluczenii isti vocantur, et semel in anno congregantur, vestibus muliebribus induti: caput corona cingunt, e foliis absinthii plexa, et aliis interstincta floribus, vocem mentiuntur femineam, et ne dignosci possint, alba tela faciem contegunt.

Cuncti nudos in manibus gestant gladios, quibus illico transfodertur, quisquis plebeius faciei ipsorum tegmen detrahere auderet. Id enim

ipsis privilegium antiqua consuetudo concessit, adeo, ut neque in iudicio homicidii ea de causa accusari possint. Dux coetus vocatur staricza, secundus primicerius, cuius officium est, ut quod saltus genus staricza exerceri velit, exquirat, sociisque clam indicet, ne populus saltus nomen prius audiat, quam conspiciat oculis. Habent enim plusquam centum diversa metra, et ad ea compositos choros, nonnullos adeo artificiosos, ut qui saltant, vix terram tangere, sed quasi in aëre volare videantur. Ita per decem dies, qui Assumptionis Iesu Christi et Pentecostes ferias intercedunt, continuis laboribus exercentur, cunctaque oppida et pagos saltando currendove peragrunt. Intra illud tempus nunquam nisi sub tecto templi dormiunt, creduntque se, si in alio loco cubaverint, statim ab Aneraidibus, quas Frumosas vocant, vexatum iri. Porro, si qui Caluczanorum coetus alii in via obviam factus fuerit, pugnandum est utrique, debellati viam victoribus cedunt, compositisque pacis lebigus, per novennium se alteri coetui inferiores profiteri debent. In tali proelio si quis fuerit interemtus, nullum datur iudicium necne quis ille fuerit a iudice exquiritur.

(*id., ibid.*)

2.2.3. De caeremoniis, quas Moldavi in sponsalitiis, nuptiis et exequiis observant

Delineato Moldavorum ingenio et moribus, haud iniucundum erit lectori curioso, si eos ritus, quos in contrahendis sponsalitiis et nuptiis servat Moldavia, brevibus exponamus. Liberos suos elocant Moldavi iis aetatis annis, quibus per sacros canones coniugium iubetur. Virginem tamen maritum desiderare turpe habetur, et iuvenem uxorem quaerere, nunquam autem virginis parentes generum, provinciae usus introduxit. Quod si itaque alicui iuvenum puella placuerit, procos, quos illi corrupta e latina voce: peczitori vel petitores nominant, ad parentes dilectae mittit. [...]

Tum procorum princeps, qui starosta dicitur, oratiunculam parat, quam, quia ubique fere iisdem recitatur terminis, hic adscribere non

pigebit: „Maiores nostri proavi et atavi, cum venatum in sylvis quaerent, terram eam, quam hodie incolimus, invenerunt, in eaque nunc vivimus, et eius lacte et melle nutrimur et delectamur. Horum exemplo illectus nobilissimus dominus N.N., cum venatum in campis, sylvis et montibus inquireret, in cervam sive capreolam incidit, quae cum pudica honorisque sui tenax esset, neque conspectum sui illi largita est, sed fugam cepit, et in suas se abscondit latebras. Nos illius vestigiis institimus, illisque ducti in has aedes pervenimus: ideo opus est, ut hunc venatum, quem nostris laboribus et sudoribus desertis in locis invenimus, nobis aut extradatis, aut quorsum transierit, ostendatis”. His de suo addit orator, si quae alia allegorica et metaphorica ipsi ingenium suggerit. Parentes primo negant talem venatum in illorum aedes intrasse, erratum esse in vestigiis; forte in viciniis latere capreolam. Urgentibus procis, ut omnino ostendatur venatus, ancilla quaedam vetula, deformis, laciniis induta, educitur, et an ea cervam sit, quam persequerentur, interrogantur. Negant ac pernegant id proci, venatumque suum aiunt capillis fuisse aureis, oculis falconum, dentibus unionum in modum dispositis, labiis cerasa rubore superantibus, medio leonino, pectore anserino, collo cygneo, digitis cera glabrioribus, facie autem sole et luna splendidiore. Negantibus denuo parentibus talem apud se unquam apparuisse venatum, proci respondent, se sagacissimis uti canibus, qui ipsos nunquam fefellissent, eosque certissimis signis indicasse, desideratamque hic latere cervam. Tandem ubi vim et arma minitantur proci, parentes filiam educunt, prout patiuntur ipsorum vires, adornatam, quam visam illico proci cervam exoptatam esse pronunciant. Post vocatur sacerdos, aut, eo aliis curis detento, seniores e viciniis, quibus praesentibus annulos desponsati mutant. Hac ceremonia peracta, occultatur statim a parentibus virgo, paratumque sternitur convivium, e quo antequam discedant, praestitutus nuptiis dies dicitur. ...

(id., ibid., Caput XVIII - De ceremoniis, quas Moldavi in sponsalitiis et nuptiis observant)

Vita defunctis ea persolvunt iusta Moldavi, quae orientalis ecclesiae canonibus iubentur. Quam primum expiraverit, fervida aqua abluitur, et

antequam rigescant membra novis ac melioribus quas habuerit vestibus induitur atque ita feretro impositus in medio domus atrio collocatur. Neque tamen primo statim die terrae mandatur funus, sed ad tertiam usque lucem expectatur, ne forte animi deliquio correptus aegrotus, dum defuncti speciem refert, vivus sepeliatur. Ad exequias campanarum pulsu convocantur vicini, adstantibusque consanguineis dolorem mutuum testantur. Tandem constituta exequiis terrae inferendis die, tota congregatur vicinitas, auditoque sacro, praecedentibus sacerdotibus, consanguineis subsequentibus, funus in templum deducit, ac finitis ecclesiasticis ceremoniis, in aula aedis sacrae sepelit.

(*id., ibid., Caput XIX - De Moldavorum exequiis*)

2.2.4. De statu ecclesiastico Moldaviae

Quando autem desierit gentilis in Moldavia superstitio, eaque gens Christo nomen dederit, nullis evidentibus historicorum testimoniis potest demonstrari, tamen probabile est non nisi sub Constantini M. imperio publicum Christianae religionis cultum in Daciam fuisse introductum, sub Constantio enim Constantini M. filio utramque Daciam suum habuisse episcopum acta synodi Sardicae congregatae testantur, licet plures forte multo ante cruentis martyrum concionibus permoti Christi vexilla fuissent secuti.

Hodie tota gens se Christianam et orientalis ecclesiae membrum profitetur. De nullo fidei capite alienas fovet sententias, nihil omittit eorum, quae illa iniunxit, nihil agit, quae ea prohibuit. Haereticus aut haeresis, in Moldavia, nulla unquam apparuit, multo minus incrementa capere potuit, forte quod ea gens scholasticam theologiam, sophisticasque dialecticorum artes recipere noluerit, credideritque evangelii simplicitatem et S. S. Patrum doctrinam etiam sine schola ad animae salutem sufficere. Nulla alia sacra magis aversantur, quam Romana, licet subditi eorum, Hungari, fere omnes illis sint addicti, suumque episcopum Bacoviae habeant. Aiunt enim reliquas quidem haereses per se notas esse, eorumque

secessionem a vera ecclesia facile posse animadverti: Papistas vero (nam catholicos nesciunt, nisi orientalis ecclesiae alumnos) sub ovina pelle lupinam occultare indolem, Graecae ecclesiae asseclis aliquando confratrum, aliquando Schismaticorum et akefálon, quod caput ecclesiae visibile, papam, non venerentur, nonnunquam et haereticorum nomen tribuere, qua ratione fiat, ut rudis plebs vix verum a falso dignoscere, et ab eorum veneno cavere possit.

(id., ibid., Pars tertia, Caput I - De religione Moldavorum)

2.2.5. De venationibus principis

His incommodis edocti successores, talem ei exercitio modum statuere, ut neque nimis gravaretur colonus, neque iis deliciis privarentur principes. Quatuor nimirum per annum assignarunt tempora, totidem orientalis ecclesiae ieiuniis praevia, in quibus cuncti provinciae ordines, barones, milites, nobiles, cives, et mercatores venationi principis interesse deberent. Istis diebus aliquot millia rusticorum e pagis vicinis coguntur, et sylvas intrare, ferasque excitare iubentur.

In campis circumcirca sylvas obsident venatores, pars canibus venaticis stipati, pars retia tenentes, exterritumque rusticorum clamoribus venatum facili negotio intercipiunt. At ut excitetur diligentia venatorum, singulis feris suum a principe constitutum est donarium, leporem qui ceperit, bachszisz (ita enim turcico vocabulo munuscula ista appellant) viginti quinque asprorum accipit, qui vulpem sexaginta: aper uno imperiali, ursus aureo, dorcas octoginta aspris redimitur. Finita venatione, pura animalia, quae escae inserviunt, partim ad principis culinam deducuntur, partim inter barones aut militiae praefectos distribuuntur: impura, vulpes, lupi, ursi, feles sylvaticae, †hylaces, et si quae alia eiusmodi animantia Moldaviae montes alunt, peikis vel pedissequis principis cedunt, qui ex eorum coriis haud parvum lucrum sibi conciliant.

(id., ibid., Pars secunda, Caput IX - De venationibus principis)

2.3. Identitatis definitio. Latinitatis linguae Dacoromanae demonstratio...

2.3.1. ... *grammaticis argumentis*

Coniugationes Verborum Regularium in Lingua Daco-Romana sunt quatuor, sicut etiam in Latina. Primae coniugationis Infinitivus exit in ARE longum; Secundae, in ERE longum; Tertiae in ERE breve; Quartae in IRE longum.

(S. Micu-Klein, Gh. Șincai, *Elementa Linguae Daco-Romanae*, Vindobonae, 1780, Caput XII - *De Coniugatione Verborum Regularium*)

Quod Syntaxim Verborum Daco-Romanorum attinet, ea ferme coincidit cum Syntaxi Verborum Latinorum. Hoc tamen non obstante esto Regula:

1. *Omnia Verba volunt habere Nominativum expressum, aut tacitum. e.g. Eu am cântat lauda lui Dumnezeu, ego cecini laudem Deo.*

2. *Omnia Verba Activa regunt Accusativum. e.g. Cauți cartea, quaere librum. Ține lumina, tene lumen.*

3. *Verba, quae in Latina lingua Dativum regunt, eundem etiam in Daco-Romana habere volunt. e.g. Dă-mi apă să beau, da mihi aquam, ut bibam.*

4. *Quae Verba apud Latinos Genitivum regunt, apud Daco-Romanos regunt Ablativum cum praepositione De. e.g. Adă-ți aminte de mine, memineris mei. Nu-ți uita de mine, non obliviscaris mei.*

Nota. Haec Regula etiam Adjectivis, regentibus Genitivum apud Latinos, convenit, nam et illa apud nos regunt Ablativum cum Praepositione De. e.g. Plin de răutate, plenus reitatis. Poftitor de laudă, cupidus laudis.

9. *Verba, quae in lingua Latina Infinitivum postulant, eundem postulant etiam in Daco-Romana. e.g. Învață-l a vorbire, doce eum verba facere.*

(*id.*, *ibid.*, Caput III - *De Syntaxi Verborum*)

2.3.2. ... *lexicalibus argumentis*

. lume - *mundus*; cer - *caelum*; stele - *stellae*; aer - *aer*; vînt - *ventus*;
nor - *nubes*; ploaie - *pluvia*; țară - *terra*.

(*id.*, *Vocabularium Daco-Romanum et Latinum*, Vindobonae, 1782,
II - *De Mundo, de Elementis*.)

. vale - *vallis*; pășune - *pasuum*; rîpă - *ripa*; mormânt - *monumen-*
tum; arină - *arena*; pulbere - *pulvis*; mare - *mare*; rîu - *rivus*; fîntînă
- *fons*; puț - *puteus*; munte - *mons*; punte - *ponce*.

(*id.*, *ibid.*, III - *De Terra*)

. an - *annus*; lună - *mensis*; săptămână - *septimana*; zi - *dies*; noapte
- *nox*; astăzi - *hodie*; ieri - *beri*.

(*id.*, *ibid.*, IV - *De Tempore*)

. cap - *caput*; peri - *pili*; creier - *cerebrum*; frunte - *frons*; ochi
- *oculus*; tîmple - *tempora*; nas - *nasus*; nări - *nares*; ureche - *auri-*
cula; limbă - *lingua*; dinte - *dens*; măsea - *maxilla*; barbă - *barba*;
cerbice - *cervix*; umăr - *humerus*; braț - *brachium*; cot - *cubitus*;
deget - *digitus*; unghie - *unguis*; piept - *pectus*; sîn - *sinus*; coastă
- *costa*; os - *os* - *ossis*; picior - *pes*; sînge - *sanguis*; vine - *venae*;
beșica - *vesica*.

(*id.*, *ibid.*, V - *De Homine, et Partibus Hominis*)

. masă - *mensa*; armariu - *armarium*; scaun - *scamnum*; urceor -
urceolus; ac - *acus*; foarfeci - *forfices*.

(*id.*, *ibid.*, VIII - *De Necessariis in Domo*)

. rădăcină - *radix*; trunchi - *truncus*; ram - *ramus*; frunze - *frondes*; foaie - *folium*; pom - *pomum*; prună - *prunum*; nucă - *nux*; alună - *avellana*.

(*id.*, *ibid.*, XI - *De arboribus et Fructibus*)

. roșu - *ruber*; verde - *viridis*; vînăt - *glaucus* - *venetus*; negru - *niger*; alb - *albus*.

(*id.*, *ibid.*, XV - *De Coloribus*)

. cumnat - *cognatus*; părinți - *parentes*; tată - *pater*; mamă - *mater*; fiu - *filius*; fiică - *filia*; ginere - *gener*; noră - *nurus*; soacră - *socrus*; frate - *frater*; soră - *soror*; nepot - *nepos*; nepoată - *neptis*; însurat - *inuxoratus*.

(*id.*, *ibid.*, XVI - *De Consanguinitate et Affinitate*)

SPAIN

1. Antiquity

1.1. The area

From an early age the lands of Hispania captivated the peoples of Antiquity with their beauty and wealth. Many writers celebrated them, including Justin, whose eulogy to Hispania is one of the first in a long series (**text 1**), Pacatus, in his panegyric to the Emperor Theodosius (**text 2**), whose origins were Hispanic, and above all Isidore of Seville, to whom we owe the *laus Hispaniae*, perhaps the best known of all the eulogies that were written (**text 3**):

Text 1: Marcus Iunianus Iustinus 44. 1. 1-10

Marco Juniano JUSTINO (3rd/4th-4th/5th centuries) summarized the historiographical work of Cneo Pompeyo Trogo. In book XLIV he provides an extensive description of Hispania, its resources, its people and its history; this is the first of the five chapters that make up that book:

1.1. Hispania sicuti Europae terminos claudit, ita et huius operis finis futura est. 2. Hanc ueteres ab Hiberno amne primum Hiberiam, postea ab Hispalo Hispaniam cognominauerunt. 3. Haec inter Africam et Galliam posita Oceani freto et Pyrenaeis montibus clauditur. Sicut minor utraque

terra, ita utraque fertilior. 4. Nam neque ut Africa uiolento sole torretur, neque ut Gallia adsiduis uentis fatigatur, sed media inter utramque hinc temperato calore, inde felicibus et tempestiuis imbribus in omnia frugum genera fecunda est, adeo ut non ipsis tantum incolis, uerum etiam Italiae urbiue Romanae cunctarum rerum abundantia sufficiat. 5. Hinc enim non frumenti tantum magna copia est, uerum et uini, mellis oleique. Nec ferri solum materia praecipua, sed et equorum pernices greges. 6. Sed nec summae tantum terrae laudanda bona, uerum et abstrusorum metallorum felices diuitiae. Iam lini spartique uis ingens, minii certe nulla feracior terra. 7. In hac cursus amnium non torrentes rapidique, ut noceant, sed lenes et uineis campisque inrigui, aestuariis quoque Oceani adfatim piscosi, plerique etiam diuites auro, quod in paludibus uebunt. 8. Vno tantum Pyrenaei montis dorso adbaeret Galliae, reliquis partibus undique in orbem mari cingitur. 9. Forma terrae prope quadrata, nisi quod artantibus freti litoribus in Pyrenaeum coit. Porro Pyrenaei montis spatium sexcenta milia passuum efficit. 10. Salubritas caeli per omnem Hispaniam aequalis, quia aeris spiritus nulla paludium graui nebula inficitur. Huc accedunt et marinae aerae undique uersus adsidui flatus, quibus omnem prouinciam penetrantibus euentilato terrestri spiritu praecipua hominibus sanitas redditur.

Text 2: Latinus Pacatus Drepanius, *Panegy. Theodos. Aug.* 4. 2-5

Latinus (or Latinius) PACATUS Drepanius (flourished at the end of the 4th century) was the author of a famous panegyric in honor of the Emperor Theodosius I, read publicly in Rome in 389; it contains a eulogy to Hispania, birthplace of the Emperor:

(2) Nam primum tibi mater Hispania est, terris omnibus terra felicio, cui excolendae atque adeo ditandae impensius quam ceteris gentibus supremus ille rerum fabricator indulisit. (3) Quae nec austrinis obnoxia aestibus nec arctois subiecta frigoribus media fouetur axis utriusque temperie, quae hinc Pyrenaei montibus, illinc oceani aestibus, inde

Tyrrheni maris litoribus coronata naturae sollertis ingenio uelut alter orbis includitur. (4) Adde tot egregias ciuitates, adde culta incultaque omnia uel fructibus plena uel gregibus, adde auriferorum, opes fluminum, adde radiantium metalla gemmarum. Scio fabulas poetarum auribus mulcendis repertas aliqua nonnullis gentibus attribuisse miracula. Quae, ut sint uera, sunt singula; nec iam excutio ueritatem. Sint, ut scribitur, Gargara prouentu laeta triticeo. Meuania memoretur armento, Campania censeatur monte Gaurano, Lydia praedicetur amne Pactolo; dum Hispaniae uni quidquid laudatur adsurgat. (5) Haec durissimos milites, haec expertissimos duces, haec facundissimos oratores, haec clarissimos uates parit, haec iudicum mater, haec principum est. Haec Traianum illum, haec deinceps Hadrianum misit imperio, huic te debet imperio. Cedat his terris terra Cretensis parui Iouis gloriata cunabulis et geminis Delos reptata numinibus et alumno Hercule nobiles Thebae. Fidem constare nescimus auditis: deum dedit Hispania quem uidemus.

Text 3: Isidorus Hispalensis, *Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Sueuorum*, Prologus siue Laudes Hispaniae:

1 Omnium terrarum, quaeque sunt ab occiduo usque ad Indos, pulcherrima es, o sacra, semperque felix principum, gentiumque mater Hispania. Jure tu nunc omnium regina prouinciarum, a qua non Occasus tantum, sed etiam Oriens lumina mutuat. Tu decus, atque ornamentum orbis, illustrior portio terrae: in qua gaudet multum ac largiter floret Geticae gentis gloriosa fecunditas.

2 Merito te omnium ubertate gignentium indulgentior natura ditauit. Tu baccis opima, uis proflua, messibus laeta, segete uestiris, oleis inumbraris, uite praetexeris. Tu florulenta campis, montibus frondua, piscosa littoribus. Tu sub mundi plaga gratissima sita, nec aestiuo solis ardore torreris, nec glaciali rigore tabescis, sed temperata coeli zona praecincta, zephyris felicibus enutriris. Quidquid enim arua fecundum, quidquid metalla pretiosum, quidquid animantia pulchrum et utile ferunt parturis. Nec illis amnibus posthabenda, quos clara speciosorum gregum fama nobilitat.

3 *Tibi cedit Alpheus equis, Clitumnus armentis, quanquam uolucres per spatia quadrigas olympicis sacer palmis Alpheus exerceat, et ingentes Clitumnus iuuenos capitolinis olim immolauerit uictimis. Tu nec Etruriae saltus uberior pabulorum requiris, nec lucos Molorchi palmarum plena miraris, nec equorum cursu tuorum eleis curribus inuidebis. Tu superfusus fecunda fluminibus, tu aurifluis fulua torrentibus. Tibi fons equi genitor. Tibi uellera indigenis fucata conchyliis ad rubores tyrios inardescunt. Tibi fulgurans inter obscura penitorum montium lapis jubare contiguo uicini solis accenditur.*

4 *Alumnis igitur, et gemmis diues et purpuris, rectoribus pariter et dotibus imperiorum fertilis, sic opulenta es principibus ornandis, ut beata pariendis. Iure itaque te jam pridem aurea Roma caput gentium concupiuit, et licet te sibimet eadem Romulea uirtus primum uictrix spoponderit, denuo tamen Gothorum florentissima gens post multiplices in orbe uictorias certatim rapuit et amaui, fruiturque hactenus inter regias infulas et oues largas, imperii felicitate securo.*

Alongside these global celebrations and enthusiasts of Hispania's glories, Latin writers left us many other descriptions, either of its geographical location in relation to other parts of the world, being aware of the remote position occupied by the Iberian Peninsula in the world they knew (**text 4**), or of some of its regions which were of particular interest to peoples newly arrived from overseas, such as the mythical kingdom of Tartesos (**text 5**). But such descriptions are not always the work of foreign writers arriving in the lands of Hispania; among the richest descriptions of some places those worthy of special attention include the many descriptions dedicated by the epigrammatist Martial to his homeland, Bílbilis (today Calatayud, in Aragon). He dedicated his verses to other places in his native Celtiberia, too, as well as to its treasures and most-distinguished sons (**texts 6-10**; and also X 104; XII 2, 3; 21, 1), all of them fueled by a patriotic, sincere, intense and moving love. It is the same love perceived in the epigram attributed to Seneca that evokes the city of Cordoba (**text 11**). There is nothing strange about Hispanic writers loving their

land, as other people from other places preferred theirs (**text 12**), but the lands of Hispania had, even at the end of the 4th century, some of the most attractive cities of the Empire: Hispalis (or Emerita, in another line of the manuscripted tradition of the poet Ausonio), Corduba, Tarraco and Bracara, according to the opinions of foreigners (**text 13**):

Text 4: Lucius Anneus Seneca, *Naturales Quaestiones* 1. pr.13. 2:

Quantum est enim, quod ab ultimis litoribus Hispaniae usque ad Indos iacet? Paucissimorum dierum spatium, si nauem suam ferat uentus.

Text 5: Rufus Festus Avienus, *Ora maritima* 223-265:

Tartessus
ager his adhaeret adluitque caespitem
Tartessus amnis. Inde tenditur iugum
Zephyro sacratum; denique arcis summitas
Zephyris uocata. Celsa sed ad fastigia
iugo eriguntur uerticis; multus tumor
conscendit auras et supersidens quasi
caligo semper nubilum condit caput.
Regio omnis inde maxime herboso solo est,
nebulosa iuge his incolis conuexa sunt,
coactus aer atque crassior dies
noctisque more ros frequens. Nulla, ut solet,
flabra inferuntur, nullus aethram discutit
superne uenti spiritus, pigra incumbat
caligo terras et solum late madet.
Zephyridos arcem siquis excedat rate
et inferatur gurgiti Nostri Maris,
flabris uebetur protinus Fauonii.

*Iugum inde rursus et sacrum Infernae deae
diuesque fanum, penetral abstrusi caui
adytumque caecum. Multa propter est palus
Etrephaea dicta. quin et Herbi ciuitas
stetisse fertur his locis prisca die,
quae proeliorum absumpta tempestatibus
famam atque nomen sola liquit caespiti.
At Hiberus inde manat amnis et locos
fecundat unda. Plurimi ex ipso ferunt
dictos Hiberos, non ab illo flumine,
quod inter inquietos Vasconas praelabitur.
Nam quicquid amnem gentis huius adiacet
occiduum ad axem, Hiberiam cognominant.
Pars porro eoa continet Tartessios
et Cilbicenos. Cartare post insula est
eamque pridem, influxe satis est fides,
tenuere Cempsi. Proximorum postea
pulsu duello, uaria quaesitum loca
se protulere. Cassius inde mons tumet.
et Graia ab ipso lingua Cassiterum prius
stannum uocauit. Inde fani est prominens,
et, quae uetustum Graeciae nomen tenet,
Gerontis arx est eminus, namque ex ea
Geryona quondam nuncupatum accepimus.
Hic ora late sunt sinus Tartessii.*

Text 6: Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata* 4.55:

*Luci, gloria temporum tuorum,
qui Caium ueterem Tagumque nostrum
Arpis cedere non sinis disertis:
Argiuas generatus inter urbes
Thebas carmine cantet aut Mycenae,*

*aut claram Rhodon aut libidinosae
 Ledaean Lacedaemonos palaestras:
 nos Celtis genitos et ex Hiberis
 nostrae nomina duriora terrae
 grato non pudeat referre uersu:
 saeuo Bilbilin optimam metallo,
 quae uincit Chalybasque Noricosque,
 et ferro Plateam suo sonantem,
 quam fluctu tenui, sed inquieto
 armorum Salo temperator ambit,
 tutelamque chorosque Rixamarum,
 et conuiuia festa Carduarum,
 et textis Peterin rosis rubentem,
 atque antiqua patrum theatra Rigas,
 et certos iaculo leui Silaos,
 Turgontique lacus Turasiaeque,
 et paruae uada pura Tuetonissae,
 et sanctum Buradonis ilicetum,
 per quod uel piger ambulat uiator,
 et quae fortibus excolit iuuenis
 curuae Manlius arua Vatiuescae.
 Haec tam rustica, delicate lector,
 rides nomina? rideas licebit,
 haec tam rustica malo, quam Butuntos.*

Text 7: M. V. Martialis, *Epigrammata* 10. 96. 1-6:

*Saepe loquar nimium gentes quod, Auite, remotas
 miraris, Latia factus in urbe senex;
 auriferumque Tagum sitiam patriumque Salonem
 et repetam saturae sordida rura casae.
 Illa placet tellus in qua res parua beatum
 me facit et tenues luxuriantur opes...*

Text 8: M. V. Martialis, *Epigrammata* 1. 49:

*Vir Celtiberis non tacende gentibus
nostraeque laus Hispaniae,
uidebis altam, Liciniane, Bilbilin,
equis et armis nobilem,
senemque Caium niuibus, et fractis sacrum
Vadaueronem montibus,
et delicati dulce Boterdi nemus,
Pomona quod felix amat.
Tepidi natabis lene Congedi uadum
mollesque Nympharum lacus,
quibus remissum corpus adstringes breui
Salone, qui ferrum gelat.
Praestabit illic ipsa figendas prope
Voberca prandenti feras.
Aestus serenos aureo franges Tago
obscurus umbris arborum;
auidam rigens Dercenna placabit sitim
et Nutha, quae uincit niues.
At cum December canus et bruma impotens
Aquilone rauco mugiet,
aprica repetes Tarraconis litora
tuamque Laletaniam.
Ibi inligatas mollibus dammas plagis
mactabis et uernas apros
leporemque forti callidum rumpes equo,
ceruos relinques uilico.
Vicina in ipsum silua descendet focum
infante cinctum sordido.
Vocabitur uenator et ueniet tibi
conuiuia clamatus prope.
Lunata nusquam pellis et nusquam toga
olidaeque uestes murice;*

*procul horridus Liburnus et querulus cliens,
imperia uiduarum procul;
non rumpet altum pallidus somnum reus,
sed mane totum dormies.
Mereatur alius grande et insanum sophos:
miserere tu felicium
ueroque fruere non superbus gaudio,
dum Sura laudatur tuus.
Non inpudenter uita quod relicum est petit,
cum fama quod satis est habet.*

Text 9: M. V. Martialis, *Epigrammata* 10. 103:

*Municipes Augusta mihi quos Bilbilis acri
monte creat, rapidis quem Salo cingit aquis,
ecquid laeta iuuat uestri uos gloria uatis?
nam decus et nomen famaue uestra sumus,
nec sua plus debet tenui uerona Catullo
meque uelit dici non minus illa suum.
Quattuor accessit tricesima messibus aestas,
ut sine me Cereri rustica liba datis,
moenia dum colimus dominae pulcherrima Romae:
mutauere meas Itala regna comas.
Excipitis placida reducem si mente, uenimus;
aspera si geritis corda, redire licet.*

Text 10: M. V. Martialis, *Epigrammata* 10. 61:

*In Tartesiadis domus est notissima terris,
qua diues placidum Corduba Baetin amat,
uelleri natiuo pallent ubi flaua metallo
et linit Hesperium brattea uiua pecus.*

*Aedibus in mediis totos amplexa penates
stat platanus densis Caesariana comis,
hospitis inuicti posuit quam dextera felix,
coepit et ex illa crescere uirga manu.
Auctorem dominumque nemus sentire uidetur:
sic uiret et ramis sidera celsa petit.
Saepe sub hac madidi luserunt arbore Fauni,
terrui et tacitam fistula sera domum;
dumque fugit solos nocturnum Pana per agros,
saepe sub hac latuit rustica fronde Dryas.
Atque oluere lares commissatore Lyaeo,
creuit et effuso laetior umbra mero;
hesternisque rubens deiecta est herba coronis,
atque suas potuit dicere nemo rosas.
O dilecta deis, o magni Caesaris arbor,
ne metuas ferrum sacrilegosque focos.
Perpetuos sperare licet tibi frondis honores:
non Pompeianae te posuere manus.*

Text 11: PsSeneca, *Epigramma* 19:

De se ad patriam

*Corduba, solue comas et tristes indue uultus,
inalacrimans cineri munera mitte meo.
Nunc longiqua tuum deplora, Corduba, uatem,
Corduba non alio tempore maesta magis:
tempore non illo, quo uersis uiribus orbis
incubuit belli tota ruina tibi,
cum geminis oppressa malis utrimque peribas
et tibi Pompeius, Caesar et hostis erat;
tempore non illo, quo ter tibi funera centum
heu nox una dedit, quae tibi summa fluit;
non, Lusitanus quateret cum moenia lato,*

*figeret et portas lancea torta tuas.
Ille tuus quondam magnus, tua gloria, cuius
infigor scopulo: Corduba, solue comas!
Set gratare tibi, quod te natura supremo
addidit Oceano: tardius ista doles!*

Text 12: Decimus Magnus Ausonius, *Epist.* 29. 50-59:

*Vertisti, Pauline, tuos dulcissime mores?
Vasconis hoc saltus et ninguida Pyrenaei
hospitia et nostri facit hoc obliuio caeli?
Imprecer ex merito quid non tibi, Hiberia tellus!
Te populent Poeni, te perfidus Hannibal urat;
te belli sdem repetat Sertorius exul.
Ergo meum patriaeque decus columenque senati
Birbilis aut haerens scopulis Calagorris habebit,
aut quae deiectis iuga per scruposa ruinis
arida torrentem Sicorim despectat Hilerda?*

Text 13: D. M. Ausonius, *Ordo urbium nobilium* 14:

*Clara mihi post has memorabere nomen Hiberum,
Hispalis [uel Emerita], aequoreus quam praeterlabitur amnis,
submittit cui tota suos Hispania fasces.
Corduba non, non arce potens tibi Tarraco certat
quaeque sinu pelagi iactat se Bracara diues.*

1.2. The people

The Romans found in the Peninsula very diverse peoples of different origins (**text 14**), cultures and languages, fact which gave rise to the stereotyped forming of their characters and habits, with their

bellicose nature, loyalty, sense of friendship and pride standing out (**texts 15-18**). While the Mediterranean coast was inhabited by the Iberians – that had a remarkable degree of cultural development and spoke a language whose origin is still under discussion – the centre of the peninsula was the territory of Celtiberian tribes, a people in whom the Iberian blood, language and culture had mingled with those of the Celts, who had settled in the northwest. Nevertheless, the Celtiberians and Celts both enjoyed a significantly lower degree of social and cultural development (**texts 19-21**). To these populations must be added the presence of the Vascons in northern Peninsula, another ethnic group of mysterious origins, as well as the Greek and Punic settlers, who preferred coastal areas. Finally, in the southwest, that is to say in the southern part of what is now Portugal and in much of Andalusia, there were Turdetani settlements, whose relationship with the ancient mythical kingdom of Tartesos, on the one hand, and with the Iberians on the other remains yet to be established with certainty (**text 22**). All these peoples, who fiercely resisted the Roman presence for two centuries, were already highly integrated and Romanized by the 1st century A.D., and their languages – with the exception of Basque – had been gradually disappearing (**text 23**), leaving behind only a few vague traces in the Latin language itself, and above all in the Peninsular's toponymy. Relating to this there is an interesting anecdote about the admiration of some Hispanics towards the *Ab urbe condita* of Titus Livius at the end of the 1st century B.C. (**text 24**):

Text 14: Plinius Maior, *Naturalis Historia* 3. 8 (see also Sal. *Jug.* 18. 3 on the arrival in Hispania of Persians betrayed by Hercules):

In uniuersam Hispaniam M. Varro peruenisse Hiberos et Persas et Phoenicas Celtasque et Poenos tradit. Lusum enim Liberi patris aut lysam cum eo bacchantium nomen dedisse Lusitaniae et Pana praefectum eius uniuersae.

Text 15: Valerius Maximus 2. 6. 11 (cf. Cic. *Tusc.* 2. 65):

Auara et feneratoria Gallorum philosophia, alacris et fortis Cimbrorum et Celtiberorum, qui in acie gaudio exultabant tamquam gloriose et feliciter uita excessuri, lamentabantur in morbo quasi turpiter et miserabiliter perituri. Celtiberi etiam nefas esse ducebant proelio superesse, cum is occidisset, pro cuius salute spiritum deuorauerant.

Text 16: Val. Max. 2. 6. 14:

Protrabe in medium Cimbricam audaciam, adice Celtibericam fidem.

Text 17: M. V. Martialis, *Epigrammata* 10. 13:

*Ducit ad auriferas quod me Salo Celtiber oras,
pendula quod patriae uisere tecta libet,
tu mihi simplicibus, Mani, dilectus ab annis
et praetextata cultus amicitia,
tu facis; in terris quo non est alter Hiberis
dulcior et uero dignus amore magis.
Tecum ego uel sicci Gaetula mapalia Poeni
et poteram Scythicas hospes amare casas.
Si tibi mens eadem, si nostri mutua cura est,
in quocumque loco Roma duobus erit.*

Text 18: Iulius Firmicus Maternus, *Math.* 1. 2. 3:

Hispani (sc. fiunt) elata iactantiae animositate praeposteri.

Text 19: Caius Valerius Catullus 37. 17-20:

*Tu praeter omnes une de capillatis,
Cuniculosae Celtiberiae fili,
Egnati, opaca quem bonum facit barba
Et dens Hibera defricatus urina.*

Text 20: C. V. Catullus 39:

*Egnatius, quod candidos habet dentes,
renidet usque quaque. si ad rei uentum est
subsellium, cum orator excitat fletum,
renidet ille; si ad pii rogum fili
lugetur, orba cum flet unicum mater,
renidet ille. quidquid est, ubicumque est,
quodcumque agit, renidet: hunc habet morbum,
neque elegantem, ut arbitror, neque urbanum.
quare monendum est te mihi, bone Egnati.
si urbanus esses aut Sabinus aut Tiburs
aut pinguis umber aut obesus Etruscus
aut Lanuvinus ater atque dentatus
aut Transpadanus, ut meos quoque attingam,
aut quilubet, qui puriter lauit dentes,
tamen renidere usque quaque te nollem:
nam risu inepto res ineptior nulla est.
nunc Celtiber es: Celtiberia in terra,
quod quisque minxit, hoc sibi solet mane
dentem atque russam defricare gingiuam,
ut quo iste uester expolitior dens est,
hoc te amplius bibisse praedicet loti.*

Text 21: Titus Silius Italicus 3. 326-331:

*Cantaber ante omnis, hiemisque aestusque famisque
inuictus palmamque ex omni ferre labore.
Mirus amor populo, cum pigra incanuit aetas,
imbelles iam dudum annos praeuertere fato
nec uitam sine Marti pati. Quippe omnis in armis
lucis causa uita, et damnatum uiuere paci.*

Text 22: M. V. Martialis, *Epigrammata* 3. 77:

*Nec mullus nec te delectat, Baetice, turdus,
nec lepus est umquam nec tibi gratus aper,
nec te liba iuuant nec sectae quadra placentae,
nec Libye mittit nec tibi Phasis aues:
Capparin et putri cepas hallece natantis
et pulpam dubio de petasone uoras,
teque iuuant gerres et pelle melandrya cana,
resinata bibis uina, Falerna fugis.
Nescio quod stomachi uitium secretius esse
suspikor: ut quid enim, Baetice, σαπροφαγείς?*

Text 23: Lucius Cornelius Tacitus, *Annales* 4. 45:

Isdem consulibus facinus atrox in citeriore Hispania admissum a quodam agresti nationis Termestinae. Is praetorem prouinciae L. Pisonem, pace incuriosum, ex improviso in itinere adortus uno uulnere in mortem adfecit; ac pernicitate equi profugus, postquam saltuosos locos attigerat, dimisso equo per derupta et auia sequentis frustratus est. Neque diu fefellit: nam presso ductoque per proximos pagos equo cuius foret cognitum. Et repertus cum tormentis edere conscios adigeretur, uoce magna sermone patrio frustra se interrogari clamitauit: adsisterent socii ac spectarent;

nullam uim tantam doloris fore ut ueritatem eliceret. Idemque cum postero ad quaestionem retraheretur, eo nisu proripuit se custodibus saxoque caput adflixit ut statim exanimaretur. Sed Piso Termestinatorum dolo caesus habetur; quippe pecunias e publico interceptas acrius quam ut tolerarent barbari cogebat.

Texto 24: Plinius Minor, Ep. 2. 3. 8:

Numquamne legisti Gaditanum quendam Titi Liui nomine gloriaque commotum ad uisendum eum ab ultimo terrarum orbe uenisse statimque, ut uiderat, abisse?

1.3. Historic events

The lands of Hispania were the stage of historical events of utmost importance for the future of the Roman State; it was here that the Second Punic War started, with its subsequent consequences so dangerous to Rome's own survival. The Roman presence in the Iberian Peninsula resulted directly from its confrontation with Carthage (**text 25**). Both powers were vying for supremacy in the western Mediterranean and had already fought one war in the middle of the 3rd century (264-241 B.C.). In 218 B.C. the confrontation erupted with the conquest of the city of Sagunto, on the Spanish eastern coast, by the Carthaginian general Hannibal (**text 26**). Rome, which was an ally of the Iberian town, decided to intervene to put an end to the Carthaginian domination in the Iberian Peninsula. The Scipio brothers landed in Tarragona (218 B.C.) with a powerful army and penetrated the territories dominated by their rivals. By then Hannibal had already crossed the Alps and was confronting the Romans on Italian soil. The Second Punic War ended in 205 B.C. after multiple misfortunes that jeopardized the survival of the Roman State itself: Hannibal was defeated at Zama and as a result Carthage lost its Hispanic possessions.

Rome decided to take advantage of the situation and attempted to turn the Iberian Peninsula into one of its dominions.

Nevertheless, the conquest of Hispania by Rome was not easy due to the fierce resistance of its indigenous peoples, which produced unforgettable moments of cruelty and hardness in the Roman imagination. The war against Viriato from 147 to 139 B.C., and the siege of Numancia in 133 B.C., for instance (**text 27**) – a Celtiberian city which heroically resisted the attack of Publius Cornelius Scipio, the victor of Carthage in the Third Punic War (**text 28**) – are some of the best-known episodes. It was a conquest that extended into two centuries (**text 29**), lasting until 19 B.C. when Emperor Augustus ended his confrontations with the Cantabrian and Asturian peoples:

Text 25: Gaius Velleius Paterculus 2. 38. 4:

In Hispaniam primi omnium duxere exercitus Cn. et P. Scipiones initio secundi belli Punici abhinc annos ducentos quinquaginta; inde uarie possessa et saepe amissa partibus, uniuersa ductu Augusti facta stipendiaria est.

Text 26: Titus Livius 21. 1-2:

[1] In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile quae unquam gesta sint me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginenses cum populo Romano gessere. Nam neque ualidiores opibus ullae inter se ciuitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum unquam uirium aut roboris fuit; et haud ignotas belli artes inter sese sed expertas primo Punico conferebant bello, et adeo uaria fortuna belli ancepsque Mars fuit ut propius periculum fuerint qui uicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt quam uiribus, Romanis indignantibus quod uictoribus uicti ultro inferrent arma, Poenis quod superbe

auareque crederent imperitatum uictis esse. Fama est etiam Hannibalem annorum ferme nouem, pueriliter blandientem patri Hamilcari ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum tactis sacris iure iurando adactum se cum primum posset hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus uirum Sicilia Sardiniaque amissae: nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito, interceptam.

[2] His anxius curis ita se Africo bello quod fuit sub recentem Romanam pacem per quinque annos, ita deinde nouem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit ut appareret maius eum quam quod gereret agitare in animo bellum et, si diutius uixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae inlaturos fuisse quae Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane uoluntate principum, in imperio positus. Is plura consilio quam ui gerens, hospitium magis regularum conciliandisque per amicitiam principum nouis gentibus quam bello aut armis rem Carthaginensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit; barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obruncauit; comprehensusque ab circumstantibus haud alio quam si euasisset uoltu, tormentis quoque cum laceraretur, eo fuit habitu oris ut superante laetitia dolores ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus renouauerat populus Romanus ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas seruaretur.

Text 27: Sen., *Epistulae Ad Lucilium* 66. 13:

Magnus Scipio, qui Numantiam cludit et comprimit cogitque inuictas manus in exitium ipsas suum uerti, magnus ille obsessorum

animus, qui scit non esse clusum, cui mors aperta est, et in complexu libertatis expirat.

Text 28: Marcus Tullius Cicero, *Oratio de Imperio Cn. Pompei* 60:

Non dicam duo bella maxima, Punicum atque Hispaniense, ab uno imperatore (sc. P. Cornelius Scipio) esse confecta duasque urbis potentissimas quae huic imperio maxime minitabantur, Carthaginem atque Numantiam, ab eodem Scipione esse deletas.

Text 29: Vel. Pat. 2. 90. 2:

Per annos ducentos in iis (sc. Hispaniis) multo mutoque ita certatum est sanguine, ut amissis populi Romani imperatoribus exercitibusque saepe contumelia, nonnunquam etiam periculum Romano inferretur imperio.

The fate of the Iberian Peninsula followed the same path as the rest of the Roman State, and therefore these lands witnessed important internal clashes, such as the Sertorian War (82-72 B.C.) and some episodes of the civil war between Caesar and Pompey (and their descendants). Lerida, on the banks of the Segre river (**text 30**), saw the beginning of hostilities between the two armies (49 B.C.), and Munda, a Baetican town, was the battlefield where the war ended (45 B.C.). Other dramatic events for the Roman State also had its repercussions in Hispania, including the crisis of 69 A.D. (**text 31**), the enduring crisis of the 3rd century and the spread of Christianity and its endless theological disputes (**text 32**).

Rome divided the Peninsular territories into two large provinces: Hispania Citerior, which included the lands north of the Ebro river and up to the Pyrenees, and Hispania Ulterior, which covered the rest of the peninsula. This province would be divided in Augustus' time into two others: Betica and Lusitania. But new partitions were soon made and thus in the 4th century Hispania had six different provinces: Tarraconensis,

Carthaginensis and Gallaecia (all born from the former Hispania Citerior),
Betica, Lusitania and Balearica:

Text 30: Caius Iulius Caesar, *De Bello Civili* 48-50:

[48] *Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac summas ripas fluminis superavit pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare, neque ei, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant neque multum a maturitate aberant; ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat; pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant. Qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consecrabantur; quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.*

[49] *At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.*

[50] *Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes; sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur. Quod illis prohibere*

erat facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

Text 31: Gaius Suetonius Tranquillus, *Galba* 9. 2:

Carthagine noua conuentum agens tumultuari Gallias comperit legato Aquitaniae auxilia implorante: superuenerunt et Vindicis litterae hortantis, ut humano generi assertorem ducemque se accomodaret, nec diu cunctatus condicionem partim metu partim spe recepit; nam et mandata Neronis de nece sua ad procuratores clam missa deprenderat et confirmabatur cum secundissimis auspiciis et omnibus uirginis honestae uaticinatione, tanto magis quod eadem illa carmina sacerdos Iouis Cluniae ex penetrali somnio monitus eruerat ante ducentos annos similiter a fatidica puella pronuntiata. Quorum carminum sententia erat oriturum quandoque ex Hispania principem dominumque rerum.

Text 32: Arnobius, *Aduers. nat.* 1. 16:

In Hispania, Gallia cur eodem tempore horum (sc. malorum) nihil natum est, cum innumeri uiuerent in his quoque prouinciis christiani?

1.4. The Romanization and resources of Hispania

Hispania's Romanization was a very intense process. While it began with Scipio's arrival, it accelerated in the 1st century B.C. thanks to the impetus given by Pompey, Caesar and finally Augustus. During the 1st and 2nd centuries A.D., the Romanization effects became even deeper and more definitive: numerous colonies and municipalities were founded, major public works were carried out (monuments to embellish the cities, construction of roads, ports, aqueducts, bridges, reservoirs, etc.), the use

of indigenous languages was abandoned in favour of Latin and Roman law was generally adopted. For its part, Hispania provided important economic resources to Rome (minerals, agricultural products and livestock, fish and salted products, manufactured articles, etc.) (**texts 33-51**), as well as human resources, and thus in the 1st century B.C. there were already Hispanic members in the Roman Senate (the Balbos of Cadiz). In the 1st century B.C. Latin writers of the same origin were abundant and renowned (the two Senecas, Lucanus, Columella, Martial, Quintilian, etc.) (**texts 51-57**). After a long period of decadence at the end of Antiquity, numerous Hispanic writers again put their talent at the service of a new religion, Christianity (Juvencus, Egeria, Prudentius, Osius, Gregory of Elvira, Pacianus of Barcelona, Priscillian, Hydatius, etc.) (**texts 58-59**).

A very important milestone that demonstrates how deep the Romanization of Hispania was is the Latinity Edict promulgated by Vespasian (circa 70 A.D.), about which we are told by Pliny (**text 60**). Thanks to it, the cities of Hispania would come to enjoy the same rights as the Italian ones. The Edict of Caracalla (212) finally granted Roman citizenship to all inhabitants of the Empire, thereby including all the inhabitants of Hispania.

But maybe the symbol of the Romanization of Hispania par excellence is that, at the end of the 1st century A.D., the Hispanic Trajan reached the Supreme Imperial Judiciary Power (98-117). After him other Hispanics would be entrusted with the same honour: Adrian (117-138) (**text 61**), Theodosius (379-395) and Maximus (383-388):

Text 33: Plin. Nat. 37. 203 (see texts 1-3 above on the *laudes Hispaniae*; see also Sil. Ital. I 228-238; Publius Annius Florus, for his part, praises the city of Tarragona):

Ab ea exceptis Indiae fabulosis proximum equidem duxerim Hispaniam, quacumque ambitur mari, quamquam squalidam ex parte, uerum, ubi gignit, feracem frugum, olei, uini, equorum metallorumque omnium generum, ad haec pari Gallia, uerum de ertis suis sparto uincit Hispania

et lapide speculari, pigmentorum etiam deliciis, laborum exercitatione, seruorum exercitio, corporum humanorum duritia, uehementia cordis.

Texto 34: Lucius Iunius Moderatus Columela, Praef. 20:

Itaque in hoc Latio et Saturnia terra, ubi di fructus agrorum progeniem suam docuerant, ibi nunc ad hastam locamus, ut nobis ex transmarinis prouinciis aduebatur frumentum, ne fame laboremus et uindemias condimus ex insulis Cycladibus ac regionibus Baeticis Gallicisque.

Texto 35: M. V. Catullus 12:

*Nam sudaria Saetaba ex Hiberis
Miserunt mihi muneri Fabullus
et Veranius: haec amem necesse est
et Veraniolum meum Fabullum.*

Text 36: Petronius Arbiter 66. 3:

*Sequens ferculum fuit scriblita frigida et super mel caldum infusum
excellente Hispanum.*

Text 37: Plin. Nat. 8. 166:

*In eadem Hispania Gallaica gens est et Asturica. Equini generis
his sunt quos celdones uocamus, minore forma appellatos asturcones
gignunt; quibus non uulgaris in cursu gradus, sed mollis alterno
crurum explicatu glomeratio, unde equis tolitim capere incursum
traditur arte.*

Text 38: Plin. Nat. 8. 217-218:

(217) Leporum generis sunt et quos Hispania cuniculos appellat, fecunditis innumerae famemque Baliarum insulis populatis messibus adferentes. (218) Certum est Baliaricos aduersus prouentum eorum auxilium militare a diuo Augusto petisse. Magna propter uenatum eum uiuerris gratia est. Iniciunt eas in specus qui sunt multifores in terra –unde et nomen animali- atque ita eiectos superne capiunt.

Text 39: Plin. Nat. 33. 77-78:

(77) Aurum arrugia quaesitum non coquitur, sed statim suum est. Inueniuntur ita massae, nec non in puteis, et denas excedentes libras; palagas, alii palacurnas, idem quod minutum est balucem uocant... (78) Vicena milia pondo ad hunc modum annis singulis Asturiam atque Callaeciam et Lusitaniam praestare quidam prodiderunt, ita ut plurimum Asturia gignat.

Texto 40: Plin. Nat. 33. 96:

[Argentum] reperitur in omnibus paene prouinciis, sed in Hispania pulcherrimum, id quod in sterili solo atque etiam montibus, et ubicumque una inuenta uena est, non procul inuenitur alia. Hoc quidem et in omni fere materia, unde metalla Graeci uidentur dixisse.

Text 41: Plin. Nat. 34. 149:

Metallorum omnium uena ferri largissima est. Cantabriae maritima parte, qua oceanus adluit, mons praealtus –incredibile dictu- totus ex ea materia est.

Text 42: Plin. Nat. 36. 160-161:

(160) Specularis uero, quoniam et hic lapidis nomen optinet, faciliore multo natura finditur in quamlibet tenues crustas. Hispania hunc tantum ceterior olim dabat, nec tota, sed intra C passum circa Segobrigam urbem, iam et Cypros et Cappadocia et Sicilia et nuper inuentum Africa, postferendos tamen omnes Hispaniae, Cappadocia amplissimos magnitudine, sed obscuros. (161) Sunt et in Bononiensi Italiae parte breues, macula complexu silicis alligati, quorum tamen appareat natura similis. Puteis in Hispania effoditur e profunda altitudine, nec non et saxo inclusus sub terra inuenitur extrahiturque aut exciditur, sed maiore ex parte fossili natura.

Text 43: M. V. Martialis, Epigrammata 5. 16. 7:

plurimus Hispanas mittet mihi nauta metretas

Text 44: M. V. Martialis, Epigrammata 10. 17. 3-4 (and 1. 49. 15; 10. 96. 3; 12. 2. 3):

*Accipe Callaicis quidquid fodit Astur in aruis,
aurea quidquid habet diuitis unda Tagi*

Text 45: M. V. Martialis, Epigrammata 12. 63, 1-5 (and 12. 65. 5; 98):

*Uncto Corduba laetior Venafro,
Histra nec minus absoluta testa,
albi quae superas oves Galaesi
nullo murice nec cruore mendax,
sed tinctis gregibus colore vivo...*

Text 46: Grattius 341-343:

*Ima Toletano praecingant ilia cultro
terribilemque manu uibrata falarica dextra
det sonitum et curuae rumpant non peruia falces.*

Text 47: Grattius 513-517:

*At tibi contra
Callaecis lustratur equis scruposa <Pyrene>
non tamen Hispano martem temptare m<inacem>
ausim: <in> mur<i>cibus uix ora tenacia ferr<is>
concedunt.*

Text 48: Marcus Anneus Lucanus, 3. 710:

Excussae Balearis tortor habenae

Text 49: M. V. Martialis, *Epigrammata* 5. 78. 26-28 (and 6. 71):

*nec de Gadibus improbis puellae
uibrabunt sine fine prurientes
lasciuos docili tremore lumbos*

Text 50: Decimus Iunius Iuuenalis 11. 162:

*Forsitan expectes ut Gaditana canoro
incipiunt prurire choro plausuque probatae
ad terram tremulo descendant cune puellae.*

Text 51: Plin. Nat. 5. 36:

Omnia (sc. In Cyrenaica) armis Romanis superata et a Cornelio Balbo triumphata, unius omnium curru externo et Quiritum iure donato; quippe Gadibus genito ciuitas Romana cum maiore Balbo patruo data est.

Text 52: Publius Papinius Statius, *Silv.* 2. 7. 24-35:

*Felix –heu nimis!– et beata tellus,
quae pronos Hyperionis meatus
summis Oceani uides in undis
stridoremque rotae cadentis audis,
quae Tritonide fertilis Athenas
unctis, Baetica, prouocas trapetis:
Lucanum potes imputare terris!
Hoc plus quam Senecam dedisse mundo
aut dulcem generasse Gallionem.
Attollat refluos in astra fontes
Graio nobilior Melete Baetis;
Baetin, Mantua, prouocare noli.*

Text 53: M. V. Martialis, *Epigrammata* 1.1:

*Hic est quem legis ille, quem requiris,
toto notus in orbe Martialis
argutis epigrammaton libellis:
cui, lector studiose, quod dedisti
uiuenti decus atque sentienti,
rari post cineres habent poetae.*

Text 54: M. V. Martialis, *Epigrammata* 1.61:

Verona docti syllabas amat uatis,

Text 57: Plinius Minor, 2. 21. 1-6:

(1) Audio Valerium Martialem decessisse et moleste fero. Erat homo ingeniosus, acutus, acer, et qui plurimum in scribendo et salis haberet et fellis nec candore minus. (2) Prosecutus eram uatico secedentem: dederam hoc amicitiae, dederam, etiam uersiculis, quos de me composuit. (3) Fuit moris antiquis eos, qui uel singulorum laudes uel urbium scripserant, aut honoribus aut pecunia ornare; nostris uero temporibus ut alia speciosa et egregia ita hos in primis exoleuit. (...) (6) Meritone eum, qui haec de me scripsit, et tunc dimisi amicissime et nunc ut amicissimum defunctum esse doleo? Dedit enim mihi, quantum maximum potuit, daturus amplius, si potuisset. Tametsi quid homini potest dari maius quam gloria et laus et aeternitas? At non erunt aeterna, quae scripsit; non erunt fortasse, ille tamen scripsit, tamquam essent futura.

Text 58: Isidor. De uiris illustr. 1:

Osius Cordubensis ciuitatis episcopus scripsit ad sororem de laude uirginitatis epistolam pulchro ac diserto comptam eloquio. In Sardicensi etiam concilio quamplurimas ipse edidit sententias. Hic autem post longum senium uetustatis, accersitus a Constantio principe minisque perterritus, metuens ne senex et diues damna rerum uel exilium pateretur, illico arrianae impietati consensit; cuius quidem uitam, ut meruit, confestim exitus crudelis finiuit. Nam post impiam, ut ait quidam, Osi praearicationem, dum sanctus Gregorius Eliberritanus episcopus in Cordubensi urbe iuxta imperiale decretum fuisset adductus ac minime uellet illi communicare, commotus Osius dicit Clementino Constantii praefecto uicario ut mitteret eum in exilio. At ille inquit: non audeo episcopum in exilium mittere, nisi prius eum ab episcopatu deieceris. Ut autem uidit sanctus Gregorius quod Osius uellet dare sententiam, appellat Christum totis fidei suae uisceribus exclamans: Christe Deus, qui uenturus es iudicare uiuos et mortuos, ne patiaris hodie humanam praeferrere sententiam aduersus me minimum seruum tuum, qui pro fide nominis tui ut reus assitens expectaculum

factus sum, sed tu ipse, quaeso, in causa tua hodie iudica, ipse sententiam praeferre dignare per ultionem. Non ego quasi metuens de exilio fugere cupio, cum mihi pro tuo nomine nullum supplicium graue sit, sed ut multi praeuaricationes errore liberentur, cum praesentem uiderint ultionem. His dictis, ecce repente Osius, residens fastu quasi regalis imperii, cum sententiam conaretur exprimere, os uertit distorquent pariter et ceruicem, ac de sessu in terram eliditur, atque illico expirauit.

Text 59: Hieronimus Stridonius, *De uiris illustr.* 121

Jerónimo of Estridón, or SAINT JEROME (Estridón, circa 347-420), was a pupil of Elio Donato in Rome:

Priscillianus, Abilae episcopus, qui factione Hydatii et Ithacii, Treueris a Maximo tyranno caesus est, edidit multa opsucula, de quibus ad nos aliqua peruenerunt. Hic usque hodie a nonnullis Gnosticae, id est Basilidis uel Marci, de quibus Irenaeus scripsit, haereseos accusatur, defendentibus aliis non ita eum sensisse, ut arguitur.

Text 60: Plin. *Nat.* 3. 30:

Vniuersae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus iactatus procellis reipublicae Latium tribuit.

Text 61: *Historia Augusta. Vita Hadriani* 1. 1-2:

Origo imperatoris Hadriani uetustior a Picentibus, posterior ab Hispaniensibus manat, si quidem Hadria ortos maiores suos apud Italicam Scipnionum temporibus resedissee in libris uitae suae Hadrianus ipse commemoret. Hadriano pater Aelius Hadrianus cognomento Afer fuit, consobrinus Traiani imperatoris, mater Domitia Paulina Gadibus orta.

2. The Middle Ages

The weakness of the Roman state in the 5th century resulted in the progressive isolation of the Iberian Peninsula, to the extent that between 409 and 412 it was invaded by various barbarian tribes (Suevi, Vandals and Alans), and in 416 by the Visigoths, which were acting as federated troops of the Romans. Hispania suffered a long period of instability until the Vandals' crossing to Africa in 429 and the destruction of the Suevian kingdom in 456 by Theodoric II, a Visigothic king sent by Rome. The Visigoths seized power in much of Hispania and their kingdom can be regarded as fully established from 469 onwards. In 528 the Byzantine emperor Justinian tried to reconquer the Peninsula for Rome and succeeded in holding on to his conquests until 625, with Cartagena serving as his base. During the reigns of Leovigildo (569-586) and Recaredo, that solemnly embraced the Catholic faith in the 3rd Council of Toledo (589), the Visigothic kingdom of Toledo reached its peak. At that point, the peninsular culture stood out in relation to other ancient imperial provinces and among many names we should recall Leandro of Seville, Eugenio Ildefonso and Julián of Toledo, Tajón of Zaragoza and, above all, the name of Isidoro of Seville.

Nevertheless, the Visigothic kingdom would also disappear in 711, with the invasion of the Iberian Peninsula by the Muslims (**text 62**).

That moment marked the beginning of the process known by Christianity as the Reconquest, which culminated in 1492 with the seizure of Granada, the last Muslim stronghold in the Peninsula, by the Catholic monarchs Ferdinand of Aragon and Isabel of Castile. The Reconquest process lasted almost eight centuries, although it was not continuous or systematic because long periods of relative calm alternated with others of intense military activity. Moreover, there were different pockets of initial resistance to the invasion, all of them in the north of the Peninsula. These pockets would lead, as time went by and military victories accumulated, to new Christian kingdoms (first Asturias and Leon, Navarre and Aragon; then Galicia, Portugal, Valencia – **text 63** – and the Balearic Islands) and other political entities (the County, later the kingdom, of Castile; the Mark of Catalonia, etc.), whose territories were spreading southwards. This

is when the figure of the national hero is forged, in the case of Castile embodied by Rodrigo Díaz de Vivar, nicknamed El Cid Campeador; the deeds of this noble warrior earned him as many celebratory poems in Latin (**text 64**) as epic novels and romances in Spanish.

At the end of the Middle Ages the Peninsula contained three great Christian kingdoms (Portugal, Castile – which had absorbed the kingdoms of Galicia and Leon – and Aragon, which had just absorbed Catalonia, Valencia and the Balearic Islands) and one Muslim kingdom (Granada), plus the kingdom of Navarre, landlocked in the north of the Iberian Peninsula and lacking any possibility of territorial expansion. Herein lie the roots of the linguistic diversity of the Iberian Peninsula: with its historical evolution Latin acquired a different personality in each kingdom, and each Romance language born from Latin spread from north to south as new territories were conquered from the Muslims. As to the rest, the Reconquest meant that the Peninsula culture did not develop either at the same pace or with the same force as in other parts of Christian Europe. In fact it did so gradually, largely because the relations established by the various monarchs with other Christian kingdoms, the pilgrims that walked the path to Santiago (**texts 65-66**) and the people settling in the conquered territories that were originally from the other side of the Pyrenees brought the culture and artistic currents born in other places to old Hispania (**text 67**).

Text 62: *Adefonsi Tertii Chronica (ad Sebastianum)* 5-7

The *Adefonsi Tertii Chronica* or *Alfonso II' Chronicle* (end of the 9th century) belongs, together with the *Albeldense* and the *Profética*, to the set of chronicles about the kingdom of Asturias. Two versions have been preserved, an older and rougher one, the *Rotense*, composed circa 883, and another stylistically improved version known as *AD SEBASTIANUM*, which tells us the story of the Asturian kingdom starting with the Muslim invasion of the Peninsula (711) and ending in the reign of the great Alfonso III. The text below recalls, precisely, the fall of the Hispanic-Visigothic kingdom after the Arab invasion:

(5) *Era DCCXXXVIII post Egicani discessum Uuitiza ad solium patris reuertitur Toletu. Iste quidem probrosus et moribus flagitiosus fuit, et 'sicut equus et mulus, in quibus non est intellectus', cum uxoribus et concubinis plurimis se coinquinauit. Et ne aduersus eum censura ecclesiastica consurgeret, concilia dissoluit, canones obserauit omnemque religionis ordinem deprauabit. Episcopis, presbiteris et diaconibus uxores habere precepit. Istud quidem scelus Yspanie causa pereundi fuit. Et quia reges et sacerdotes legem Domini derelinquerunt, omnia agmina Gotorum Sarracenorum gladio perierunt. Interea Uuittiza post regni an. X morte propria Toletu discessit era DCCXLVIII.*

(6) *Uuittizane defuncto Rudericus a Gotis eligitur in regno. Iste nempe in peccatis Uuittizani ambulabit et non solum zelo iustitie armatus huic sceleri finem inposuit, sed magis ampliauit. Filii uero Uuittizani inuidia ducti eo quod Rudericus regnum patris eorum acceperat, callide cogitantes missos ad Africam mittunt, Sarracenos in auxilium petunt eosque nauibus aduectos Yspaniam intromittunt. Sed ipsi, qui patrie excidium intulerunt, simul cum gente Sarracenorum gladio perierunt.*

(7) *Itaque quum Rudericus ingressum eorum cognouisset, cum omni agmine Gotorum eis preliaturus occurrit. Sed dicente scriptura: 'In uanum currit quem iniquitas precedit', sacerdotum uel suorum peccatorum mole oppressi uel filiorum Uuittizani fraude detecti, omne agmen Gotorum in fugam sunt uersi et gladio deleti. De Ruderico uero rege nulli cognita manet causa interitus eius. Rudis namque nostris temporibus quum Uiseo ciuitatis et suburbana eius a nobis populata esset, in quadam basilica monumentum est inuentum, ubi desuper epitaphion sculptum sic dicit: 'Hic requiescit Rudericus ultimus rex Gotorum'.*

Text 63: *Historia Roderici* 4. 61

The *HISTORIA RODERICI* or *Gesta Roderici Campidocti* (last quarter of the 12th century) is a chronicle about the life of Rodrigo Díaz de Vivar, better known as Cid Campeador. It is certainly the oldest biography of the

Castilian hero and the source of most deeds attributed to him; moreover, it is one of the best Hispanic chronicles, composed in Latin in the 12th century and maybe the basis of the famous Spanish epic poem *el Cantar de Mío Cid* (*The Singing of my Cid*), as in the Latin poem entitled *Carmen Campidoctoris*. The selected text tells the taking of Valencia:

Rodericus autem non modico tempore Ualentiam solito more fortius ac robustius ex omni parte debellauit, eamque expugnatam tandem gladio uiriliter cepit, captamque continuo depredatus est.

Inuenit et adquisiuit utique in ea multas et innumerabiles peccunias copiam, uidelicet auri et argenti inmensam et numero penitus carentem, monilia pretiosa, gemas multo auro decoratas, uaria et diuersa ornamenta, uestes siricas precioso auro deauratas. Tantam igitur et tam preciosissimam in urbe hac adquisiuit peccuniam, quod ipse et uniuersi sui facti sunt diuites et locupletes ultra quam dici potest.

Text 64: *Carmen Campidoctoris* 1-24

The *CARMEN CAMPIDOCTORIS* or *Poema latino del Cid* (Latin poem of the Cid, from circa 1190) is a poem written in Latin about the Cid Campeador, the Castilian national hero. The manuscript was found in Ripoll's monastery, though it was certainly written in northern Aragon (in Roda de Isábena). Today it is kept in the National Library in Paris. It was not composed in dactylic hexameters but Sapphic couplets (three hendecasyllabic verses plus an adonian verse), and thus it must be considered not as an epic but as a lyrical poem, somewhat similar to ancient hymns. Only 128 verses have survived to this day. Here is the transcription of the first strophes:

*Gesta bellorum possumus referre
Paris et Pyrri necnon et Eneae,
multi poete plurima in laude
que conscripsere.*

*Sed paganorum quid iuvabunt acta,
dum iam villescant vetustate multa?
Modo canamus Roderici nova
principis bella.*

*Tanti victoris nam si retexere
ceperim cunta, non hec libri mille
capere possent, Omero canente,
sumo labore.*

*Verum et ego parum de doctrina
quamquam aurissem, e pluribus pauca,
rithmice tamen dabo uentis uela
pavidus nauta.*

*Eia, letando, populi cateruae,
Campidoctoris hoc carmen audite!
Magis qui eius freti estis ope,
cuncti uenite!*

*Nobiliori de genere ortus,
quod in Castella non est illo maius,
Hispalis nouit et Iberum litus
quis Rodericus.*

Text 65: *Historia Compostellana* 1. 1-2 (*Translatio beati Iacobi fratris Iohannis apostoli et evangeliste*)

The *Historia Compostellana* or *De rebus gestis D. Didaci Gelmirez, primi Compostellani Archiepiscopi* (circa 1139) is a chronicle that was compiled under the auspices of the archbishop Diego Gelmírez (1100-1140) from Santiago de Compostela, who wanted to praise his life and work. Furthermore, the *Historia Compostellana* contains a brief history of this

episcopal seat since its origin, and thus it is also a fundamental document for understanding the legend of Santiago the Great and the tradition of the Santiago Path (Camino de Santiago).

1. Sicut igitur ex ueritate euangelica didicimus, Dominus ac Redemptor noster quadragesima sue resurrectionis die in celum ascensurus discipulis suis Euangelium per uniuersum orbem terrarum predicare et gentes ad ueram fidem conuersas in nomine sancte et indiuidue Trinitatis baptizare precepit dicens: Ite in uniuersum mundum, predicate Euangelium omni creature et cetera. Aliis itaque apostolis ex precepto Domini ad diuersas prouincias et ad diuersas ciuitates euangelice predicationis studio commigrantibus, beatus Iacobus, sancti Iobannis Apostoli et Euangeliste frater, Iberosolimis remansit uerbum Dei predicaturus ibique ab Herode ob Christi confessionem et Catholice fidei assertionem decollatus primus omnium apostolorum subiit martyrium. Vnde beatus Lucas Euangelista in Actibus Apostolorum ait: Misit Herodes rex manus, ut affligeret quosdam de ecclesia, occidit autem Iacobum fratrem Iobannis gladio. Cuius equidem beatissimi Apostoli corpus uenerandum Iudei maliuolentia et inuidia ducti nec sepelire uoluerunt nec a Christianis qui tunc temporis Iberosilimis conuersabantur sepelire permiserunt, sed sicut Leo Papa in epistola, quam de eius passione et ipsius corporis in Hispaniam translatione, ad Hispanos destinauit, affirmat: Integrum corpus cum capite extra ciuitatem proiicientes canibus auibusque atque feris deuorandum consumendumque exposuerunt. Sed illius discipuli ab illo uiuente premoniti quatenus corpus suum in Hispanicam regionem transferrent tumultandum, totum corpus cum capite, teste Leone Papa, nocturno tempore arripientes litus adusque maris citato calle peruenierunt; dumque ibi de nauigio, quo in Hispaniam transmearent, solliciti essent, nauim sibi diuinitus apparatus in littore maris inuenerunt, quam Deo gratias unanimiter referentes, sacratissimo corpore imposito, ouanter conscenderunt et, Scilla cum Caribdi atque periculosis Sirtibus, manu Domini gubernante, deuotatis, primum ad Hiriensem portum felici nauigio peruenierunt, deinde uenerabile corpus ad locum, qui tunc Liberum donum uocabatur, nuc autem Compostella dicitur, deferentes ipsum corpus sub marmoreis arcibus ecclesiastico more ibidem sepelierunt.

2. Floruerat autem antiquitus in loco illo inter catholice fidei cultores Christiana religio, sed, tempore persecutionis ingruente et superba paganorum tyrannide Christiani nominis dignitatem conculcante, totus fere Christiane religionis cultus longo iam tempore inde euanuerat. In toto igitur tempore Sarracenorum et longo etiam tempore post restitutionem fidelium ueneranda beati Apostoli tumba, nullius Christiani accessu frequentata, fruticum siluarumque spissitudine mansit diutissime cooperta nullique usque ad tempus Teodomiri Hiriensis episcopi fuit reuelata aut cognita. Sed quando omnipotenti Deo placuit ecclesiam suam laborantem uisitare et eius aduersitatem in prosperitatis tranquillitatem misericorditer conuertere, tempus statim suo potenti imperio mutauit, regnum Hispanie transtulit et, gentili superstitione per regionem Hispanicam conculcata et prorsus annullata, Christi sui nomen atque fidem inibi suscitauit.

Text 66: *Historia Compostellana 2.1 (De reuelatione corporis beati Iacobi fratris Iohannis apostoli et euangeliste):*

1. Prenotatis autem episcopis fetur successisse Theodominus eadem cathedra diuina disponente gratia sublimatus, in cuius tempore diuine maiestatis omnipotentia Occidentalem ecclesiam, sepulcro tanti Apostoli reuelato, uisitare et illuminare dignata est. Qualiter autem ei reuelatum fuerit, sequens pagina patefacit. Quidam namque personati et magne auctoritatis uiri prefato episcopo retulerunt se luminaria in nemore, quod super beati Iacobi tumbam diuturna uetustate excreuerat, nocturno tempore ardentia multotiens uidisse ibique Angelos sibi frequentius apparuisse. Quo audito, ipsemet ad eum locum, unde illi se talia uidisse asserabant, accessit et luminaria in predicto loco ardentia propriis oculis proculdubio aspexit. Diuina igitur inspiratus gratia prefatum nemusculum festinanter adiit et diligentius circumspectans quamdam domunculam marmoream tumbam intra se continentem inter siluas et fructices inuenit. Qua inuenta, Deo gratias referens Casti regis Ildelfonsi, qui tunc in Hispania regnabat, presentiam incuntanter adiuit eique rem, ut audierat et propriis oculis uiderat, ueraciter notificauit; ipse

uero tante audientie gaudio diffusus citato calle has partes intrauit et ad honorem tanti Apostoli ecclesiam restaurans episcopium Hiliensis sedis in hunc locum, qui Compostella dicitur, multorum episcoporum ac Dei seruorum nobiliumque uirorum auctoritate atque regali priuilegio commutauit. Hoc autem sub tempore Karoli magni factum fuisse multis referentibus audiuimus. Theodomirus uero episcopus tanto fidentius oculos mentis ad caelestis patrie considerationem erigebat, quanto frequentius beatum Iacobum post basilicam sibi factam miraculis et uirtutibus coruscare conspiciebat. Spe ergo celestium peditus aliquanto interiecto tempore uitam securus effudit finali sorte interueniente.

Text 67: *Carmina Rivipullensia (Cancionero de Ripoll)*

The *Cancionero de Ripoll* (12th century?) is the only collection of mediaeval love lyrics composed in Latin in the Iberian Peninsula. The manuscript containing the collection is nowadays kept in the Archive of the Crown of Aragon in Barcelona. It had its origin in the Monastery of Ripoll. Its content has to be seen in the context of other compositions of the same type that were common in Europe in the 11th-13th centuries, such as the *Carmina Burana*. It has a total of twenty poems, nineteen of which are unknown to any other sources:

Vbi primum uidi amicum

*Maio mense, dum per pratum
pulchris floribus hornatum
irem forte spatiatum,
uidi quiddam mihi gratum.*

Vidi quippe Cithaream

5

*Venerem, amoris deam,
atque uirginum choream
quae tunc sequebatur eam.*

*Inter quas eat Cupido,
arcus cuius reformido, 10
sepe qui dicebat “jio!”,
uocem quam amantum scio.*

*Ipsa flores colligebat,
quibus calathos replebat;
chorus uirginum canebat 15
mille modis, quod decebat.*

*Postquam uidi tales actus,
penitus perterrefactus,
ipsa dulcedine cantus
ab amore fui captus. 20*

*Ibi uirginem honestam,
generosam et modestam,
adamaui, quam suspectam
nulli puto nec molestam.*

*Oculi sunt relucentes, 25
niuei sunt eius dentes,
nec papillae sunt tumentes.
Sed sunt quasi nix candentes.*

*Frons ipsius candens, gula,
manus, pedes atque crura, 30
candescentes sicut luna,
carent uetustatis ruga.*

*Hanc amaui, hanc amabo,
dulciter hanc conseruabo;
huic soli me donabo, 35
pro qua sepius dictabo.*

*Eius nomen si quis querit,
dicam, quia pulchrum erit:
I in ordine precedit,
V post sibi iunctum uenit;*

40

*D post tertium ponetur,
quartus locus I donetur,
T in fine reseruetur;
totum nomen sic habetur.*

*Huius longa si sit uita,
mea erit, credas, ita;
finietur sed si cita,
moriar hac pro amica.*

45

3. The Renaissance

The final phase of the Reconquest coincides with several episodes of unique importance for the future history of the Peninsula. In the first place, Fernando, King of Aragon, married Isabel, Queen of Castile, thereby facilitating the union of two of the three most important kingdoms of the Iberian Peninsula and favouring alliances between the eastern territories rather than with Portugal, the other kingdom. Second, that union made the conquest of the Nazari kingdom of Granada on 2 January 1492 possible, putting an end to the process of restoring the ancient Hispanic-Visigothic kingdom of Toledo. Third, a fleet of ships financed by the Queen of Castile and commanded by Christopher Columbus found a new continent on 12 October 1492 (**text 68**), thereby initiating the construction of a gigantic Spanish empire that would encompass a large part of America, as well as Asia and Africa, adding to the possessions of the Spanish kings in the Mediterranean (kingdom of Naples and other enclaves) and central Europe (Netherlands). Finally, the alliances established through political marriages with other kingdoms reflect the Hispanic presence in Europe:

Navarre signed up to the Spanish project through the marriage (in 1509) of King Fernando – already a widower since the death of Queen Isabel (+1504) – with the Queen of Navarre, Germana de Foix, and the Spanish monarchy forges a bond with the house of Austria in the person of Carlos V – Carlos I of Spain –, grandson of the Catholic Kings and of Emperor Maximian of Habsburg (**text 69**).

Against this historical background of the 15th century there emerges, at first timidly but soon afterwards with more conviction, a strong cultural movement known as Humanism that led to the splendid period of the Renaissance. Elio Antonio of Nebrija, author of many works, including a widely known Latin grammar (*Introductiones Latinae*) and the first grammar of a spoken language (*Gramática Castellana*, 1492), Cisneros and his *Biblia Políglota Complutense*, Juan Luis Vives (**text 70**), Benito Arias Montano and the *Biblia Poliglota de Amberes* or Francisco Sánchez of Brozas (the Brocense), author of an extremely modern Latin grammar (*Minerva sive De Causis Linguae Latinae*; **text 71**), are outstanding examples of the heights reached by the Latin Humanism in the Peninsula. To them we can add another huge range of humanists who expressed themselves in current languages and stimulated the birth of the famed Spanish Golden Century (16th and 17th centuries), with its strongly marked classicism; all the thinking and artistic creation of this period was nourished by the constant and definitive influence it received from Greek-Latin authors and their past aesthetics (**text 72**).

Text 68: Juan Ginés de Sepúlveda, *Historiarum de rebus gestis Caroli V libri*, 38. 1-6

JUAN GINÉS DE SEPÚLVEDA (Pozoblanco, 1490–Pozoblanco, 1573), received his training in Cordoba, Alcalá de Henares and Bologna. He was a Dominican with a solid humanistic training that is borne out as much in his historiographical works (*De vita et rebus gestis Aegidii Albornotii*, *Historiarum de rebus gestis Caroli V libri*, *De rebus hispanorum gestis ad Novum Orbem Mexicumque*, *De rebus gestis Philippi II*) as in his transla-

tions of Aristotle's *Politics* and his *Comments* on Alejandro of Afrodisia to the *Metaphysics*, and the revision he undertook in Naples at the request of Cardinal Cayetano of the Greek text of the *New Testament*:

(1) *Igitur Portugalliae regnum, quo tempore diximus, constitutum semper ad hoc aevi seorsum a reliqua Hispania suum regem habuit, cum Legio, Navarra et Aragonia iam suis regibus separatim, iam uni regi Castellae paruerint, quod accidit Fernando quinto regnante: (2) hic enim Ioanni patri in Aragoniam, cui regno Sicilia, item Sardinia et Baleares ac fere nostri maris reliquae Hispaniae adiacentes insulae sunt contributae, successit, cum Isabellam uxorem, Castellae ac Legionis, mortuo sine prole Henrico fratre, ut supra memorauimus, heredem, duxisset. Sed ut haec regna utrique fuerunt hereditaria sic utriusque uirtute, consilio et auspiciis Granata recepta et Saracenorum imperium penitus in Hispania deletum. (3) Post aliquot deinde annos Navarra quoque ab eodem rege in dicionem redacta. Neque uero solum, pratere Portugalliam, omni Hispaniae cum ueteribus clientibus Fernandus Isabellaque imperitarunt, sed suae quoque dicioni adiecerunt regnum Neapolitanum in Italia, et in Africae ora cum alia oppida, tum Tripolim atque Bugiam, item Oranum Portumque Magnum, qui nunc Marzachibir patrio, sed idem significatione uocabulo nuncupatur. (4) Horum quoque principum uoluntate et sumptu Christophorus Colonus eodem anno, quo Granata recepta est, a Gadibus cum classe profectus in insulas Fortunatas, quam iam pridem erant in dicione regis Castellae nauigauit; atque inde inter occasum et meridiem triginta trium dierum iter progressus ad insulas peruenit Lucaiorum patrio uocabulo cognominatas, prioribus orbis nostri mortalibus ne fama quidem cognitae, in ea mundi plaga sitae, quam ueteres torridam zonam quasi aestu solis inhabitabilem uocauerunt, cum sit temperata satis ad uitam animantium et multarum frugum, omnisque generis metallorum feracissima, et quibusdam in locis toto anno uernans, usque adeo ut luxuriantia frumenta ad maturitatem messemque perducere multis in locis non ualeat. (5) Quantum enim dies solisque radii ad perpendicularum coniecti, uel parum ab eo declinantes clauibus addunt, tantum fere nocturna frigora subducunt, propter sempiternam*

dierum noctiumque paritatem aut minimam discrepantiam; nec desunt in altis montibus niues. (6) Qua uia uelut aperta et commostrata nostris hominibus longe ulterius processum est, et prope ad Antichthones usque penetratum, et multae aliae insulae et altera continens terra, quam magnae tenent, sed incultae et barbarae nationes, inuentae et in regis Castellae potestatem redactae, et magna undique uis auri argentique comportata est et quotidie comportatur, non desistentibus classibus nostris ultro et citro per oceanum, quem iam sibi fere totum familiarem reddiderunt, commeare.

Text 69: Juan Ginés de Sepúlveda, *Historiarum de rebus gestis Caroli V libri, 1:*

Caroli Regis Hispaniae, qui fuit idem Romanorum Imperator, Hispanorumque res hac aetate gestas scripturus sum, quae fuerunt eiusmodi, ut magnitudine et admiratione celeberrimam quamquam memoriam post homines natos superare mihi uideantur, si ad praeclara uirtutis apud nos edita exempla rerum nouitatem adiunxeris, quae in Oceano nouoque Orbe repertae ac gestae sunt, et quotidie geruntur. Sed antequam propositi principium expedio, altius quaedam mihi sunt repetenda, ut exposita locorum ratione et superiorum temporum summis rerum mutationibus explicatis, quae saepe et multum Hispaniam exagitarunt, omnia sint ad cognoscendum illustriora.

Text 70: Juan Luis Vives, *De recte ratione dicendi, Praef.*

Juan LUIS VIVES (Valencia, 1492–Bruges, 1540) is one of the most famous, and probably the most international, Spanish humanist, because he did most of his work in Leuven, Bruges and Oxford:

(...) Ego uero nihil uideo conducibilius hominum coetibus quam sit sermo bene institutus atque educatus, nec aliud perinde damnosum, ut importunum, neque locis neque temporibus neque personis accomodatum.

Nec temere est quod Paulus apostolus inter diuina documenta illud ad Colossenses admiscuit, ut eorum sermo sale esset conditus; uidelicet ne incustodita obseruatione temporum et locorum insipidus ac proinde molestus fieret. Non enim est aliud tantopere hominis prudentis ac sermone apte uti et dextre, ut, quemadmodum oporteat, cum multis, cum paucis, cum eruditis, cum rudibus, cum pari, cum inferiori, cum minori, quoque tempore ac loco, de re quaque ita loquatur et dicat. Neque opus ullum aliud acumen exigit mentis subtilius, iudicium acrius rerumque usum diuturniorem, ut merito quis non aliam dixerit debere tradi rationem dicendi, quam ingenium. Dei beneficio praestans rerumque experimentis praeditum atque adiutum. Quin et arti huic eiusque opificio nihil est adeo inimicum, ut stultitia cordis et ruditas uitae. Tametsi ignoratio corrigi potest industria, experimentis, arte, stultitia si naturalis sit, tam ei proderunt hae praeceptiones quam surdo musica, non enim idem est dicere et bene dicere, loquentia et eloquentia (...)

Text 71: Francisco Sánchez de las Brozas, *Minerva* o *De causis linguae Latinae*, Introd.

Francisco Sánchez of Brozas, better known as EL BROCENSE (Brozas, 1523–Salamanca, 1600), is one of the greatest Spanish humanists:

(...) Dolui etenim semper et non sine lacrymis sepe sum testatus, quum tu (sc. Academia Salmaticensis) semper in caeteris disciplinis magistros habueris praestantissimos, Grammaticam, quae omnium aliarum fundamentum est, ita depositam iacuisse, ut nulla medicina subleuari potuisset uideretur. Et quum pestis barbariei pene totum orbem occupauerit, tu sola hac nota inrueris et innocens apud externos accusaris. Quasi ullam possimus Academiam reperire, ubi uera puraeque latinitatis indagatrix Grammatica doceatur. Quotus enim quisque est Grammatices praeceptor qui non Laurentium Vallam et eum sequutos non laudet, ueneretur, exosculetur? Hinc licebit coniectari quales fuisse oporteat riuulos, qui ex tam coenoso turbidoque fonte defluerunt. Non tu, mater, huic tanto malo

facile mederi poteris, si e cathedris tuis primariis Laurentio deturbato Mineruam, quae tibi offertur, patiaris pro illo pueris explicari. Haec uerae latinitatis normam tradit: hac duce puer poterit poetarum et oratorum uirentia prae secure perambulare; hinc Dialecticae, quae itidem perturbata est, uera principia expiscari. Nunc igitur hoc praecipue, o mater, est inter tua, quoniam inter omnes princeps appellaris, ut litterarum omnium fundamenta, firma et uerissima te prima instituentem, iaciantur. Nihil omnino hic noui afferimus: stulti uulgi ride sermonem, sed antiquitatem, quae barbarorum (Mammotrectos dico, Catholicones et Pastranas) saeuitia iacuerat, subleuamus et in gradum reponimus. Hi enim, quum contra Ciceronem et reliquos Latinos acerrimum bellauissent bellum, bonas litteras longe lateque pessum dederunt. Iacebant itaque bonae litterae, quum ab hinc annis centum noster Antonius Nebrissensis hos rebelles conatus est castigare. Sed adeo malum hoc radices egerat altas, ut innumeris monstris debellatis multo plura debellanda remanserint. Quod si ille iterum aut saepius rediret, non dubito (quae erat illius solertia) quin omnia facillime composuisset. Ars enim, ut praeclare disserit diuus Thomas, mutari debet, quoties intellectui melius aliquid occurrit. Itaque, quod ille non potuit tunc perficere, mihi forsitan perficiendum delegauit (...)

Text 72: Alfonso García Matamoros, *De adserenda Hispanorum eruditione siue De uiris Hispaniae doctis narratio apologetica*, 1-8

ALFONSO GARCÍA MATAMOROS (Villarrasa, unknown 16th century–Alcalá de Henares, 1572) studied in Seville and Valencia, directed the grammar study of Játiva between 1531 and 1540 and finally was Professor of Rhetoric in the University of Alcalá de Henares. His disciples there included Benito Arias Montano. His most famous work is *De adserenda Hispanorum eruditione siue De uiris Hispaniae doctis narratio apologetica*:

(1) Res Hispanorum bello paceque gestas cum plerique nostrorum hominum, tum ex Graecis Latinisque non pauci memoriae prodiderunt. Omnes uero incredibili studio propagandi famam gentis nostrae

scripsisse uidentur, ne tot ingentia facta silentio praetermissa iacerent in obscuro, quae Hispaniae nomen sempiternum, et posteris magnum uirtutis documentum essent adlatura. Hi memorabiles uictorias, nobiles triumphos, facinora, nec pauciora quam Graeci, nec minora quam Romani fecerint, referentes, Hispanorum indomitam ferociam, inuictos animos, uirtutem bellicam immortalis praeconio famae ad memoriam posteritatis consecrarunt.

(2) Egregie quidem facturi, si ut res bellicas scriptis suis illustrarunt, ita ingeniorum monumenta, artes et disciplinas, ex quibus non minor laus, quam ex bellis gloria in nationem nostram esset redundatura, in historiam etiam contulissent.

(3) Verum in tanto scriptorum numero nemo post tot saecula exstitit, qui cum horrore illo militari doctrinae cultum, cum ferocia humanitatem, cum studiis belli otia pacis uoluisset attingere; ratus fortassis facturum se satis Hispaniae nomini, si fortes et inuictos Hispanos, ac non perinde doctos et humanos demonstraret.

(4) Hac socordia et neglectione tanta commissum est, quod erat indignum gente totius orbis praestantissima, ut barbariae macula inusti Hispani inter feros et immanes Scythas numerarentur, famaue foedissimae notae latius in dies propagata, per multas annorum aetates exterarum gentium inueteratam opinionem animis reuellere minime possent.

(5) Hanc persuasionem augebat, quod iam inde ab heroicis temporibus continuus occupata bellis Hispania, in quam uariis se fortunae casibus, diuersisque studiis cunctae propemodum orbis nationes effudissent, nec litteras colere, nec disciplinas capessere, nec ad ingenii lumen adspirare umquam ualuisset. Nam fuit quondam Hispania certa destinataque fortium bellatorum arena et publicum contentionis curriculum, ubi non de Helena illa tamdiu Graecorum Troianorumque expetita armis certamen erat, sed de pulcherrimae prouinciae possessione, quam primum Iberi, Persae, Phoenices, Graeci, deinde Carthaginenses, Romani, Vandali, Alani, Gothi, partim spe dominationis acerrimis inuaserunt proeliis, partim ubertate specieque regionis capti, fortunatas sedes Elysiosque campos per errorem Homericae fabulae arbitrati, summa contentione petierunt.

(6) *Hinc plerique mortales occasionem nacti, quum multis edocti periculis facinora bellica nobis adimere non potuissent, doctrinae studia per speciem laudis negantes, culpam Hispanae barbariae in tempora trastulerunt: quae si bellis uacua fuissent, non dubium esse dicebant, quin eos uiros latura essent, qui et ingeniorum praesentia, et naturae sagacitate, et animorum ui cum Latinis et Graecis auctoribus comparari potuissent. Sed quum natiuam nobis commoditatem ad perdiscendas disciplinas concedant, scientias tamen odio et inuidia commoti tollunt; ne, ut uiribus corporis a nobis uincuntur, ita consilio et prudentia, reliquisque animi ornamentis superari etiam uideantur.*

(7) *Quae si, quemadmodum importunissimi homines falso adroganterque in Hispanos iactant, uera essent, quum nimium sit, quod intelligitur, si quae leuiter effutiunt, grauius ac diligenter attendamus, infelicissimi essent profecto omnium hominum Hispani, quum ea parte infra uniuersos homines consisterent, qua uere homines sunt.*

Nam tribuunt Egyptiis suos Prophetas; Assyriis Chaldaeos; Persis Magos; Indis Gymnosophistas; Gallis Druidas; Bactrianis Samanaeos; Hebraeis Essenos, Cabbalaeos, Talmudicos; Scythis Anacharsim; Thracibus Zamolxim; Hispanis uero praeter uaria metallorum genera, soli feracitatem, equarum e Fauonio uento admirabiles conceptus, oues ad Baetim aurei coloris; nullas artes, nulla liberalia studia, nullos denique uiros doctos clari sustinent, quos gleba tantum diues, non aequo animo beatos putent.

(8) *Mibi tamen cuncta rimanti et a primis Hispaniae habitatoribus statum et fortunam nationis nostrae per acta retro saecula repetenti, talis contra uituperatores Hispaniae eruditionis defensionis ratio occurrit, qualem neque repudiabunt Itali, neque despicient Germani, nec Galli postremo non accipient: qui antiquitatis fortassis ignari, aut alienae (quod credibilis est) laudis inuidi, rarum et praecipuum Hispanis decus, quod in sempiterna mihi litterarum gloria ponitur, perfidiose adimere tentarunt. Quantum enim hoc inuidiae crimen fuit, uelle ceteros homines ueris animi bonis, et litteraria felicitate frui; solos tamen Hispanos a gentilitia hereditate et ueteri maiorum possessione maligne deturbari!*

4. Bibliography (the texts of the ancient authors were taken from the most common critical editions)

- J. Mª Blázquez, *Economía de la Hispania romana*. Bilbao, Ed. Nájera 1978.
- Cancionero de Ripoll. Carmina Rivipullensia (Anónimo)*, texto, trad., introd. y notas de J. L. Moralejo. Barcelona, Bosch 1986.
- Carmen Campidoctoris o Poema latino del Campeador*, estudio preliminar, ed., trad. y com. de A. Montaner y A. Escobar. Madrid, España Nuevo Milenio 2001.
- C. Codoñer Merino, *El "De viris illustribus" de Isidoro de Sevilla*. Estudio y edición crítica. Salamanca, CSIC 1964
- Entre fenicios y visigodos. La historia antigua de la Península Ibérica*, ed. J. Alvar Ezquerria. Madrid, La Esfera de los Libros 2008.
- A. García Matamoros, *Apología "Pro adserenda Hispanorum eruditione"*, edición, estudio, traducción y notas de J. López de Toro. Madrid, CSIC 1943.
- J. Gil Fernández, J. L. Moralejo, J. I. Ruiz de la Peña, *Crónicas asturianas*. Univ. de Oviedo 1985.
- J. Ginés de Sepúlveda, *Obras completas. I. Historia de Carlos V: libros I-V*, Vida y Obra, Estudio Filológico, Bibliografía, edición crítica y traducción de E. Rodríguez Peregrina, Estudio Histórico de B. Cuart Moner. Excmo. Ayuntamiento de Pozoblanco (Córdoba) 1995.
- Grosse, *Fontes Hispaniae antiquae. VIII. Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J. C.*. Barcelona, Bosch 1959.
- Historia Compostellana*, cura et studio E. Falque Rey. Turnholt, Brepols 1988.
- Historia Compostelana*, introd., trad., notas e índ. de E. Falque. Madrid, Akal 1994.
- R. Menéndez Pidal, *La España del Cid*, vol. II. Madrid, Espasa Calpe 1969⁷.
- A. Montenegro Duque, J. Mª Blásquez Martínez, J. Mª Solana Sáinz, *Historia de España. III. España Romana*, Madrid, Ed. Gredos 1986.
- F. Sánchez de las Brozas, *Minerva o De causis linguae Latinae, libri I, III, IV* (introducción y edición E. Sánchez Salor), *liber II* (edición C. Chaparro Gómez. Cáceres, Univ. de Extremadura 1995.
- J. L. Vives, *Del arte de hablar*, introd., ed. y trad. de J. M. Rodríguez Peregrina. Univ. de Granada 2000.

SUISSE

A. L'Antiquité

À l'époque de leur irruption dans l'Histoire, les Helvètes occupent pratiquement le territoire actuel de la Suisse. D'après Tacite (*Germ.* 28), ils y sont venus de Germanie, mais ce sont des Celtes, des Gaulois, qui, comme les Belges, se frottent régulièrement à leurs belliqueux voisins, les Germains, ce qui leur vaut une certaine respectabilité. N'ont-ils pas, de plus, entraînés dans la mouvance des Cimbres, infligé une défaite à l'armée romaine en 107 av. J.-C. – épisode dont s'est souvenu le peintre vaudois Gleyre pour ses *Romains passant sous le joug* (1858)¹? Sous la poussée des Germains ou dans la perspective d'un soulèvement gaulois généralisé, ils décident, en 58 av. J.-C., de quitter leur territoire et se heurtent à César venu leur barrer le chemin avant de les renvoyer sur leurs terres.

1. L'expédition des Helvètes²

2. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix. Is M. Messala, [et P.] M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius iis persuasit quod undique loci

¹ Musée cantonal des Beaux-Arts, Lausanne.

² (Caes. *Gal.* 1. 2-3, 5-7 et 27-29)

natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rbeno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore adfliciebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. *His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea quae ad proficiscendum pertinerent comparare (...).*

5. *Post eius mortem nibilo minus Helvetii id quod constituerant facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt; frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobicis finitimis suis uti eodem usu consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.*

6. *Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus inpendebat, ut facile perpauca prohibere possent; alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit isque non nullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genua. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad projectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.*

7. *Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit et ad Genuam pervenit. Provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una), pontem qui erat ad Genuam iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum; rogare ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat L.Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facultate per provinciam itineris faciundi temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset dum milites quos imperaverat convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumpturum: si quid vellent, ad Id. April. reverterentur. (...)*

27 *Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de deditioe ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco quo tum essent suum adventum expectare iussisset, paruerunt. (...)*

28. (...) *Helvetios, Tulingos, Latobicos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et, quod omnibus fructibus amissis domi nihil erat quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit ut iis frumenti copiam facerent; ipsos oppida vicosque, quos incenderant restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum unde Helvetii discesserant vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani qui trans Rhenum incolunt ex suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios petentibus Haeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis conlocarent concessit; quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque condicionem atque ipsi erant receperunt.*

29. *In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta*

erat, qui numerus domo exisset eorum qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latobiorum XIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his qui arma ferre possent ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum qui domum redierunt censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

Depuis toujours terre de passage, d'accueil et d'émigration, l'Helvétie est appelée dès lors à se romaniser rapidement. Les marchands et les légions franchissent ses frontières naturelles; des axes routiers sont construits, le long desquels l'autorité romaine établit camps de protection et colonies: d'abord la *Colonia Iulia Equestris* (Nyon), puis, fondée par Munatius Plancus (44 av. J.-C.), la *Colonia Raurica* (près de Bâle), qui deviendra *Augusta Raurica* (Augst) sous Auguste; un peu plus tard *Aventicum* (Avenches) s'affirmera comme la capitale de l'Helvétie romaine. Son destin ne se distinguera plus de celui de l'Empire: conquête, christianisation, persécutions, invasions. Le latin s'impose comme langue officielle.

2. Inscription monumentale de Munatius Plancus³

*L(ucius) Munatius L(ucii) f(ilius) L(ucii) n(epos) L(ucii) pron(epos)
Plancus cos(ul) cens(or) imp(erator) iter(um) VIIvir
epulon(um) triumph(bator) ex Raetis aedem Saturni
fecit de manibus agros divisit in Italia
Beneventi in Gallia colonias deduxit
Lugdunum et Rauricam*

³ *CIL* X, 6087. Né vers 90 av. J.-C., Munatius Plancus sert sous les ordres de César en Gaule et devient gouverneur de la Gaule chevelue après la mort de celui-ci. Il y fonda la colonie de Lugdunum peu après celle de Raurica. Après Philippe, il est chargé d'établir les vétérans près de Bénévent. Dans le conflit qui oppose Antoine et Octave, il finira par rejoindre Octave en 32 et célébrera son triomphe sur les Rhètes, peuple des Alpes orientales, en 29. L'inscription orne son tombeau à Gaète (Latium).

3. Helvètes et fiers de l'être

Même devenus Gallo-Romains, les Helvètes n'en revendiquent pas moins leur origine:

3.1 Carassounus Helvetius⁴

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Poenino
C(aius) Domitius
Carassounus
Hel(vetius) mango
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

*

3.2 Licinius Helvetius⁵

Licinius Clossi
f(ilius) Helvetius ann(orurum)
XLVII eques alae I
Hisp(anorum) stip(endiorum) XXVI h(ic)
[s(itus est)]
Tiberius Iu(lius) Capito h(eres)

⁴ Ex-voto (époque romaine, Musée national suisse, Zurich) trouvé au col du Grand Saint-Bernard (AE 1892). Les Alpes Pennines s'étendent pour les Romains du Gothard au Saint-Bernard; il y est fait allusion à plusieurs reprises ci-après.

⁵ *CIL* XIII, 6234. Stèle funéraire (1er siècle apr. J.-C.) trouvée à Worms (Musée de la Ville de Worms, D).

4. Martyre de saint Maurice et de la légion thébaine⁶

(...) *Dyocletianus autem et Maximianus, qui coeperunt anno domini CCLXXVII, volentes fidem Christi penitus extirpare, tales epistolas per omnes provincias, in quibus christiani morabantur, transmiserunt. Si aliquid determinari oporteret aut sciri et totus mundus ex una parte congregatus esset, et sola Roma ex alia parte consisteret, mundus totus victus fugeret et sola Roma in culmine scientiae remaneret. Cur ergo vos, parva plebecula, eius praeceptis resistitis et contra ipsius statuta tam stolide superbitis? aut igitur Deorum immortalium fidem suscipite aut immutabilis a vobis sententia proferetur damnationis. Christiani autem huiusmodi litteras suscipientes nuntios omnes vacuos dimiserunt. Tunc Dyocletianus et Maximianus in iram commoti per omnes provincias miserunt, ut omnes bellicis armis apti ad Romam venirent et omnes rebelles Romano imperio subiugarent. Litterae autem Augustorum ad populum Thebaeorum delatae sunt. Qui populus secundum Dei praeceptum, quae Dei erant, Deo et, quae erant Caesaris, Caesari reddebant. Congregantes igitur electam militum legionem, scilicet VI millia DCLXVI, eos ad imperatores miserunt, ut in bellis iustis imperatores iuarent, non ut contra christianos arma moverent, sed eos potius defenderent. Huic autem sacratissimae legioni dux erat inclitus vir Mauritius, signiferi autem Candidus, Innocentius, Exsuperius, Victor et Constantinus. Dyocletianus igitur Maximianum, quem sibi in collegam imperii assumpserat, contra Gallias cum infinito exercitu misit et ei legionem Thebaeam sociavit. Hi a sancto Marcellino papa exhortati sunt, ut ante gladii interirent, quam fidem Christi, quam acceperant, violarent. Cum igitur universus exercitus montes Alpium transmeasset et Ottodorum⁷ advenisset, iubet imperator, ut omnes, qui secum erant, ydolis immolarent et contra rebelles imperio et maxime contra christianos unanimiter coniurarent. Quod sancti milites audientes octo miliaribus ab exercitu secesserunt*

⁶ Jacobi a Voragine, *Legenda Aurea*, cap. 136. La tradition du martyre de saint Maurice et de la légion thébaine est attestée pour la première fois par la *Passion des martyrs d'Agaune*, d'Eucher de Lyon (1ère moitié du Ve siècle) qui situe les événements en 303.

⁷ Octodure, aujourd'hui Martigny (canton du Valais).

et in quodam loco amoeno, cui Aganum⁸ nomen est, iuxta Rhodanum conseruerunt. Quod audiens Maximianus missis militibus praecepit, ut ad Deorum sacrificia cum aliis festinarent. Qui se non posse facere responderunt, utpote quia fidem Christi haberent. Tunc imperator ira succensus ait: iungitur despectui meo coelestis iniuria et mecum religio Romana contemnitur, sentiat contumax miles, non solum mihi, sed etiam Diis meis me posse dare vindictam. Tunc Caesar missis militibus suis iussit, ut aut Diis sacrificare eos compellerent, aut decimum quemque eorum protinus, decollarent. Sancti igitur cum gaudio capita extendentes, unus ante alterum festinabat et ad mortem peruenire properabat. Tunc sanctus Mauritius assurgens inter caetera sic concionatus est: congratulor vobis, quia pro fide Christi omnes mori parati estis; commilitones vestros necari sustinui, quia vos ad passionem pro Christo paratos vidi et domini mandatum servavi, qui ait Petro: mitte gladium tuum in vaginam; quia ergo iam commilitonum corporibus vallati sumus et sociorum sanguinibus rubricatas vestes habemus, nos ipsos ad martirium sequamur. Haec ergo, si placet, Caesari mandemus responsa: milites tui, imperator, sumus et ad defensionem reipublicae arma suscepimus; non est in nobis perditio, non formido, sed Christi fidem nullatenus deseremus. Cum hoc imperator audiuisset, iussit iterum, ut decimum trucidarent. Quo facto Exsuperius signifer vexillum arripiens et inter commilitones stans dixit: gloriosus dux noster Mauritius de nostrorum commilitonum gloria est locutus nec Exsuperius signifer vester ideo haec arma arripuit, ut talibus resistamus; proiciant dextrae nostrae arma haec carnalia et armentur virtutibus, et talia, si placet, imperatori remandemus: milites sumus, imperator, tui, servi autem quod libere profiteremur, Christi; tibi debemus militiam, illi innocentiam; a te laboris stipendium, ab illo exordium sumimus vitae, omniaque pro ipso tormenta suscipere parati sumus et ab eius fide nunquam discedemus. Tunc impius Caesar iussit suum exercitum totam legionem circumdare, ita ut unus evadere non posset. Vallantur igitur milites Christi a militibus dyaboli et nefandis manibus trucidantur et pedibus conculcantur equorum et Christo pretiosi martires consecrantur. Passi sunt autem circa annos domini CCLXXX.

⁸ Agaune, aujourd'hui St-Maurice (canton du Valais).

B. Le Moyen Âge

Avec l'affaiblissement puis la chute de l'Empire romain, l'Helvétie livre passage aux invasions germaniques (dès le 3e s.). Augusta Raurica et Aventicum sont détruites en 260. En 401, les légions sont rappelées en Italie. Au cours du 5e s., les Burgondes, chrétiens, occupent l'ouest du territoire et les Alamans, païens, l'est. Si les premiers s'intègrent à la population autochtone et en adoptent la langue, il n'en va pas de même des seconds qui gardent la leur et repoussent d'abord les habitants dans les vallées supérieures des Alpes – le romanche s'y retranchera mais cédera de plus en plus de terrain devant l'allemand⁹. Les Alamans poursuivent ensuite leur extension vers l'ouest pour s'arrêter finalement à la Sarine, rivière qui, aujourd'hui encore, marque la frontière des langues entre le français et l'allemand. Tout est dévasté, seules demeurent les cités épiscopales qui s'étaient développées: Genève, Lausanne, Sion, Bâle.

Des missionnaires entreprennent de convertir les Alamans. Au 7e s., Gall, un des moines irlandais qui parcourent alors l'Europe, établit son ermitage dans une forêt au sud du lac de Constance. Au siècle suivant y est fondé le couvent de Saint-Gall qui comprend deux écoles riches de nombreux manuscrits et qui est aussi (du 9e au 11e s.) un centre d'écriture important. À Saint-Gall se rencontrent la transmission des textes latins et la tradition de l'ancien haut-allemand; et c'est à travers la traduction allemande des philosophes de l'Antiquité que les étudiants pénètrent dans la culture latine écrite.

Mais autour de ces couvents où se retranchent la culture et l'art d'écrire, l'anarchie règne et l'Helvétie, au cours des siècles, à la suite d'invasions et de destructions successives, se fond entièrement dans le Saint Empire romain germanique.

Grâce aux échanges qui s'établissent ensuite entre l'Allemagne et l'Italie, les cols des Alpes s'ouvrent à nouveau, le commerce renaît. Les

⁹ Aujourd'hui, les dialectes romans ne sont plus parlés que par une petite minorité de la population de quelques vallées grisonnes et tessinoises, mais le romanche n'en constitue pas moins la quatrième langue nationale après l'italien.

antiques bourgades reprennent vie et de nouvelles villes voient le jour durant le 12e et le début du 13e s. La population augmente.

Au 13e s., certains seigneurs et certaines villes profitent du déclin de l'Empire pour s'affirmer et conquérir des privilèges avant de constituer des confédérations dans le but de se défendre. La création de la Confédération suisse participe de ce mouvement.

En été 1291, au sud du lac des Quatre-Cantons, au pied du Gothard, les gens d'Uri, de Schwyz et de l'Unterwald, qui disposent de ressources financières et militaires, s'unissent face aux Habsbourgs et à leurs baillis. C'est le berceau de la Suisse actuelle qui au cours des siècles passera progressivement de 3 à 26 cantons et demi-cantons. Les légendes qui se greffent sur la création du Pacte confédéral et la revendication de la liberté inspireront les esprits des révolutionnaires de 1789 et ceux des poètes romantiques, tel F. Schiller pour son *Wilhelm Tell* (1804). Bien qu'on ait alors parlé l'allemand, le texte du Pacte de 1291 est rédigé en latin (langue des chancelleries et de ceux qui savent écrire) car il n'est sans doute connu que des chefs des communautés. Par contre le Pacte de Brunnen (1315) qui est la confirmation du précédent et qui devait être lu devant l'assemblée réunie et juré par tous les citoyens est, lui, écrit en allemand.

5. Foedus Pactum¹⁰

IN NOMINE DOMINI AMEN. Honestati consulitur et utilitati publice providetur, dum pacta quietis et pacis statu debito solidantur.

Noverint igitur universi, quod homines vallis Uranie universitasque vallis de Switz ac communitas hominum Intramontanorum Vallis Inferioris maliciam temporis attendentes, ut se et sua magis defendere valeant et in statu debito melius conservare, fide bona promiserunt invicem sibi assistere auxilio, consilio quolibet ac favore, personis et rebus, infra valles et

¹⁰ Le Pacte fédéral, propriété du canton de Schwyz, est conservé au Musée de Schwyz. On trouvera des traductions de celui-ci en plusieurs langues sur le site www.lexilogos.com/declaration/suisse_pacte_texte.htm

extra, toto posse, toto nisu contra omnes ac singulos, qui eis vel alicui de ipsis aliquam intulerint violenciam, molestiam aut iniuriam in personis et rebus malum quodlibet machinando, ac in omnem eventum quelibet universitas promisit alteri accurrere, cum necesse fuerit, ad succurrendum et in expensis propriis, prout opus fuerit, contra impetus malignorum resistere, iniurias vindicare, prestito super hiis corporaliter iuramento absque dolo servandis antiquam confederationis formam iuramento vallatam presentibus innovando, ita tamen, quod quilibet homo iuxta sui nominis conditionem domino suo convenienter subesse teneatur et servire.

Communi etiam consilio et favore unanimi promissimus, statuimus ac ordinavimus, ut in vallibus prenotatis nullum iudicem, qui ipsum officium aliquo precio vel pecunia aliqualiter comparaverit vel qui noster incola vel conprovincialis non fuerit, aliquatenus accipiamus vel acceptamus.

Si vero dissensio suborta fuerit inter aliquos conspiratos, prudentiores de conspiratis accedere debent ad sopiendam discordiam inter partes, prout ipsis videbitur expedire, et que pars illam respueret ordinationem, alii contrarii deberent fore conspirati.

Super omnia autem inter ipsos extitit statutum, ut, qui alium fraudulenter et sine culpa trucidaverit, si deprehensus fuerit, vitam ammittat, nisi suam de dicto maleficio valeat ostendere innocenciam, suis nefandis culpis exigentibus, et si forsan discesserit, numquam remeare debet. Receptatores et defensores prefati malefactoris a vallibus segregandi sunt, donec a coniuratis provide revocentur.

Si quis vero quemquam de conspiratis die seu nocte silentio fraudulenter per incendium vastaverit, is numquam haberi debet pro conprovinciali. Et si quis dictum malefactorem fovet et defendit infra valles, satisfactionem prestare debet dampnificato.

Ad hec si quis de coniuratis alium rebus spoliaverit vel dampnificaverit qualitercumque, si res nocentis infra valles possunt reperiri, servari debent ad procurandam secundum iusticiam levis satisfactionem.

Insuper nullus capere debet pignus alterius, nisi sit manifeste debitor vel fideiussor, et hoc tantum fieri debet de licencia sui iudicis speciali.

Preter hec quilibet obedire debet suo iudici et ipsum, si necesse fuerit, iudicem ostendere infra <valles>, sub quo parere potius debeat iuri.

Et si quis iudicio rebellis exstiterit ac de ipsius pertinacia quis de conspiratis dampnificatus fuerit, predictum contumacem ad prestandam satisfactionem iurati compellere tenentur universi.

Si vero guerra vel discordia inter aliquos de conspiratis suborta fuerit, si pars una litigantium iusticie vel satisfactionis non curat recipere complementum, reliquam defendere tenentur coniurati.

Suprascriptis statutis pro communi utilitate salubriter ordinatis concedente domino in perpetuum duraturis.

In cuius facti evidentiam presens instrumentum ad petitionem predictorum confectum sigillorum prefatarum trium universitatum et vallium est munimine roboratum.

Actum anno domini MCCLXXX primo incipiente mense Augusto.

C. La Renaissance, la Réforme

Après les succès remportés par les Suisses lors des Guerres de Bourgogne (1476-1477), le roi de France, le doge de Venise, entre autres, puis le pape, s'intéressent à ces populations montagnardes qui fournissent d'aussi bons soldats. La réputation des mercenaires suisses n'est plus à faire, mais à quoi ressemblaient ces soldats dont on voulait s'attacher les services?

6. Albrecht von Bonstetten¹¹

Incipit capitulum tertium decimum, in quo Confœderatorum Mavortie secundum compilatoris rationem explicantur.

Hec potissima (si me non opinio fallit) ratio profecto est: maior pars (ut ex prescriptis notari potest) silvestres admodum sunt, duri cervicis, lenitate

¹¹ *Superioris Germaniae Confoederatio descriptio*, cap. 13-15. Prêtre issu d'une noble famille mais proche de ses concitoyens, érudit en relation avec les autres savants de l'époque, Bonstetten écrit sa *Description de la Suisse* en 1478/79.

parva gustantes, inter quos huiusmodi inolevit consuetudo, ut se quam statim ad vicina proelia dare (propriis deficientibus) solent seque armis et bellis mirum in modum exercere et, quod maximum est, si quis illorum in aliqua fugeret pugna vel fuge interesset minus honeste, is absque gratia omni decollaretur minoribusque suis tertiam in generationem exprobaretur.

Solent quoque inter eos, dum opus fuit capitaneis visum, in bello hunc efficere ordinem, scilicet quod tantum ad hoc nonnulli speculatores ordinantur, ut si quem commilitonum aufugientem viderent, illum statim absque vindicta interficiant. Etiam si ipsi Confœderatores intestinas haberent inimicitias, illas deponunt aliis imminentibus, fraternalemque fidem bellis invicem indubie servant. Item sunt etiam honorum et rerum cupidi; igitur de castris, dominiis et spoliis obtentis gaudent admodum et letantur. Ultimo sciunt se pro viris bellicosis omnium in ore habitos atque putatos; ne huiusmodi deperdant famam atque laudem, summo profecto studio innituntur. Hec predicta et hisce similia illos Mavortes efficere equidem non anceps sum atque bellicosos.

Incipit capitulum decimum quartum, in quo de ipsius gentis natura et conditionibus parumper tractatur et primo de civibus.

Cives sunt artubus bene dispositi, crispis crinibus auri frisiatisque, ut ita dicam, contra eorum priscum morem incedentes. Seniores multum de sale habent et sollertes nec secordes, quique artificiiis insistunt conterraneis; sunt ipsi quam ingenuosi nec nimium grossi, voluptati plerum dediti, iuniores audentes, Cytheree admodum ministrantes, vestibus more Germanorum subcinctoriis, que alias perizomata vocant, ornati et politi, superbi et veloces atque iocundi. Prefecti eorum magistri civium seu schulteti appellantur, secundum insignia et auctoritatem urbium et oppidorum.

Incipit capitulum decimum quintum, in quo, ut supra, de ipsius gentis conditionibus, sed de vallensibus, tractatur.

Vallenses vero paululum ruraliores, quamquam et de communitatibus, ut semper fit, nonnulli grossissimi sunt, Sarpedonee corpulenti, ingentes, feroces, fortes ac veri Martis filii. Stipendia faciunt, linguam effrenatam

et incomptam habentes, valde indomiti, agiles et austeri atque inflati, in vallibus et Penninis alpinis et graminosis pratis per pecora se nutrientes. Parum alias fertilitatis habent preter fructus communes, absque Cerere et victilio. Officiales intelligentes sunt et appellantur ministri vel (vulgare per nomen sumptumque Latinum a sono) ammenses, et uti cives vallicolis ornatiores magisque sciti sunt, sic illi eisdem bellicosiores esse estimantur. Multi autem eos in hoc Martis genere pari passu ambulare malunt.

7. Bulle du Pape Jules II¹²

Au début du 16e siècle, après de premiers contacts établis par ses prédécesseurs et un échange de correspondance fixant les modalités de l'enrôlement, le pape Jules II bénira la Garde suisse pontificale¹³ qui vient de faire son entrée officielle à Rome:

Romae 1505 Iunii 21. - Iulius II: Universis et singulis, ad quos praesentes pervenerint

Cum dilecti filii Petrus de Hertenstein, cubicularius noster, familiaris, continuus commensalis, et Gaspar di Sillinon, gentium armigerarum ductor, ducentos Elvetios pedites, quos pro custodia palatii nostri tenere decrevimus, ad nos ducturi sint, nos, cupientes tam ipsis Petro et Gaspari quam peditibus antedictis tutum et liberum iter ubique patere, Devotionem Vestram et vestrum singulos hortamur in Domino; subditis vero nostris et gentium armigerarum capitaneis expresse praecipiendo mandamus, quatenus ductores et pedites antedictos per omnes civitates, terras, passus et portus, pontes et loca quaelibet tam nostra quam vestra pro nostra et apostolicae sedis reverentia libere transire morarique permittatis nullumque eis impedimentum inferatis aut, quantum in vobis

¹² Arm. 39 T. 22 Fol. 331 b.

¹³ La Garde suisse pontificale a célébré en 2006 son cinq centième anniversaire. Les gardes en costume de la Renaissance font la joie des touristes au Vatican tout en assurant la protection du pape. http://www.vatican.va/roman_curia/swiss_guard/index_fr.htm

est, permittatis inferri, sed potius de scorta et salvoconductu, si opus fuerit et requirendum duxerint, ita benigne provideatis; quo vestra apud nos et dictam sedem devotio merito veniat commendanda.

8. Oswald Myconius¹⁴ défend la Réforme auprès des ecclésiastiques catholiques de Suisse centrale (1524)

À la même époque, l'implantation du protestantisme en Suisse entraîne d'âpres et sanglantes luttes entre partisans de la nouvelle foi et tenants du catholicisme. Tandis que certains, tel Oswald Myconius, essaient cependant de réconcilier les partis, d'autres, pour avoir embrassé la nouvelle foi, se voient obligés de chercher refuge ailleurs: ils quittent leur canton (dans ce cas celui du Tessin) pour un autre (Zurich) où ils seront mieux accueillis et constitueront bientôt l'élite locale:

Fama est vos loqui de populo Tigurino, non quod de christianis solet hominibus, sed quod de Iudaeis, gentibus et fidei hostibus Turcis solet: id quod mihi profecto plurimum dolet, non quidem propter Tigurinos, ut quos noverim esse christianissimos, sed propter vos, qui, dum hos ignoratis, ea loquimini, quae vobis et famam diminuunt et incommoda multa ferunt hic et in futuro saeculo. Ab isthac igitur prava de illis opinione vos, ut potero, brevissimis abducam et cum ipsis sentire docebo interim admonens, quam sit res perniciosa de bonis male loqui.

Principio autem Tigurini quid faciunt, unde maius apud exteros quosdam odium exoritur, quam quod euangelium apud se praedicari permittunt? Haec est enim unica causa, quamobrem mundus eos prosequatur et odio et maledictis, cum tamen nihil possit esse nec melius nec salubrius nec magis divinum. An non Christum ad nos pater demisit propter euangelium? An non Christus hoc unum apud nos egit, ut praedicaret, quod pater

¹⁴ *Osvaldi Myconii Lucernani ad sacerdotes Helvetiae, qui Tigurinis male loquuntur suasoria, ut male loqui desinant*, Tiguri 1524, in: *Turicensia Latina*. Humaniste lucernois, Myconius, de son vrai nom Oswald Geisshüsler (1488-1552), s'attacha à Zwingli au moment de la Réforme; il défend donc les protestants zurichoïses (*populus Tigurinus*, *Tigurini*, aussi ci-après).

commiserat? An non discipulis suis unice commendavit, ut omni creaturae praedicarent suum verbum, hoc est euangelium¹⁵? Quapropter si Deum credimus, si credimus Christum Dei filium, fateamur necesse est, nihil esse melius, quam audire euangelium et permittere, ut spargatur, imo inculcetur omni populo. Quid igitur causae, quur in odium coniiciantur Tigurini, quia illud faciunt? Non est, quod respondeatur, nisi quis vellet dicere euangelium non esse, quod ipsis praedicetur. At nos eiusmodi facillime compescamus docendo, quidnam sit euangelium et conferendo idipsum cum iis, quae apud Tigurinos docentur publicis concionibus. Euangelium quantumquantum est, beneficia Dei exponit, extollit, magni facit atque ad gloriam Dei tendit. Tiguri quicquid pro suggestu publico dicitur, plane idem agit. (...)

9. Politique de l'immigration à l'époque des guerres de religion

Du rapport (1602) de Taddeo Duno¹⁶ sur l'exclusion et l'implantation d'habitants de Locarno à Zurich en 1555:

Exilio iam promulgato Locarnenses priusquam sedes suas relinquerent, legatos Tigurum primum, postea ad Rhaetos comitia mense illo Ianuario Curiae agentes, auxilii et hospitii quaerendi causa mittendos censuerunt, ut Tigurinorum favore et commendatione Rhaeti eos ad se reciperent propter locorum propinquitatem et linguae communionem. Missus itaque fuit Thaddaeus Dunus medicus et cum eo alius e fratrum numero. Qui cum Tigurum pervenissent et causam ad senatum retulissent, magistratus ille Locarnensium calamitatem miseratus, urbem suam – si alibi commodum nacti non fuissent hospitium – ipsis patere perquam benigne respondit, legatis duobus eum illis ad Rhaetos missis. Quanquam autem illi Tigurinorum petitioni prompte subscripsissent et Locarnensibus liberum in

¹⁵ Marc 16, 15

¹⁶ *De persecutione adversus Locarnenses mota deque exilio religionis causa illis irrogatio historia brevis et vera, a teste oculato et aurito consorte literis mandata ad ecclesiae Christi aedificationem, coepta ab anno Domini MDXL et producta ad annum MDLV, inde vero ad MDCII*, (chap. 17-20) in: *Turicensia Latina*. Taddeo Duno était un médecin tessinois chargé des négociations.

regionem suam ingressum concessissent, hi tamen aerumnis et angustiis variis pressi, auditis et bene ponderatis, quae Tigurinus magistratus magnificentia et pietate illustris obtulisset, magna laetitia perfusi exultantes in hospitium ab illis sponte oblatum recta sese recipere decreverunt, paucis in Rhaetiam abeuntibus, qui tamen brevi Tigurum commigrarunt.

Quinto itaque Nonas Martii, quemadmodum ipsis praescriptum fuerat, sedes reliquere suas, ut canere liceret: Nos patriae fines et dulcia linquimus arva¹⁷. In proximum autem Rhaetorum oppidum Roveretum paulo supra Bellinzonam migrarunt; ibique mensibus duobus comorati sunt, montium iugis gelu nivibusque rigentibus coniuges et liberos committere periculosum adhuc iudicantes. Mense vero Maio discesserunt, et hebdomadae unius spatio alpibus et incommodis omnibus superatis Tigurum feliciter admodum et prospere Dei beneficio pervenerunt; incolumes enim viri omnes mulieresque et liberi iter confecerunt pedites et equites, curribus et navibus¹⁸ vecti, adeo ut ne ipsorum quidem sarcinae detrimenti quicquam ceperint. Dum autem iter facerent, tam hilares, tam laeti erant, ac si ad nuptias aut festum aliquod properarent, quemadmodum apostoli a Iudaeis caesi ibant gaudentes, quod digni habitis essent, qui pro nomine Christi aliquid paterentur. Urbem ingressos magistratus ille omnes – viri humanitate, charitate magnanimitateque praestantes, qui eos in generalibus comitiis perpetuo tutati erant, non sine belli periculo, et pacis condiciones ab internuntiis propositas forti animo reiecerant – gaudio et laetitia mira exceperunt et beneficiis tali republica dignis affecerunt.

Urbem incolentes Locarnenses lingua peregrina, vivendi et vestiendi modus, populi mores a patriis plurimum differentes initio terrebant non parum, quod mirandum non erat, pauperum praecipue respectu, quanquam tempore illo rerum omnium vilitas erat magna, ut parvo vivere liceret; constanter tamen atque fortiter perseverantes et in Domino – qui eos quasi ex Ur Chaldaeorum vel ex Aegypto in promissam terram

¹⁷ Verg., *Ecl.* 1, 3. Outre cette citation, le texte est rempli de références bibliques car les protestants étaient de fins connaisseurs de la Bible.

¹⁸ Ils ont traversé le lac de Walen et celui de Zurich.

eduxerat – sperantes, paulatim vivendi et vestiendi rationi assuefacti urbis leges et instituta servarunt, linguam autem didicerunt. Numerus virorum, mulierum et liberorum exulum erat CXXX; alii non pauci domi remanserant, grave illud perpetuae privationis soli natalis onus portare nequeunt. Antichristi¹⁹ enim tyrannidi sese denuo subiicere quam crucem tollere et Christum sequi maluerunt. Erant autem exulum alii doctores vel legum vel medicinae, viri nobiles, alii chirurgi et notarii, alii artifices – patriae decus et ornamentum –, alii quoque viri praestantes artem nullam exercentes, auctoritate tamen excellentes. Qui omnes coniuges et liberos secum adduxerant paucis exceptis, qui vel uxores vel maritos vel parentes vel filios propter Christum reliquerant²⁰. In summa tales erant, tam honesti et patriae tam utiles et chari, ut ab ipsis etiam adversariis papistis, imo a dominis²¹ quoque commendarentur; tantum abest, ut turpitudinis alicuius aut criminis aut rebellionis accusati unquam fuerint. Una enim fides et religio, quam amplexi erant, haec illis discrimina et calamitates peperit graves. Id quod bonis illis viris honori fuit et consolationem ipsis attulit non vulgarem, cum persecutionem et exilium paterentur, non ut malefici, sed ut discipuli Iesu Christi, quem solum eius pater, Deus altissimus, audiri vult, non papam Romanum, cuius ecclesia non super petram, sed super arenam et pulverem est aedificata.

Sedibus Tiguri locatis exules illi Locarnenses artes multas fructuosissimas in urbem introduxerunt, quibus illa caruit antea, artes, inquam, quae telas dant sericas, laneas, xylinas multorum generum, e quibus lucrum faciunt vitae sustentandae necessarium, nam in illis excolendis studium et laborem posuerunt annos iam multos. Fructus autem et utilitas artium istarum et mercaturae non solum Locarnensium, sed civium etiam multorum et rusticorum rem amplificat, quia etiam magnos reipublicae aerarium percipit redditus ex vectigalibus, dum merces importantur et exportantur.

¹⁹ Désignation fréquente du pape par les protestants de cette époque.

²⁰ Allusion à des épisodes narrés ailleurs.

²¹ Ce sont les douze cantons qui régissent le baillage de Locarno.

10. Conrad Gessner apôtre de la philologie germanique comparée du 16e siècle

Alors que les uns s'entredéchirent, d'autres poursuivent leur travail intellectuel. Le latin qui était reconnu comme la langue de communication entre les érudits est en butte aux langues vernaculaires. Celles-ci tendent à le supplanter; on voit apparaître alors les premiers dictionnaires qui, malgré l'ancienneté de l'allemand, ont longtemps fait défaut à cette langue en raison des nombreux dialectes qui la constituent:

Extraits de la préface au dictionnaire allemand-latin de Josua Maaler (1561)²²

Clarus ingenio et eruditione vir Ioannes Frisius, summus amicus meus, et ego, cum in familiari colloquio – cui tum forte etiam Iosua Pictorius civis noster intererat, egregius ac bene doctus vir et divini verbi minister Elgovii, quod agri Tiguri oppidum est, pius ac fidelis – inter alia de linguis hodie per Europam vulgaribus mentio incidisset et animadverteremus plerasque vicinas nobis gentes, ut Gallos, Italos, Anglos aliosque suas linguas ornare ac locupletare in dies magis magisque et copiosos habere dictionarios codices, in quibus ordine dictiones singulae earumque vires et significationes nec non locutiones explicantur, doluimus deesse Germaniae nostrae, qui idem in nostra praestarent lingua. Et tanto quidem magis dolenda haec negligentia nobis videbatur, quod vernacula nostra lingua – si principem omnium Ebraicam exceperis – nulli aliarum antiquitate et copia dictionum atque locutionum facile cesserit; antiquior certe multo et syncerior integriorque quam vulgares hodie Italica, Gallica, Hispanica et Anglica, quae omnes partim ex Latinis corruptis, partim Gothicis aut Saxonice et aliis quibusdam vocabulis mixtae confusaeque sunt. (...)

Caeterum ut de ipsa quoque Germanica lingua in universum aliquid dicam. (...) Primum itaque antiquissimam hanc linguam esse neminem

²² Josua Maaler, *Die Teütsch spraach. Dictionarium Germanicolatinum novum*. Zürich 1561, in: *Turicensia Latina*.

dubitare puto; si quis tamen addubitet, facile quidem is convinceretur tum historiis, tum nominibus hominum, locorum aliarumque rerum, quorum, ut olim literis mandata sunt ab exteris – etsi pleraque parum recte, ut fieri solet in alienis linguis –, significationes nostro sermoni convenientes adhuc agnoscimus; deinde, quod latissime pateat, innumeris populis ac gentibus usitata, cum veterum ac recentiorum scriptis constat, tum illorum qui plurimas Europae regiones peragrarunt, testimoniis confirmari potest, ita ut nullam in tota Europa linguam longius latiusque se extendere existimem. Illyrica enim seu Slavonica quanquam permultis populis communis sit et non angustius forte quam Germanica pateat, non tamen intra Europam se continet, sed in Asiae etiam fines transivit. Nam Gazaris²³ quoque circa mare Caspium in usu esse fertur. Germaniae quidem populorum divisiones et nomina in Mithridate²⁴ nostro Ioannis Aventini²⁵, clarissimi historici, verbis exposui. Non solum autem in Germania proprie dicta sermo Germanicus usurpatur, sed omnino quaecunque regiones circa Rhenum sunt, ab eius fontibus usque ad Oceanum Britannicum, omnesque inter Rhenum et Oceanum Balthicum vel Germanicum sitae et septentrionalis ora universa – quam tenent Flandri Gallis proximi, deinde Brabanti, Hollandi, Frisii, Dani, Saxonum pars, Brandeburgii, Pomerani, Borussi et ad ultimum sinum Codanum²⁶, quem a Gothis aliqui sic dictum putant, Livones Moscis – et quidem nimum – finitimi –, Germanice sonant. Magna etiam ultra Rhenum pars meridiem versus, ut Helvetii aliique populi non aliam norunt linguam, quanquam Burgundi et alii forte in vicinis locis, Germanice olim locuti, ut ex historiis liquet, ante secula non multa sermonem Gallis hodie vulgarem receperunt. Sunt qui Moscovitarum quoque regionem Germanis olim, praesertim Suevis, inhabitatam existiment, et nuper doctissimus quidam amicus meus²⁷ in haec verba ad me scripsit. Moscovitarum

²³ Les Khazars, d'origine turque, avaient établi un royaume en Crimée (7e-11e siècle).

²⁴ Ouvrage de Conrad Gessner (1555) présentant l'état de la linguistique comparée au milieu du 16e siècle; Mithridate, roi du Pont, passait pour avoir su 500 langues!

²⁵ Johannes Turmair (1477-1534), surnommé Aventinus.

²⁶ Par *sinus Codanus* on doit probablement entendre la partie occidentale de la Baltique.

²⁷ Peut-être l'astronome et géographe viennois Jakob Ziegler (1470-1549).

lingua ab initio, hoc est ante Graecorum monarchiam²⁸, Germanicam fuisse dixerim. (...)

*Porro cum diversae sint dialecti linguae Germanicae, aliae plus, aliae minus inter se differunt: quaedam adeo, ut se invicem colloquentes non intelligant, cum in pronuntiatione fere solum et paucis literis mutatis discrimen existat. Ex his illam, qua superiores Germani utuntur, aliqui optimam et praecipuam minimeque corruptam esse iudicant. Sunt qui tractui circa Lipsiam elegantioris sermonis – quo Lutherus etiam libros suos condiderit – primas deferant; alii potius Augustanis²⁹, alii Basiliensium linguam magna ex parte probant³⁰. A nostra quidem, id est, superioris Germaniae, et veluti communi Germanica lingua, quantum et in quibus diversae dialecti differant, pluribus in Mithridate nostro ostendi, hic pauca additurus: Islandica, Nortuegica, Gothica, Suetica et Danica linguae similes inter se sunt atque Saxonica non alienae, dialectis nonnihil discrepant. Sueciae specimen in oratione Dominica hic subiicere volui (nam Islandice scriptam huic in plerisque similem, in Mithridatem dedi). Ea huiusmodi est: **Fader war / som er i himlum / heiligat warde dit namen. til komen tit rike. scke din willige / som i himlum / so opo iordene (forte ierdene). Wár taglig bróðh gif os i tag. verlath os wáren schuld / som wi verlátem wáre skuldiger. Och inledh os icke i frestilse. Vtan lóss os I froonda. Amen.** Munsterus³¹ etiam locuples testis est Scoticum, Danicum, imo Islandicum sermonem plurimum differre a Suevico et Helvetico, in fundamento tamen, ut ipse loquitur, eos convenire idque plurimis vocalibus, quae hisce nationibus communia sunt, probari. (...)*

Sed ne sim prolixior, redeo ad principium nostri sermonis, decere videlicet homines eruditos, ut inter alia, quibus patriam quisque suam ornat, linguae etiam maternae excolendae – ceu artium et scientiarum omnium et totius civilis vitae, immo religionis etiam ac pietatis instrumenti

²⁸ Byzance avait dû faire face aux Germains à la fin de la période des invasions.

²⁹ On attendrait *Augustanorum*.

³⁰ Information importante sur les discussions de l'époque dans l'aire germanophone, qui contribueront finalement à fixer le nouveau haut-allemand écrit.

³¹ Sebastian Münster (1489-1552), cosmographe et hébraïsant allemand, auteur, entre autres, d'une *Cosmographia universalis* (1544).

necessarii – rationem habeat. Ad quod cum alii libri, tum quos lexicorum seu dictionariorum nomine appellamus, utpote universales, et qui omnes vocabulorum differentias contineant, utilissimi, immo necessarii sunt. Debeant autem illi semper cum aliquo grammaticarum observationum libro, circa orthographiam, syntaxin et etymologiam, coniuncti esse. Sic enim fieret, ut certa aliqua et constans ratio in unaquaque lingua firmiter diutiusque retineretur neque tot et tam inconstantes linguarum mutationes ut antehac, cum nullae grammaticorum leges ac rationes extarent, in posterum evenirent. Haec tria autem qui recte docere voluerit, illum varias in diversis regionibus dialectos nosse et conferre oportet. Quod si aliarum quoque linguarum, Latinae, Graecae et Ebraicae non imperitus fuerit, melius et accuratius omnia perfecit. Habet certe lingua nostra innumeras dictiones, quarum origo a tribus iam dictis linguis dependet. Anglica lingua hodie, ut dixi, e Saxonica et Gallica vulgari fere constat, quam qui teneret, plurimas Saxonicae et Germanicae veteris linguae dictiones perciperet; unde ad explicandas origines, significatio- nes et orthographiam, plurimum momenti accederet.

11. Benedictus Aretius³², Extraits de l'Ascension du Stockhorn en 1557

Les sciences naturelles se développent elles aussi. Des humanistes, bravant les craintes ancestrales, se lancent à la découverte des montagnes, de leur flore et de leurs habitants. Ils pratiquent la randonnée, apprivoisent les Préalpes et, avant J.-J. Rousseau et les romantiques, se laissent gagner par le sentiment de la nature:

Hic tractus est et ea series montium a meridie ad ortum usque Aequinoctii et hae deliciae nostrae nostrique amores, quibus oculi ex

³² *Stockhornii et Nessi Montium in ditone Bernensium Helvetiorum et nascentium in eis stirpium brevis Descriptio per Benedictum Aretium Bernensem*, in: *Niesen und Stockhorn ...* (2, 1-4). Benedikt Marti (1522-1574), humaniste ami de Conrad Gessner, était professeur à la Faculté de théologie réformée de Berne. Le Stockhorn est un sommet fameux des Préalpes.

locis editioribus civitatis nostrae pascuntur, et animus vasta cacumina, praeruptas casurasque in momento petras admiratur. Hic ortus et occasus intervalla notamus; signa quoque tempestatum et serenitatis inde petimus; caeterum non tantum oculos mentem inde pascimus, sed etiam ventrem, qui tam oculis quam auribus carere dicitur.

Cum enim herbidi existant isti montes ac ubique dispersas habeant casas, tantam butyri copiam, casei et recoctae exhibent, ut non tantum montanos homines et vallium incolas, quorum est validissima multitudo, alant, sed etiam urbem populosissimam et agrum amplissimum istis deliciis perfundant. Id ita intelligemus: omnes vallium; recessus habitabiles sunt, praeterea colles undique hinc inde frequentes tanquam in naufragio disiectas domos habent. Incolae nullo alio occupantur labore quam aestivo tempore operibus lactariis, quae ita copiose conficiunt, ut caseo, butyro profuse alantur. Inde etiam recondunt, quod per totam satis sit hyemem; denique superest ea copia, ut ad mercatus transmittant in nostrae ditionis oppida et pagos. Taceo eam copiam, quae sine numero ad exteris transportatur nationes. Ipsi his vendendis collecta pecunia frumentum et vina (quanquam et ea multis in locis habeant) coemunt: pannos item et alia quae ad cultum corporis et ornatum pertinent.

Si victum inspicias, simplicem dicas et naturae convenientissimum; si voluptatem, non desunt praestantia vina tenerioresque panes; si sermonem, affabiles et plus quam Atticos dixeris; si mores, antiquam et integritati conformem simplicitatem reperies, veri iustique tenacissimam; si denique cultum, non neglectum, sed liberalem et qui ingenuos deceat: nec desunt qui nobilium habitum equent veste serica, villosa, purpura, subserico imo quovis genere panni praestantissimi. Pelles etiam hyeme non desunt vulpinae, lupinae, ex ursorum catulis, Lynce, muremontano et aliis alpinis animantibus.

Ergo huiusmodi loca quis non admiretur, amet, libenter invisat, perlustret et scandat? Certe fungos stupidos, insulsos pisces lentosque Chelonas dixerim, qui talibus non afficiantur. Ego sane nescio qua dulcedine et naturali quodam amore erga montes afficior, ut nullibi libentius verser quam in montium iugis, nullae sint suaviores mihi peregrinationes quam montanae; etenim si res novas quaeras, exhibebunt eas facile tibi montes: nempe omne genus herbarum admirandum et mira

varietate collucens, feras, aves, quae nisi in montibus non reperiuntur. Adde umbrosas valles, susurros dulces aquarum, prospectum per longe lateque patentis campos, lacus, flumina, urbes ac arces, denique salubrem aerem. Quae omnia novitate quadam illos, qui his spectaculis et voluptatibus assueti non sunt, oblectare possunt. Si vetera desideras, habes monimenta istic vetustatis antiquissimae, praecipitia, rupes, pendentes in aere scopulos, hiatus profundos et terrae stupenda chasmata, speluncas reconditas, induratum glaciem mediis etiam ardoribus. Quid multa? Istic theatrum Domini est, vetustatis monimenta quaevis et admirandae sapientiae novitatisque vestigia complectens.

D. Les Temps Modernes

Le recul du latin se confirme. Après avoir été réservé aux actes de caractère officiel, aux inscriptions et à l'université, après avoir constitué longtemps une discipline formatrice des lycées et des gymnases, le latin devient, dans la seconde moitié du 20e s., la bête noire des programmes scolaires. Son enseignement se réduit telle une peau de chagrin. Il est sans cesse question de l'abolir au nom de la modernité. Tranchant dans le vif, le Conseiller d'État Béguin (canton de Neuchâtel) décide, dans les toutes dernières années du siècle, de rendre obligatoire une initiation aux langues et cultures de l'Antiquité pour les élèves qui se destinent à des études secondaires supérieures. Aussitôt, il est épinglé dans un journal satirique d'expression française, *L'Omnibus*, publié à l'occasion de la Fête des Vendanges de Neuchâtel, moment de défoulement collectif dans la plus pure tradition dionysiaque...

12) Intervium exclusivae «Radico³³ radici lupus est», dixit Beguinus

In anus deus millus, latinum sera obligatus in scolam secundiam. Cette ideam gagus non est: elle revientum o consul Beguinus, cheffus

³³ Il faut savoir que le Conseiller d'État Béguin était le représentant du parti radical.

*instructionae publicae, novumcastellae*³⁴. *Sachantam que errare radicum est, Omnibus a voulus en savoir plus. Per nostrarum lectoribus, Beguinus intervium exclusivae acceptare.*

Voicibus suis argumentis et responses:

Omnibus: Ave Beguinus!

Beguinus: Ave Omnibus!

Omnibus: Pourquoitum introducere latinum in scolam secundiam?

Beguinus: Primo, parcequetus mens sana in corpore sano. Et, secundo, parcequetus latinum importantum est aujourd'huius: par exemplum, permetam publicitas macdonaldus³⁵ comprehendere.

Omnibus: Iatilis oppositiones politicae?

Beguinus: Cave canem! Cave socialistis! Et, certus, dixi: «retro Satana» o libero.

Omnibus: Et vostrum partitus radicalus, quid pensat?

Beguinus: O tempora! O mores!... Brutus Claudius³⁶... Aujourd'huius, radico radici lupus est! Sed, veni, vidi, vici. Et alea jacta est.

Omnibus: Vostris colleguis³⁷ ad castellum³⁸ anno sutenu vostrae propositionnem?

Beguinus: Matteo dixit: «Qui bibit bibet. In Expo³⁹ veritas! Fluctuat nec mergitur». Et Guinandum, contentus car in bonas sanitas, dixit: «Deo gratias. Carpe diem!»

Omnibus: Ah, bonus... Et Mater Monika?

Beguinus: Mater Monika furiosa est, comme dabitus.

Omnibus: Enfinitum, quid dixit agricola Petrus Hirschus?

Beguinus: Petrus Hirschus latinum non comprehendere et non parlare. Sed, beati pauperes spiritu!

³⁴ Novumcastellum est le nom latin de Neuchâtel, évidemment...

³⁵ Allusion à la campagne publicitaire de MacDonald en latin (de cuisine, aussi), 1999.

³⁶ Ancien Conseiller national radical neuchâtelois défrayant lui aussi la chronique: Claude Frey.

³⁷ c.-à-d. les autres Conseillers d'État d'alors: Francis Matthey, Jean Guinand, Monica Dusong et Pierre Hirschy, dont les noms sont malmenés plus bas.

³⁸ Le gouvernement neuchâtelois siège au Château.

³⁹ Allusion à l'Exposition nationale qui s'est tenue à Neuchâtel et dans la région en 2002, après avoir été prévue pour 2001.

Omnibus: Alorem, concretum: quandum cursis debutare?

Beguinus: Per Jovem! Toudesuitus! Jure et facto. Pro memoriam, magister dixit le plus vitus sera le mieuxum. Sed, finalmus, latinum sera obligatus in anus deux millus.

Omnibus: Quid methodia utilisata in scolam?

Beguinus: Simplus: paginas rosae minus Larus.

Omnibus: En deux motus, consul Beguinus: fiat lux!

Beguinus: Heu, heu... Si, si, fiat lux sed prefero citroënas.

Sources utilisées

Albrecht von Bonstetten, "Superioris Germaniae Confoederatio descriptio" (1479), in: A' v' B', *Briefe und ausgewählte Schriften*, herausgegeben von Albert Büchi (Quellen zur Schweizer Geschichte, Band 13). Basel 1893.

Max A. Bratschi, *Bergbesteigungen im 16. Jahrhundert: Niesen und Stockhorn. Zwei Lateintexte von Berner Humanisten*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Max A. Bratschi. Thun, Ott Verlag 1992.

Bullen und Breven aus italienischen Archiven 1116-1623 (Nr. 250), herausgegeben von Caspar Wirz (Quellen zur Schweizer Geschichte, Band 21). Basel 1902.

César, *Guerre des Gaules*, texte établi par L.-A. Constans. Paris, Les Belles Lettres 1926.

L'Omnibus, Journal satirique de la Fête des vendanges. Neuchâtel 1999.

Turicensia Latina. Lateinische Texte zur Geschichte Zürichs aus Altertum, Mittelalter und Neuzeit, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von einer Arbeitsgruppe des Mittellateinischen Seminars der Universität Zürich unter der Leitung von Peter Stotz und unter besonderer Mitwirkung David Vitali. Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung 2003.

Jacobi a Voragine, *Legenda Aurea*, recensuit Dr Th. Graesse. Otto Zelter Verlag. Osnabrück 1969.

SWEDEN

LATIN IN SWEDEN

1. Introduction

1.1. The Middle Ages

The first contact with Latin culture came with the christianization of Sweden. The first missionary was Ansgar (801-865), also known as “the apostle of the North”, who was sent out from the see of Hamburg to the city of Birka in Mälaren (close to present day Stockholm). This first attempt at christianization seems to have been of short duration, but from ca 1000 Sweden became a Christian nation. Descriptions of the Nordic countries can be found in Adam of Bremen’s *Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum* from ca 1070. With the introduction of monasteries a school system came into being, and the monastery and cathedral schools were of course Latin speaking. From the 13th century we hear of Swedish students visiting the university of Paris. The first Latin text by a Swedish hand that has been preserved to us is the biography of the Beguin Christina of Stommeln, written by the monk Petrus de Dacia (c 1230-1289), together with a correspondence between Petrus and Christina.

¹ In cooperation with Hans Aili, prof. emeritus of Latin, University of Stockholm, hans.aili@klassiska.su.se; Hans Helander, prof. emeritus of Latin, University of Uppsala, hans.helander@lingfil.uu.se; Ann-Mari Jönsson, docent of Latin, editor of the Linnaeus project, <http://linnaeus.c18.net/>.

The internationally most renowned Swede from the Middle Ages is in all probability St. Brigid (c. 1303-1373). Brigid, who belonged to the upper classes, was literate, but, being a woman, she did not know Latin. Her revelations, which she received in a state of ecstasy, were written down in Swedish (a couple of autographs are preserved) but were translated into Latin by her confessors. Her revelations quite frequently deal with political matters of the day, giving instructions to both king and pope. The latter was admonished to leave the exile in Avignon and return to Rome, and it was probably with great pleasure that she met with Urban V in Rome in 1367. She received permission to found an order, which still exists (partly refounded in the 20th century).

Other Latin texts from the Middle Ages are e g sermons, orations, monastery diaries, correspondence and juridical documents. Modern scholarly editions of such texts are being issued by Swedish scholars, e g within the *Diplomatarium Suecanum*, hosted by the Swedish National Archive (<http://www.riksarkivet.se/>).

1.2. The Reformation

The reformation meant a break in the cultural life of Sweden, when monasteries were closed down and libraries were dispersed. At the same time, Sweden was brought closer to the secular erudition of the rest of Europe. Gustavus I, the king who turned Sweden into a Lutheran country, was eager for his court to become a renaissance court that could stand comparison with any court in Europe, and his three sons received a good education. His eldest son and successor, Erik XIV, was a good Latinist who, among other things, wrote a letter of proposal to Queen Elisabeth I of England in highly rhetorical Latin. The 16th century saw a number of Swedish poets who wrote secular Latin poetry, in emulation and imitation of ancient poets and above all Virgil.

The internationally most well-known authors in this period were the brothers Johannes and Olaus Magnus. Johannes Magnus was the last catholic archbishop of Sweden, and after a decision in the parliament 1527 that

was the start of the lutheranization of the Swedish church, the two brothers left Sweden never to return. Olaus Magnus is the author of *Historia de gentibus septentrionalibus*, a work which is not only a history but also an ethnographic description of Sweden. Johannes Magnus wrote *Historia de omnibus gothorum suenonumque regibus*, where he created a fictional glorious past for Sweden, increasing its list of monarchs with a number of fictional kings by the names of Erik and Karl, and also wrote disparaging descriptions of fictional kings with obvious similarities to King Gustavus I. This work became the starting point for the later so called Gothic movement, with Olof Rudbeck's *Atlantica* (1679) as its *opus magnum*.

1.3. 17th and 18th century

In the 17th century Latin remained the language for international contacts, not least within diplomacy. A French embassy to the court of Queen Christina, who were tactless enough to address the Queen and the chancellor Axel Oxenstierna in French instead of in Latin, got an answer in Swedish, although Oxenstierna spoke both French and Latin fluently. Latin was still the literary language *par préférence*, but literature in the vernacular began to appear. The so called “father of Swedish literature”, Georg Stiernhielm, wrote in both Latin and Swedish and was an excellent Latinist. Gradually, the Swedish language took over in literature, and during the 18th century French became the international diplomatic language. Latin remained the language of the scholarly world, with the new universities as the centres. All scholarly work was produced in Latin, but during the 18th century this was disputed by some people. The idea was that matters concerning Swedish national interests, such as mining, should be presented in Swedish. The arguments against were that the Swedish language did not lend itself to scholarly matters. Gradually, however, dissertations in Swedish began to appear, but for a long time Latin remained the *lingua franca* for all scholars. Linné, the famous botanist, is a good example of this. Linné's scholarly work, including his international correspondence, is in Latin, whereas his more popular

descriptions of the Swedish landscape (from his travels around Sweden) are in Swedish but with frequent Latin words and phrases. Latin is still used in plant taxonomy. Emanuel Swedenborg was a scientist before becoming a Christian mystic, and it was natural for him to write in Latin whatever the theme of his presentation. Scholars wrote for the *res publica literaria*, not for their fellow countrymen, and thus chose the language they all had in common.

Worth mentioning is also the poet Sofia Elisabeth Brenner, who wrote poetry in six different languages including Latin.

1.4. Later development

Gradually, the modern languages succeeded Latin not only as a literary language but also in the scientific world. It is possible to find Latin texts produced in Sweden in the 20th or 21st centuries, such as jocular translations of well-known songs into Latin (e.g. *Senex Noa*, a translation of one of the most well-known songs by the 18th century poet Carl Michael Bellman), or academic orations, but in the main Latin must be said to have lost its position as a literary language or a language for international communication. Latin is still popular in solemn contexts (inscriptions in rings, wedding telegrams etc), and a quite new phenomenon is tattoos in Latin. It seems that even if Latin is considered a “dead” language by many people, ideas of its eternity are frequent not only among its learners.

2. Birgitta

St. Bridget, born ca. 1303, is one of very few famous women from the Middle Ages. The daughter of a sheriff (Sw. “lagman”) and married to another, she belonged to the upper circles of society. She was in close contact with the Swedish royal court and served under Queen Bianca of Namur. She became the mother of 8 children. Together with her husband Ulf she made a pilgrimage to Santiago de Compostela, and after his death

she settled in Rome, where the Casa S:a Brigida is today a Brigittine monastery. She died 1373, shortly after a pilgrimage to Jerusalem, and was sanctified in 1391. All during her life she had revelations where she experienced Christ and the Virgin Mother speaking to her. These revelations vary as to their content; not infrequently they deal with contemporary political issues where St Bridget is asked to deliver messages from Christ to e.g. the Pope or the Swedish king.

The revelations were translated from Swedish into Latin by Bridget's Swedish confessors, both by the name of Petrus. They were later revised in Italy by her Spanish confessor Alfonso, bishop of Jaén. Two excerpts from her works have been chosen. The first one is from book 7, a revelation from her pilgrimage to Bethlehem, where she witnesses the Virgin giving birth to Jesus. The second is from book 6, where Pope Clement VI is instructed to make peace between England and France and arrange an *annus jubilaeus*.

The spelling has partly been normalized according to classical orthography (the original has e for ae, -ci- for -ti-). *Sponsa* is Bridget's word for herself in the revelations:

Visio, quam habuit domina Birgitta in Bethleem, ubi virgo Maria ostendit ei totum modum sui partus, qualiter ipsa peperit gloriosum filium suum, sicut ipsa virgo promiserat eidem dominae Birgittae in Roma, antequam iret ad Bethleem per XX annos, ut patet in primo capitulo istius libri ultimi. Cap. XXI.

1 Cum essem ad praesepe Domini in Bethleem, vidi quandam virginem praegnantem pulcherrimam valde, indutam albo mantello et subtili tunica, per quam abextra eius carnes virgineas clare cernebam. 2 Cuius uterus plenus et multum tumidus erat, quia iam parata erat ad parandum. Cum qua senex quidam honestissimus erat et secum habebant ambo unum bovem et asinum. 3 Qui cum intrassent speluncam, senex ille ligatis bove et asino ad praesepe exivit extra et portavit ad virginem candelam accensam fixitque eam in muro et exivit extra, ne partui personaliter interesset. 4 Virgo igitur illa tunc discalciavit calciamenta pedum suorum et discooperuit mantellum album, quo cooperiebatur, amovitque velum de capite suo et iuxta se reposuit ea, remanens in sola

tunica, capillis pulcherrimis quasi de auro extentis super spatulas. 5 Quae tunc duos panniculos lineos et duos laneos mundissimos et subtiles extraxit, quos secum portabat ad involvendum nasciturum infantem, et duos alios paruulos lineos ad cooperiendum et ligandum caput illius, ipsosque posuit iuxta se, ut eis uteretur tempore debito.

6 Cumque haec omnia sic parata essent, tunc virgo genuflexa est cum magna reverentia, ponens se ad orationem, et dorsum versus praesepe tenebat, faciem vero ad caelum levatam versus orientem. 7 Erectis igitur manibus et oculis in caelum intentis stabat quasi in extasi contemplationis suspensa, inebriata divina dulcedine. 8 Et sic ea in oratione stante vidi tunc ego movere iacentem in utero eius, et illico in momento et ictu oculi peperit filium, a quo tanta lux ineffabilis et splendor exibat, quod sol non esset ei comparabilis. 9 Neque candela illa, quam posuerat senex, quoquomodo lumen reddebat, quia splendor ille diivinus splendorem materialem candelae totaliter annihilaverat. 10 Et tam subitus et momentaneus erat ille modus pariendi, quod ego non poteram advertere nec discernere, quomodo vel in quo membro pariebat. 11 Verumtamen statim vidi illum gloriosum infantem iacentem in terra nudum nitidissimum. Cuius carnes mundissimae erant ab omni sorde et immunditia. 12 Vidi etiam pellem secundinam iacentem prope eum, involutam et valde nitidam. Audivi etiam tunc cantus angelorum mirabilis suavitatis et magnae dulcedinis. 13 Et statim venter virginis, qui ante partum tumidissimus erat, retraxit se et videbatur tunc corpus eius mirabilis pulchritudinis et delicatum.

14 Cum igitur virgo sensit se iam peperisse, statim inclinato capite et iunctis manibus cum magna honestate et reverentia adoravit puerum et dixit illi: "Bene veneris, Deus meus, Dominus meus et filius meus!" 15 Et tunc puer plorans et quasi tremens prae frigore et duritia pavimenti, ubi iacebat, volvebat se paululum et extendebat membra, quaerens invenire refrigerium et matris favorem. 16 Quem tunc mater suscepit in manibus et strinxit eum ad pectus suum, et cum maxilla et pectore calefaciebat eum cum magna laetitia et tenera compassione materna. 17 Quae tunc sedens in terra posuit filium in gremio et recepit cum digitis subtiliter umbilicum eius, qui statim abscisus est, nec inde aliquis liquor aut sanguis exivit. 18 Et statim coepit eum involvere diligenter, primo

in panniculis lineis et postea in laneis et stringens corpusculum, tibias et brachia eius cum fascia, quae suta erat in quatuor partes superioris panniculi lanei. 19 Postea vero involvit ligando in capite pueri illos duos panniculos lineos, quos ad hoc paratos habebat. 20 His igitur completis intravit senex, et prosternens se ad terram genibus flexis adorando eum plorabat prae gaudio. 21 Nec tunc in partu virgo illa immutabatur colore vel infirmitate, nec in ea defecit fortitudo aliqua corporalis, sicut in aliis mulieribus parientibus fieri solet, nisi quod venter eius tumidus retraxit se ad priorem statum, in quo erat, antequam puerum conciperet. 22 Tunc autem surrexit ipsa, habens puerum in ulnis suis, et simul ambo, scilicet ipsa et Ioseph, posuerunt eum in praesepio et flexis genibus adorabant eum cum gaudio et immensa laetitia.

Christus dat sponsae verba hic contenta et praecipit illa mittere papae Clementi, scilicet quod faceret pacem inter reges Franciae et Angliae et quod veniret in Italiam et annuntiaret annum iubilaeum. Reprehendit quoque eum Christus de certis peccatis et negligentis gravibus et de vita praeterita inordinata et comminatur ei cum iustitia, nisi se correxerit. Cap. LXIII.

1 Filius loquitur ad sponsam: "Scribe ex parte mea papae Clementi haec verba: Ego exaltavi te et ascendere te feci super omnes gradus honoris. Surge igitur ad faciendum pacem inter reges Franciae et Angliae, qui sunt periculosae bestiae, animarum proditores. 2 Veni deinde in Italiam et praedica ibi verbum et annum salutis et dilectionis divinae et vide plateas stratas sanctorum meorum sanguine, et dabo tibi mercedem illam, quae non finietur. 3 Attende etiam ad tempora priora, in quibus audacter ad iram provocasti me et silui, in quibus fecisti, quae voluisti et non debuisti et ego quasi non iudicans patiens fui. 4 Quia tempus meum nunc appropinquat et exquiram a te negligentiam et audaciam temporis tui. Et sicut per omnes gradus ascendere te feci, sic descendes spiritualiter per alios gradus, quos experieris veraciter in anima et corpore, nisi oboedieris verbis meis. 5 Et silebit lingua tua magniloqua, et nomen tuum, quod vocasti in terris, in oblivione et obprobrio erit in conspectu meo et sanctorum meorum. Exquiram etiam a te, quam indigne (permissione tamen mea) ad

omnes gradus ascendisti, quod melius ego Deus scio, quam tua negligens conscientia recordatur. 6 Quaeram quoque a te, quantum in reformatione pacis regum tepuisti et quantum in aliam partem declinasti. Insuper non erit in oblivione, qualiter cupiditas et ambitio in Ecclesia tempore tuo floruit et aucta est, et quod multa reformare et emendare potuisti sed tu, amator carnis, noluisti. 7 Surge igitur, antequam novissima hora tua appropinquans veniat, et negligentias priorum temporum paenultimo tempore zelando extingue! Si autem dubitas, cuius spiritus verba ista sint, ecce regnum et persona nota sunt, in quibus stupor et mirabilia facta sunt. 8 Iustitia enim et misericordia, de quibus loquor, appropinquant ubique terrarum, conscientia quoque tua rationabile dicit esse illud, quod moneo, et caritativum esse, quod suadeo. 9 Et nisi patientia mea servasset te, iam profundius ultra alios praedecessores tuos descendisses. Ergo inquire in libro conscientiae tuae et vide, si veritatem loquor!"

3. Olaus Magnus

Olaus Magnus, 1490-1557, was together with his brother Johannes one of the most learned Swedish church officials in Sweden in the 16th century. As an opponent of the reformation he became an adversary of the Swedish king Gustavus Vasa, and lived de facto in exile together with his brother from 1527 until his death. After his brother's death in 1544 he was appointed Arch Bishop of Sweden by the Pope, but was never able to return to Sweden. He established himself in St. Bridget's house in Rome, where he opened a printer's office and printed both legends about St. Bridget, as well as his brother's and his own works.

Olaus Magnus' fame as a learned man rests on two works: the *Charta Marina*, a map of the Nordic countries printed in Venice in 1539, and the *Historia de gentibus septentrionalibus*, History of the Nordic peoples, printed in 1555. This work is rather an ethnographic description of the Nordic countries, and is thus valuable as a source to the culture of Medieval Scandinavia even today. For a long period after its publication, it remained the main source of knowledge about Scandinavia in Europe.

The excerpt chosen here describes a winter game that is practiced in Sweden to this day: the building of fortresses of snow:

De castellis nivalibus iuvenum

Mos est Septentrionalium populorum, provida quadam sagacitate adolescentes diversis bellandi exercitiis et artibus castella impugnandi exercere et excitare, quibus praesertim tyrocinia sine caede et sanguine ac quovis vitae periculo haec aggredi putant voluptuosum; et ob id quotannis hyeme durantibus nivibus, loco aliquo eminenti turmatim a maioribus excitati congregiuntur adolescentes, conformi labore immensas nivium moles comportantes; e quibus propugnacula ad formam castrensium moeniorum feriatis saltem diebus solícite fabricant, aqua structuram huiusmodi fenestris distinctam continuo aspergentes, ut nix cum aqua taliter congesta accedente frigore validius induretur. Qua diligentia adeo fortificantur, ut non solum leves ictus sed aereos globos atque impulsus testudinum (quatenus opus esset) possent sustinere. Quibus paratis, adolescentes praedicti in diversas turmas segregate, pars moenia ingreditus contuenda, pars foris remanet eadem impugnanda. Nec desunt in candidis castris atra seu fusca vexilla, aut virides iuniperorum rubi sub quibus non pecuniae sed solius laudis appetitu voluptuosum ingrediuntur certamen: quod aliis armis utrobique non committitur, nisi niveis globis in alterutrum e manibus proiectis. Statuta enim poena est nudi corporis in gelidam aquam immergendi, ne quis globis huiusmodi nivalibus faxum, ferrum, lignum, aut glaciem proiecturus involvat.

(Olaus Magnus I. XXIII)

4. Emanuel Swedenborg

Emanuel Swedenborg (1688-1772) was a scientist, a Bible exegetic and a theosophist. After a career within the natural sciences he turned to

religious mysticism, having had a vision as the culmination of a religious crisis in 1745. The spiritual world became his object of research, which was carried out within the same theoretical framework that he had used in his earlier scientific work. His theory of correspondence has had great influence on posterity. A Swedenborg Church still exists in Sweden and in a number of English-speaking countries.

The excerpts are chosen from Swedenborg's *De cultu et amore Dei* from 1745, the first part of the introduction and the beginning of its first chapter:

Introductio

Cum solus quondam in luco urbano, cogitationum turbas discutiendi gratia, obambulem, ac viderem viduari foliis arbores, et caducas circumvolitare frondes (autumnus enim tunc debebat annum et aetatis decorem decutiebat), ex tristi serius factus sum, quia recordabar amoenitatum, quas nemoretum illud a suo vere ad hanc usque temporis versuram communes habuit, et in meum quoque animum toties effudit: at visa hac altera scena, coepi temporum vices volvere; et subiit, annon omnia, quae sunt temporis, similes etiam vices percurrant; scilicet, non solum sylvae, sed quoque vitae nostrae, ac aetates; nam consimiliter illas a vere et flore quodam auspicias, exacta aetate, in suam senectam, autumnus imaginem, proclives labi, cernimus. Nec solum aetates, sed etiam saecula aut aeva, id est, communes societatum vitas, quae ab infantia, integritate et innocentia, olim aureae ac argenteae, dictae sunt; et nunc ultimas seu ferreas ad ostium affore, brevi in ferruginem aut argillae pulverem dilapsuras, creditur.

Caput primum, sectio prima de ortu telluris

Circum circa solem, huius universi centrum, terrestris noster globus, sicut orbita, quotannis volvitur, et gyri sui dimensa per sidera in zodiaco, quae praetervehitur, designat: tempus eius circuitio-

aut reditus ad idem circuli punctum dicitur eius annus. Dum gyrum hunc aut annum currit, oblique paulo versus triones, et deorsum illis ex opposito, a magno circulo aequidiali, divertitur; et sic in quovis suo minimo gressu, ubivis loci, varium solis aspicit vultum, inde eius quatuor anni spatia, scilicet ver, aestas, autumnus et hyems. In hac sua circumvolutione, non secus ac rota, circum axem, qui a polo ad polum per medium aequinoctialem circulum seu aequatorem percurrit, vertitur, et per hos versus currentem peripheriam secat in partus aut gradus, qui anni eius dies nuncupantur. In singulis his per rotationem facit oriri solem, et ab ortu in altum surgere, indeque delabi, ac demum occidere et abscondi; inde cuiusvis diei iterum quatuor tempora, matutinum, meridianum, vespertinum, et nocturnum; una cum suis horis, quae quasi diem hunc circumstant, et anni temporum tempora mesurant. Quatuor intervalla cuiusvis diei in quatuor intervallis totius anni se sicut effigies minores in magnis repraesentant; se nimirum aurora in vere, meridies in aestate, autumnus in vespere, et hyems in nocte, et sic porro.

5. Carl von Linné

Carl von Linné, the famous Swedish botanist and founder of the sexual system and of a uniform terminology for plant descriptions, was born in 1707 and died 1778. He was a professor of theoretical medicine at the university of Uppsala, which formed the basis for his scientific work. Besides his scholarly studies in Latin (e. g. *Systema naturae*; *Genera plantarum*; *Fundamenta botanica*; *Flora Lapponica*; *Philosophia botanica*; *Species plantarum*) he also wrote travel books in Swedish from his different journeys around Sweden where he studied not only plants but also customs, buildings etc. He corresponded with leading scholars in Europe, and a large part of this correspondence is preserved.

The following text is a letter from Linné to Albrecht von Haller, Swiss scientist and botanist, written in 1739 and containing some information about Linné's personal life:

Viro inclyto, Botanico Celeberrimo, Alberto Hallero, Professore Clarissimo, s pl d Carolus Linnaeus.

Litterae Tuae (mibi omni auro chariores) datae d. 24 Novembris 1738 accessere ad me hoc anno die 12 Augusti per concionatorem Ecclesiae Germanicae, Holmiae instructum; fatum morae mihi latet.

Extuli millies Hermanni manes; parum fuit salisse fontes omnes Horti Regis Gallorum ad accessum Hermanni, jubente Tournefortio, si generosum Hermanni animum cum Tournefortiano conferas. Hermannus Tournefortio antea obtulit professionem botanicam, quam alio commutaret, quo viveret Tournefortius; quid itaque de Te dicam ipse; peregrinum amas, vocas, professoriam dignitatem et munus et hortum fere offers; vix frater fratri, vix pater hoc filio unico. Uno verbo plures mortales vidi, multi me amarunt; nullus mihi obtulit tanta, quanta Tu. Verbis grates redderem, si possem, sed nequeo digna reddere verba; sancta mente servabo, dum vixero, et alii post me, tuum nomen.

Non respondeo, cum Tu Te patrem praestes, ego filius; dabo en historiam qualemcunque vitae meae in hunc usque diem. Anno 1730 docui Botanicen, Horto Botanico Upsaliensi; rediit eodem anno amicus noster communis, D(ominus) D(octor) Rosen; ego studiosus medicinae vicarius eram Rudbeckii in Botanicis, ille in Anatomicis, et simul adjunctus Medicinae; An. 1732 adii Lapponiam, redii, docui docimasticen et Botanicen per annum unicum; discessi Upsalia, iter ingressus sum Dalekarliam, sic providente Deo; facto itinere redii in primariam urbem istius provinciae Dalekarlicae Fablunam, docui Mineralogiam, praxin exercui minimam: amatus ab omnibus permansi per mensem. Erat ibi medicus, quem divitem dicere non erubescerat vulgus; imo erat inter omnes in ista pauperrima provincia ditissimus nomine Moraeus, vir etiam inter Sueciae medicos, doctrinam si spectes, facile primus. Vir iste nullum vitae genus medicinae inferiorem (praxin hic spectans) esse, millies pronunciavit; me interim amabat. Adii domum ejus non semel gratus ipsi hospes; filiam habuit (et aliam aetate inferiorem) pulchram, quam ambiebat Liber Baro quidam frustra; vidi, obstupui, praecordia intima sensi attonitus novis intumuisse curis. Amavi, illa, tandem victa

blanditiis, votis, etc. et me amabat, promisit, dixit: fiat! Patrem adloqui erubescbam pauperrimus; dixi tamen; voluit et noluit; me amabat pater, non mea fata, dixit: intacta permanebit per tres annos, dicam tum demum compositis rebus;, ad iter necessaria paratis exivi patriam 36 nummis aureis dives. Promotionem medicam mox obtinui; redire magno meo cum commodo non potui; permansi in Belgio, ut novisti; interim amicus meus summus, Cl. B(rowallius) litteras amicae meae ad me per tabellarios continuo trans mittebat;, sancte praestitit; ultimo anno 1738, quo apud v. Royen vixi (quod erat quarto anno, non enim socer plures quam tres concessit annos et hoc quidem nutu sponsae), sibi proximum iudicavit B(rowallius) esse, mea enim recommendatione factus fuit Professor; mox me non reversurum in patriam demonstrabat; sponsam meam ambiebat; fere obtinuit, ni intervenisset alius, fallaciam qui prodidit; punitus et ipse fuit mille fatis adversis.

Redii tandem, sed pauper. Puella me amabat, non illum; sedem fixi Holmiae, irrisus ab omnibus ob meam Botanicen. Quot insomnes noctes et laboriosas horas transegerim, nullus dixit, quam vero a Siegesbeckio eram annihilatus, omnes uno ore acclamabant; non erat qui vel servum mihi curandum obtulit. Transegi vitam quocunque possem modo, tamen honeste: incepti praxin exercere valde lente; sed brevi fata cessabant adversa, et post diuturnas nebulas Phoebus; emersi, ad primates accersitus, cessere omnia secunde, nullus aeger sanabatur, me non praesente; pecunias accepi; ab hora quarta matutina in seram vesperam aegros adii, noctes apud aegros consumsi; heu, dixi, dat Aesculapius bona omnia, Flora vero solos Siegesbeckios; interdixi Floram; quae collegi adversaria (heu nimis multa) aeterno pulvere sepelienda millies decrevi; Siegesbeckio nunquam responsurum fere iuravi: mox primarius medicus Classis navalis constitutus fui; conventus civium mox me Botanicum Regium, publice quo docerem Botanicen in Regia sede Stockholmiae, dixere, stipendio annuo auxerunt. Incepti iterum amare plantas. Sponsam adii tum meam quinquennem, tam dignus thalamum intravi sponsae et uxoris. Socer tamen sat pecuniis ipse delectatur, nec generi facile concedit; sed nec opus habeo; et quis a me generetur, habebit.

Nunc vero utraque Professio Medicinae vacabit; ambo senes Professores Rudbeck et Roberg dimissionem ambiunt; quod si fiat, forte Cl. Rosen erit successor Robergii, forte ego Rudbeckii; sin secus, Stockholmiae et vivere et mori cupio; nec competitoris defendam spartam. Sin vero Botanices Professio Upsaliae mea non fiat, et me tum (post tres menses) vocares, accederem, si cum uxorcula daretur. Vel si aliquando Te videre liceret Hamburgi, hanc unicum ob causam Hamburgum adirem, licet longe sepositus vivo. Tanti te facio, utinam ante fata Tecum loqui contigisset et Te coram videre! Vale, vive diu felix artis nostrae fidus.

Dabam Stockholmiae, 1739 die 12 Septembr[is].

6. Bibliography

Hans Aili, Olle Ferm, Helmer Gustavson (eds), *Röster från svensk medeltid: latinska texter i original och översättning*. Stockholm 1990.

E. Malmeström & A. Hj. Uggla, *Vita Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier. På uppdrag av Uppsala universitet utgivna*. Uppsala 1957.

Pars prima de Cultu et Amore Dei, ubi agitur de Telluris Ortu, Paradiso & Vivario, tum de Primogeniti seu Adami Nativitate, Infantia, & Amore. Ab E. Swedenborg, Toronto 2009 (Londini 1745; repr. by Tho M. Gorman, Londini 1883).

Sancta Birgitta. *Revelaciones* Lib. VII. Ed. by B. Bergh. Uppsala 1967.

UNITED KINGDOM

Introduction

English speakers from the United Kingdom may well be familiar with these texts from school and later. They range from the history of the earliest contacts of Britain with the Roman world and the resistance of the people to the empire, through the influence of Latin writing on the emerging English literature, to the use made of Classics in the formation of those running the British Empire, and concludes with our current relation to Latin texts in the field of music, culture and the arts.

1. Caesar's expedition to Britain

Those learning Latin in schools in the UK, like others in Europe, often have their first experience of an authentic text through Caesar. However, the passage most often used has been the account of Caesar's first expedition across the English Channel. The story of the standard-bearer jumping into the sea has always been used as a stirring tale of individual bravery for schoolchildren (usually boys), but the description of the British waiting on the shore as *barbari* has amused them. The difficulty experienced by the Roman soldiers in disembarking from the ships to make their initial attack has also served to remind generations of British that invasion of the island has never been an easy option. The narrative gives some satisfaction to English-speaking readers because the *barbari* at least gave a good account of themselves before going down to their inevitable defeat:

24. *At barbari, consilio Romanorum cognito praemisso equitatu et esedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum oppressis, simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum in aquam progressi, omnibus membris expeditis, notissimis locis, audacter tela conicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti atque huius omnino generis pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio quo in pedestribus uti proeliis consueverant utebantur.*

25. *Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitator et motus ad usum expeditor, paulum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis hostis propelli ac submoveri iussit; quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt ac paulum modo pedem rettulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret, 'Desilite' inquit, 'milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori officium praestitero.' Hoc cum voce magna dixisset, se ex navi proiecit atque in hostis aquilam ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos item ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquare.*

26. *Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant atque alius alia ex navi quibuscumque signis occurrerat se aggregabat, magnopere perturbabantur; hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singularis ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii ab latere aperto in universos tela coiciebant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos laborantis conspexerat, his subsidia submittebat. Nostri, simul in*

arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostis impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt; obsides daturos quaeque imperasset sese facturos polliciti sunt.

(Caesar, *de Bello Gallico* 4.24-27)

2. Tacitus

The British like to read of their ancestors' resistance to the Roman forces after the invasion and assimilation into the empire in the first century CE. There are two famous passages, both found in Tacitus. The first concerns the rebellion of Boudicca, and the second the final defeat of the British at the hands of Agricola in the Scottish highlands at Mons Graupius.

2.1. Boudicca

The account of Boudicca's rebellion begins with a rather blood-thirsty passage about the battle between the British and the Roman army on the island of Mona (Anglesey, off the North Wales coast). After defeating the wild and violent Druids, attention turns to the south-east. The rebellion begins in East Anglia where the Iceni lived, spreads to Camulodunum (Colchester in Essex) and Londinium (then a small settlement not worth protecting), before the armies meet at Verulamium (St Albans). Boudicca is defeated and she commits suicide:

29. Caesennio Paeto et Petronio Turpiliano consuibus gravis clades in Britannia accepta; in qua neque A. Didius legatus, ut memoravi, nisi parta retinuerat, at successor Veranius modicis excursibus Siluras populatus, quin

ultra bellum proferret, morte prohibitus est, magna, dum vixit, severitatis fama, supremis testamenti verbis ambitionis manifestus: quippe multa in Neronem adulatione addidit subiecturum ei provinciam fuisse, si biennio proximo vixisset. sed tum Paulinus Suetonius obtinebat Britannos, scientia militiae et rumore populi qui neminem sine aemulo sinit, Corbulonis concertator, receptaeque Armeniae decus aequare domitis perduellibus cupiens. igitur Monam insulam, incolis validam et receptaculum perfugarum, adgredi parat, navisque fabricatur plano alveo adversus breve et incertum. sic pedes: equites vado secuti aut altiores inter undas adnantes equis tramisere.

30. *Stabat pro litore diversa acies, densa armis virisque, intercurstantibus feminis; in modum Furiarum veste ferali, crinibus deiectis faces praeferebant; Druidaeque circum, preces diras sublatis ad caelum manibus fundentes, novitate aspectus perculere militem ut quasi haerentibus membris immobile corpus vulneribus praeberent. dein cohortationibus ducis et se ipsi stimulantibus ne muliebri et fanaticum agmen pavescerent, inferunt signa sternuntque obvios et igni suo involvunt. praesidium posthac impositum victis excisique luci saevis superstitionibus sacri: nam cruore captivo adolere aras et hominum fibris consulere deos fas habebant. haec agenti Suetonio repentina defectio provinciae nuntiatur.*

31. *Rex Icenorum Prasutagus, longa opulentia clarus, Caesarem heredem duasque filias scripserat, tali obsequio ratus regnumque et domum suam procul iniuria fore. quod contra vertit, adeo ut regnum per centuriones, domus per servos velut capta vastarentur. iam primum uxor eius Boudicca verberibus adfecta et filiae stupro violatae sunt; praecipui quique Icenorum, quasi cunctam regionem muneri acceperant, avitis bonis exuuntur, et propinqui regis inter mancipia habebantur. qua contumelia et metu graviorum, quando in formam provinciae cesserant, rapiunt arma, commotis ad rebellionem Trinobantibus et qui alii nondum servitio fracti resumere libertatem occultis coniurationibus pepigerant, acerrimo in veteranos odio. quippe in coloniam Camulodunum recens deducti pellebant domibus, exturbabant agris, captivos, servos appellando, foventibus impotentiam veteranorum militibus similitudine vitae et spe eiusdem licentiae. ad hoc templum divo Claudio constitutum quasi arx aeternae dominationis adspiciebatur, delectique sacerdotes specie religionis omnis fortunas effundebant. nec arduum*

videbatur excindere coloniam nullis munimentis saeptam; quod ducibus nostris parum provisum erat, dum amoenitati prius quam usui consulitur.

32. *Inter quae nulla palam causa delapsum Camuloduni simulacrum Victoriae ac retro conversum quasi cederet hostibus. et feminae in furorem turbatae adesse exitium canebant, externosque fremitus in curia eorum auditos, consonuisse ululatibus theatrum visamque speciem in aestuario Tamesae subversae coloniae: iam Oceanus cruento adspectu, dilabente aestu humanorum corporum effigies relictas, ut Britannis ad spem, ita veteranis ad metum trabebantur. (...)*

33. *At Suetonius mira constantia medios inter hostes Londinium perrexit, cognomento quidem coloniae non insigne, sed copia negotiatorum et commeatum maxime celebre. ibi ambiguus an illam sedem bello deligeret, circumspicere infrequentia militis, satisque magnis documentis temeritatem Petilii coercitam, unius oppidi damno servare universa statuit. neque fletu et lacrimis auxilium eius orantium flexus est quin daret protectionis signum et comitantis in partem agminis acciperet: si quos imbellis sexus aut fessa aetas vel loci dulcedo attinuerat ab hoste oppressi sunt. eadem clades municipio Verulamio fuit, quia barbari omissis castellis praesidiisque militarium, quod uberrimum spoliandi et defendentibus intutum, laeti praeda et laborum segnes petebant. ad septuaginta milia civium et sociorum iis quae memoravi locis cecidisse constitit. neque enim capere aut venundare aliudve quod belli commercium, sed caedes patibula ignes cruces, tamquam reddituri supplicium at praerepta interim ultione, festinabant.*

34. *Iam Suetonio quarta decima legio cum vexillariis vicesimanis et e proximis auxiliares, decem ferme milia armatorum erant, cum omittere cunctationem et congregari acie parat. deligitque locum artis faucibus et a tergo silva clausum, satis cognito nihil hostium nisi in fronte et apertam planitiem esse sine metu insidiarum. igitur legionarius frequens ordinibus, levis circum armatura, conglobatus pro cornibus eques astitit. at Britannorum copiae passim per catervas et turmas exultabant, quanta non alias multitudo, et animo adeo feroci ut coniuges quoque testis victoriae secum traherent plaustrisque imponerent quae super extremum ambitum campi posuerant.*

35. *Boudicca curru filias prae se vehens, ut quamque nationem accesserat, solitum quidem Britannis feminarum ductu bellare testabatur, sed tunc non ut tantis maioribus ortam regnum et opes, verum ut unam e vulgo libertatem amissam, confectum verberibus corpus, contrectatam filiarum pudicitiam ulcisci. eo provectas Romanorum cupidines ut non corpora, ne senectam quidem aut virginitatem impollutam relinquunt. adesse tamen deos iustae vindictae: cecidisse legionem quae proelium ausa sit; ceteros castris occultari aut fugam circumspicere. ne strepitum quidem et clamorem tot milium, nedum impetus et manus perlaturus. si copias armatorum, si causas belli secum expenderent, vincendum illa acie vel cadendum esse. id mulieri destinatum: viverent viri et servirent.*

36. *Ne Suetonius quidem in tanto discrimine silebat. quamquam confideret virtuti, tamen exhortationes et preces miscebat ut spernerent sonores barbarorum et inanis minas: plus illic feminarum quam iuventutis adspici. imbellis inermis cessuros statim ubi ferrum virtutemque vincantium totiens fusi agnovissent. etiam in multis legionibus paucos qui proelia profligarent; gloriaeque eorum accessurum quod modica manus universi exercitus famam adipiscerentur. conferti tantum et pilis emissis post umbonibus et gladiis stragem caedemque continuarent, praeda immemores: parta victoria cuncta ipsis cessura. is ardor verba ducis sequebatur, ita se ad intorquenda pila expedierat vetus miles et multa proeliorum experientia ut certus eventus Suetonius daret pugnae signum.*

37. *Ac primum legio gradu immota et angustias loci pro munimento retinens, postquam in propius suggestos hostis certo iactu tela exhaurerat, velut cuneo erupit. idem auxiliarium impetus; et eques protentis bastis perfringit quod obvium et validum erat. ceteri terga praebuere, difficili effugio, quia circumiecta vehicula saepserant abitus. et miles ne mulierum quidem neci temperabat, confixaque telis etiam iumenta corporum cumulum auxerant. clara et antiquis victoriis par ea die laus parta: quippe sunt qui paulo minus quam octoginta milia Britannorum cecidisse tradant, militum quadringentis ferme interfectis nec multo amplius vulneratis. Boudicca vitam veneno finivit.*

(Tacitus, *Annales* 14.29-37)

2.2. Before the Battle of Mons Graupius

Here the speech of Calgacus, the British leader, before the battle encapsulates the feelings of the local people before the might of the imperial power. The concept for the British is ambiguous: it is not clear which side they should take – the Roman imperialists or the noble indigenous resistance? Perhaps a little of both:

29. *Initio aetatis Agricola domestico vulnere ictus, anno ante natum filium amisit. quem casum neque ut plerique fortium virorum ambitiose, neque per lamenta rursus ac maerorem muliebriter tulit; et in luctu bellum inter remedia erat. igitur praemissa classe, quae pluribus locis praedata magnum et incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos et longa pace exploratos addiderat, ad montem Graupium pervenit, quem iam hostis insederat. nam Britanni nihil fracti pugnae prioris eventu et ultionem aut servitium expectantes, tandemque docti commune periculum concordia propulsandum, legationibus et foederibus omnium civitatum vires exciverant. iamque super triginta milia armatorum aspiciebantur, et adhuc adfluebat omnis iuventus et quibus cruda ac viridis senectus, clari bello et sua quisque decora gestantes, cum inter pluris duces virtute et genere praestans nomine Calgacus apud contractam multitudinem proelium poscentem in hunc modum locutus fertur:*

30. *"Quotiens causas belli et necessitatem nostram intueor, magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore: nam et universi coistis et servitutis expertes, et nullae ultra terrae ac ne mare quidem securum imminente nobis classe Romana. ita proelium atque arma, quae fortibus honesta, eadem etiam ignavis tutissima sunt. priores pugnae, quibus adversus Romanos varia fortuna certatum est, spem ac subsidium in nostris manibus habebant, quia nobilissimi totius Britanniae eoque in ipsis penetralibus siti nec ulla servientium litora aspicientes, oculos quoque a contactu dominationis inviolatos habebamus. nos terrarum ac libertatis extremos recessus ipse ac sinus famae in hunc diem defendit: nunc terminus Britanniae patet, atque omne ignotum pro magnifico est; sed nulla iam ultra gens, nihil nisi*

fluctus ac saxa, et infestiores Romani, quorum superbiam frustra per obsequium ac modestiam effugias. raptores orbis, postquam cuncta vastantibus defuere terrae, mare scrutantur: si locuples hostis est, avari, si pauper, ambitiosi, quos non Oriens, non Occidens satiaverit: soli omnium opes atque inopiam pari adfectu concupiscunt. auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.”

(Tacitus, *Agricola* 29-30)

3. **Civis Romanus sum**

The concept of citizenship within the British Empire was very strong. In the nineteenth century the British Prime Minister Palmerston used this passage from Cicero to establish the *civis Romanus sum* policy where a gun-boat was sent to deal with incidents involving threats to British citizens. The feeling that the rule of law was superior to local tyranny was an important element in the justification of imperial policy. For a later generation, Cicero was a popular figure for his championing of the ordinary Sicilians against the abuses of the provincial governor, Verres. Cicero also represents the success that can be won by a man of modest background through hard work and talent. To young people brought up on the notion that success in examinations could lead to success in life he was a worthy example:

161. *Exspectabant omnes quo tandem progressurus aut quidnam acturus esset, cum repente hominem proripi atque in foro medio nudari ac deligari et virgas expediri iubet. Clamabat ille miser se civem esse Romanum, municipem Consanum; meruisse cum L. Raecio, splendidissimo equite Romano, qui Panhormi negotiaretur, ex quo haec Verres scire posset. Tum iste, se comperisse eum speculandi causa in Siciliam adducibus fugitivorum esse missum; cuius rei neque index neque vestigium aliquod neque suspicio cuiquam esset ulla; deinde iubet undique hominem vehementissime verberari.*

162. *Caedebatur virgis in medio foro Messanae civis Romanus, iudices, cum interea nullus gemitus, nulla vox alia illius miseri inter dolorem crepitumque plagarum audiebatur nisi haec, 'Civis Romanus sum.' Hac se commemoratione civitatis omnia verbera depulsurum cruciatumque a corpore deiecturum arbitrabatur; is non modo hoc non perfecit, ut virgarum vim deprecaretur, sed cum imploraret saepius usurparetque nomen civitatis, crux, – crux, inquam, – infelici et aerumnoso, qui numquam istam pestem viderat, comparabatur.*

163. *O nomen dulce libertatis! o ius eximium nostrae civitatis! o lex Porcia legesque Semproniae! o graviter desiderata et aliquando reddita plebi Romanae tribunicia potestas!*

(Cicero, *In Verrem* 2.5.161-163)

4. Pyramus and Thisbe

All British schoolchildren read Shakespeare's *A Midsummer Night's Dream*. The play presented in Act 5 by Bottom and the other Athenian workmen at Theseus' wedding is based on the story found in Ovid, perhaps Shakespeare's favourite Latin author. Some pupils go on to discover that Shakespeare follows Ovid closely and that perhaps the humour that he puts into this episode is already there in Ovid. Here Thisbe arrives at the cave to meet her lover Pyramus, but is frightened away by the lion, leaving her cloak which the lion stains with blood. Pyramus, thinking that Thisbe is dead and that it is her blood, stabs himself in grief. Thisbe returns to find him dying and kills herself in turn. Here is a little of Shakespeare's parody followed by Ovid's original:

Enter Thisbe

THISBE

This is old Ninny's tomb. Where is my love?

LION (*roaring*)

Oh—

Thisbe runs off. Enter Pyramus

PYRAMVS

Sweet Moon, I thank thee for thy sunny beams;
I thank thee, Moon, for shining now so bright;
For, by thy gracious, golden, glittering gleams,
I trust to take of truest Thisby sight.
But stay, O spite!
But mark, poor knight,
What dreadful dole is here!
Eyes, do you see?
How can it be?
O dainty duck! O dear!
Thy mantle good,
What, stain'd with blood!
Approach, ye Furies fell!
O Fates, come, come,
Cut thread and thrum;
Quail, crush, conclude, and quell!
O wherefore, Nature, didst thou lions frame?
Since lion vile hath here deflower'd my dear:
Which is--no, no--which was the fairest dame
That lived, that loved, that liked, that look'd with cheer.
Come, tears, confound;
Out, sword, and wound
The pap of Pyramus;
Ay, that left pap,
Where heart doth hop:
Stabs himself
Thus die I, thus, thus, thus.
Now am I dead,
Now am I fled;
My soul is in the sky:
Tongue, lose thy light;

Moon take thy flight:

Exit Moonshine

Now die, die, die, die, die.

Dies

THISBE

Asleep, my love?

What, dead, my dove?

O Pyramus, arise!

Speak, speak. Quite dumb?

Dead, dead? A tomb

Must cover thy sweet eyes.

*Callida per tenebras versato cardine Thisbe
egreditur fallitque suos adopertaque vultum
pervenit ad tumulum dictaque sub arbore sedit; 95
audacem faciebat amor. venit ecce recenti
caede leaena boum spumantis oblita rictus
depositura sitim vicini fontis in unda;
quam procul ad lunae radios Babylonia Thisbe
vidit et obscurum timido pede fugit in antrum, 100
dumque fugit, tergo velamina lapsa reliquit.
ut lea saeva sitim multa compescuit unda,
dum redit in silvas, inventos forte sine ipsa
ore cruentato tenues laniavit amictus.
Serius egressus vestigia vidit in alto 105
pulvere certa ferae totoque expalluit ore
Pyramus; ut vero vestem quoque sanguine tinctam
repperit, “una duos” inquit “nox perdet amantes,
e quibus illa fuit longa dignissima vita,
nostra nocens anima est. ego te, miseranda, peremi, 110
in loca plena metus qui iussi nocte venires
nec prior huc veni. nostrum divellite corpus
et scelerata fero consumite viscera morsu,
o quicumque sub hac habitatis rupe leones!*

sed timidi est optare necem". velamina Thisbes 115
tollit et ad pactae secum fert arboris umbram,
utque dedit notae lacrimas, dedit oscula vesti,
"accipe nunc" inquit "nostri quoque sanguinis haustus!"
quoque erat accintus, demisit in ilia ferrum,
nec mora, ferventi moriens e vulnere traxit. 120
ut iacuit resupinus humo, cruor emicat alte,
non aliter quam cum vitiato fistula plumbo
scinditur et tenui stridente foramine longe
eiaculatur aquas atque ictibus aera rumpit.
arbori fetus aspergine caedis in atram 125
vertuntur faciem, madefactaque sanguine radix
purpureo tinguit pendentia mora colore.
Ecce metu nondum posito, ne fallat amantem,
illa redit iuvenemque oculis animoque requirit,
quantaque vitarit narrare pericula gestit. 130
utque locum et visa cognoscit in arbore formam,
sic facit incertam pomi color; haeret, an haec sit.
dum dubitat, tremebunda videt pulsare cruentum
membra solum retroque pedem tulit oraque buxo
pallidiora gerens exhorruit aequoris instar, 135
quod tremit, exigua cum summum stringitur aura.
sed postquam remorata suos cognovit amores,
percutit indignos claro plangore lacertos
et laniata comas amplexaque corpus amatum
vulnera supplevit lacrimis fletumque cruori 140
miscuit et gelidis in vultibus oscula figens
"Pyrame" clamavit, "quis te mihi casus ademit?"
Pyrame, responde! tua te, carissime, Thisbe
nominat; exaudi vultusque attolle iacentes!"
ad nomen Thisbes oculos a morte gravatos 145
Pyramus erexit visaque recondidit illa.

(Ovid, *Metamorphoses* 4.93-146)

5. Pyrrha

English poetry has always found inspiration in Latin verse. Poets imitate, translate, reinvent and steal the words, ideas and forms of their predecessors. One of the poems most frequently translated or imitated in English is Horace, *Odes* 1.5, the Pyrrha ode. John Milton's version (1673) follows. Notice how closely he follows the Latin rhythms and word order:

*Quis multa gracilis te puer in rosa
perfusus liquidis urget odoribus
grato, Pyrrha, sub antro?
cui flavam religas comam,
simplex munditiis? heu quotiens fidem* 5
*mutatosque deos flebit et aspera
nigris aequora ventis
emirabitur insolens,
qui nunc te fruitur credulus aurea,
qui semper vacuum, semper amabilem* 10
*sperat, nescius aurae
fallacis! miseri, quibus
intemptata nites. me tabula sacer
votiva paries indicat uvida
suspendisse potenti
vestimenta maris deo* 15

(Horace, *Carmina* 1.5)

What slender Youth bedewed with liquid odours
Courts thee on Roses in some pleasant Cave,
Pyrrha for whom bind'st thou
In wreaths thy golden Hair,
Plain in thy neatness? O how oft shall he
On Faith and changèd Gods complain: and Seas
Rough with black winds and storms

Unwonted shall admire:
Who now enjoys thee credulous, all Gold,
Who always vacant always amiable
Hopes thee; of flattering gales
Unmindfull. Hapless they
To whom thou untry'd seem'st fair. Me in my vow'd
Picture the sacred wall declares t' have hung
My dank and dropping weeds
To the stern God of Sea.

6. Virgil, *Aeneid*

Nineteenth and early twentieth century readers were much taken with this passage (6. 847-853) of the *Aeneid*, which seemed to speak directly to the British and sum up their role in the world:

*'excudent alii spirantia mollius aera
(credo equidem), vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.'*

(Virgil, *Aeneid*, 6.847-853)

However, modern readers of Virgil are more likely to be moved by the tragedy of Dido in Book 4. In this passage Dido makes her final speech before stabbing herself. Readers are likely to be reminded of Purcell's setting of Dido's lament at the end of his short opera, *Dido and Aeneas*:

Thy hand, Belinda, darkness shades me,
On thy bosom let me rest,

More I would, but Death invades me;
Death is now a welcome guest.
When I am laid in earth,
May my wrongs create
No trouble in thy breast;
Remember me, but ah! forget my fate.

*'dulces exuviae, dum fata deusque sinebat,
accipite hanc animam meque his exsolvite curis.
vixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
et nunc magna mei sub terras ibit imago.
urbem praeclaram statui, mea moenia vidi, 655
ulta virum poenas inimico a fratre recepi,
felix, heu nimium felix, si litora tantum
numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae.'*
*dixit, et os impressa toro 'moriemur inultae,
sed moriamur' ait. 'sic, sic iuvat ire sub umbras. 660
bauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
Dardanus, et nostrae secum ferat omina mortis.'*
*dixerat, atque illam media inter talia ferro
conlapsam aspiciunt comites, enseque cruore
spumantem sparsasque manus. it clamor ad alta 665
atria: concussam bacchatur Fama per urbem.
lamentis gemituque et femineo ululatu
tectata fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
Karthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes 670
culmina perque hominum volvantur perque deorum.
audiit exanimis trepidoque exterrita cursu
unguibus ora soror foedans et pectora pugnans
per medios ruit, ac morientem nomine clamat:
'hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas? 675
hoc rogos iste mihi, hoc ignes araeque parabant?
quid primum deserta querar? comitemne sororem*

*sprevisti moriens? eadem me ad fata vocasses,
idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
bis etiam struxi manibus patriosque vocavi* 680
*voce deos, sic te ut posita, crudelis, abessem?
exstinxti te meque, soror, populumque patresque
Sidonios urbemque tuam. date, vulnera lymphis
abluam et, extremus si quis super halitus errat,
ore legam.' sic fata gradus evaserat altos,* 685
*semianimemque sinu germanam amplexa fovebat
cum gemitu atque atros siccabat veste cruores.
illa gravis oculos conata attollere rursus
deficit; infixum stridit sub pectore vulnus.
ter sese attollens cubitoque adnixa levavit,* 690
*ter revoluta toro est oculisque errantibus alto
quaesiuit caelo lucem ingemuitque reperta.*

(Virgil, *Aeneid*, 4. 651- 692)

7. Requiem

Apart from in gardening books, many people today are most likely to meet Latin in the concert hall. Many choirs perform renaissance choral music in Latin by Josquin, Palestrina, Byrd, Tallis and many others. They may also hear one of the great requiem masses by Mozart, Berlioz or Verdi. One of the texts which inspires the composers to terrifying pictures of hell is the *dies irae*:

*Dies irae, dies illa
solvat saeculum in favilla:
teste David cum Sibylla.
Quantus tremor est futurus,
quando iudex est venturus,
cuncta stricte discussurus!*

*Tuba mirum spargens sonum
per sepulcra regionum,
coget omnes ante thronum.
Mors stupebit et natura,
cum resurget creatura,
judicanti responsura.
Liber scriptus proferetur,
in quo totum continetur,
unde mundus judicetur.
Judex ergo cum sedebit,
quidquid latet apparebit:
nil inultum remanebit.
Quid sum miser tunc dicturus?
Quem patronum rogaturus,
cum vix justus sit securus?
Rex tremendae majestatis,
qui salvandos salvas gratis,
salva me fons pietatis.
Recordare, Jesu pie,
quod sum causa tuae viae:
ne me perdas illa die.
Quaerens me, sedisti lassus:
redemisti Crucem passus:
tantus labor non sit cassus.
Juste judex ultionis,
donum fac remissionis
ante diem rationis.
Ingemisco, tamquam reus:
culpa rubet vultus meus:
supplicanti parce, Deus.
Qui Mariam absolvisti,
et latronem exaudisti,
mibi quoque spem dedisti.
Preces meae non sunt dignae:*

*sed tu bonus fac benigne,
ne perenni cremer igne.
Inter oves locum praesta,
et ab haedis me sequestra,
statuens in parte dextra.
Confutatis maledictis,
flammis acribus addictis:
voca me cum benedictis.
Oro supplex et acclinis,
cor contritum quasi cinis:
gere curam mei finis.
Lacrimosa dies illa,
qua resurget ex favilla
judicandus homo reus.
Huic ergo parce, Deus:
pie Jesu Domine,
dona eis requiem. Amen.*

(Thomas of Celano)

Bibliography

- C. Iulii Caesaris *Commentariorum pars prior qua continentur libri VII De Bello Gallico* cum A. Hirti supplemento, recensuit brevique adnotatione critica instruxit R. Du Pontet. Oxonii e typographeo Clarendoniano 1962 (1900, 1906 repr.).
- M. Tulli Ciceronis *Orationes. Divinatio in Q. Caecilium. In C. Verrem*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit G. Peterson. Oxonii, e typographeo Clarendoniano 1965 (1907, 1917 repr.).
- Q. Horati Flacci *Opera*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit E. Wickham. Editio altera curante W. Garrod. Oxonii, e typographeo Clarendoniano 1963.
- Cornelii Taciti *Annalium ab excessu Divi Augusti libri*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit C. D. Fisher. Oxonii, e typographeo Clarendoniano 1966 (1953).
- Cornelii Taciti *Opera minora*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit H. Furneaux, Germaniam et Agricolam iterum recensuit J. G. C. Anderson. Oxonii, e typographeo Clarendoniano 1962 (1900, 1902 repr., 1931 with corrections, 1939 with corrections).
- P. Vergilii Maronis *Opera*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit F. A. Hirtzel. Oxonii, e typographeo Clarendoniano 1963 (1900, 1902 repr.).

WORK PUBLISHED
WITH THE SPONSORSHIP OF

CECH

CENTRO DE ESTUDOS
CLÁSSICOS E HUMANÍSTICOS
DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

FCT Fundação para a Ciência e a Tecnologia
MINISTÉRIO DA CIÊNCIA, TECNOLOGIA E ENSINO SUPERIOR Portugal

ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA DE ESTUDOS CLÁSSICOS
(APEC)

I
U
IMPRESA DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA
COIMBRA UNIVERSITY PRESS